Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Драгиша Васић

САБРАНЕ ПРИПОВЕТКЕ

„Антологија српске књижевности“ је пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®

Није дозвољено комерцијално копирање и дистрибуирање овог издања дела. Носиоци пројекта не преузимају одговорност за могуће грешке.

Ово дигитално издање дозвољава уписивање коментара, додавање и брисање делова текста. Носиоци пројекта не одговарају за преправке и дистрибуцију измењених дела. Оригинално издање дела налази се на Веб сајту www.ask.rs.

2009.

Драгиша Васић

САБРАНЕ ПРИПОВЕТКЕ

Садржај

УТУЉЕНА КАНДИЛА 2
У ГОСТИМА 3
РЕСИМИЋ ДОБОШАР 42
РЕКОНВАЛЕСЦЕНТИ 66
АВЕТИ У ЛОВУ 91
У ПРАЗНОМ ОЛТАРУ 95
ВИТЛО И ДРУГЕ ПРИЧЕ 108
ВИТЛО 109
ОСВЕТА 115
ПОНОР 120
ЖЕНА 125
ВАСКРСЕЊЕ 132
ИСПОВЕСТ ЈЕДНОГ СМЕТЕЊАКА 141
СУМЊИВА ПРИЧА 155
НАПАСТ 158
ПАД СА ГРАЂЕВИНЕ 167
ПАД СА ГРАЂЕВИНЕ 168
ПРИЧА О ЛАЗАРУ ПАРДОНУ, ЧОВЕКУ КОЈИ НИЈЕ ГОСПОДИН 172
ПОГИБИЈА ЈАЊИМА МЕДЕНИЦЕ 177
ОСЛОБОЂЕЊЕ 187
ИВАН — ИЛИЈА ИЛИЋ 194
СВЕДОК 201
ЗАВЕЈАНИ 205
ЧИСТАЧ 210

СВИ СМО МИ КОЛЕТА ОД РОЗЕНА 213
БАКУЋ УЛИЈА И ДРУГЕ ПРИЧЕ 218
ПАЦКО 219
ЧАСТ 222
САН КАПЛАРА БЕЛИЋА 227
ЗАСТУПНИК 230
ПРВИ ДАНИ 236
ПАД ФЕРИЗОВИЋА 241
МАЈОР ТАСА 247
ПУКОВСКА ЗАСТАВА 252
ЈАГЊЕ 256
ЧУЈУ СЕ ТОПОВИ... 258
БАКУЋ УЛИЈА 261
КО ЈЕ ОН? 293
НЕЗНАНИ 295
СВЕТЛАНА 298
ПРИЧА О СРБИМА 310

САБРАНЕ ПРИПОВЕТКЕ

УТУЉЕНА КАНДИЛА

У ГОСТИМА

Човек прича после рата

1

Господо, ужасно сам био нервозан. Корачајући по соби тамо-амо трљао сам ногу о ногу и мицао раменима да, тренутно, одагнам преко два милиона жмараца што су гмизали под кожом мојих леђа и доводили ме до лудила. Никаква посла нисам имао. И тако очајно беспослен тога дана покушавао сам да размишљам о својој нервози и својим чудним послератним расположењима. Пре рата, памтим, није било овако. Онда, ако бих нерасположен био, то је ипак трајало доста дуго; исто тако ако бих, на прилику, био добре воље. Сад напротив: малочас суморан и снужден мењам се за трен ока и ево ме веселог. Је л' те, просто невероватно? Зато и кажем: чудна и можда само за мене необјашњива нека нервна појава по којој моја расположења зависе, рецимо, од тога, на коју ствар заустављам свој поглед или какве природе или врсте звук или шум осећам око себе.

Кад сам тога јутра погледао на полицу с књигама она се била погла као скрушена, у очајно погурен мали глобус, украс на писаћем столу, нисам смео ни да гледам, а шеталица на зидном сату јецала је једва муцајући секунде док наједанпут, ваљда случајно и колико да ме потпуно дотуче, стаде као срце у самртника. Али кад сам погледао кроз прозор и спазио велики жут крст на цркви, учвршћен на кугли исте боје, учини ми се: као да видим насмејана огромна уста над страшно отеченом гушом. И било ми је пријатно да гледам у крст који се смеје, и гледао сам у њега задуго и радосно до раздраганости, не увиђајући ни најмање да таквом смеју апсолутно нема ни места ни смисла и да је он само један од необоривих доказа мога јако поколебаног душевног здравља.

Међутим морао сам се уклонити са прозора јер ми из далека допреше звуци посмртног марша, који ме поново бацише у тугу, изазвану сад погребом неког официра; и гледати у крст није ми вредило. А тек што је спровод прошао кад се глава и рука поштанског разносача помолише на вратима моје собе. Рукопис на писму које ми ова рука пружи, иако нешто измењен, познао сам одмах. И не само рукопис него сам погађао унапред и саму садржину писма. У Вујановцу, једној малој окружној вароши негде доле, имам најбољег друга из детињства, младости и ратова који ме, не знам већ по који пут, позива да му одем у госте. „Толико времена прође од последњег нашег

виђења, остарисмо и остах те жељан... а знаш да бољег пријатеља немам“... и шта ти ја знам. Отворим писмо: тачно као што сам очекивао.

И наједанпут, и сад не знам да објасним баш откуд и како, плану у мени одлука да се напослетку одазовем овом срдачном позиву. А кад је одлука пала опет се и још како развеселих; само сад са пуно разлога, као што сам се доцније уверио, јер ме овај пут до Вујановца бар привремено излечи од неиздржљиве нервозе.

Дакле скочим нагло, појурим у другу собу и кажем девојци:

— Слушајте, Марија, спремите ме за пут... пет дана, вечерас, молим вас. И не заборавите кутију са жутим ималином као прошли пут, тако вам Бога..

Па онда грунем у таштину собу и ужасно је препаднем. Она се, неисказано удубљена у подлистак Томе Милиновића „Анка Обреновић и смрт Кнеза Михаила“, специјално у Врло интересантан одломак „Анкин сан уочи Светог Николе“, толико уплашила, да ме је, љутито се сагињући за цвикер који је пао с носа кад сам ја несмотрено бануо, озбиљно прекорила што сам у собу упао као побеснео. Измирили смо се, разуме се, после мог љубазног извињавања и умиљавања, па је умолих да изађе у варош и накупује неколико скромних поклона: за жену од 28 година, човека 37, троје деце до десет година, једно женско, двоје мушко, свега једно предратно. Не знам зашто сам ово последње напоменуо. А кад сам све тако лепо уредио и послао телеграм да стижем сутра увече, ја се упутих у „Москву“ да тамо прикупим што више аутентичних вести из политике, пошто сам знао, није ми првина, да ће ме тамо сви редом, а нарочито пропали посланички кандидати, сколити да питају о новостима у Београду, и то оним новостима „што нису за казивање“.

Увече све беше спремно и у реду. Слишам се још једанпут о новостима и коментарима што сам прикупио од људи које су други лагали, докопам ствари и радосно кренем на железничку станицу. Ту, на самим вратима станице, стиже ме Марија и пружи ми кутију са жутим ималином коју је опет била заборавила и коју ја оставих у џеп горњег капута, па одох да узмем карту. Разуме се да путујем брзим возом. Јер кад човек путује, треба да путује господски. Уђем, дакле, у један од вагона, сретнем кондуктера, погледам га значајно, то јест просто намигнем, а он пошто схвати, одведе ме до једног мрачног купеа који откључа, приносећи левом руком светлост ручне лампе до кључанице, замоли да не палим свећу, па се изгуби.

Тако ја уђох унутра, закључах се и очекивах полазак воза. Падала је брза киша и капи као сузе сливаху се низ замагљено окно. Кроз то окно ја сам из мрака могао да посматрам мокре шине и вагоне и како носачи, пљаскајући по барицама, жураху с двоколицама да унесу путничке пртљаге који су кисли. Понеки задоцнели путник протрчавао је журно да заузме место.

Мало после кренусмо се... Ја нарочито уживам кад брзи воз полази из станице. Јер он полази елегантно, клизећи, без оног сецања и несносног шкрипања, као кад полази обичан воз којим, као што рекох, нисам волео да путујем ни као студент. А на другој станици уђе кондуктер, прегледа карту, обрачунасмо се, то јест исплатих му колико сам сматрао да вреди његова изузетна пажња па остадох сам да, уз пријатно

труцкање, слушам како се прозори лако трескају и како лупају капље по крову вагона, што ме је подсећало на шатор и на рат, или на муке које су прошле.

И заваљен тако угодно стадох размишљати о побратиму коме идем у госте. Другови смо из детињства и за све време ђаковања били смо нераздвојни, најбољи другови. Растали смо се по свршеним студијама, а једнога дана пре ратова извести ме да ће да се жени и позва ме да дођем два дана пре венчања. Сећам се лепо кад сам стигао у паланку где је он живео са својим старим родитељима. Дочекао ме је пред вече на станици, са својом малом сестром, па смо отишли његовој кући, где је владала она предсвадбена свечана тишина. Све је било чисто, побожно, очекујуће. После вечере коју смо провели у разговору са његовим оцем, угледним трговцем старога кова, строге спољашности и назора, и мајком, смерном и смежураном старицом, прећосмо у његову собу у којој је, памтим одлично, жмиркало кандилце пред иконом арханђела Михаила. Прозор је био отворен и задах влажне земље и мокрог лишћа, она влажна свежина пуна мириса, са месечином иза кише, испуњавала је собу неодређеним али милим успоменама рâне наше младости. Повремено чуо се бат задоцнелих пролазника, иначе владао је потпун мир заспале паланке.

Ја се сећам добро да сам овако отпочео разговор.

„А сад, драги побратиме, причај ми како се реши да се ожениш и све друго што имаш да ми повериш, али право ми кажи, пре свега, која ти је то љубав по реду?“

Он се насмејао.

„Је л' од правих?“

„Па јест од правих, правцатих.“

„Ето, да кажем право, трећа.“

„И ти ме увераваш, да је она исто онако снажна, помамна и одана, као прва, коју нисам заборавио и која се није најбоље свршила?“

„Она је силнија од свих ранијих, веруј ми.

„И то може бити и не чудим се, најзад, јер те познајем.

„А зар је мене тешко упознати? Ја све кажем што ми је на срцу. А ево ти по чему знам да сад волим исто онако, како да ти кажем, безумно као што сам волео кад сам био студент и још више... Пре месец дана у Београду очекивао сам је, једно преподне, да изађе из зубног ателjеа у оној највећој кући на Теразијама. Стајао сам на трећем спрату наслоњен на ограду и гледао доле у дубину бетонски под кад је она изашла. И одједном дође ми да је уверим колико је волим па јој рекох: Хоћеш ли да скочим доле? Али молим те реци, климни само главом. (Говорио сам брзо.) И да је она климнула главом или да сам у њеним очима само назрео жељицу да се увери у моју намеру, ја бих, осећао сам добро, за трен ока, лежао искрвављен, сав размрскан доле на бетону. А ти знаш, такав сам, да кажем, био и пре пет година кад сам са другога спрата старе

Велике школе, опет једног јутра пред час кривичног права, то исто хтео да учиним да је само онда то пожелела... ти знаш ко.

„И такав ћеш умрети.“

„То не знам. Али сад такав сам. И то од зимус кад сам једно вече по првом снегу шетао са њом пустим улицама. Тај снег, рекао бих, много је утицао. Крупне пахуљице падале су у млазевима по дрвећу и нама и засути њима ми смо изгледали некако чудно чисти тога вечера кад је снежна белина била сакрила и сву ону ружноћу београдских страћара које су у нашим очима одједанпут постале чаробне палате. Ти ми се можеш смејати, јер се слабо у овоме разумеш, али ја ти не могу исказати са каквим сам усхићењем, идући за њом, гледао у траг њене мале ципелице по чијој се ивици био нахватао згрудван, чист снег и у коврџице њене црне косе посуте сувим пахуљицама које се нису топиле. Да ме је ко тога часа упитао: — Никола, шта мислиш, има ли на свету лепше среће од твоје? — Ја бих му одговорио: — Човече божији, како да ти кажем, нико, нити је осетио нити ће кад осетити лепше среће од моје. — И вечерас ти то исто понављам.

Затим се лепо сећам кад он после овога кресну палидрвце да упали цигарету. Лице му је сијало од здравља и било добродушно детињасто, а снажан, као одваљен од брега, са раскуштраном кудравом косом која му је падала по челу, онако испружен подсећао је на лава.

„И твоју срећу ни најмање не мути околност: што њезин отац не пристаје на брак и што ћеш се прексутра венчати на мало незгодан начин, јер, као што ми рече, она треба да одбегне?“

„Не, шта ме се тиче њен отац?“

„Части ми — узвикнуо сам одушевљено и гласно да његова сестрица утрча у нашу собу — ја уживам кад човек отме жену, кад је избори. Шта ту ваздан! Ја бих се само тако и женио. Јер права срећа осећа се само после победе, а брак што се закључује у општој сагласности личи само онима што нису способни да осете сласт освојења, радост да на силу задобију, милину борбе.“

„Право кажеш, и ја никога не молим.“

„А твоји родитељи, шта ови кажу?“

Он се мало замисли:

„Ови моји? Стари су, задовољни да ме виде ожењеног. Све остало је споредно.“

До зоре смо остали у разговору. А сутрадан кренусмо се у сусрет вереници, који смо имали да сачекамо на једној малој станици нишке пруге. Тамо су имали да дођу и кумови и ту, у малом селу једном, парохији нашег пријатеља свештеника, спремљено је све да се обави венчање.

И баш сам хтео да се подсетим свих појединости оригиналног венчања мога побратима — у том тренутку то ми је било најпријатније размишљање — кад чух кораке и неразумљиво неко гунђање у ходнику, а одмах затим појави се кондуктер са једним сањивим господином који је нешто мрмљао и као претио.

Ја брзо скупих ноге које бејах угодно опружио преко целог седишта, па скромно заузех угао који сам изабрао као најзгоднији и не гледајући човека који је улазио, кад ме он познаде и обрадова се:

— Извините што сам вам покварио рачуне!

— О, господине посланиче, — одговорих устајући — то сте, дакле ви? Надам се: да ћете ми љубазно оставити једну половину стране како бих наставио своје снове које више волим од ваше политике. Али ако и на њу распростирете своје свето посланичко право, онда... онда се покоравам и излазим у ходник.

Дугачка фигура мога старог школског друга, који ми пружи руку, уозбиљи се усиљено:

— Ти знаш да ја, као народни посланик коме пуцају леђа од народних брига, треба да путујем неузнемиравано.

— Потпуно сам свестан — рекох палећи свећу. — Јер, заиста, један посланик треба да путује неузнемиравано, за разлику од нас осталих, зато што путује бесплатно.

А за то време и док смо ми унапред замишљали како ћемо у пријатном разговору провести на путу, ја приметих: како нека мршава прилика, као утвара, повири на врата нашег купеа, па се повуче, да мало доцније са још две прилике, једном мушком а другом женском ошишане косе, продре у наш купе.

— Ми се тамо угушисмо, извините.

И пакети покуљаше.

Али док се они размештаху и не обзирући се на нашу нервозну збуњеност и љутњу, врата рапаво зашкрипише па се отворише и једна дебела, раскопчана, знојава и бубуљичава људина, у поабаном оделу паланачког занатлије, уђе без поздрава н извињавања, носећи у рукама две потпуно нове ручне торбе од фине жуте коже. И са изазивачким држањем пошто позва своју жену, која се иза његових леђа нешто мало видела, да му следује, процеди кроз зубе:

— И ми смо, ваљда, платили карте.

— Господо — шепртљао је нешто мој друг решен да сузбије неочекивани препад (што се тиче мене ја се нисам мешао јер су мени и мојој нервози баш годили оваки сукоби) — господо, ја сам народни посланик, а овај купе рез...

— Ништа не знам, карта је ту — отеже људина лупкајући се по џепу.

— Не признајемо небиране посланике, нити привремени парламенат — прекиде га, у исто време, она прва прилика што нас је пронашла.

— Овде смо сви једнаки и сваки има право само на једно место — дода̀де човек с новим торбама. И ја сам одмах био начисто да су новодошавши врло лако однели победу.

Међутим, мој друг, свакако постиђен и увређен, дуну у свећу тако јак о да је обори, али одмах затим она прилика што нас је пронашла кресну палидрвце па упали другу.

Потом човек с новим торбама удеси своје ствари па се намести, заузимајући само за себе два места, онда скиде ципеле које остави под седиште и одвезујући завежљај с јелом обрати се жени:

— Јеси ли гладна?

Жена, која је мрдала уснама и са некаквим упрепашћеним изгледом, као да стоји над амбисом, плашљиво погле́дала у мужа, процеди:

— Па могла би' једно крило.

и тако, док су крцкале кокошије кости и задовољни супрузи нудили се вином, ми смо ћутећи слушали како киша пљуска у прозор и како ритмично лупа воз одмичући све даље и даље.

Пошто је повечерао, избрисао уста рукавом, пажљиво увезао завежљај са остатком јела и попушио цигарету, после које смо сви кашљали, човек наслони главу на женино раме, намести угодно ноге између оне прилике што нас је пронашла и мене па се умири, док се жена јуначки напрезала да ревносно издржи огромну слоновску тежину тела свога мужа.

Без сваке воље за разговор, мој увређени друг и ја покушасмо да спавамо. Али покушај овај, бар што се мене тиче, оста узалудан, јер оне три прилике које прво уђоше и по свој прилици беху студенти, отпочеше врло занимљив разговор, који су водили сасвим тихо, тако тихо и поверљиво да сам се морао напрезати да га чујем.

Студент који нас је пронашао, крезуб, великог забаченог чела, продирног погледа и подсмевачког изгледа, чије ми се дрско понашање, иако и на моју штету, ипак свидело, обрати се ономе другом, са фиНим, отмено уморним и болешљиво бледим изгледом, а на чијим коленима беху две књиге што их тек беше узео из преграде за ствари.

— Шта ти је то?

— Печењарница код Краљице Педок.

— Јеси ли прочитао?

— Још нисам завршио.

Па суморни студент одиже књигу с колена и том приликом ја приметих да има свега један и по прст на десној руци.

— Тај опат Коањар — рече онај први — То је нека фамилија Сирану од Бержерака. Или боље: Сирано и опат Коањар то су два брат од којих је првог опевао Ростан у стиху, а другог Анатол Франс, својим сјајним стилом, у прози. Бар мени се тако чини. Само не знам да ли је Ростан замислио Сирана пре него што је Анатол Франс замислио опата Коањара. Шта ти мислиш?

Студент без прстију скромно слеже раменима и насмеши се.

— Не бих рекао, не знам ја не налазим. Напротив, то су два различита човека. Онај витез, убојица, борац; овај боем краде карте у игри... А после, две разне судбине: онај јунак гине од цепанице, ова пропалица од мача. Бар према овоме што сам досад прочитао.

— Не бих ти могао тачно рећи — одговори први — нисам прибран; али имам тај утисак и чудим се да ти немаш исти. Уосталом, размисли и сложићеш се са мном. Као и Сирано, Жером Коањар одскаче дубином ума. Обојица немирни духови, отмени духовити, генијални, високо над средином у којој проводе један немиран живот и обојица непризнати и несрећни. Утолико... Има, има нешто од Сирана у опату Коањару.

— Не налазим да сте у праву — рече ошишана студенткиња, сува, доста дужна и испијена жена ниских груди, колико да се умеша.

— О ово овде, шта ти је то?

— То су: *Сенке јутра* Арцибашева.

— То је добра ствар — примети крезуби студент. — Ја нарочито волим Арцибашева. — Па забаци руку и извади из преграде пљоскаву бочицу с коњаком коју понуди студенткињи. Она наже неколико гутљаја па је пружи другом студенту, али он одби.

— Друже, — нагну се она према њему и говораше сасвим тихо — и сама налазим да је то добра књига. Јесте ли видели, молим вас, како су духови припремани, бодрени. И зар сами не увиђате како нама данас недостају Незнамови и Корењеви? — Па још тише:

— Верујте, друже, по мом дубоком уверењу, оваке ствари треба највише преводити, оне нам никад нису биле потребније. Јер и код нас треба припремати духове и јер излаз из овог хаоса и кала не може се ни замислити без терористичке акције. Морате се у овоме са мном потпуно сложити. И морате нам, најзад, прићи.

Суморни студент, најпре одмерено, затим све живље и ватреније одговори ово:

— Госпођице, ја сам вам рекао већ да ме још не можете тако ословљавати. Ја нисам комунист, још мање анархист, нити ваш друг. Толико сам вам хтео рећи, једном засвагда. Ја... ја бих хтео али не могу. Опростите, али ви баш јако подсећате на ову Дору Баршовску. Сви ми само имитирамо, зар не? Говоримо отворено. Али мене ништа више не може да загреје, као некад пре ратова. Нема организације, нема средине у коју човек може да уђе без резерве. А после: ја сам се разочарао, ужасно разочарао; немам више вере. У рату жртвовао сам се јер сам веровао да слобода вреди више од живота, борио сам се за боље друштво, то јест надао сам се да ће људи постати бољи. Зар не? Сви смо тако. Ко није веровао да ће зло бити кажњено? Ко је сумњао у Правду? Ко није веровао у боље дане? А данас, шта смо дочекали? Онај мали део што је постао бољи заморио се. Он је само неми сведок онога што данас раде они одморни које рат није нимало изменио или боље које је рат утолико изменио што им је сасвим искварио срца, А шта је са слободом? Кад смо носили теже окове од ових што их данас, иначе уморни, вучемо? Окови то вам је награда. За њих су пали милиони. И зар после свега што сам видео, доживео, трпео, треба свесно да зажмурим па да понова верујем? У шта? Коме да верујем? За чим да пођем? Шта је то што сад треба да усталаса људска срца, да понова распламти оно племенито, незаинтересовано одушевљење које се угасило? Која је то реч живота коју, као буктињу праве светлости, треба сад да пронесу они изабрани усред ове мрачне и перверзне генерације? Ја не знам. Ја заиста не знам. И зато, кад ми говорите о вашем идеалу, ја сам хладан — потпуно хладан. Јер то што тражите не одговара објективиним условима и није то оно сасвим ново што смо ми тражили и нејасно замишљали у рату, носећи наше Крстове Страдања. И ко данас, после рата, може рећи да је већ готов са својом душевном организацијом, да зна шта хоће и да је то што хоће истинска и највећа Правда? А ви? Кажите сами, Ви бисте нешто хтели, а то што хоћете то није из вас, из нас, непосредно. Реците само: зар ви нисте Руси без руске душе? Имате нешто од ње, можда, али није сва и није ваша. Зато нема Корењева и Незнамова. И још их неће бити. А у новом поретку коме тежите, верујте, господарили би код нас опет одморни, то јест који нису страдали, јер они што страдају увек се уморе до власти, коју прихватају они вешти из мишијих рупа. Ја нисам наиван, ја више не верујем, не знам у шта и коме да верујем, немам идеала. Немојте ме звати: друже.

— А ти, брајко, кад немаш ни воље ни идеала, скрсти руке као што си скрстио, трпи, шкрипи зубима и гледај шта се ради — одговори му крезуби студент, који га је за све време пажљиво слушао иако у њега ниједанпут није погледао. Кад би сви говорили као ти, шта би било? Срећом не мисле сви тако. Треба се, брајко, очајно напрегнути, треба размислити шта да се ради. Нека нас је у почетку шака људи. Доста. Боље ишта него ништа. Јер данас и нема праве опозиције. А зашто нема опозиције? Зато, што људи мисле погрешно као ти и немају идеала. Ми треба да створимо истинску опозицију. Јер шта је народ без опозиције? Опозиција, рекао је Ренан, чини част једне земље. Што се мене тиче, ја имам идеала: Правда. И ја, нити могу, нити хоћу да скрстим руке. Ја сам поломио зубе шкрипећи, сад хоћу другом да поломим ребра. Ето такав сам, бесан, сагоревам, не могу даље да гледам шта се ради на наше очи. Живиш ли ти у Београду, прикане? Имаш ли очи? Руку немаш, знам. И не кајеш се што си је дао. А ја бих се кајао, видиш. Ето, сам си ми казао: стегне ли мало реакција, афере се заташкају, а ратни богаташи измиле. Свуда: на улици, у позоришту, на тркама; свуда они и њихови фијакери, аутомобили, тоалете, бес, расипане, неморал, коцкање у огромне суме; све преко наших леђа. Погледај овог овде пријатеља.

Па показујући прстом човека преко пута:

— Шта га цениш? Милион као грош. Погледај у кофере па у њега. Пас нема за шта да га уједе. Тип ратног богаташа.

Студенткиња потврди главом и скоро гласно рече:

— Заиста, тип *nouveau richea.*

За то време ја сам крадомице погледао да се уверим: спава ли човек наслоњен на женино раме или се претвара. Жена је; то сам приметио, неколико пута отворила уста као да је хтела нешто да каже. Али ја нисам сигуран: да ли је одиста имала намеру да нешто проговори или јој се зевало. Што се тиче човека, по кратким и искиданим покретима учињеним у току последњих речи које [су] се на њега односиле, за мене није било никакве сумње да се он само претварао да спава, јер сам и раније био опазио како је, с времена на време, крајичком једнога ока, контролисао стоје ли његове торбе од фине жуте коже где их је оставио. Очевидно, дакле, он је пажљиво прислушкивао задњи део резговора јер после оних јасних и изазивачких речи што су пале на његов рачун, усправи се па плану:

— Комуниста, то је бољшевик, то је нерадник, то је бунтовник. Сваки данас може да заради, ако хоће и колико хоће. А ви сте врло неучтиви и дрски.

— Могуће — одговори мирно студент као да је очекивао баш ове исте речи. — Ја сам врло неучтив човек. Али ви сте врло ратни богаташ, а ја. врло предратни студент. Ја и ови овде. Врло!

Човек учини покрет као да се спрема за физички напад и ми се узврпољисмо.

— Аксентије — ухвати га за рукав преплашена жена — буди присебан. А ви немојте вређати.

Па, не знам зашто, гледаше само у студенткињу.

Ова је пресече:

— *Silence!* Шта се ви мешате у дискусију?

— Да, у дискусију! — примети иронично крезуби студент, па убоде кажипрстом у ваздух.

— Гле — рече жена која не скидаше очи са ошишане студенткиње и доби још упропашћенији изглед као да ће сместа пасти у амбис. — Шта хоће ова напаст од жене? Ја њој ништа нисам казала, она нека ћути.

— Јест — дода њен муж. — Где путује женско само? Да си моја ја бих те убио, рђо куса...

И данас, кад сам принуђен да се, на овом месту приче, дотакнем тога непријатног момента, јане могу да знам, управо, каквим тајанственим начином ствар узе тај обрт или, да се послужим војничким изразом на који сам навикао, ситуација испаде тако несретно: да студенткиња, а не крезуби студент који је стварно сукоб изазвао, да ошишана студенткиња, рекох, прими на себе сву тежину бесомучног удара, да она постаде мета, објекат или центар огорченог и обесног противнапада непријатеља, кога је у овом, посве жалосном и нежељеном случају, представљао човек са торбама од потпуно нове и фине жуте коже и супруга му упрепашћеног изгледа. Сећам се јасно само детаља: да је студенткиња, после оних речи што јој је упутио човек, смртно цикнула, тако смртно да је мој друг посланик, иако апсолутно неумешан у аферу с новим торбама, инстинктивно пружио руку за флашу с коњаком, да јој је ову флашу муњевитом брзином додао тако рећи потуривши је под нос, да је она сместа прогутала неколико добрих, врло снажних гутљаја, којима, по мом мишљењу, једино има и да захвали што још одмах, после оних ужасних речи, није пала у несвест, као што смо сви с правом и с неописаним ужасом очекивали.

У тренутку, међутим, кад су затегнутост нерава и наша узнемиреност били на врхунцу, дрски студент обрати се разјареном човеку једним врло помирљивим тоном:

— Немојте се љутити — рече он сав зажарен иронијом — ја сам свему крив. Ја видим торбе сасвим нове, а ви као да сте из апса или ропства.

— Кумрија — дрекну трговац — ја морам преступити.

Али, срећом и на наше изненађење, савлада се, па мерећи студента од главе до пете рече:

— Сумњиви се облаче тако фино.

— Торбе су наше — цикнула је жена — а мој муж је старешина еснафа.

— Честитам, о честитам! — узвикну студент као да је јако тронут.

— Жено! — проговори трговац, сав црвен и после подужег и мучног уздржавања као страхујући да увреда која ће пасти не буде и сувише тешка. — Ово су глумци, мора бити.

А кад, као гром из ведра неба, паде ова реч, жена се препаде од извештачене узбуђености студента који се спремао да протестује:

— Аксентије — примети она прекорно — кумим те Богом, врати ту реч натраг.

Студенткиња шкргутала је зубима и крвожедно гледала у жену, која се после ових речи попуштања била повукла иза широких леђа свога мужа, па јој је добацивала разне увреде на француском језику (као „рита“, „камила“, и др.) док се крезуби студент цинички смејао, а онај други седео мирно као што би требало да се седи на предавању.

Али на енергичну и искрену интервенцију посланикову и моју противници попустише, напрегнути нерви постепено олабавише и све до Лапова проведосмо, после тога, ћутећи. Само кад воз стаде у Лапову крезуби студент снажно продрмуса трговца који је хркао као у рову:

— Господине ратни богаташу, — викну он — простругасте шине широког колосека!

— Шта, — престрави се он будећи се — шта се десило?

— Свирали сте на узбуну и воз је стао.

— Без увреде, господо, — заврши трговчева жена „дискусију“, јетко и журно прикупљајући ствари, док је муж отворених, влажних уста још несвесно гледао у нас.

Па се после сви дигоше да пређу у крагујевачки воз којим су имали да наставе пут, сем крезубог студента.

— Моја карта треће класе до Вујановца — рече он опраштајући се са друговима — довде ме је поштено возила другом. Право је сад да је одведем на њено место.

Па узе ствари и пређе у трећу класу. Са осталима за крагујевачки воз оде и народни посланик, а ја остах сам у оној истој врелој атмосфери у којој је, после њиховог одласка, још задуго брујало од бурног сукоба два света, ни крива ни дужна, уосталом, што се нису могла, нити ће се икад моћи споразумети.

2

Управо, сукоб овај који се десио између студената, предратних по њиховом сопственом признању, с једне стране, и богаташа, ратног по томе што то није порекао, с друге стране, а који као да нико није желео сем крезубог студента дрског понашања, нема некакве нарочите везе са ово м причом; али он ипак има неке везе јер се десио у моме купеу на путу за Вујановац, где сам пошао у госте код свога побратима, и где ћу понова срести крезубог студента. Зато сам га изнео. Што се мене тиче и чим сам остао сам после догађаја, одлучих да спавам. Пошто нисам активно учествовао у сукобу, шта ми смета, мислио сам, да преко њега пређем као да се ништа није ни догодило. Али, на жалост, То је задуго било неостварљиво. Јер сукоб који се, развијао на моје очи и умало што није био крвав, јесте догађај такве природе да се лако није могао ни заборавити. И тако сам дуго остао седећи да размишљам о људској осетљивости и другим занимљивим послератним чињеницама. Да бих ипак све то заборавио устао сам и гледао кроз прозор. Киша више није падала, али мрак беше потпун. Тада се сетих да сад наилази месташце где се мој побратим венчао и би ми жао што бар није дан да понова видим село и јасно оживим старе, тако пријатне успомене. Међутим мало доцније воз стаде и ја сиђох пред станицу да бацим поглед унаоколо, бар колико допушта слаба светлост пред њом и око ње. Али ми се сад све учини друкче него некад. Оног дана кад смо стигли овде, побратим и ја, сећам се, имали смо мало једно

разочарење. Један од кумова побојао се био да се не замери родитељима њеним и одустао; али другог кума, професора, који је поштено одржао реч затекосмо шћућуреног баш у оном углу станичне чекаонице где сад гледам како дремају, климајући убрађеним главама, две сељанке са корпама у крилу, из којих вире смешно испружене гушчије главе и репови. Са гомилом књижурина под пазухом и једном отвореном у рукама, коју је испустио кад нас је спазио, он је ревносно очекивао долазак нашег воза, па га ипак није осетио. У свечаном оделу и великом црном шеширу, са приметно краћом десном руком коју је редовно подизао у висину очију кад се здравио, кратковид и врло збуњен, кум је искрено загрлио Николу и нешто неразумљиво муцао кад му је овај, срдачно му стежући руку, захваљивао на одржаној речи.

Док сам био у низу ових сећања воз писну и ја утрчах унутра трудећи се да слику, коју сам о оној вечери стао обнављати, не побркам... Готово у исто доба ноћи кад пролазим овуда, прилично нервозни, шетали смо оно вече дуж пруге која је бљештала на светлости месечине, очекујући да она стигне. Немогуће је, уосталом, заборавити ту ноћ уочи овог необичног венчања. Чинило нам се, поред свега, невероватно да ће се она појавити и хиљаде сметњи излазиле су нам пред очи. А да нас је неко тада пажљивије загледао морао би с чуђењем застати да посматра: како замишљено и брзо корачамо, одавајући бригу људи који очекују некакав врло важан догађај. Имало је нечег завереничког у нашем понашању.

И тако шетасмо, чекасмо, удисасмо диван мирис траве, слушасмо зрикавце, лавеж паса, откуцавања телеграфског апарата или погле́дасмо на таман звоник усред успаваног села и беличасте, разбацане кућице што сневаху на месечини, кад најзад, чусмо у даљини писак. Задрхтасмо и загледасмо се тамо одакле треба да се појаве два црвена ока воза који и не зна да носи једну љубав тако одлучну, необичну и верну. Па се црвене тачке појавише, срца нам залупаше, а мало после ала што је бректала стаде. Ми појурисмо колима, зверајући на све стране, кад се једна врата нагло отворише и на степеницама указа, са пуно ружа на левој страни груди, она, у путничком шеширићу од сламе, дугачком мекинтошу, лица озарена срећом и у оној милој узбуђености која чини да човеку и притив воље очи заводне. — Кад лако скочи на снажна прса Николина, он је понесе излазу, ка колима која су чекала. Али се она измигољи, одскочи еластично, па нам притрча, куму и мени, срдачно захваљујући и стежући нам руке. Витка, елегантна, неизвештачена, свесна да је лепа, уверена да нас је очарала, као најлепша тица, скакутала је од једног до другог. Ја сам био одушевљен до манитости. Јурио сам час тамо час овамо, ни сам не знајући шта чиним, па сам својеручно дохватио њене ствари тешке као олово, натоварио на леђа и носио од кола до кола. Кум буквално није знао где му је глава. Цвикер му беше спао, али он га није тражио, већ је питао мене да ли је понео још један, резервни и да ли знам где му је, пео се на кола и скидао док су му купусаре испадале из џепова. А она се смејала, рекла нам да смо дивни, да ће нас волети као што нас воли Никола, па нам је, после, кад се кола кренуше путем у село, причала о томе како је синоћ вешто и лако умакла из куће. Отац ништа није приметио, рано је легао, мајка и остали испратили су је на станицу, стигла је у последњем моменту, путовала без непријатности. И гледајући мило у Николу питала га сваки час: — А шта би радио да ти нисам дошла, је ли шта би радио?

До јутрења провели смо у поповој у љупким и веселим шалама и разговору којим је она знала да руководи са неисцрпном срдачношћу и са пуно грације, обраћајући се увек ономе чије расположење попушта, цвркућући непрестано, очаравајући нас својом умиљатошћу, и заносећи нас до најслађег заборава. Поп, млад, весео човек и попадија, пуна, са великим црвеним печатима, жена „у српски“, нису крили колико им чини част што смо њихову кућу изабрали за ову срећну прилику. А кад је било време јутрења одосмо у цркву. Сећајући се и сад оних свечаних тренутака церемоније, једне од највећих и најсвечанијих обавеза коју човек може примити, знам како сам онда веровао: да се она никад не може погазити, бар ради лепоте оне успомене, најмилије у животу, најсвечаније од свих, најчистије и најдраже. Изгледала је лепша од сваке краљице, под круном насред цркве, и насмешила се тако заносно на Николу онда кад је свештеник упитао је ли њена драга воља да за њега пође, да сам се ја тога тренутка, и само ради тога да га и ја доживим, одлучио да оженим. А после венчања отишли смо на закуску под велико гумасто дрво, у близини црквене порте. Поседали смо на шарене простирке и она нас је служила. Усред оне ведре и живе свежине прекрасног летњег јутра, на великој трави и међу цвећем, поред шуме пуне тица, оно љупко створење више није имало ничег земаљског. Ох, какво блаженство! Топили смо се од њеног осмеха, дрхтали смо под погледом њених жарких очију. Куцали смо се чашама, испијали, клицали, певали. Пијанство младости достизало је свој врхунац кад нам је она певала. Па су настале здравице. Поп је држао читаве проповеди и говорио гласно као да га слуша цела парохија. А ја сам рекао: „Снајка, побратиме, да Бог да целога века били срећни као данас. Ето то је све што знам и могу да вам кажем“, па сам бацио празну чашу у траву. Кум, без цвикера, гледао је разроко и са чашом у оној крађој руци, казао: „Никола, спремио сам био дивну здравицу на латинском, сад ни на српском не умем да говорим. Али што је овде, овде је“, па се лупи по срцу. Са бурним „живио“ пропратисмо овај крај његове здравице, па Никола засвира коло. Поп, попадија, кум и ја скакали смо без такта до крајњег замора. После је поп гађао из револвера мој шешир од панаме окачен о дрво, а кум, победоносно, на свом штапу донео велику змију коју је убио и стао да описује. Никола нас је грлио и поновио да нема бољих пријатеља од нас, а ми смо љубили снајку у руку, уверавали је да нам је она од данас рођена сестра, да је Никола најпаметнији, најхрабрији и најсрећнији човек на свету и да ће га она волети тек кад га боље буде упознала.

И, најзад, кад би време за полазак одосмо на станицу. На растанку, најсрдачнијем који сам упамтио, обећасмо скоро, поновно виђење и кад воз пође дуго махасмо шеширима посматрани са начичканих прозора од радозналих путника. А после, сваки оде на своју страну, сем кума коме воз беше умакао Док се негде бавио.

Ох, а неколико тренутака затим, кад сам се нашао сам у купеу воза који ме је носио за Београд, сећам се како сам био утучен. Као да ми је срце било ишчупано...

3

Кад сам се пробудио, протегао и погледао кроз прозор воз је највећом брзином јурио моравском долином. Ја спустих расклиматано окно и ослоних се. Па умивен свежином мирисног јутра загледах се у блистави, змијасти водоток реке. Она се,

вијугајући, губила између узвишених, зелених страна по којима су, усред поврстаних воћњака, провиривали црвени кровови скромних кућица. А даље на хоризонту, над великом плавом планином, један усамљени бео облак, као огромна овца од снега, распадао се постепено ишчезавајући. Жуте њиве и бескрајна зелена поља, покисла, бујна, пуна свежих боја, и посута правилним редовима косача у кошуљама, блештали су у свој раскоши величанственог сунца што се родило иза кише. Рекао би човек да лети кроз божије рајске баште, да осећа дах Бога и у осећану како тај дах божанске чистоте прожима цео свемир чини му се: да ће сваког тренутка угледати анђеле како излећу из густих, високих шума и слећу на зелене, цветне обале вода. Занесен неисказаном лепотом овога јутра ја сам сатима гледао кроз прозор, заборављајући и на књиге које сам понео и на циљ мога пута и на све друго. Тек кад сам се уморио, задуго стојећи крај прозора, ја се понова испружих преко целог седишта и покушах да читам. Али сам брзо одбацио досадну књигу и стао, без реда, да мислим о свачему. И тако се опет сетих побратима на коме се зауставих, па једног тренутка осетих чак дужност да о њему мислим кад већ идем да га видим. И целога тога дана на путу ништа друго и ни о ком другом нисам ни мислио.

Од венчања његовог ми смо се ретко дописивали. Јављао ми је да су срећни, а пред први рат известио ме да су добили ћерку. После смо у рату, као резервни официри, бачени у две разне дивизије. Видели смо се само једанпут пред велико одступање. Тешко рањен у груди он је лежао у крушевачкој резервној болници, где сам отишао да га посетим. Том приликом жена се налазила уз њега и неговала га са пуно најлепше нежности. Била је брижна, ослабила, дражесно смерна, и ретка, дирљива мирноћа и доброта озаравала је њено благо лице. А сусрет наш био је озбиљан и врло тужан. Страдања беху оставила трага на свима нама. Тада ми је Никола изјавио да је неисказано разочаран свим што се ради у земљи али да нипошто неће остати да чека непријатеља, већ да ће одступити с војском и потражити ме. И тако смо се растали да се поново видимо тек после неколико година на солунском фронту.

Дакле две и по године доцније, једнога дана, добијем од њега писмо којим ме позива да неизоставно одем к њему, ако сам онај стари; да му је моја помоћ неопходно потребна и да ћу, можда, жалити ако се овом позиву не одазовем. Мислио сам посигурно да му је новац потребан, јер је таква оскудица онда представљала општу невољу, бар оних на фронту, набавим га и кренем се тамо чим добих објаву о одобреном тродневном одсуству. После два дана клацкања на коњу по каменитим и вратоломним стазама стигох увече до резерве његовог пука, где ми рекоше да је он за ту ноћ добио некакав специјалан задатак на извршење и да ћу морати, због тога, сем ако нисам љубитељ јуриша, ту остати да ноћим. Како ја то никад нисам био, радо сачеках крај овог концерта у Добрим заклонима резерве, а сутра рано, пре сванућа, пошто терен беше откривен и непријатељ близу, упутих се Николи. Тек је свитало кад сам стигао пред његову земуницу. И војник ми саопшти да је синоћ био мали напад јуришног одељења, да је командир скоро и легао и наредио да га не буде без нарочите потребе. Требало је, према томе, да останем поред земунице и да чекам. Јутро је било ведро, свеже и мирно. У нестрпљивом очекивању и седећи на малој троножној столици коју ми војник изнесе, окружен плитким, у разним правцима изукрштаним саобраћајницама, ја сам посматрао кривудаву, у камену усечену, линију рова са његовим траверзама и надстрешницама од. земље и малих, цементом испуњених џакова, преко којих је, да маскира линију, набацано већ осушено пожутело грање. Из

тих ровова, као из распукнутих гробова, извлачили су се, погурено и један по један, војници мрачна, пађеничка изгледа, у спреми, под строгом приправношћу, и са чутурицама у руци мрзовољно одлазили да се умивају. Владао је онај нарочити, привремени мир фронта кад ваздух још подрхтава од експлозије, када се жури да се одахне, проживи неколико сигурних тренутака, кад се црне слутње умире и кад се претња смрти одмара да се, мало после, опет устреми. Дежурви су опрезно али строгим гласом будили смену, која је неиспавана, буновна и натмурена излазила лењо из пасивног заклона, наредник је псовао и претио, један поранио авион зујао је из даљине; а тамо преко препречних жица, крстина, непријатељских ровова, укопаних међу шиљасте и оштре карпе, усред кршева, тамо у даљини и у зориној светлости преко бескрајних таласастих масива, оцртавали су се огранци Бабуне, плавила се Отаџбина. Ја се потом дигох да прошетам танком, змијастом „стазом уздаха“, како се тамо називаху оне уске путањице што су служиле за шетњу у слободним часовима и које су официри, у бескрајним тренуцима очајања, са мутним погледом у плаве даљине и сновима о слоболи. временом угазили шетајући се горе-доле. Затим, кад ми се и то досади, прићох опрезно прозорчету Николине земунице и угледах га опруженог на пољском кревету, покривеног шињелом, са капом на очима. Наједном он се грчевито пружи, крикну, пробуди и звераше, али ме не спази. и као збуњен и мучен сном који није упамтио он се избуљено загледа у зид па понова спусти главу. Још је било врло рано и светлост је кроз сасвим мали и четвртаст прозор, који је личио на апсански, улазила бојажљиво у земуницу, као да поштује умор официра коме је после тако тешке и ризичне ноћашње службе још требало мрака и сна.

Почеках још мало, па, неиздржљиво нестрпљив, гурнух, најзад, врата која зашкрипаше. Он се трже љутито, загледа се, познаде ме, скочи (спавао је обучен) па се загрлисмо. Пошто ме пусти н измаче се он понова прискочи па ме притиште на своје груди.

— О благи Боже, нисам се надао, хвала ти.

Плакали смо обојица.

— Зашто се ниси надао?

— Па, знаш какви смо данас.

У оном узбуђењу ја несмотрено пожурих да га обрадујем:

— Молим те, пре свега, ево новца, донео сам ти.

Он ме погледа благо-прекорно па ми хитро задржа руку којом сам се машио да тражим новац.

— Баш си смешан, побратиме. Остави то, не треба ми. Ти ми требаш.

— Па шта је, брате, говори. Гле како си потавнео!

— Полако, седи, пуши. Па кад си пошао, како си путовао, шта радиш?

И опет не чекајући одговора на које од својих питања: — Колико имаш одсуства?

— Три дана без путовања.

— О, баш ти хвала. Провешћеш све код мене? Нећеш у Солун?

— Не мислим. Шта је код куће?

Он ме погледа ћутећи па не скидајући руке с мојих рамена:

— Све ћеш редом чути.

— А синоћ си имао напад?

— Јест, и то је због чега сам те звао. Дошао си баш кад треба.

Па пошто седосмо он отпоче овако:

— Болестан сам ти; тешко спавам, сваки час будим се. Болови у ногама... ноге су ми пропале, а глава... као да на њој имам оловну капу која ме притискује и не да ми да мислим. Док сам био у резерви, имао сам један разговор с командантом пука и очекујем велике непријатности. Ја сам, да кажем, против ових излишних, делимичних напада... трпимо губитке, а резултати никакви, па поводом тога. Али, веруј ми, не мучи ме оно што сам тада казао, већ што нисам говорио сасвим онако као што мислим да треба да говори поштен човек.

Он је седео према мени, препланула лица, огрнут блузом, са простом војничком шајкачом на глави и Карађорђевом звездом на грудима, без палетушка и осталих официрских знакова. А ја сам с дивљењем гледао у његово измучено лице и пуно бора чело по коме су, испод шајкаче, неуређено падали праменови његове црне косе, па сам мислио: колико овај старешина, пун снаге и простоте, мора уливати поверења људима које води.

— Ти знаш — настављао је он — сви смо данас нервозни. Не можеш мирно да говориш, не можеш да владаш собом, не можеш да читаш, не можеш уопште да се скрасиш; тражиш само с ким ћеш да се посвађаш, кога ћеш да изазовеш. Такви смо сви, па такав сам и ја. И није ни чудо. Годинама нераздвојан живот па смо се, тако да кажем, познали под свима приликама. И кад се познајемо онда не вреди да се лажемо, је ли? Кад знам шта у души мислиш зашто говориш друкчије? И ја сам једно вече рекао пред свима оно што носим у души, не баш све и то је оно што ме мучи. „Ви се све нешто буните, све вама нешто није право, ви...“ тако ми је рекао командант. Требао сам одговорити: „Господине пуковниче, Ви сте... сви смо ми највећи ниткови.“ А он би казао: „Ви сте полудели, ви ћете бити оптужени и деградирани.“ Ја сам већ деградиран, ја сам понижен до животиње, ја сам осуђен, не могу ме даље од жица, зар не? А ја сам рекао... али ево читај оптужни рапорт и кажи сам.

Па узе са стола једну малу групу ак[а]та, потражи нешто и кад пронађе:

— Ево, молим те, чуј шта сам рекао: „Ми се данас бијемо и гинемо да би срећније живели будући нараштаји; наши су очеви чинили то исто да би створили што боље услове за живот нама; њихови су се очеви борили и страдали да би њихова деца била срећнија, наша деца чиниће то исто да би обезбедила лепшу будућност нараштајима који долазе.“ И ја сам га упитао: „Разумете ли се ви штогод у томе, збиља, посподине пуковниче?“ Што се мене тиче ја ништа не разумем. Ја ово кажем — а то је био интиман, другарски разговор и ја сам мислио да то могу рећи — ја ово кажем: пре ратова имао сам велики број пријатеља, друго ва, сродника и сећам их се. Највећи број изгинуо је или помро. Пред мојим очима пролазе један по један... Загле́дам свакога. Сваки посебице имао је пре рата свој циљ. Сваки од њих загревао се својим личним планом. Један се страсно одао сликарству, други пољопривреди, трећи математици, четврти књижевности, пети трговини итд. Не сећам се ниједног, али ниједног се не сећам међу њима, у чијем је плану било да погине. У току ратова сретали смо се, то сам знаш. Шта су нам они говорили? „Само да се ово сврши.“ Они, дакле, нису хтели дати рату своје животе. А шта се о њима говори? Шта сваки дан читамо? Шта пишу патриотски песници што из далека друге туткају у смрт? Пишу: да су они хтели умрети, да онима ништа слађе није било него умрети. Је ли да је то лаж? Је л' да се свакоме живи? Ја сам сретао људе којима је у овом паклу рата ишчезао и последњи разлог да живе: он им је прогутао и породицу и огњиште и све што су имали, а њих учинио неспособним за рад и обичан живот. Знаш ли шта кажу ови јадни људи? „Ми још једино живимо из радозналости за судбину овог несрећног нараштаја. То је нова хаљина егоизма, истина, али главно је они хоће да живе. Ето ону лаж ја сам напао. Јер слатка смрт и није ништа друго до песничка лаж или лаж са којом оперишу они чији је рачун рат. „Само да се ово сврши.“ У најтежим тренуцима опасности, кажи сам, они су као и ми, а ми смо, сутрашњи мртви, пуни грозничаве зебње уздисали: „Само да све ово преживи, само да се ово преброди.“ Ја не говорим о изванредним природама... И, ево, како је даље навео моје речи, ево шта сам још казао: „И да не смем говорити када се без потребе наређују крвави јуриши и напади што редовно стају живота неколицину најхрабријих али не и најсвеснијих...“ Или да се морам смешити док мој командант прича: како увек, пре него оде својој жени у Солун, свраћа у трговину да јој купи дугачке свилене чарапе, јер је то за њега највећа драж кад помисли да ће их она исто вече навући. Затим да верујем, као он, да су савезнички политичари генијални. И кад Бонар Ло каже: „Ми морамо показати да овај рат није вођен узалуд, сасвим узалуд, што би стварно било кад се ми не бисмо осигурали да никад. више не буде у моћи једног човека или једне групе људи да баце цео свет у све ове беде — онда ја не смем питати: „Зар су требали милиони невиних да падну па да се тек после тога предузме осигурање од свемоћи једног човека или једне групе људи? Зар се то осигурање није могло постићи благовремено и са много мање жртава? Зар је морало да дође до тога да се човечанство унесрећи па да се постигне, ужасно, само тај резултат: да рат није вођен сасвим узалуд!?“

Истина је, тако сам, углавном, рекао. Али то је политика, вели он, а у војсци то је убијање морала. и заиста, то ће ми шкодити. Прво су ми тражили одговоре, па ће ме саслушавати, испитивати сведоке, судити, жигосати. Зато сам те звао. Саветуј ме, помажи, научи ме шта да радим Јер, кажем ти: ја не могу да гледам ситна слова командантова и пакосно лице иследниково. Јест, сецкаће ме, мрцвариће ме, туцаће ме. А ја бих више волео да станем пред преки суд па да из свег гласа кажем: крив сам, господо! Судите ме, стрељајте ме, сеците ме, али не мрцварите. Јер ја не могу седети

док ме саслушавате, очекивати пресуду, ја не могу... то би био црн живот проћи кроз сва та мучења. Ја имам и других брига, личних, фамилијарних...

Био је силно потресен и последње речи изговорио је гушећи се. Ја сам ћутао. А он ме, у нади ваљда да ће га свеж ваздух колико-толико окрепити, замоли да отворим мало окно прозора који се сам био заклопио. Затим се диже са столице, извини ми се па се баци свом тежином на свој лабаво учвршћен пољски кревет који је шкрипао.

Али топло јулско јутро, пуно запаре, не унесе нимало свежине, нити оног зориног мириса ствари који је пожелео да удише да би се окрепио и он се као зачуди кад не осети баш никакве промене у земуници. Јер не само свежина, већ споља не уђе никакав звук, нити жумор, нити мирис, ништа сем нешто више светлости и то уморне, суморне и мртве.

Ох, познавао сам добро овај мир, мир гробља, мир који гуши, неиздржљив, ужасан. Само се светлост полако увлачила и, постепено и опрезно, откривала ствари.

Он уздахну испрекидано.

— И ваздух овај није више ваздух.

И доиста, колико сам пута, будећи се у својој земуници и притиснут истим гробним мртвилом мађедонских урвина, имао овај утисак и сећао се како ова светлост некад није улазила сама. Као дете, кад сам се зором раздраган будио и отварао прозор мале, вртом опкољене родитељске куће, јурнула би, памтим, она окрепљујућа музика ствари, пуна неке снажне животне енергије која подиже, пркоси, опија. Па уверен да се ништа слађе у животу не може ни доживети од онога што осећа дете кад га буди сунчани зрак и славуј, колико сам се пута напрезао да замислим: како опет кроз сан слушам онај исти жумор свемира и осећам сав онај, буран, пун страсти дах зоре пролећа, кад је ваздух сав од мириса и од цвркута, зујања оса, веселих узвика, звона, шкрипе кола, одјека мотике што цепа мирисну земљу; сву сласт оног ђив-ђив несташних врабаца, чија неуморна и страсна препирка, уз прве сунчане зраке, узбуђује и позива на игру дете, а оно на очима осећа сунце и уверено у лепоту дана ипак пита: „Какво је време, мамо?“

И подсећајући се тога утиска, помилован овим дахом детињства, ја се повратих.

— Побратиме, — рекох одлучно — ни помислити нисам могао да си таква слаботиња. Молим те: ти, као правник, као човек од закона, знаш и сам колико је безначајна, незнатна ова твоја кривица. А ТИ СИ је толико надувао! Не претерuj и буди уверен: да би официру као ти што ,си прогледали кроз прсте и много већу, Много тежу грешку. Грешке као што је твоја, уосталом, дешавају се свуда, свакога дана, свакога часа, на целом фронту, где сви протестују али сви и даље, као и пре тога, са пуно савести и самопожртвовања врше службу, носе своје крстове.

Он одмахну руком И дубоко уздахну.

— Знам, побратиме. Али да ми ..је само та мука!

— Ја видим, ја осећам да имаш крупнијих брига — рекох. — Зашто ми се не повериш?

— Па, ево — рече он — прво: отац ми је обешен.

— Јадни Никола — крикнух изненађен и зграбих га за руку. — Шта ми кажеш?

— Јесте, још у мају прошле године. Има више од године дана. Потказан од суседа, он је осуђен зато што је под патосом спаваће собе пронађен Мој турски карабин... Мој отац био је велики јунак. Ти си га врло мало познавао. Тога мајскога јутра, пошто се поздравио с мајком и кад га поведоше на вешала ван вароши, застао је на пијаци и рекао старешини стражара: ,,Овде сам дошао као сељаче у својој шестој години. ОД шегрта постао сам угледан грађанин и све сам ту стекао. Дозволите ми да још једном, последњи пут, погледам чаршију у којој сам поштено живео шездесет година. А кад му је допуштено он је бацио поглед унаоколо па га онда, кажу, управио доле, овамо к нама. Сузе није пустио.

Па после кратког ћутања:

— Али све то ја бих могао да преболим.

— Несретни Никола, зар још има?

И ја испружих руке као да бих покушао спречити нешто од чега сам стрепио.

— Тај гроб а напрезао се он да говори мирно — осрамотила је моја сестра.

— За име Божије — узвикнух запрепашћен — то не може бити!

— На жалост тако је, преварена од непријатељског официра, невенчана, оставила је мајку...

И тек после овога он нагло принесе руке лицу и тада бризну у такав плач од кога не знам како ми срце није препукло.

То пригушено јецање, нешто као ропац, кратко, тренутно, али необуздано и језиво болно, тај плач једног до безумља храброг човека као што беше он, То је нешто најдирљивије, што сам у животу видео. Ја га загрлих и плаках заједно с њим, али одмах затим он се прибра и стаде ме умиривати:

— Ево — пружајући ми једну дописну карту коју узе са стола. — Читај ово.

Па се благо и нежно насмеши, те ја приметих јасно колико му сад беше лакше него малочас.

Узех карту и познадох рукопис његове жене. Она је писала о малој кћери њиховој која је о себи говорила: „Ја нисам више мала Боба. Ја сам велика Слободанка Николе Глишића. Мој тата је у рату, а ја станујем у Ватрогаској улици.

— О, — рекох бришући очи — Боба је већ велика!

— Јест, маторка... И ради ње, ето само ради ње све ћу поднети. Јер, веруј, на свашта сам помишљао у страшним тренуцима горчине.

Па палећи цигарету:

— Да знаш како ме је обузело ново, снажно и сложено осећање кад сам сазнао да је то мало биће, што сам тамо оставио на милост и немилост, постало једно разумно створење. Пре безмало три године, кад сам је држао на срећном срцу и уносио се у њене очице да сазнам: да ли и колико разуме о лицима и стварима око себе, она је знала сасвим мало, познавала своју маму и тражила своје следовање онда кад је осећала глад. Тако сам је оставио и од тада пред очима увек имао њену слику из тога времена.

Али данас, кад знам да је онај црвић што је онда умео само да гледа, да се миче и да тражи, постао разборит и свестан, осећам: да се у мени нешто ново рађа, буди, расте, као да стичем нову једну душу. И тек сад схватам шта то значи продужити душу, надживети се. Ову су карту пребацили Бугари преко жица. Кад сам је примио ја сам се обнезнанио од среће. Замисли: она зна моје име, улицу где станује, она неће да је сматрају за малу. Раздраган, отпочео сам да пишем дневник који сам њој посветио. И већ је замишљам у добу бајне девојке како удубљена предано размишља о искуству свога напаћеног оца. Ох, колико жалим што је нисам могао пратити у њеном развијању, у једном тако слатком узрасту кад се расцветава, што је нисам могао мазити, грлити, држати на срцу. Па ипак, ова је карта учинила крај мојој агонији, повратила ме. Јер све до ње провео сам у неком бунилу и тек сад осећам да сам дошао к себи. Кад сам их оставио, удар је оно тако силан да сам био онесвешћен све до ове прве повољне вести. Остављајући их, веровао сам да је са њима свршено, да наша огњишта више не постоје и да су наши драги изгорели у земаљском паклу. Колико сам пута покушавао да пишем, па у безумној грозници сумње бацао перо питајући се: коме да пишем, зар су они живи, зар је То могуће, зар ми није ближе и само небо од њих? И као што сам без свести одступао преко арбанских гора, расејано прелазио мора, збуњен лутао између маслина, луд корачао по усијаном Халкидику, тако сам се годинама верао по овим гадним чукама и чамио у овој влажној земуници, као жив мртвац, све док ме ова карта није отрезнила. Они дакле живе и поред свих несрећа и само нас простор и време деле. А она расте, напредује, расцветава се, постаје свесна и разумна, она је на путу да постане оно што сам данас ја. Побратиме, разумеш ли? Ја сам стекао још један свестан живот, задобио сам још једну љубав, ја имам још један свет. Срећан сам што сам отац, увиђам да никад нисам био тако озбиљан као сад. Побратиме, узми читај ову Бобину карту. Ја сам уверен да ти братски делиш моју радост. А ја ти се заклињем да ћу све преболети, ње ради. Јер, ево, мој пут беше трновит, ужасан. А сад сам се успео на величанствени плато са кога раздраган, поново оживео посматрам рађање свога новог сунца, циљ живота. То ново, то мило сунце, тај циљ, То је Боба. Опија ме помисао да ће ме док сам жив грејати, заноси ме већ Мирис цвета који ћу неговати, дрхти ми душа од жеље да је видим велику...

Верујем да никад дотле нисам познао узвишеније осећање љубави, и слушајући га како у једном необузданом жару, преображен, усхићен, срећан говори о своме детету ја сам грцао гушећи се.

— Никола — рекох уклањајући мараму с очију — ти знаш и моје несреће. Али веруј ми као брату: до данас због њих моје око никад није засузило. Молим те, остани храбар, постојан, чврст, издржи, поднеси све и за моју љубав, за љубав брата твога који те обожава.

После смо се смирили. Он је ћутао и пушио дубоко озбиљан, благ и леп.

А кад га, потом, упитах о снајки, он брзо одговори:

— Она је, каже, добро... нередовно добија новац, оскудева, пише са пуно прекора. А ја, шта могу? Шаљем, откидам од уста...

Па још брже и нервозно:

— Шта ћеш? То је тај живот о коме ми нисмо имали појма. Некад је, то добро знаш, пламен наше љубави лизао до неба. Волели смо се искрено, топло, лудо, али, наивно. У годинама у којима смо ми били, уосталом, никад и није друкчије, никад се и не мисли на онај живот што чека. Наш је идеал био да се спојимо ради заједничког живота. А кад смо говорили о будућности, онда су рај, сунце, цвеће, загрљај и срећа биле једине речи које смо познавали. У том рајском врту, где смо се замишљали непрестано загрљени, ми смо гледали нашу срећу непомућену, непрекидну, апсолутну.

Ево, често узмем њену фотографију, гледам и мислим: колико сам јој пута, држећи је на грудима, обећавао рај у који ћу је увести, и колико су стотина мојих врелих писама под заклетвом потврђивала ово моје обећање у које сам сâм најискреније веровао. А затим, сећам се како није било питања у коме се ми, у то време, не би сложили. Једном речи, ми смо били једно осећање, једна душа, једна мисао. Живот наш имао је да буде вечита песма и ми непрекидно пијани од среће. А после, уместо раја и цвећа стизала је наизменично болест њена, Бобина, моја. Затим неспоразуми, љубомора, разочарења. Паучинасти, идеални снови нашег живота ишчезавали су, магла нашег љубавног пијанства нестајала је постепено и ми смо се с болом повлачили у себе да претресамо своје илузије. Хиљаде ситних и крупних ствари, непријатних и мучних, које су нас неминовно очекивале, ми нисмо били предвидели. Као и већина вереника ми нисмо хтели предвиђати тај стварни живот коме смо ишли у сусрет, који се не може обићи, нити нас се тицао живот других којим смо се могли користити.

А сад, као што ти рекох, новчана оскудица, оштро окривљавање и друго. Али ја хоћу да ме добро разумеш, побратиме.

И с племенитим сећањем на своју љубав:

— Ја волим своју жену и с мојим дететом она је разлог мога живота. Хтео сам једино да ти укажем на живот. Ето, хоћу да кажем да живот није оно што смо ми мислили.

И на његовом лицу понова се јако оцрташе дубоки трагови патње.

У том тренутку, на малом столу до постеље, зазвони, па крклјаше пољски телефон у својој кожној торби.

Никола пружи руку и узе слушалицу:

— Ало, јест ја сам.

— — — — — — — — — — — — — —

— Раз... разумем.

. . . . . .

— Да поновим заповест? Па ја сам је разумео и извршићу је!

— — — — — — — — — — — — — —

— Ви говорите с командиром, молим вас!

— — — — — — — — — — — — — —

— Разумем. Да одмах вратим сав непотребан материјал за утврђивање у штаб пука и да... разумем, гос' пуковниче!

Па, остављајући слушалицу:

— Да прође један дан а да те не понизе, то је немогуће.

— Чујем — рекох — тражи ти да поновиш заповест.

— Као да сам каплар!

Ја сам, после тога, устао и предложио му да прошетамо до његове осматрачнице...

И тога дана, и друга два што сам тамо провео, нисам се могао довољно надивити душевној снази и херојској вољи овога узора од човека, обхрвана свима несрећама, изложена толиким опасностима, заузета нај тежим дужностима што их живот може натурити, дужностима пуним одговорности. Никад кукавичлук, у мојим очима, није био пониженији и мекуштво одвратније, никад дотле моје презирање за сваки млитав живот, који не познаје борбе и искушење, није било потпуније. Усред оног суровог стења којим је опкољен, он ми се чинио јак, постојан, истрајан као и то стење, човек у

коме као да су збијене све неисказане патње и болови расе и све невероватне снаге њене издржљивости и величине. Осећао сам да му је једино потребно било да га нечија рука, ма и најмање, подржи у повременој душевној клонулости.

И кад сам му трећега дана, на растанку, рекао: — Побратиме, ти си увек био човек, остани то до краја, молим те — он се благо и постиђено насмешио:

— Жао ми је што идеш. Тако ми је добро било уз тебе. А сад, као дете које гледа како се разилазе сви што су око њега били да га теше док му мајку не сахране, као и оно, и ја сам се надао да ме никад нећеш оставити. Али обећавам ти: вршићу службу као и досад и све ће добро бити, надам се.

Па се једва растависмо из загрљаја и ја пођох уском стазом која води ка резерви. А кад сам се стао пузати уз јаругу ка коси, позади које се налазио батаљон и штаб и превијалиште, најпре чух опаљење, па хујања, а затим фијук и страшан тресак гранате која експлодира у мојој непосредној близини.

Ја утрнух па се окретох њему са погледом који је питао.

А он видећи ме забринутог показа руком:

— Само држи леву стазу и не брини, гађају пут.

Ја се упутих левом путањом и задувано пожурих. Али фијукање се настави, и зрна чија су парчад звиждала, распрскаваху се на све стране.

Кад сам се мало више успео, угледах неколико коморџија како дахћући вуку збуњене мазге уз оно брдо које сам оставио.

Четни наредник, који беше изашао у сусрет транспорту, викао је:

— Магарци, тако вам треба кад сте задоцнили!

— Комесар је крив, ми нисмо — одговарао му је један од војника, вукући са очајним напрезањем мазгу која је високо уздигнуте главе трзала назад.

— А јесте ли сви читави? — разлегао се Николин глас.

— Ми јесмо, али кобилу што нема коњовоца сву разнесе.

У том сам ја залазио... На самом завијутку где настаје мала зараван окретох се и угледах Николу на истом оном месту где смо се раставили. Махао је капом и поздрављао ме. А мени је душа била насмрт жалосна, и силазећи завојитом стазом ,Низбрдо ја се заплаках, као да је То било последње наше виђење.

4

А воз јури, лети. Скоро ће Вујановац. Криво ми је што стижем по мраку. Како ли ћу затећи побратима? Како изгледају снајка, деца? Боба, свакако, велика девојчица? Али какав сам ја човек, како сам могао само да чекам толике опомене, па тек сад да пођем у ову посету коју сам своме дивном и милом другу дуговао много раније? Деца спавају. На кога личе? Снајка се, знам, сатрла спремајући кућу. Сав горим од нестрпљења да у оној истој соби, у којој смо разговарали уочи његовог венчања, после толико година, обновимо све успомене, претресемо све доживљаје, сву нашу прошлост тако бурну, мученичку, али богме, и јуначку... Она је ствар, без сумње, изравната: она његова мучна сумња коју ми је узгред и врло опрезно наговестио онога дана кад смо се, после ослобођења, први пут срели у Новом Саду. Али ко је тај нитков што се усудио оклеветати једну жену као што је моја снајка? Од онда се, истина, нисмо видели. А дивно је и невиђено било онога дана кад је он с пуком улазио у Нови Сад. Цела варош подигла се беше да их дочека. Моје нестрпљење да га видим, кад сам сазнао да пук туда пролази за Суботицу, не може се описати. Цела варош, кажем, изашла је за дочек: девојке, соколи, деца, музика, корпорације, цилиндери, сва Салајка, полицајци у мађарској униформи и сељаци из богате околине; и венци, заставе, каруце у цвећу, тријумфалне капије, неискразано одушевљење, једном речи, у коме је као никад дотле пливала опијена српска Атина. Све по концу уређено, помпезно спроведено, без погрешке, без задоцнења, без малера, јер су Новосађани мајстори свечаности. Па, поспе поздравних говора, пук наиђе. Најпре штаб иа коњима умотаним у пешкире. О коњским вратовима клате се велики, дивни венци. Официри, смешећи се, прихватају раскошне букете који долећу с прозора, тротоара, скела нових грађевина, с кровова, са свих страна. Старци, та велика деца, бришу очи и погледају у нас: „Само кад ово доживесмо. Живили наши ослободиоци.“ Бронзани војници, у колони двојних редова, труде се да корачају по такту своје музике, али прихватајући пешкире и цвеће, греше, заостају, сустижу, брзају ситним француским кораком и смеше се. Официри дивизијског штаба, ван строја, посматрају пук и примећују: „Добро изгледају људи.“ Један мали војник, кувар, добродушног, детињастог изгледа, на зачељу митраљеског одељења, са магаретом које носи кујну одељења, не види се од пешкира. Магаре, са венцем који додирује земљу, корача прописно, за репом последње мазге, жмирка и смеши се на питања што падају с разних страна: „Зар је и он прешао Албанију?“ У једном тренутку узбудљиве свечане тишине један пуша у наручју свога оца кликну: „Живио српска војска, и прозори се затресоше од манитог одобравања тапшањем. А од пристаништа до Владичиног конака понова се захори, захуја и проломи: „Живели, живели, живели“ и млазеви цвећа сипаху на заставу која се појави и доведе узбуђење до врхунца. Електризован узбуђењем гомиле ја сам подрхтавао, чекао само други батаљон, чекао Николу. Наједанпут, један омален француски официр, што је преда мном стајао у друштву дама и пропињао се целим телом да боље види, показа руком у правцу чете што је наилазила:

— Quel beau type!

Ја узвикнух до вриска. То беше Никола. На дивном зеленку, сав у цвећу и пешкирима, у простој војничкој шајкачи, са Карађорђевом звездом на прсима, поносит, озбиљан, хладан и као да му је непријатна сва ова хучна галама, он је

уздржавао коња, који се, уплашен од светине, пропињао и исколачених очију гледао преко масе.

— Живио, побратиме! — и ја зграбих за узде. Он ме спази, скочи хитро на земљу па се срдачно изљубисмо, док је свет око нас брисао очи тронут нашим братским загрљајем.

Пошто кроз сузе и журно изменисмо неколико речи ми се, обојица, упутисмо пешке кроз варош све док не стигосмо у касарну. А тамо после издатих наређења, војници добише „вољно“ па се раздрагано клицајући размилеше по широком, ограђеном, простору испред касарне и око ограде начичкане светом, где настаде срдачан разговор између браће која су се упознавала.

А ми се лагано, руку под руку, враћасмо у варош куда су протицале мирисаве реке света озареног красном ведрином и радошћу. Све живо окретало се за њим посматрајући га и уживајући у његовој стаситој појави војничког држања. Људи нас поздрављаху дубоко скидајући шешире, док су се слатке жене смешиле и, мило напућене, добацивале на рачун његовог озбиљног држања и хладног погледа: „Какви су ови Србијанци, сви намрштени.

То вече позвани смо на банкет, који су нам приредили новосадски ратни богаташи; они исти што су, у међувремену кад ничије војске није било, разграбили сав петроварадински плен, заостали материјал немачке пристанишне команде.

Али Никола је претпостављао мирније место:

— Приметио сам — рече ми он — у близини пристаништа једну малу кафану с подрумом. Има и ћевапчића. Баш као испод „Македоније“ где смо као студенти одлазили. Ако пристајеш да одбијемо онај позива тамо ћемо слатко поразговарати.

Ја радо прихватих.

А тамо, после вечере, он ми је испричао све што је преживео у последњим операцијама пробијања фронта и наступања. Рече ми да је свратио кући на два дана, али да би боље учинио да је обишао, јер му ови први дани ослобођења не би били горки као сад.

— Још на фронту предосећао сам нешто чему нисам смео да погледам у очи — говорио је он чистећи џепни ножић чачкалицом — кад ми је један блиски рођак писао да треба само себе да гледам, да не бринем претерано за кућом, јер, вели, сваки данас уме себе да гледа. Тај исти рођак дочекао ме је сад први и пре уласка у кућу изнео страшне, срамне оптужбе. Сад све знаш, побратиме, и сад можеш слутити како ми је у души. Оба дана провео сам код. куће; никога нисам хтео да видим, ни с ким да говорим. Моја мајка ништа није хтела да потврди, али ме мучи оно што видим на њеном лицу. Ја сам рекао да ћу ствар извидити кад се вратим. Ноћио сам сâм у другој соби, обе ноћи. Ока нисам склопио. И сад се чудим да још живим, да идем, да радим, да једем и да говорим, и после свега и пошто је у мени нешто препукло, сломило се, умрло. Ето, побратиме, ништа од оне радости коју смо замишљали доле. Бог, који

једини зна све моје болове и кога сам молио да ме бар ова чаша мимоиђе, тај Бог оглуши се. Још је само то било остало. И тако, дан раније него што ми је истекло одсуство, кренуо сам се за пуком. Осетио сам, на несрећу, да ми је чета милија, вернија, топлија кућа од моје. Али шта ћу после?

Његов глас очајног бола цепао ми је срце и озлојеђен на овако свирепу, незаслужену судбину која га гони као дивљу звер, у непријатном положају у коме сам се налазио слушајући га, ја сам га умолио да не нагли и да ствар добро провери.

Сутрадан испратио сам га за Суботицу, одакле ми је, два месеца доцније послао по војнику једно доста опширно писмо, из кога сам сазнао понешто о његовом расположењу које никад не бих могао очекивати.

„Драги мој побратиме — писао ми је између осталога — изгибосмо пијући по овој Бачкој. Пијане земље, ако ко Бога зна! Ти знаш да на фронту никад ништа нисам пио. А сад, да ме видиш, не би ме познао. Облесавио сам од здравица и вина. По Сентомашу (ох, најпијанијем Сентомашу!), по Бечеју и Кањижи погубио сам редом све своје болове прошлости. Како беше оно, чини ми се из *Мињона,* „не сећам се више својих болова који су прошли“? Па жене, побратиме! И твој глас надалеко стиже. А ја сам се бар нешто држао. Баш пре неки дан рече ми једна: Ништа не би било интересантије него описати све промене које су се у вама извршиле од доласка овамо. Да је какав писац био поред вас да посматра: како се камен повраћао у душу, нем како сте проговорили, мртав како сте оживели. Гнушај ме се, ако ти је мило, побратиме. Али не буди сувише строг и сети се како смо се патили, годинама живи сахрањени.“ Тако ми је писао.

Али то је било и прошло. Нисмо ни ми могли бити свеци. Или, брате, доста смо и то били на фронту. А сад кад стигнем, знам шта ће ми рећи; рећи ће ми од речи до речи: — „Јеси видео, побратиме? Све прогурасмо па опет добро, хвала Богу. Нема ништа јаче од човека, тврд је као камен: и ране и тифус, један па други, и сто несрећа и опет се не дам, стојим, живим, ево ме.“ Напићемо се, богами. Она ствар мора да је изравната. Шта ће човек, мора да заборави и на мртве и на ране и на срамоте, јер човек је челик, још тврђи. Напићемо се, видим. И жељан сам, части ми; па још у кући и опет да нас она служи.

— Господине, сад, ваљда, Вујановац? — обратих се некоме што је гледао кроз прозор у ходнику.

— Једна постаја, али брзи не стаје, па Вујановац.

— Хвала.

Прикупих ствари па изађох, а мало после воз заиста прође постају не заустављајући се.

Могло је бити десет сати. Месечина. Поред пруге у честим барама иза кише огледају се звезде а поцепани облици чине се огромне црне авети. Па и кад прођемо: као да је земља ишчезла и да јуримо над безданом. Чести гвоздени мостови над

дубоким безводним пролокама. Воћњаци, усред којих се беласају кућице ретко осветљене. „Побратим ће бити на станици.“ Нагињем се кроз отворен прозор и бијен оштрим ветрићем, гледам унапред. Ближимо се станици која се распознаје по разбацаним црвеним и жутим светиљкама. „Још неколико секунда па ћу га загрлити.“ Враћам се и узимам ствари са узбуђењем које обузима човека кад је уверен да га на станици чекају. Мале кућице чувара пруге пролећу и најзад, не успоравајући нарочито, воз стаде.

На перону јадно осветљене станице тискале се отрцане прилике неколицине носача и деце и дрско се грабиле око ствари путника. Ја се обазрех свуд унаоколо, жељно тражих да видим Николу, али узалуд: њега није било на станици. Поред мене промаче крезуби студент па се изгуби у гомили. Ја стајах још мало и лака језа разочарења проструја кроз мене, али се брзо подсетих неуредности поштанског саобраћаја и то ме умири. Онда позвах једног носача који прихвати моје ствари, па се кренусмо у варош.

— Вама треба стан, господине?

— Не, идем право код Николе Глишића, шефа... Ти знаш где станује? А мислим знам и ја.

Он застаде па спусти ствари на земљу.

— Код господина Николе Глишића? А шта сте ви њему?

— Рођак.

— Господина Николу — рече носач подижући ствари и сумњиво вртећи главом — мучно да ћемо наћи код куће. Нећемо га тамо наћи.

— Како? зашто?

— Не иде он тако рано кући, господине. Његова кућа је „Лаф“.

— Шта кажеш?

— Много се пропио — одговори носач — мно-го.

— Шта булазниш, човече?

И ја му наредих да не дроби, већ да ме води куд сам му рекао. Али кад смо наилазили поред „Лафа“ он спусти ствари, утрча у кафану, без питања, па кад отуд изађе:

— Ту је, ту, знао сам ја.

Ја мало размислих шта да чиним, она језа разочарења проструја сад кроз мене много јаче, па се најзад реших да уђем у кафану. Тамо ми показаше једно засебно

одељење, одакле је допирала паклена свађа. Ја застадох да ослушнем, оклевах опет неко време држећи кваку ла се нагло одлучих да отворим. Десетак прилика, с Циганима који су поднимљени на виолине пажљиво пратили праву циганску препирку, распознавало се у диму од дувана. А кад ме приметише људи се згледаше и свађа се осетно утиша. Ја пустих руку на раме Николино, јер он не беше спазио кад сам ушао.

Он се окрете, погледа ме мутним, изнуреним очима, познаде ме, па устаде и загрли ме, али је био изненађен.

— Господо, — представи ме он расејано, после поздрава — ово је мој побратим, ово је човек, сила, ђи... ђида.

А мени показујући своје друштво: — Ово су моји пријатељи. Кажу тако, а ја мислим да међу њима има и ниткова, клеветника, хуља. А сад, господо, тачка! Има дана за мегдана. Овај човек овде странац је и не тичу га се наше ствари. Дакле, тачка!

Ја седох поред њега и сам врло збуњен мучним призором.

Али један стари господин, сув, сед, са шиљастом брадицом, одговори врло брзо док му је брада подрхтавала:

— Како, брате, молим те, како тачка? Нема овде командовања. Шта сам рекао, господо? Решење је незаконито и квит. Ето, господо, шта сам рекао. А... а шта чаршија говори то ја не знам, нити ме се тиче. То се тебе тиче и ти расправљај како знаш, брани се. Пронађи клеветника: па, или нека докаже да си поткупљен, и онда није клеветник, или — у апс. Како доста, брате, молим те? Казао си ти, па да кажем ја. Увредио си, враћам увреду. Како, брате, молим те, овде нема командовања.

Па гледајући у мене:

— Господину част и поштовање.

Чичица је говорио јетко, ватрено и оно дрхтање видљиво се преносило са браде на главу, па на руке и цело тело. Он је још нешто хтео да каже кад Никола дрекну:

— Тачка, клеветниче!

Цигани устукнуше престрављени, полупијани људи погледаше у Николу, а чичица је нервозно мрвио хлеб и дрхтао.

— Још само ово — рече он после мале почивке и поред свега што је изгледало да ће га Никола смрвити ако отвори уста — још само ово: Правник си, правник сам. Господа су ту. Расправићемо ово познатим путем.

Сав узрујан Никола заусти да нешто каже, али у том тренутку на врата ступи крезуби студент са својим стварима и својим подсмевачким изразом. Он нас обухвати

брзим, оштрим погледом који мало више задржа на мени, свакако изненађен што ме ту види, па се обрати чичици коме је још само брада дрхтала:

— Драги ујаче, — рече он — Ти си благовремено извештен о доласку високог госта (и ту се убоде палцем у груди) па си ипак кућу закључао. Дубоко увређен пошао сам да те тражим, али... али како то да тумачим?

Очевидно обрадовани појавом студента присутни навалише на њега да остави ствари и да седне, а кад га позва и чичица он послуша.

За то време Никола ми је пружио чашу с вином:

Добро дош'о, побратиме! Испиј, молим те, све испиј! Нисмо сваки дан!

Ја га послушах.

— Па кад стиже? Зашто ми не јави? А јест, сад сам добио, малочас. Хтео сам овог момента...

— Не чини ништа — рекох. — Како су ти код куће?

Он ми опет пружи чашу:

— Деде, нисмо сваки дан.

— Драги побратиме, баш зато што нисмо сваки дан...

— Е код нас је тако. Паланка као паланка... То ти је гроб свих снова, мој побратиме. Нема, да кажем, старог живота, нема пријатељства, нема ничега. Лажемо се, сплеткаримо, свађамо се и пијемо. То ти је све.

Па попи наискап.

— За кума знаш? — упитах.

Он ме не чу.

— Чуо си за кума?

— А, јест, знам. Умро је у ропству. Ћораво, налетело, па заробљено.

— А поп Мијаило?

— Он ти је црк'о од грипа, после рата. Оста млада попадија.

Па се зацерека и цмокну у прсте.

— Шта ти је побратиме? — шапнух згранут овим одговорима. — Ја те, Бога ми, не познајем.

— Побратиме — одговори ми он примичући столицу и гледајући ме грозничаво ужареним очима — не познајеш ме? А откуд би ме и могао познати? Па и ја више себе не познајем. Знам, видим и сам: ниско сам пао; стидим се од тебе; звао сам те па заборавио. Знам: то хоћеш да ми пребациш.

— Не, нисам... — промуцах.

Али ми он не дозволи да довршим него продужи:

— Имаш право, побратиме. Можеш ме мрзити и гадити се, али ти бар знаш ко сам био. Ни на кога се нисам бацао, нисам био рђав, пакостан, ником зла ни сам желио. Никад. А ето до чега сам доспео. Сад је свака рђа боља од мене.

Па погледа у чичицу и настави сасвим гласно: — Сви су данас бољи од мене, поштенији од мене; сви патриоти, а ја неваљалац, пропалица. А кад је требало извлачити, онда, ти знаш како сам извлачио. Ја сам извлачио, а они су се извлачили, и синове извлачили и слуге извлачили; и сад сви бољи од мене, поштенији од мене, паметнији од мене.

Али одмах затим намршти се, погледа ме потајнички и по трећи пут пружи ми чашу.

— Испиј, бре.

Ја се устезах.

Он дрекну:

— Лочи! Увек си био изрод. И тебе ја познајем. Уображен. Понижење му да пије.

Па се окрете Циганима:

— Свирај!

Цигани нешто закрешташе.

— Чекај! Стани! Ти, Микобере, декламацију једну, али громку.

Један тип предратног практиканта, мршав као чибук, истегнута лица, у црном излизаном капуту са кратким рукавима, са густим црним мљама по рукама, превртао је очима и кревељио се. Ваљда, да би ме повратио из запрепашћености један господин у остацима официрске униформе примаче ми се:

— То је Микобер, — рече он — наш Микобер, наша симпатија. Сам се крстио. Враг би га знао откуд му то име. Кажу из неког енглеског романа.

Никола се сад окрете мени али ме није гледао у очи:

— Е мој побратиме — говорио је климајући главом и држећи чашу у руци која је дрхтала. —

Сећаш ли се онога из Светога писма: *добар рат ратовах, трку сврших, вјеру одржах*... Јест, ваљао је некад овај ђида, одужио се, али га задеси једна само несрећа: не умре на време.

Па се онда наже и шапуташе ми промуклим гласом на уво: Само пази ово што ћу ти рећи: Кад једног лепог дана чујеш да је нестало твога побратима Николе Глишића, немој се чудити.

И подижући руку више главе напосле до гуше:

— Јер, ево довде је дошло, не довде. Нешто се у мени сломило... Али говорићемо сутра... А то што ти рекох, побратиме, чућеш. Има само двоје: не живети или побећи у свет. А ја још имам снаге. И десет ноката биће ми доста да зарадим мир кога немам и кога овде никад нећу имати.

Утом мршавко устаде и подиже чашу:

— Messieurs, mangons et buvons, car demain nous mourrons! Заиста вам кажем: Не свађајте се, праштајте један другом. Pardonnez, оп vous pardonnera!

Па, савршено тачно подражавајући Николу, дрекну:

— Тачка!

Један дебељко искривљеног врата наваљивао је доброћудно.

— Једну од Војислава Млађег, Микоберe, молим те.

— То не допуштам — продера се Никола. Сит сам га. Ни већег забушанта, ни досаднијег патриоте. Са енергијом што је скупљао за време рата, гађа сад тешким калибрима. Другу, синко, бољу, поштенију.

Тада се крезуби студент подиже упола, нагну према Николи и погледа га дрско у очи:

— Ја знам најбољу — рече он — *Човек пева после Рата.*

— Чујмо га — заграјаше пијанице те се све утиша.

Студент седе и поднимивши се танким и дугачким рукама, не скидајући погледа с Николе, рецитовао је:

Ја сам газио у крви до колена

и немам више снова.
Сестра ми се продала,
а мајци су ми посекли седе косе.
И ја у овом мутном мору блуда и кала,
не тражим плена.
Ох, ја сам жељан зрака! И млека!
И беле јутарње росе!
Ја сам се смејао у крви до колена
и нисам питао зашто?
Брата сам звао душманом клетим,
и кликтао сам кад се у мраку напред хрли,
и онда лети к врагу и Бог и човек и ров!...
И данас мирно гледам како ми жељену жену
губави бакалин грли...
И немам воље — ил' немам снаге да му се
светим...

— Стој! — грмну Никола са изразом дивље јарости и устајући. — Ти си то спевао, скоте!

Крезуби студент прекиде, насмеши се демонски и одговори сасвим мирно:

— Пардон! Ја не певам. То је спевао други, а мени се допало.

— Ко?

— Душан Васиљев.

— Настави, настави!

— Не — рече хладно студент, чије ме смело држане задиви. — Ником не допуштам да ме прекида.

Тада мршави практикант поскочи са свога места, потражи оловку и бележник и седе до студента:

— *Monsieur, cher monsieur,* — рече афектирајући — *permettez!* Допустите ми да препишем ову јединствену песму и дајте ми вашу тврду реч: да ћете ме првом приликом у Београду представити песнику Васиљеву. Он, без сумње, ординира код „Три шешира“?

Никола је изгледао страшан.

— На колена! — грмео је он млатарајући се — *нек ог-луви и чо-век и Бог!*

Мршавко подиже главу и свечано испружајући кажипрст у таван, упаде:

— И Југославија... *Du reste, je m' en fous!*

А Никола се заблену у њега и као под сугестијом отеже:

— И Југошлавија, да кажем.

Па се грозно искрљешти на мене.

— Лочи! — и опсова ми матер.

У узбудљивом ћутању које настаде после овога, чуло се само шкргутање његових зуба, које не знам како није поломио, ваљда савлађујући се да не удари мене или кога другог, док се ја одлучно не подигох тврдо решен да напустим друштво.

Али ме он зграби:

— Седи... марш... седи! Дошао си код побратима; какав ти је, такав ти је! А после ћемо, је л' те господо, да му покажемо знаменитости? Нећемо се постидети, побратиме. И овде нешто има од цивилизације. А кад видиш Словенкињу?

Па се одвратно насмеја. — Да му уступим Словенкињу?

— Господо — рекох устајући — извините ме. Уморан сам... морам ићи.

— А, не може. Нећеш. Пиј! — дерао се Никола.

— Les premieres seront les dernieres et les dernieres seront les premieres — бунцао је и млатарао се мршавко.

— Нећете, нећете — потпомагали су га и остали и Цигани ме заглушише крештањем...

А дувански дим бивао је све гушћи док сам ја празнио чашу за чашом. Нисам, напослетку, хтео да се замерам и да будем изрод. Оно што је најодвратније у једном веселом друштву то је: кад се неко прави мудар па се издвоји и не иде укорак са општим расположењем. Грцао сам, пио сам на силу, али сам пио. И осетио сам да је расположење постајало све живље и лепше док се није претворило у право одушевљење. Само је сад Никола ћутао, али и пио јуначки. Чудио сам се како су ми малочас ова иста лица могла бити одвратна. Напротив, она су била врло симпатична. И Николу сам сад гледао другим очима. Приметио сам како ме Цигани посматрају, и њихове беле, велике као јаје, беоњаче скакале су по црном лицу, час по бради, час по образима, час по челу. Вероватно, опомињали су ме да их не заборавим. Чудим се, части ми, како сам могао бити тако непажљив. Али пошто сам залепио банкноту на чело једноме што су му се највише очи колутале, они ме оставише на миру. После је до мене сео један љубазни господин потпуно ћелаве главе и подбулих капака. Седео је врло круто и изгледао велики кицош. Чинио ми се, истина, много старији него што ми је рекао да има година. А бркови су му били масни, умазани и ушиљени као иглице. Почешће нагињао је своју ћелаву главу и масне бркове па ми се жалио како је костобољан, нудио ми да једем „пробајте само фино прасенце“ и нешто ми поверљиво објашњавао. А ја сам га сваки час питао: „Је л' те молим вас, може ли се иначе?“ Па се

све почело таласати око мене као некад у кабини „Вердона“ кад сам болестан путовао у Бизерту. Све сам стрепио да не падне лампа што је висила над нашим главама и мора бити да сам имао упрепашћен изглед као жена оног ратног богаташа у возу. Само што је она увек гледала доле у амбис, а ја сам гледао горе, као да ће се небески свод сручити на мене. Господин са масним брковима, и са навиком да нервозно подиже десно раме, молио ме је стално да опоменем Николу те да идемо тамо где је малочас предложио. „Није далеко, ту на крају вароши, знате. А време је и вреди отићи, нема говора, јер је модерно уређена ствар и нема бојазни, што се тиче... онога. Мене, знате, мрзи и нерадо идем тамо, жењен сам човек, природно, али ради друштва. Има фиших комада, нема говора, има и нових. Код вас, нема говора, има и бољих ствари, али за овде је добро, средње, на пример.“ И чудио се да нисам знао како је онај господин, у остацима официрске униформе, поп. „Кад је дошао из рата затекао копиле па га сад чува и воле као своје рођено. Само не станује заједно, на пример, с попадијом, и то, рецимо, формално, а иде ноћу тамо и цепа јој дрва; дању води дете за руку, и... све као иначе. Сад није као пре рата, нема говора, сад све пролази, не? Други је, рецимо, морал. Па лепо, сами кажите: ко је сигуран у жену за време окупације? Ајд' реците сами. У свакој кући официр, је л' те? Једна кућа, брате. Стâри поспе, деца поспе, а негде је и без деце, нема говора. Ту ти је једини Господ Бог сведок. А кад си се вратио она не може да ти се наприча о поштењу. И све друге не ваљају само она поштена. Она ни за једну није, вели, сигурна. А ти је гледаш, обрћеш, мериш, мислиш: деца, брука, развод кошта, да се жениш понова не иде, нема говора — и онда слегнеш раменима, зажмуриш, помислиш што је ко добио нека носи и идеш сваки дан на ракију, само идућег дана пијеш по једну чашицу више. А овде је добра ракија, нема говора. Па, богами. Погледаш у првог комшију, он болује од исте муке. Ако није жена, а оно је ћерка. Ето мала Лела што станује до цркве, девојчица, вели видећу је сутра на прозору, окопилила се и цео свет зна да је апотекарово; и он се сад жени другом; а кад је полиција дошла да тражи дете што је негде бачено она лично служи полицију кафом, смеје се и занима с полицијом. Па и власти нису као некад, нема говора“... и тако нешто отприлике. „Ћерку бившег председника општине сликале Швабе голу, као од мајке рођену, а сад се верила. Кршна девојка, нема говора, бубац, свако вече на корзу. Лично сам видео голу фотографију; дивна је, свеца му, нема говора.“

Па ми дуну сав пухор са цигарете у очи.

Ја трљам очи и погледам у лампу: љуља се. И под и дуварови и таван све се таласа, а ја га сваки час питам: „Је л' те, молим вас, може ли се иначе? Је л' предратна костобоља?“ А он ме вуче за капут, показује главом на Николу који је задремао и вели: „Ви знате муж последњи види. Ето и он. То је судбина сваког мужа.“ После ми је показао једнога господина врло услужног и досадног. „За време окупације био овде председник општине и није било већег злотвора од њега: интернирао, батинао, жарио и палио и обогатио се, па сад као да ништа није ни било, опет први. Свима нам, истина, чини, све нас помаже, има јаких пријатеља горе. Једнога дана за време окупације, ађутант Крајс-команде послао војника код шнајдера Андрејевића да му испегла панталоне. „Носи, вели, код Андрејевића да лично он испегла.“ А војник није разумео, па место код шнајдера Андрејевића, однесе код Андрејевића, председника општине. И он узме пеглу и фино испегла и пошаље ађутанту. Части ми моје. Зна цела варош, и ађутант је причао јавно...“ А ја све одмичем главу да ме не убоде онај брк што је шиљаст као игла. Само студент седи непомично, гледа ме подсмевачки и добацује

ми сваки час, климајући обешењачки главом: „Сервус, бато, готов си.“ Крајња неучтивост, јер се нисмо лично упознали. Ја осећам да је глупо што ћутим и да је потребно колико-толико да подигнем свој углед, па устајем да одржим здравицу. И устајући погледам у огледало. Тамо, у том огледалу, испрсканом милионима ситних црних пега клатило се нешто у магли, зацрвенело, тршаво, тупо. Загледам боље и познам своју нову машну на завезивање, искривљену, развезану, пијану. Погледао око себе или у огледало, свеједно: свуд се угибало, таласало, клатило, ковитлало. Као да сам насред океана и да јашим даску. Али по сваку цену требало ми је подићи свој углед и ја отпочех здравицу:

— Господо, срећан сам што се налазим у овако одличном... дакле, друштву. Као што вам је познато ја сам допутовао вечерас, брзим возом...

И охрабрен течношћу почетка наставих ватреније:

— ... Допутовао сам, дакле, брзим возом. Ја увек путујем брзим возом. Јер он, дакле, полази из станице елегантно, клизећи, без оног, дакле, досадног сецања и шкрипања... Доносим важне, повољне новости. Држава се рапидно консолидује. Ја не волим, дакле, да употребљавам стране изразе, али овде их не могу избећи... Цене ће пасти јер чекамо... Америку. Војска дише једним духом и... Марина, исто тако.

— Је л', дакле, на један оџак? — прекиде ме студент.

— Attendez! Continuez seulement, s' il vous plaît! — пиштао је мршавко.

— Не упадајте, чекајте... Нема, дакле упадања? — заграјаше остали. Ја сам се прикупљао и неколико секунада размишљао сам да ли да физички нападнем студента, чији ме свирепи подсмех погледа доводио до беснила. Али се одлучих да то оставим за после и наставих:

— Господо, одговараћу доцније на интерпелације, а сад хоћу да кажем: имајте пуно поверења. Ја сам, дакле, на лицу места, ја знам све. Верујте, тамо је као што вам ја кажем. А ви знате, дакле, шта вам ја кажем. И све што вам ја кажем истина је, очију ми.

Па разјарено, јер случајно погледах студента:

— ... Нема, дакле, врдања, нема устука. Ми гурамо напред и само напред и опет нап... то јест напред. Само треба, дакле, слоге, треба опште... Живело опште...

— Општеје васкрсеније — убаци опет крезуби студнт са очевидним изразом завидљиве ироније.

— Живело општеје васкрсеније! — захори се са свих страна и Цигани засвираше „туш“.

— ... А сад, господо — заврших ја у паничном страху. — Не дајте, дакле, таван! Придржите лампу! Аман!

— Не дајте таван! Придржите лампу! — викали су сви око мене. Па ја седох у највећем узбуђењу, а сви прилажаху да ми честитају. Али од честитања није ништа могло бити, јер кад сам лупио челом о астал учинило ми се као да цела васиона потону. И нисам га могао подићи поред највећег напрезања. Само сам осећао: као да се купам у нечему што је мирисало на мрве; дуван и чаршав умочен у вино, И чуо како неко каже: „Нека га, док се одмори.“ А кад ми нека течност уђе у рукав неко је опет казао: „Пустите му руку, нек' исцури.“ Уплашио сам се да није крв, јер знам да сам једног тренутка помишљао да убијем студента, па у том страху подигох главу. Онда сви повикаше: „Дајте му коњака да пресече; да пресече, да пресече.“ Ја сам разумео да ће ми пресећи руку, па сећајући се да сам увек био против сваке операције, узвикнух очајно:

— Не пристајем да се сече, разумете ли! Никад!

— Mais il faut couper! Absolument! Du reste, je m'en fous!

И тада се опет угледах у огледалу, али тако мртвачки блед, блед као дух, никад нисам био. Међутим било ми је лакше и ја сам молио за тишину да наставим здравицу.

Никола се клатио, бечио и трабуњао:

— Побратиме, бравос;... није вајде, бравос, бравос, браааавос! — Али сви рекоше да Никола који се лудачки кикотао треба да иде кући и да ја морам ићи с њим. Ми смо се неко време опирали, али, напослетку, послушасмо. И кривећи се на климавим ногама понесмо наше капуте, па напустисмо кафану остављајући друштво у најбољем расположењу.

Ја сам, зачудо, напољу сасвим дошао к себи и водио Николу испод руке. (Да сам дошао к себи познао сам по томе, што сам се већ почео стидети.) Била је прошла поноћ и јасна месечина обасјавала је паланку, нему као сеоско гробље. Он је вукао ноге и сваки час спотицао се о шиљато камење калдрме.

— У ногу, друже, у ногу, ej, море, у ногу!

Стезао сам нос да не прснем у смеј. Тако ми је нешто смешно било.

Он се тетурао, наваљивао на мене свом тежином, ишао час брже час лакше.

— Држи темпо, друже, темпо! — опомињао сам га.

— Е, мој побратиме, ето докле сам дотерао. Кад пролажасмо преко пијаце сетих се његовог оца.

— Слушај — рече он заплићући језиком — видео сам пропалица, али као што смо нас двојица — нигде нема.

Па се лудачки смејао као да јеца. А тај смех, ох благи Боже, необично ме подсети на онај његов плач у земуници на фронту.

— Али запамти — продужи он — ако једног дана чујеш да је нестало Николе Глишића...

— Ама где ћеш, несрећниче?

— Где? То не знам. Али одох, знај од-ох...

Прођосмо цркву и скретосмо у његову улицу коју сам познавао. Велике, црне сенке липа покретале се на земљи потајно као утваре. На улици пред бербер ницом кашљао је и гласно зевао ноћни стражар. Испружен полеђушке он је гледао у Месец, Док су се плехани тасови покретани лаким ветром, тајанствено брујећи, лелујали.

Кад стигосмо пред кућу он истрже своју руку:

— Причекај, побратиме.

Ја застадох, а он продужи клатећи се, пипајући и држећи се зида без чије би се помоћи срушио.

Затим уђе на капију па се мало после зачу његов промукли и пијани глас и испрекидани, престрављени шапат жене. А одмах затим као нека борба, очајно задржавање као рвање неко и нешто се сурва и откотрља низ високе дрвене степенице.

Ја журно ступих унутра и угледах црну прилику Николину згрчену у грозну гужву на дну степеница. У истом тренутку, према светлости из предсобља, спазих и жену где дрхће на врху степеница.

Кад казах ко сам и да се не плаши ње нестаде да се мало после понова појави, усплахирена, са свећом у руци:

— Ах, свемогући Боже, ви сте?!

С крајњим напрезањем подизао сам Николу, отомбољеног, млитавог, опуштеног и тек после неописаних мука успео сам да га положим на постељу у истој оној соби у којој смо разговарали оне вечери, на два дана пред његово венчање. Није се мицао.

Заиста много муке беше ме стало док сам га изнео и положио у постељу његове спаваће собе. Али у том напрезању које ми је снајка олакшавала придржавајући га, она и ја додирнусмо се неколико пута н увек се чудно погледасмо. Нешто пријатно до манитог заноса, неко слатко узбуђење које ми је уливало нове снаге, прострујало би кроз мене и заголицало би ме при сваком од тих случајних додира. А кад бих ја заустио да се извиним она би ме, преко јадног, разбарушеног Николе, пресекла неким пожудним, страсним погледом до лудила.

У салону, где смо прешли, потом, она ме је молила за опроштај њихове неизгладиве срамоте преда мном. Рекла ми је: да се стиди од мене, да ништа сигурно није знала о мом доласку, да је њен живот чемеран. Захваљивала ми што сам дошао, а он ме је позвао само на њено наваљивање, те да се заједнички посаветујемо: може ли

штогод бити од њиховог живота и од Николе, који се од доласка из војске, а нарочито од скорашње смрти своје мајке, сасвим изменио, изгубио, пропио, искварио у служби. То је последње средство и она више неће да буде луда. Па страстан плач и одмах затим осмех какав никада нисам видео на неном смерном лицу, нешто чудно нестално, извештачено, циничко, чулно, нешто дражесно и нечедно, у исто време.

Покушавао сам, колико сам могао, да објасним, да умирим, да изразим веру: да ће се све изгладити с обзиром на њихову племениту, херојску љубав која их је сједница, на децу која их понова чврсто и нераздвојно морају везати; и обећавајући да ћемо, сутрадан, кад будем дошао, о свему хладно и паметно размислити, наумих да изађем.

Али се она енергично успротиви:

— Не, нећете ићи — рече она хватајући ме за руку која од тога додира задрхта. — Има места овде. Сутра већ нећете га познати. Стидиће се и покајнички молити за опроштај.

Неодлучан посматрао сам је муцајући нешто и падајући у све већу забуну. Витка, али бујних форми, са великим грудима које су се уздизале, зажарена, уплакана, била је дражесна у својој лакој хаљини сасвим припијеној уз дрхтаво тело.

Понова сам узео капут да идем, да је не гледам, кад, изненада, облачећи га, оборих нешто што се откотрља под астал. Ја се сагох да оно дохватим и како се, мачијом хитрином, она пожури да то учини пре мене, ја поклецнух и падох обгрливши је.

У слаткој напрегнутости, узрујан алкохолом, морао сам је чудно погледати устајући. Ох, оне исте жарке очи засењене дугим трепавицама!

— Остаћете... морате, свакако морате остати.

— О, хвала... молим... кад кажете.

Из дечије собе зачу се испрекидан, гласан уздах у сну. А из црног оквира на зиду посматрао ме строги израз очију старога оца тако одлучно опомињући да се скаменех.

Али блудна пара слатке пожуде избијала је помамно из жене, она опој се распростирала око ње и била јача од свега. Све се око мене окретало. И не знајући више шта чиним ја страсно прошаптах.

— Снајкице!... Ох, снајкице!

Па је бесно зграбих око паса. И док се она сва упијала у мене, ја сам је гризао у оној безумној грозници страсти која — — — — — — — — —.

Сјајно сам се провео у гостима, моје ми части. Прошло је од тада неколико дугих месеца, а ја ни о чему другом и не мислим. Све што ме тиштало то је: да пронађем какав било посао или измислим какав му драго разлог па да понова одем у Вујановац. А кад ономад прочитах у неким новинама да је Николе Глишића, тамошњег шефа благајничког одељења, мога побратима, заиста нестало, нимало се нисам зачудио. Јер по знацима моралне пометености које сам на њему приметио, приликом прошлог виђења, ништа друго и боље није се од њега могло ни очекивати. У новинама стоји: да се још не зна је ли и шта проневерио и да никакво писмо, при одласку, није за собом оставио; као и да је инспектор Министарства отпутовао да утврди стање касе и остало. Међутим стигло ми је и опширно писмо од снајке. Пише ми: да је Николе нестало сутрадан пошто су издали седмицу Боби која је, у овој последњој великој епидемији грипа, настрадала. Како изгледа, за оно друго двоје деце није много Ни марио. Имање је остало прилично. Чим сам прочитао писмо појурио сам у другу собу и рекао девојци:

— Ах, Марија, спремите ме за тужно путовање вечерас брзим возом. И не заборавите кутију са жутим ималином као прошли пут, тако вам Бога!

Али кад је све било спремно одустао сам, мада никаква посла нисам имао. Међутим доцније свратићу, о разуме се. Морам, живота ми, видети како стоји дубока црнина мојој двоструко ожалошћеној снајки. Чак се носим мишљу да је сасвим преселим у Београд, јер, ако ћемо право, оно сунце и није за паланку. Само чекам да се она мало смири... А чим одем потражићу исто оно друштво да још једанпут онако славно испијемо за душу мога „покојног“ побратима. Шта, врага? Ако не буде црк'о, као што он говораше за свога кума и њему неће бити рђаво. Јер забадава се није говорило: како је на фронту имао везе са неком Енглескињом која га је, док је лежао пегави тифус, веома нежно неговала. Можда ће на њеним равним грудима наћи онај мир што га је, овде, на облим, узалуд тражио. Уосталом, како му да Бог. Има једна ствар само: њему овамо више места нема, он овамо више нема шта да тражи. И само зато јавно ово причам, што знам да међу вама има лапарала, а кугла Земљина није више оно што је била, пространа и непроходна, те да бар од вас, кад вас нека комисија случајно нанесе тамо где је он, сазна права наша осећања и да овамо не долази јер нема где. Може по целом свету тражити своју срећу, ја сам своју нашао. А То ћу рећи оном истом поштованом друштву кад се понова будемо искупили кот „Лафа“, и То у виду једне дубоке и духовите, дакле, здравице, коју сам већ, углавном, сачинио. И Микобер нам мора декламовати једну громку. А том приликом, ево моје речи, истући ћу на мртво име крезубог студента, само ако се буде тамо затекао; тога подсмевала према коме од оног вечера осећам несавладљиву одвратност. Биће русваја. Јест, једино чекам да се снајка мало смири. Јер не би било лепо, части ми. И жалост има своје време. И цело моје морално биће побунило би се... Зато нека прође што треба да прође... Части ми, не би било ни најмање лепо... Шта ми ви на то кажете? Рад сам да чујем ваше веома цењено мишљење и... и да вас умолим за једну цигарету. Збиља, невероватно, попуших вам све цигарете, господо!

РЕСИМИЋ ДОБОШАР

Маршовало се или крвавило и зато рапорт задуго није вршен, а то се уписивало у добре стране рата. Све до једнога јутра кад освану снег на заузетој некој турској вароши и кад пуковски дежурни, сав узрујан, дозва батаљонске и саопшти: да ће командант тачно у подне одржати рапорт код штаба пука, испред ућумата.

Пред само подне, у дворишту велике зграде, десетак озеблих војника, у двоврсном строју, са снегом на брковима и обрвама, зарумењени и узнемирени, нестрпљиво су очекивали команданта, који је у топлој турској соби потписивао пошту.

Најзад појави се командант, висок, намрштен, у тешким ратним чизмама и дугачком постављеном шињелу, па замишљено сиђе низ камене степенице и приђе узбуђеним људима, који се укочише по жустрој команди, као смрзнути.

Па први војник поздрави га одсечно:

— Господине пуковниче, на рапорту сам по заповести команданта другог батаљона, што сам пред скупљеним војницима казао: лако је команданту и официрима што имају коње, али је нама тешко што пешице гацамо по блату и води, те нам мокре ноге и обућа, а то сам...

Командант, миран, замишљен, приђе другом војнику, коме се строго загледа у очи:

— Господине пуковниче, *ми смо* одузели коња једном бугарашу...

— Ви? А ко сте *ви,* мајчина вам?

— Господине пуковниче,... ми смо прва чета... комора... на рапорту по заповести команданта четвртог баталијона, зато што сам одузео коња једном

Бугарину, па сам га продао другом... сељаку.

— Аха, аха!

Затим трећи:

— Господине пуковниче, на рапорту сам по наредби ађутанта пука, јер нисам извршио наређење старешине ордонанса, каплара Камарића.

Командант као присећа се неког важнијег посла, расејано слуша војнике, и онда нервозно прелази на четвртог да би прекратио рапорт.

Четврти промрмља нешто, па се збуни.

— Јасније, брже говори, не брљави ваздан.

— Господине пуковниче на рапорту сам... молим за три дана одсуства... брат ми погин'о код Мерћеза, рођени брат... ми смо телефонисти...

Онда пуцају шамари по озеблим образима тројице првих, и писари штаба беже с радозналим главама иза прозора. Командант шамара левом руком по десном образу, јер му је тако згодно. Онда застаје мало, са рукама на леђима, и гризе горњу усну, па после десном руком наставља да шамара по левом образу кад бурма зазвекне по зубима или закачи за дугме од нарамнице; онда кратко наређује дежурном да претпостављени поднесу оптужне рапорте, а четвртом одговара да нема одсуства. И док изударани војници стоје непомични као крстаче, јако постиђени, са црвеним образима, и ошамућени гледају сваки у свом правцу, он прелази даље.

На реду је пети. Раста малог, чупаве и улепљене косурине на огромној рохавој глави, кратких и кривих ногу, кроз које би се, кад стоји у ставу „мирно“, без муке провукао какав дебељко да се не очеше, толико је пространо О што га оне праве, у старом преправљеном копорану са масном, некад црвеном јаком и тесним подофицирским чакширама стално напред раскопчаним и без иједног дугмета, пред командантом је добошар, мутавко Секула Ресимић. Нож му виси о дугачком бандијском виску. Замуцкује и очајно се мучи у говору, кад му се лице грчи, криви, кад страшно запиње, отвара и затвара велика жвалава уста као да зева, испушта с муком, задахом белога лука и с пљувачком која прска, неколико речи, па се опет загрцне. Понекад, али то је ретко, испадне му да изгура целу реченицу без муцања.

На рапорту је због безбројних грешака, као: пљачкао после борбе, провалио добош и у њему држао покрадену пилеж из непријатељских кућа, тукао каплара, задоцнио на маршу, коцкао се, изгубио маљицу и шаторско крило. Његов командир не зна шта ће с њим, пошто је исцрпио све казне своје надлежности.

Он оштро поздравља команданта, па се нагиње унапред, мршти се, као бајаги позлило му баш тог тренутка, напиње се, пропиње на прсте и трепће.

— Дроњо, шта клањаш? Не мрдај, дроњо!

Он се крути, успија уснама, забацује рамена назад, и још се више мршти.

— Зашто си на рапорту, блесане?

И вуче га снажно за уво командант.

— Го... го... гос... подине... пуковниче... а... а... а појма немам!

Као ашов широка и тешка десна командантова шака пљашти по левом, необријаном Ресимићевом образу.

— Деде, сети се, сети, дроњо дроњави!

— М... М... мањ ако није што... што... што сам... тражио превод за му... му... музику.

Па понова пљашти ашов и крв све више подилази под широке, подбуле образе, док дежурни чита листу његових грешака.

— Битанго, џукело, наказо! Исквари ми пук, наказо! Зашто си на рапорту, маму ти коцкарску? Говори зашто!

— П... п... појма... п... п... пуковниче...

И командант, разјарен до беснила, наређује да се добошар веже за дрво и стави под стражу. Само неколико тренутака доцније чврсто је привезан за мишице; али он, нагнут унапред, гологлав, црвен као вампир и унакажен, трза из све снаге да се одреши и дречи на сав глас:

— Живио престолонаследник а... а... а... Ђорђе... Жалосно, браћо, везан српски војник. Мајко моја, да видиш... о... о... осветника Ко... Ко... Косова!...

Зна он да није престолонаследник онај коме кличе, али то представља неку врсту бунта, за који му се ништа не сме, и зато у инат и неуморно наставља:

— Живио престолонаследник а... а... а... Ђорђе!

Па се командант појављује на прозору и наређује да се будала пусти, и прети да ће га лично убити у првој борби, а Ресимић се смешка докле га одвезују, намигује на војнике и сав црвен победнички одлази под свој шатор, узима преда се добош са оном страном што није пробушена, вади излизане карте из масног копорана, пљује прсте, чешља карте и дозива војнике што радознало извирују из својих шатора.

— Радња почиње, ајде народе! мало а... а... ајнца, мало ф... ф... фарбла. Видесте ли како пеглам?... Плаћање у готову код б... б... банке Ресимић. Нема вересије, ајде народе!

И војници, обзирући се опрезно према штабу, прилазе му, дреше прљаве кесе и крпетине док он лиже прсте да лакше подели карте, тискају се погурено испод шатора и око добоша, па се кикоћу, цере, дувају у смрзнуте песнице и сецују, а крупан снег пада те цврче пахуљице по ватрама, алачу оџе са џамија, док у даљини потмуло грме тешки топови, и зјапе под шатором раскопчане чакшире Ресимићеве.

Излази пук из бивака, извлачи се у танку колону, па креће на марш кроз облак прашине и псовки и сунце упекло.

— Ресимићу, ej Ресимићу, друже!

Он застаје и жмирка за колоном.

— Ено оста кујнско казанче: врати се, понеси га, бога ти.

— Ресимићу, бато, подигни ту чутурицу, вере ти, изгуби, видиш, нека џукела.

— Добошар, заборави ми само кочиће од великог шатора!

И док пук, као огромна сура и светлуцава гусеница мили, гурећи се и растежући се прашњавим друмом, он се још вула сам по усмрделом биваку пуном растурене сламе и свакојаких отпадака, и тако увек нешто чепрка маљицом и тражи. Онда товари на леђа једну по једну од заборављених ствари, па накривљене шајкаче за којом су поређане цигарете што вире и с једном у зубима, кривуља тако за пуком, пурња кљакавим ногама и подиже прашину више него и сама пуковска сака са ћоравим у оба ока Цезаром, ислуженим артиљеријским рудним.

А командант са ађутантом, на коњима, обично стану у страну, поред пута, и пропуштају пук дасе уверe о дисциплини на маршу. И кад прође и комора и санитет са попом, коме се, кад јаше, виде везене сељачке чарапе, и кад промакну сви дрољци пука, онда тек наилази Ресимић, па се претвара да не види команданта.

— Ти опет последњи, мајку ти коцкарску?

— Зашто мајку, го... го... г.

— Шта го, го, м... м. џукело добошарска! Докле ћеш да штрчиш сам у целом пуку?

— А... а... а нужну сам вршио...

Па корбач пуца по добошу и натовареним стварима, и коморџије са зачеља окрећу се бојажљиво и подлачки смеше.

После командант, у галопу, праћен ађутантом и ордонансима, одлази кроз прашину на чело пука.

А чим наступи замор на маршу, онда запишти командант батаљона:

— Ресимић, дај такт!

Он почине да се спрема: удешава товар, намешта добош, попушта каише да лакше дише и отпетљава маљице. Али то командант не види и понова пишти:

— Шта чекаш, свињо добошарска?! Такт, јолпазе!

А он отире прстом зној с чела, отреса га журно поред себе и брише о чакшире па отпочиње по добошу који шобоће:

— Пррр... рапетане, пррр... рапетане...

И уморни војници, после тога, маршују механички, лакше и ведрије...

А тек што се стигло у нови бивак И људи појуре да се сваки о себи побрине, вичу Ресимића:

— Ej ти, наказо, трчи, придржи коња командиру.

— Квазимодо, види стиже ли комора.

— Ресула, тркни за воду.

Или:

— Наложи ватру!

Или:

— Носи овај извештај у пук!

Јер и ко би други него Секула. Он нити носи пушку, ни фишеклије, ни ашовче, он је комотан...

Али њега то никад не љути. Он ради и кад га не терају на рад; он је такав, тражи, сам измишља посао и кад га нема. У јеку колеричне заразе, у Велесу, кад је сва дужност санитета била да сахрањује, он драговољно помаже болничарима. Узме дугачку чакљу и обично закачи за тур или за јаку па тако вуче и скупља модре и укочањене војничке лешине, разбацане око станице, поред пруге или на самој прузи и слаже их у дубоке кречане онако раширених руку и очајних погледа као да проклињу. После, за вечером, прича војницима како је цео пук он лично сахранио, а они се уклањају од њега да их не зарази.

Тада, као драговољни гробар, Ресула је доживео велику, ретку и необичну част. Нашао, се био на станици онога часа кад је кнегиња Долгоруков стигла у Велес да и сама, као проста болничарка, улети у борбу која је косила јуначке батаљоне. Командант места, са одређеним изасланством чекао је књегињу на перону пуном умируђих војника. Па кад воз стиже и она лако и грациозно сиђе, командант је поздрави са неколико изабраних речи захвалности и пружи велики букет пољског цвећа у знак топлих симпатија и благодарности ојађене војске и грађана. Тада књегиња прими букет, пољуби га својим малим руменим уснама, погледа око себе и кад примети кривоногог Секулу Ресимића, наслоњеног на чакљу, пружи му га, рекавши:

— То теби припада, јуначе, не мени.

Било је то, кажу, случајно, али чудно и сјајно погођено, и никад више грацuје и отмености и више неспретности и простоте није било сједињено у дирљивом...

И ето тако све док не отпочне борба, а после добош иде у комору, а Секула с пушком уз командира.

Редовно, пошто приме задатке, командири појуре сваки у своју чету и командују „збор“.

Па командир Ресимићеве чете, мрачан и забринут шета поред чете, лупка нервозно корбачем по чизми и редом посматра војнике:

— Дедер, јунаци, ко ће драговољно у патролу?

— Ја, гооосподине, капетане.

— Па увек ти?

Он гледа у земљу.

— Добро, Секула, излази!

А у официрским патролама, вођ, официр, сместа наређује:

— Секула Ресимић напред!

Јер сви знају да ће он први нањушити непријатеља, први докучити драгоцене податке и први се вратити на своје место, као и да је патролска служба њему омиљена ствар. А омиљена му је ствар зато што се он из ње никад није вратио празних шака. И зато кад није у патроли „званично“, он се у њој налазио приватно.

Једанпут је случајно, као оно Рус Шаповалов, што је гонећи зеца набасао на лево крило војске Миратове, открио нешто што је значило подвиг велике војничке вредности, откриће чију важност, уосталом, нико из Врховне команде никад није хтео признати.

Маршовала је дивизија ка Иверку. Предња одељења, која су наступала са осигурањем још од Текериша, имала су задатак да се дочепају „Поповог парлога“ пошто-пото: да отерају непријатеља ако је тамо, да се утврде ако пре њега стигну.

Ресимић се налазио у приватној патроли) тј. у пљачки, кренуо се раније и пре свих стигао на “Парлог“, где затече попа неког, из оближњег села, како с догледом на очима и попадијом на крилу посматра борбу што се водила на неким даљим положајима око Гучева. После је стигла претходница и утврдила се.

Од вечери до јутра провела је мртва уморна дивизија у најстрожијој приправности. А исте ове ноћи Секула, врљајући по околини пљачке ради, откри: да се путем, с које се стране сву ноћ и грозничаво очекивао непријатељски напад, сербез крећу воловске коморе двеју наших дивизија. А кад то проверише и официрске патроле, па се извештаји послаше где треба, дивизија сместа доби ново наређење да се врати одакле је и дошла, после неколико дана узалудних, нечувено заморних маршева.

Па сутрадан, на маршу, пуше и џакају војници:

— Бре, браћо, да не би Ресуле ми јуче извршисмо јуриш на наше коморе.

И сви се слатко смеју.

— Ко то каже? — интересује се командир чете па се љути:

— Слепци! Кад нешто не знате онда шта дробите? Ми смо дошли на „Попов парлог“, јер смо се бојали пробоја.

— Па што се сад не бојимо?

— И шта ћемо позади коморе?

— Ајд', ајд', магарци. Шта ви имате да резонирате?!

И тога дана истога, Секула Ресимић, кога колективно оптужише сељанке из Јаребица да је од њих куповао јаја за официре а није платио, извуче за свако јаје по један шамар иза клемпавог увета, које му се црвенело задуго после тога и док је као несретник, сав бео од прашине, шапесао кроз крвави смрад лешина које су грозно баздиле дуж зелених гребена Цера.

Нити га кадгод напушта веселост, нити казне има која би могла да поколеба његово лепо и ведро расположене. Јер шамар, везивање или затвор, Секула Ресимић сматра за неизбежно војничко следовање исто онако као и пиринач, пасуљ, таин, кратку кошуљу или шајкачу. Војник, за кога се могло и смело рећи да се у војсци родио и одрастао, он је, боље него ико, познавао смисао и циљ ове важне институције, као и оправданост оних драконских мера уобичајених да се употребљују за темељно израђивање војничког духа и дисциплине.

— И ја сам о... оф... официрско дете, знам шта је војска.

А он је био официрско дете само утолико што је рођен у Ч., од оца Јефрема Ресимића, покојног наредника, штабовског трубача истога онога пука у коме, по мишљењу претпостављених, на његову бруку, а по мишљењу Секулином на част пука, служи и он — његов син, као Добошар прве чете другог, у свима тешким борбама, прослављеног батаљона.

Секула своју мајку није упамтио, а у седмој години сазнаде, једнога дана док се играо, да му је отац, штабовски трубач Јефрем Ресимић, иако ни часа није боловао, умро насред калдрме ивањичког сокака, недалеко од ракиџинице „Код Ужичанина“, где се бавио увек, пошто би плехани писак своје сјајне трубе, увезане зеленим гајтаном, остављао у преправљени копоран са крутом и високом јаком од црвене чоје.

Иако је смрт ова за њега значила ослобођење од батина и одсад неограничену, најпуније слободу врљања по свима привлачним местима вароши, он је ипак много плакао за сандуком очевим тога незаборављеног дана, кад је најстарији трубач, стара гарда, сахрањен са свима војним почастима које су његовом чину и рангу припадале. Али оно чиме је особито био тронут, то су били неизрециво болни звуци посмртног марша, који је јецајући одјекивао и некако нарочито дирљиво цвилио варошким сокацима, извођен од ожалошћених ученика покојникових са неописаном вољом и без погрешке.

А кад старог наредника земљом затрпаше неки људи, онда стриц Секулин, сељак из околине, узе његову руку сву мокру од суза, па га, целог пута сагнуте главе, одведе својој кући да се о њему стара. И пуну годину дана бринуо се о њему очински кад га, по навршеној седмој години, уписа у основну школу као свога рођеног сина.

Али Секула школу није марио, јер је муцао, и деца му се гадно подсмевала, и напретка никаквог није било. Иако се трудио да не муца, вежбао, напрезао, знојио, све је узалуд било, језик је остао упорно непослушан.

Колико би пута друмом ка школи угледао из далека каквог старијег човека, који му иде у сусрет и кога је хтео поздравити, рећи му *добар дан* као и остала деца, и прилазећи му гласно изговарао: *добар дан, добар дан, добар дан,* све док старији човек не би наишао према њему. А тада, ох тада, језик би му се наједанпут немилостиво укочио, и он би, ћутећи и утучено, пролазио човека без поздрава.

А кад и на крају друге године никаква успеха није било, позва га стриц па му рече:

— Ево две године, Секула благо мени, како те слушам да сричеш о-с, н-о-с, ос, нос, а твој чича оста бос због твојих крижуља, таблица и сунђера. Мораш, није вајде, на занат.

И већ сутрадан Секула је био у вароши, и тамо нашао занат за цео живот, који се некако морао отаљати.

Тај занат што га је он изабрао за цео живот, био је унеколико војничког карактера или боље позива, тј. у врло тесној вези с војском. То је био бозаџијски занат. Са прописном дозволом за искључиво право продаје бозе, алве и салепа војсци, његов газда, досељеник из македонског Крушева, сместа и оберучке прими Секулу, јер тих дана беше остао без шегрта, и јер Секула беше на њега оставио повољан утисак. А дужност Секулина, као ученика поменутог заната, била је веома проста: пратити трупу дотичног гарнизона у свима њеним тактичким кретањима, ићи за њом у стопу: на маневре, у ратну службу, као и на егзерцишта, стрелишта, гађање и купање.

Ето на тај начин и из оних побуда једног ведрог мајског јутра, кад сва деца жураху у школе, ступи он у нов живот, са својим кривим ногама и новом кантом опточеном жутим месингом, који се сијао као еполете. И од тога дана, увек, раним јутром, кад је време лепо и док јêци звонке трубе буде из слаткога сна топле, ватрене девојке што скривене иза завеса, у кошуљама спалим са рамена, извирују да виде командире на коњима, гега он позади батаљона, искривљен препуном кантом, задуван, знојав, али ведар и пркосан. А чим батаљон изађе из вароши и пређе у маршеви бојни поредак, он је с главном трупом претходнице, коју прати док се задатак решава, па после чека у ладовини док се јуриш сврши, кад предузима осигурање канте, коју опкорачи да је не би оборили борци, и наплаћује унапред од оних у којима нема личног поверења, или на чију се војничку част и Врлину не може рачунати. И тако с дана на дан, у нераздвојном контакту с војском, он је полако стицао разна војничка знања из тактике, стратегије, фортификације, из ратних вештина; он је знао „ратну службу“ упрсте, и сам се изражавао чисто војничким језиком, са псовкама или без псовки, како је кад прописно.

Кажу му на пример:

— Секула, отиди, бога ти, до мртве страже нумера 1 и однеси ову лепињу с кајмаком потпоручнику Ћосићу.

А он поздрави по војнички:

— ... Разумем!

Оде, и тачно нађе ћувик, на коме чучи мртва стража нумера 1.

Или:

— Секула, ти знаш где је левокрилна објавница?

— Зна, зна, како не би знао — заграје официри.

— Е, бићеш онде. А чим наиђе командант батаљона, ти нам јави, знаш.

Официри, после тога, безбрижно, као у логорској бараци кад нема занимања, играју „санса“ или „фрише фире“ све док Секула трипут не завречи као јарац, кад они скачу, прилазе војницима које буде и настављају теоријско предавање о бочном нападу, коњичком јуришу на пешадију, кад се командује „у круг“ или тако чему сличном...

А на егзерцишту, по највећој жези, и кад му се досади да се подсмева регрутима од којих боље ради „вежбање с оружјем и стражарску службу“, он одлази у јаругу код значара и тамо убија гуштере, слуша масне приче, дува у трубу или лупа у добош да одмени значаре, док се они сити наспавају.

Само ако нема вежбања, или ако су теорни часови те војници мање жедне, он је у вароши.

Обично по ручку, о највећој врућини, кад сунце пржи да прокључа мозак, док зује муве зунзаре у прозорима, а врућ ветар гони маце преко празних сокака, и сва паланка спава у знојавим кошуљама; кад небо и брда потамне од јаре, а у баштама са клонулим главама, као обешени људи, блену погурени сунцокрети, он се поводи пустим улицама по усијаној калдрми, обилази целу варош:

— Боза... ледена...

И од клупе до клупе, од хладовине до хладовине, слуша како хрчу мајстори на тезгама, у поливеним дућанима, и гледа како се тешко гегају и шичу гуске по врућој калдрми, а у хладу боса и голуждрава деца играју пиљака и чаврљају као и врапци под стрејама.

Па дрема, клима главом и млатара ногама.

А шегрти, испред дућана, задевају га:

— Ej, Секула, попише ти бозу.

— Секула, дај две чаше за маријаш.

Он полако отвара очи, гледа око себе, трепће и изговара једну једину реч, гадну и непознату ван ове вароши, а на коју се не љути нико, јер се сваки њоме служи да другом затвори уста.

— Порав...

— Циде.

— Циминајца.

— Држ'се, држ'се, Секула — парирају шегрти.

Све тако до вечера кад освоји ладовина, и зјапе прозори као отворена огромна уста, или промаја лепрша завесе као исплажене језике. Тада се враћа у дућан да поднесе рачун, спреми газдину собу, изриба канту, попуши цигарету, па да се отегне на клупи дућанској као шаров...

Па је Секула растао, јачао и после годинама носио по две канте на обрамици увек са истом дужношћу: да иде за трупом, лети с бозом, зими са салепом и алвом. И тако до деветнаесте године кад је постао општински добошар, после једнога конкурса на коме је победио, и остао на тој новој дужности све докле је општински буџет имао могућности да одвојено плаћа свога добошара, лице које ће лупањем прикупити грађанство, и друго, исто тако важно лице које ће, иза последњег удара маљице, том сакупљеном грађанству прочитати јасну и, с позивом на односне прописе законске, строгу општинску наредбу о чишћењу, пред кућама, травуљине и корова „који постоји на срамоту и штету угледа лепе нам вароши“ или какву сличну. А кад су се обе дужности, услед буџетске немогућности, сјединиле у једном једином лицу, он је

отпуштен као неупотребљив у овом случају, пошто је општинска управа ипак претпостављала да задржи оно друго лице, што је способно било да чита њене наредбе, иако није знало да рукује добошом онако мајсторски као Секула.

Тада се Секула понова вратио војсци и постао рабаџија војничког ливеранта. То је најсрећније доба његовог живота, о коме често прича на маршевима, поред ватре или ноћу на предстражи... Натовари пуне канте паприка, купуса, лука или сена, и крене ноћу клисуром кроз *Јелицу*. Ноћ тиха. По белом, од месечеве светлости и прашине, путу, вочићи одмичу сами, кола шкрипе, циче, велики Месец залази за дубраву, и брује бандере и Морава шуми, а он испружен, на сену, гледа у небо пуно звезда, удише Мирис траве и пева, пева: *О... о... ој Мораво моје село равно, кад си равно што си водоплавно,* или *Сунце јарко не сијаш једнако...*

Само што је та срећа мало трајала, јер је дошло време да се активно посвети војсци. И баш је требало да одслужи стални кадар и да се поврати свом старом занату, кад насташе мучни, страшни, јаој бескрајни ратови.

1915. кантоновао пук у селу неком до Ваљева. Па се ослободиле сељанке, за оно неколико дана док су Швабе биле, и тако се сви лепо проводе. Пред вече игранке а по ноћи састанци.

И војници умирују савест:

„Не праштају, веле, ни они код наших кућа.

Једно предвече спрема се командант за варош и чекају га жута заплењена кола на путу, кад му приђе једна постарија сељанка.

— Добар вече, господине.

— Бог ти помог'о. Које добро, снаја?

— Никако добро, господине. Зло.

— Е? Дед' да чујем.

— Ама, да простиш, не могу пред свима. Жалбу једну имам.

— Ајд' улази унутра.

И командант уведе сељанку у штаб.

— Говори, снајо.

— Ете, имам унуку, господине, девојку.

— Нек' је жива. Па?

— Па је нешто слаба. Рецимо струнила се ја ли шта.

— Па онда?

— Па један војник, знаш превари ме да је доктор.

— Па после? Говори, молим те. Имам ја и друга посла.

— Па дође да је прегледа; па је пипа, пипа... јаој Боже, јаој мој господине, па вели мени: „Изиђи, бабо, напоље, морам ја њу сву прегледати... и трбух... ту јој фали.

— Да је није упропастио?

— Па није да видиш, али 'нако осрамотио.

— Како то може бити?

— Па уј'о је за... ох опраштај, господине.

— За шта, брате, уј'о?

— За... За сису... куку мени ојађеној.

— Ама ништа друго.

— Па ето уј'о за сису.

— Па је л' се носио као официр?

— Укр'о, веле, шињел докторов па га огрн'о а мрак па нисам несретна ни загледала. И ма'ом ћути, само они што га довели кажу:

— Ето ти правог правцатог доктора. Социјалист за женске слабости.

— Па, лепо, кад је то било?

— Јуче, добри господине, синоћ.

— А шта синоћ ниси дошла да се тужиш?

— Ама да ви'ш навалише на мене те се прво изравнасмо: да до подне данас купи ђевојци папуче, а мени шамију, али превари рђа те ево дођо'.

— Па ти га познајеш?

— Знам, веле да је добошар. Него име му заборави.

— Знам ја — вели командант, а сав позеленио.

И те ноћи сваки батаљон даде по једну патролу, и патроле, без милости, претресоше цело село, сваку кућу, сваки кутић, амбаре, вајате, таване и кучнице, али Секулу Ресимића нигде не пронађоше.

Те ноћи командант не оде у варош, те ноћи Секула Ресимић, добошар прве чете другог батаљона, беше у бекству.

Исте оне године у марту, за време великог затишја, београдско Ново гробље беше једна особито драга и привлачна тачка оном заосталом, неборачком али куражном становништву Београда, који је и често и немилосрдно био бомбардован. Баш у то време, иако опијен славним победама, Београд се побожно сећао мртвих, засипао их силним цвећем, захвалношћу и сузама, више и усрдније, можда, него икад дотле. Изгледало је: као да пролеће буди живот само ради мртвих и да живи друге дужности и не познају већ да убијају и да плачу.

Уз влажан зид што опасује гробље, до саме гробљанске капеле од црвених и сивих коцки, са дугим лењирастим прозорима и шупљим крстовима по којима се јуре и чаврљају врапци, осам дрвених свећарница и цвећарница плехом покривених и природним и вештачким венцима начичканих, радиле су од јутра до мрака. У њима, унутра, као у крлеткама, иза белих великих свећа повешаних о ексере, назирале су се доброћудне главе инвалида-продаваца, чије су штаке биле прислоњене уз столове са кривим ногама обавијеним канапом и крпетинама, онако исто као и патрљци њихових ћутљивих сопственика.

Тужног изгледа, у дубокој црнини, са веловима око главе и цвећем и свећама у руци, журиле су жене да се, пошто промакну кроз капију са средњим великим улазом и крстом на средини, размиле, па застану око неједнаких споменика од црног и белог мрамора, и целивају избелеле крстаче обгрљене спарушеним венцима, који ће се заменити. Па пошто би клечећи припалиле мале воштане свећице и кандила у обојеним фењерима од лима, оне би дуго остајале тако непомичне, и гледале како немо јецајући жмиркају плаво-зелени пламичци, и облећу чеде око зејтина и воска, изазивајући успомене на своје драге и испитујући своје савести, оптерећене сопственим неопростивим прекорима који ће сместа ишчезнути на капији гробљанској, као што су се мушевито и појавили.

А тамо напољу, према великој гвозденој капији, уз стаклену чекаоницу облепљену наредбама и разним полицијским забранама, на шиљатој голој калдрми и благом мартовском сунцу, грејају се и пуше десетак просјака у похабаним војничким униформама, слепи или са патрљицама од ноге или руке, истакнутим тако да се виде на први поглед. Они, обично, ћућуре међу собом, задиркују се и шале, да једновремено завапе тек ако би ко наишао, кад испружају своје кошчате, црне и прљаве руке и забогораде с таквом жестином и тако ненадно да узнемире и узбуне и саме врапце што се јуре и препиру по крову звонаре, одакле у малим јатима прну да беже ка великим оцацима циглана, који се уздижу око гробља.

Седе они тако једно послеподне, олењили се, зевају и пуше, па се издалека зачу бректање аутомобила. Они брзо склонише цигарете, спремише се и очекиваху. Онда машина стиже и заустави се пред великом гвозденом капијом. И док момак хитро сиђе

с предњег седишта и услужно отвори врата дами, на чијем крилу лежаше красан букет, дотле већ бела рундава пудлица, с машницом о врату, искочи на калдрму, лака као лопта, па се запиљи и очекиваше да богата дама, сва од грације и болног израза, сиђе и, по обичају, обдари просјаке.

Тада пружи она букет момку, откопча свилену торбицу, па болећиво приступи убогим људима.

— ...Молимо госпоју, вашим... слепим а... а... а... ратницима.

Она приђе слепом.

— Кад си рањен, јуначе?

— Он је контузован, госпоја.

— На Мачковом... к... к... к...

— Кога имаш?

— Троје деце, госпоја, а... а... а двоје мушко и а... а... двоје женско.

Она га дарује, па праћена момком, и док пудлица обиграва око ње трзајући је ситним зубићима за ивицу сукње, она жури ка драгом месту туге, са изразом све већег бола и патње једне светитељке.

— Хвала роде!

— Бог да прости покојника...

— Амин да Бог да...

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

— Али ситно фарбаш, друже. Па ти рече троје деце, а оно испаде четворо.

— Па... па, па на брзину. Кад се хитро промеша.

И Секула отвара очи, намигује и загледа у десетицу.

После диже главу:

— Муф јесте ли видели? Три године а... а... а сви од њега да живимо.

Секула је пустио браду, прерушио се, мучно би га било познати. Омрзнут је у своме друштву, али га се оно боји. Јер све су то предратни просјаци, лажни инвалиди што „ватају на униформу“, Цигани и протуве, и он једини ратник међу њима.

Говори мало, и док они ћаскају, он се треби од вашију. Само кад наилазе посетиоци гробља, он зажмури и забогоради неким језивим мумлањем да све надвиче. Или прави досетке на рачун пролазника који се не осврћу на његова запомагања.

— ...Седи овде, друже, а... ту је твоје место.

Пролази тако млекаџија, сељак из околине, грбав.

— К... к... к.... к... — кркори нешто Секула.

— Шта ти је, бре, шта кркљаш?

— ... Кад ћеш да се а... а... а... демобилишеш?

— Како велиш?

— ... Ранац тај да скинеш... — па показује на грбу.

И грбавко се присећа, па црвенећи иде даље и гунђа.

А кад су сами, или време рђаво, па у чекаоници очекују да пролетњи пљусак престане, они загаламе, развезу надугачко и говоре о свачему.

— Е лепо, а јесу ли и Французи Швабе?

— Јесу и они, само су бољи јунаци, јер у Француској и матори сисају, па су здрави.

— Добро. А Енглези?

— Енглези?... Енглези то су морске Швабе. Они живе у мору.

— Е реци ми сад: што су се једне Швабе удружиле с нама против других Шваба?

— Како кажеш, што су се...

— Кажем шта ће те Швабе с нама противу ови' наших Шваба?

— Шта ће, велиш, с нама? Е па, брајко, они ће с нама због овај... па због... е не знам.

— Знаш ли ти, Секула?

— ... Па да се бијемо за њих.

— Него, чујте људи, видите ли ви ови ероплани шта чине? Сад ће, веле, пустити неке гасове да нас све поморе.

— Не верујем, човече, плаше на седамн'ест.

— Море батали шалу, пустили су плакате.

А Германи, веле, имају неке справе што личе на рибе, па гутају лађе к'о Секула питу на дађама.

— Па добро, Германи то су опет Швабе?

— Па јес'.

— Видиш, ти Германи целу Европу окупираше, па сад 'оће и Азију. Него ја мислим да оне Швабе и ове Швабе раде ортачки. Чујте, људи, ово што вам ја кажем, ја сам прост човек, али ја њима не би' веров'о. Ево сеците ме где сам најтањи, ако тако не буде.

— Ej, брате, па ти сасвим не знаш шта говориш. Ваљда знају ови наши шта раде. То су паметни људи, неће тебе питати.

— Ама они јесу паметни људи. Само знаш како је, ђавоља је то вера, подвалиће.

Секула се напиње да нешто каже.

— Ћути ти, Секула, не разумеш се ти, брате, у свачему.

— ... Ђогате, а... а... а божији, боље ја знам од њих

— Од кога?

— Па од... министара и ге... ге... генерала.

— Море ти, бре, ти си антикрист, ти си опасан, ти си бунтовник.

— Ја сам човек к'о и они. Говорио сам ја с министрима. То су а... а... а тр... тр... тр... тртови к'о и ми. Да нисам мутав и ја би' био генерал.

— Па јес' право каже човек: да није мутав, и да му је ћаћа Крсмановић, и он би био министар или генерал. Овако цркавај од глади и пружај руку целог века.

— И још да нема добри' људи, браћо!

— Пих! Онда би продавали вашке па би живели.

— Сад нема ни вашију, сад је затишје.

— Ја сам у ропству, браћо, јео вашке на лебу.

— Лажеш! Ти и ниси био у ропству него тајни полицај код Шваба. И зато што лажеш, јешћеш и калдрму.

— Ја не лажем, небеса ми. А шта фали теби? Имаш кућу ортачки с неком Јеврејком и две краве. Продајеш млеко, газда си па опет просиш.

— Лажеш!

— И наговарао си ме да убијемо Секулу и да му узмемо паре. Кажи, ако смеш, да ниси. И зато си га звао на вечеру, да прођете оним путем поред циглана...

И тога дана, неколико само тренутака иза последњих речи и на ужас богаља који се разбегоше, Секула, не размишљајући ни секунда, распори ножем, оштрим с обе стране и чуваним у тајном џепу копорана, просјака Јеремију, званог „тобџија“, који му је радио о глави, и чија се црева просуше по прљавом патосу чекаонице. Онда убица паде шака полицији, која се распита и сазнаде о његовом бекству из војске. И стављен под редовни војни суд свога пука, он оста у затвору све док топови на фронту не огласише почетак новог крвављења.

Тада га пустише, и тешко рањен у једном од првих већих сукоба, он се нађе у болници, из које изађе једнога од оних страшних дана кад потпун слом војске беше несумњив, и после једне операције која га остави без неколико ребара и учини неспособним за борачку службу. Далеко од свога пука, који се налазио на другом правцу војних операција, он се јави једном од пукова на који прво беше наишао, где изјави тачне податке о себи, признаде да се налази под судом због покушаја убиства, и постаде сеиз команданта батаљона.

У новој средини, међу војницима које тада први пут познаде, потпуно непознат, морао се мучно осећати Секула, али се није имало куд. Јер он увек провођаше сам, ревносно предан својој дужности да се стара о командантовој кобили Ружи, чије га ждребенце витко, умиљато и несташно занимало више свега.

А командант батаљона, увек насмејан, фини официр белих руку и црвених образа, тек што беше дошао из дивизијског штаба, одакле га послаше овамо да испуни услове за унапређење у виши чин. Операције, истина, беху свршене, али шта то мари, баш зато је он и послан из штаба, где је био навикао да служи на потпуно задовољство дивизијара, чији беше љубимац... Било се већ дубоко ушло међу снежне кршеве арбанске, и командант мучаше само једну бригу: како ће се без хране издржати до мора. Неколико кутија конзервираног млека што их је добио у Љум Кули од управника болнице, свога познаника, и у замену за цигарете, биле су још једина храна с којом се имало живети све док се не дође до савезничких бродова са храном, о којима се толико говори и тврди. И он је чешће и строго опоминьао Секулу да оне кутије чува у своме ранцу, од кога да се никад не одваја.

Онда умирен надом да ће му то бити сасвим довољно до краја, командант очува своје добро, увек ведро расположење, све док се једнога дана не догоди нешто због чега умало не доби излив жучи или овом сличан напад.

Седи он, гладан, крај ватре, мисли на млеко и зове Секулу:

— Отвори једну кутију па узвари.

Секула заузима став „мирно“, грчи лице, отпоздравља одсечно, и као не разуме шта хоће командант.

— Ej, море, шта ме гледаш? Млека!

— Млека нема, господине мајоре.

— Млека!

— А... а... а нема млека; а... господине мајоре.

— Шта кажеш?

— Појела „Ружа“...

— Млека, сунце ти божије! Четири кутије конзервираног млека што сам ти дао на чување?!

— А... а... „Ружа“...

— Где се научи да лажеш, милијарду ти Богова..

— Ја... у... у војсци, господине мајоре.

И тако лаж која беше глупа и дрско понашање Секулино разјари команданта у тој мери да га је, позеленио као јед, тукао до крајне малаксалости своје одмор не снаге. Тада му одузе коња и најури га.

Али се убрзо, и кад се уверио да је казна била претерана, умири и покаја, па кад му Секула обећа да ће све десетоструко накнадити, он га врати и предаде ствар забораву. А од тада, свакога јутра и после Секулиног повратка из патроле, кад год би увлачио ногу у узенгију да се попне на коња пред полазак на марш, осетио би командант како га голица и дражи мирис младе пилетине печене на ражњу, ох тако пријатан, драг мирис што се ширио на све стране из бисага немачког седла, на коме је било угодно седети као на дивану.

Па је она војска одступала кроз кршеве, полумртва једна војска сва у ритама, што се напрезала, пентрала, стењала, цркавала и претварала у стрвине. И у селу неком пуном дивљих паса и људи, зауставила се ова колона скелета да преноћи.

Око огромне ватре, као ломаче, поседали официри штаба, пију чајеве и угађају ђенералу.

— Е, да су урадили као што сте ви предлагали Армији, гос' ђенерале, не би ми сад седели овде...

— Ви сјајно издржавате штрапаце, гос' ђенерале.

— Богами, као неки младић.

— Боље него сви ми, свежији сте од свију нас.

— Ту је већ море!

— Где ли ћемо после?!

Али дивизијар, стари војник, закопчан, нема воље ни да наговести.

И официри срчу и ћуте.

А из села, изненада, допире граја, неко комешање као узбуна, па све ближе и јасније, и чопор мештана појављује се, па се приближује дивизијару.

Онда прилазе искежени, разјарени, дивљи људи.

— Туња тијета.

— Тунга тијета. Мир шућур.

И чопор крешти, превија се, урла и стеже мртвачке кошчине петорице регрута, што дрхте као уплашене мале тице, и Ресулу који ћути погнуте главе.

— Пљачкали, је л'? Пљачкаши, је л'?

И дивизијар бесан скаче, вришти, докле чопор урла

— Ох, ја... валах... аскер... пљачка... ска... хала...

А дивизијар умирује, обећава, пишти:

— Шта? Како? Ко? Ови? Добро. Ја њих сад, сме ста... фик... кр... кр... кр...

И он прави покрет руком као да нишани.

Па настаје трк и узбуна око штаба. А мало после чланови преког суда са везаним, уплаканим регрутима и Ресулом, праћени дреком дивљег чопора, одлазе у дубодолину иза штаба.

— Милост, милост, гос' ђенерале... трудићемо се... поправ...

Један осуђени регрут, сав у ватри, бунца:

— Људи, ево переца, ево переца, ево врући' переца!

И гледа у шаке и церека се, па их окреће и гледа у нокте:

— Ево переца, ево врући' переца!

И док сумрак, сив, прљав као чађ, пада на кршеве, природа дивља и величанствена равнодушно посматра стрељање

Секула први, везан за дрво, одбија да му вежу очи.

— Овај овде тип пљачкаша!

— Иначе је под судом, гос' ђенерале, није штета.

— Молим...

— Говори!

— Жандаре да не гађају у у... у... у главу.

И он подиже очи к небу.

— Треба се и тамо а... а... а... довијати.

Арнаути седе скрстили ноге, пуше и смеју се.

И онда поп хоће да исповеди Секулу. Он и то одбија:

— Боље стојим код Бога, п... п... по... попе од тебе.

И штрицка пљувачком на попа.

Па се после три плотуна сви разилазе.

И Ресула, који се хвалио да је покопао пук, оста незакопан, срозан низ дрво ољуштено од куршума, раширених руку, чупаве косурине, замућених очију и раскопчаних чакшира.

Сутрадан маршује колона и спушта се, најзад, у питому раван. Отегле се зелене, бескрајне ливаде и чуче велики пластови као шубаре. Топло је, осећа се дах мора, и небо је мирно, плаво, благо.

И брадати, чађави људи живахнули па разговарају:

— Ето ти, долија и Ресула.

— Ја, заглави сиромах.

— А и био је, брате, некако опасан човек.

— Ама, људи, грешите се. Нисте ви њега познавали. Добар је то био и јунак. Ми смо исписници, служили смо све ратове у једној чети. После нас комбоваше у овај пук.

— Шта? Ко то? Шта каже тај? — распитује командант с коња.

— 'Нако, гос' мајоре, ћакамо о Секули.

— Па шта ћакате? Дед' шта ћакате?

— Каже овај Рудничанин познавао га, вели, био је добар човек.

— Ко је тај што каже? Аха! Тај ће проћи као и он. Добар пљачкаш, је л' зврндове?... А ви, војници, видели сте добро како пролазе неваљалци. Па у памет се...

и опет мили колона по један и гази по меком и ситном песку; ноге упадају, мали камичци жуље и вређају рањаве табане, и све је теже вући костуре. Лево и десно, црвене и плаве одране лешине искиданог и искљуваног меса са искрвављеним копитама без поткова. Чини се, као да се очајно напињу да издрже и извуку огроман терет без кога се не може и гледају исколаченим очима као да се плаше да ће бити ошинути. Људи окрећу главе, стежу носеве прстима, или заустављају дисање док прођу. Утом дивизијар са штабом сустиже колону. Он је замишљен, и са левом руком на слабини јаше лагано и оштро гледа у даљину. Официри извадили по једну ногу из узенгија, ради одмора, и док шкрипе седла и крцкају, они се опустили и дремљиви клањају као прстенџије.

Затим дивизијар мамуза коња и с начелником штаба одмиче мало, па стиже команданта батаљона који јаше на челу колоне.

— Како је, како, дечко?

— Ето, да кажем, гос' ђенерале, врло добро, хвала много...

Онда окуражен овом пажњом мамуза нервозно коња и притерује га све ближе дивизијару.

И тако јашу ћутећи, па се после мајор усуђује да пита:

— Гос' ђенерале, молим да ми не замерите... ако смем питати... зна ли се где ћемо... шта ће сад с нама?

Ђенерал се упола окреће и гледа га преко цвикера.

— Не знам да ли умеш чувати тајну.

— Ви... ја мислим... бар... господине ђенерале... уосталом...

— Добро де, добро... Даклеее... Оштри се за Францускиње...

— У Француску, гос' ђенерале?

— ...Или Гркиње. Марсељ или Крф.

— Хвала.

И мајор клима својом лепом, насмејаном главом у знак захвалности на изузетној пажњи. Затим трза узде да врати кобилу, која се усудила да [се] поравна с ђенераловом.

— Добро се држи Милка, гос' ђенерале — и гледа умилно алатушу ђенералову.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— Господине ђенерале, молим опростите... бићу слободан још једно питање.

— Ајд', ајд' да чујем.

— Указ.... говори се... хн... да је потписан.

— А, ту те жуљи?... Ускочио си, ускочио си... Шта ме гледаш, потпуковник си. Али...

И ђенерал ставља рукавицу на уста.

Па опет мајор трза узде јер се његова кобила поравнала с Милком.

После се нагиње начелник штаба, ослања се левом руком на ункаш мајоровог седла и шапуће му:

— Честитам, то је сигурно. Још у Призрену видео сам нову звездицу на краљевом ордонансу.

— Онда и ја вама, господине пуковниче.

Мајор јако наглашује последње две речи и официри један другом срдачно стежу руке.

А дивизијар обраћа се војницима:

— Може ли се, јунаци?

— Може, може, гос' ђенерале.

— Мора се...

— Ето гега се.

А кад ђенерал поизмакне:

— Бог'ме даље се не би могло!

— Како си сад сладак!

— Ја, к'и мед.

— Сиђи, дошо, с коња да видиш како је.

— Опрем', рођо...

и тако, што даље ђенерал све искреније.

Па се спушта колона и шљапка по пиштољини преко рогоза и зукве, те шкрипи полегла и угажена травуљина.

Но иде се живље, јер се не спотиче о стење и људи се гужвају по неколико у реду, јер има ширине.

— Ту смо, близу смо.

— А по води не могу нас пешице.

— Да и ми, људи, да'немо једанпут.

Мајор мамуза, мамуза и с муком гони уморно кљусе да покаса, па стиже дивизијара и приноси руку до штитића кицошки накривљене шапке.

— Молим... је л' по вољи, господине ђенерале? Бићу слободан да Вас понудим...

И откопчава бисаге и тражи.

— Е, а шта имаш?

— Мало пилетине... и...

— Бравос, богами, код тебе увек свега.

— Јуче купих у Прези, гос' ђенерале.

— Баш сам и сам мислио да се мало прихватим.

А мајор обавија дупле узде око леве руке, черечи пиле, одржава равнотежу на седлу и додаје дивизијару карабатак.

— Знам... ви не марите бело месо.

— Хвала. Само да се стигне на море, свега ће бити.

— И шампања...

— И шампања... И... и... цуцика... је л' и цуцика? А?

И ђенерал се тресе од смеја, а мајор обара главу.

А колона оживљена благим приморским сунцем и питомином одмиче сад сувом узбрдном путањом.

Онда предњи делови стигоше на узвишицу. А одатле, изненада, бљесну нешта необично, мило, пространо, огромно, тамо преко зелених, рајских дубрава, и засени те испуни груди као новом неком надом, вољом да се живи и заборавом свега.

Па се наједанпут раздрагано ускомешаше они што пристизаху на узвишицу:

— Ено мора, ено мора!

— Ej, другови, ено мора!

— Је л' оно море?

— Шта? Славе ми ено мора!

— Море!

— Гле! Гле!

— Ено мора!

РЕКОНВАЛЕСЦЕНТИ

И данима тако сипи, ромиња, кисне, па мокро све, и тешко, и увијено густом кишном маглом. А горе, на узвишици, седам црних павиљона све више тону у глибу. Раскаљале се стазице од шљунка, свуда житко блато са разгаженим кречом, и безброј мутних пенушавих олучића, као по орању, кркоре између блатњавог жутог лишћа. Сву да пиштољина, трагови стопа пуни воде, зидови мокри и стабла великог дрвећа покисла до сржи, пасу се разлили црвени крстови и обојили бело мокро платно на барјацима, прокишњавају павиљони и душа подрхтава од влаге и студени. А доле, у равни дави се варош у потопу магле, и само штрче кипариси и џамије, и пропињу се као над водом високи кровови с димњацима, као у поплави.

Па се нагло отворе врата павиљона, појури студен споља као бес и сестра Stephenson улети задихана, са покислим руменим образима и црним мачетом на грудима испод шала.

Онда реконвалесценти, увијени у ћебад и шињеле и захвални Богу што нису у рову, прекидају полугласне разговоре о свачему и подижу бледе главе.

Она журно скида свој огртач од гуме, па шал, и у белој припијеној кецељи прилази првим креветима.

— Il y a des bonnes nouvelles, messieures!

— Е, збиљски? Говорите! Да чујемо, ајд' реците нам брзо, реците!

— Saint Quentin *tchombé*.

— Шта каже, шта каже?

— Vous dites?

— Пао, вели, Сен Кантен. Је л' те', сестро Stephenson Saint Quentin tombé?

— Mais oui, Saint Quentin *tchombé*. N'est-ce pas c'est *tchrès* bien.

— О него шта, ако је то истина, c'est très bien, c'est très bien. Причајте нам, причајте, голубице. Живели!

Па вичним покретом збацују ћебад реконвалесценти, огрћу шињеле на врућа тела, обувају болничке папуче на изнемогле и дрхтаве ноге, и ужагрене, радознале очи опкољавају сестру Stephenson која се труди да говори њиховим језиком и да их овесели.

А док она уверава да је вест аутентична, па се напреже да се изрази, они са много живљом пажњом посматрају црно враголасто мече, што мирише на покислу длаку, како: извученим ноктићима своје мале шапе гребе по њеним грудима и тражи да ухвати оно дугмасто испупчење на које су некако нарочито подмукло, са пуно похотљиве радозналости, упрте све њихове светле очи што оздрављују и у сласт гутају бујну и бајну сестру Stephenson.

— Oh, oui, oui. C'est plus que certain. C'est quelque chose comme victoire, vous savez!

— Merci, merci, сестро Stephanson.

— Да, да, па на јесен Србија. И ви с нама, даће Бог!

— Merci.

— Au revoir!

— Thank you!

После она одлази, и настаје живост у павиљону, гласнији разговори, и некако широко, заразно протезање...

У оном углу павиљона где је кревет одвојен од осталих као у почаст, енервира се овом живошћу па се пргави и праска инжињерски пуковник, мршав, висок, са необично дубоким и тамним очним дупљама, густим и дугим вежама, оштрим браздама по лицу и пребаченим једним праменом косе преко ћелаве главе као тикве. Пуковник је склеротичан, и свако јутро кад устане (а буди се први) ради гимнастику и маше главом налево и надесно да разради вратне жиле.

— Господо, миииир, господо... пссст, пссст, господо забога, молим, господо... шшшшт...

Преко пута њега, на кревету донекле ипак почасном (по прикованом ћебету на зиду више главе), певуши којешта на један невиђено задовољан начин рић пешачки потпуковник, атлетска фигура и велики четкасти бркови, класни друг пуковников, а „на здраво“ га заболео табан, па га читаву годину дана гадно спречава да се, поред најбоље воље, врати на „Добро поље“. Лежи он тако блаженог израза, поднимљен на руку, па му се искривио и набрао затиљак као у вола, и једи пуковника:

— Је ли, је ли, има ли жаба реп?... А зашто жаба нема реп?

А пуковник позелени као зелембаћ, очи му се испупче, па излазе из дупља.

Слушај, молим те, остави ти мене на миру, разумеш! Молим те као Бога, остави ме на миру. Јер ти ниси ни војник, ни Србин, ни човек; с тобом се не може говорити, ти си ствар, разумеш! ти си једна ствар, једна клада, један буздован, разумеш! Гледаш ове балавце како дижу павиљон на главу, и ништа: ћутиш, кезиш се и бленеш у њих као идиот.

Па поново запиштати очајно до промуклости:

— Јесте ли ви у болници, господо? Није ово школа играња овде, разумете ли? Па болница је ово, господо! Овде мора бити мир, савршен мир мора бити, разумете ли! ... Ах, псссст, пссст, господо, ужасно, за име Божије... шшшт, забога.

И најзад, на једвите јаде, павиљон попушта, утишава се наједанпут жагор.

— Је ли, а? Има ли жаба реп? А зашто жаба нема реп?

Али сад је пуковник мало умирен тишином, трепће задовољније и шмиче, само му је лице и даље званично-озбиљно, јер зна да га погледају са разних страна реконвалесценти, којима је ускратио једино задовољство да се препиру.

— Бре, живићеш сто година.

— Па, лепо, ево кажи сам: шта ми вреди да се ждерем као ти? Шта ми помаже, ајд' кажи, молим те.

— Како, шта вреди? Нема ту вреди и не вреди, пријатељу.

И опет се пргави пуковник.

— Није у томе ствар: вреди и не вреди. Него, или си човек од крви и живаца или си клада, разумеш, човече Божји! Ето, ти ништа не осећаш. Могу ти ова дерлад скакати по глави — ти ништа. Сутра да чујеш: пао Париз — ништа; Немци ушли у Петроград — ништа; предала се сва војска Бугарима, ти опет ништа. Малочас сестра Stephenson саопштава радосну вест — ти звиждиш. Све ти равно до Косова, разумеш! Човек мора бити осетљив, бога му. Човек мора да мисли, мора да осећа; да мисли на ситуацију, да осећа за своје, мора се бити човек, не?

— Знам, знам, брате, али ти сувише претерујеш. Једеш се као месец за сваку ситницу.

— Ене сад, ја претерујем? Е, дед' покажи ми како претерујем? И како може бити задовољан неко који је изгубио Отаџбину, који нема појма кад ће се у њу вратити и да ли ће икад видети своју кућу? То можеш само ти, и нико други; теби само може бити свеједно да се још десет година потуцамо по туђем свету.

— Па добро, оца му, и ја нисам камен, мислим и ја на све то, и шта би ти могао да измениш на прилику?

— Ама, ко мисли? Ти мислиш! Ти мислиш једанпут годишње, после сваке пропале офанзиве. Сетиш се онда деце, отплачеш пет минута, а после опет по старом, разумеш! Рекао би човек: све се бојиш да не дође крај овом рату. И ти ми нешто причаш, ти ми кажеш да мислиш. Иди, молим те. А ко те је кадгод видео да се забринеш, да се снуждиш, да си озбиљан као што приликује човеку, бога му!

— Је ли, има ли жаба реп?... А што жаба нема реп?

Пуковник се наједанпут упола подиже с кревета и у службеном ставу гледа строго и разјарено у очи потпуковника.

— Слушајте ви, господине потпуковниче. (Ово говорим као официр старији од вас, разумете ли!) Забрањујем вам убудуће свако општење са мном. Јесте ли разумели? Молим вас, преселите свој кревет одмах, уклоните ми се с очију. У противном, обратићу се управнику болнице да вас силом уклони.

— Је ли, а зашто жаба нема реп?

После пуковник окреће леђа, навлачи ћебе на уво, узима *Крајцерову сонату* и чита. Управо, он би хтео да чита, али он не чита, кида се.

— Друже, чујеш, друже, да ти дам један практичан савет. Али нећеш, брате, да слушаш. Ево шта: удри бригу на весеље, мисли на *оно,* знаш.

И протеже се рађи потпуковник.

— Дакле промисли, па сутра да ми одговориш на питање: И-ма ли жа-ба реп? Јеси ли разумео? Разумеш? — завршава одсечно, заповедничким гласом, потпуковник.

И тек се, после тога, сасвим утишао павиљон и официри згрчили под ћебад да дремају, а врата се отварају и опет лудо кульне унутра студен, заједно с пешачким капетаном званим Фикусом, чувеним забушантом што сваки дан бежи у варош, а отуда се враћа накресан:

— Уууууу... уф... уф... ф... ф... ф...

Па се стреса капетан Фикус, мокар као амрел, и скида мекинтош са кога се слива вода и прави барице по патосу.

— Изнесите мекинтош, човече Божји, изнесите мекинтош.

— Молим, господине пуковниче, ево сместа. Збунио сам се, магарац један, непријатност ми се десила, одмах ћу изнети.

Па капетан полази на врата и мрмља:

— Цепидлако из позадине, мизантропе!

После се враћа, отпочиње да прича са афектацијом и претенсијама на духовитост, и цео павиљон се претвара у уво:

— Ево шта ми се десило, господо, само, молим, без прекидања. Журио сам у болницу, и тако сам ишао испод стреје сагнуте главе, са набијеном капуљачом, замишљен, као што идем увек, господо, ви знате.

— О, знамо, Фикус, знамо!

— Пљаскам ја по барицама, корачам и размишљам о бесмртности душе, кад се изненада сукобих, главом у главу, са неком приликом такође под капуљачом. То је био карамбол, господо! Међутим кад сам се освестио и погледао, у мом загрљају налазила се главом miss Тебе, сестра наша Енглескиња, велика добротворка, чију кошуљу (да споменемо само пристојно парче рубља) и сам носим на својим витешким грудима. Покушао сам да се учтиво извиним. „Attendez“, узвикнуо сам као у „конгену“. Али miss Тебе не допусти ми да изговорим на француском спремљену реченицу. „Господине“, рече она, „имаћете толико части да ми кажете своје име, јер хоћу да вас тужим.“ Господо, ви ме бар познајете.

— Као злу пару, Фикус.

— Нисам се ја плашио ни од мерзера.

— Доказ: две пуне године по болницама.

— На страну то. Али све сам учинио да се оправдам. А кад сам видео да ништа не помаже, ја сам јој овако одговорио, дубоко убеђен, уосталом, да ћете ме похвалити. „Госпођице мис Тебе“, рекао сам увређено, „ви баш по сваку цену захтевате моје име?“ „Да“, одговори ми она, „то ми је потребно.“ „Е па лепо, пре тога ја вас молим за ваше име.“ „Моје име?“ упита ме она с чуђењем. „Али ви ме свакако морате познавати. Ја сам Мис Тебе.“ „Мило ми је, госпођице“, рекох клањајући се дубоко и с поштовањем. „Али и ви мене, исто тако, морате познавати. Јер, ако сте ви мис Тебе, ја сам... упамтите добро, ја сам мис Мене.“ Па сам се лупио по грудима, тресnуо мамузама, поздравио је и оставио страшно збуњену под стрејом.

— Ви сте бесмртно обрукали официрски кор, чији је углед иначе пољуљан — кида се пуковник. — Ето на сваком кораку брукамо се.

— Зашто, молим, господине пуковниче? Нисам је обешчастио, па чак ни пољубио.

— Е онда сте обрукали официрски кор — прекида зевање, па се бајаги љути рођи потпуковник.

После се пуковник окреће зиду и наставља по стоти пут да прочитава једну исту страницу *Крајцерове сонате,* па га страшно притиска и мучи ова најновија брука официрског кора и још више флегматичност рођег потпуковника.

Гледа тако пуковник у књигу и очима брзо прелеће неке врсте: „Ето и ја сам био таква свиња а најгоре је било што сам проводећи тај скарадан живот...“ И мора да зажмури, јер не може да издржи ону нечувену и неморалну равнодушност потпуковникову... „Непријатељ у земљи, бога му, шири се као у својој рођеној кући: понижава, пљачка, господари, бешчасти Башкари се, вероватно, у нашим сопственим креветима и... и наше га жене служе. А он, клада једна, звекан један, баш ништа: смеје се, увек добро расположен, пева, претура сваки дан двапут нешто по сандуку, колико да ни о чем не мисли, шегачи се са овом дечурлијом, игра ‚дарде‘. Интересантно је да тај звекан никад не помиње жену. Ама ниједанпут, ни у једној прилици та вера не рече: моја Лепосава, моја Аспазија, или Параскева или Ранђија, или како хоће, ћорава му страна, само да је спомене... А, шта знам, можда и нема разлога да сумња, можда је и она као и он ружна, незграпна, само једе и спава, тешка нека жена као вагон.

Па нервозно премеће листове пуковник: „А ти плачи, сентименталиши, доказа немаш, и довека ћеш сумњати и кидати се.“ Па јест, и каквог, ђавола, доказа човек може имати — мисли пуковник — ми овамо, они тамо, ради ко шта хоће, нико о другом не зна. И оно, ја сам био свиња. И јесам и ја био свиња. Кашљем, тешем по целу ноћ, кеша матори, прошао кроз сито и решето, чекао човек мајор да постане па тек онда да се ожени, све преживео и оженио се тако рећи дететом, ћерку би онолику имао, а оно на Крфу само шта сам радио. Па после човеку криво ако жена... и што се у њој пробудила кокетерија, као овај Толстој што каже... Али друго је жена, бога му, она мора да буде светиња...“

Па се искашљује пуковник и унезверено гледа по павиљону, као да је нешто изгубио па тражи.

А потпуковник опажа његове муке, потпуно га разуме, јер зна о чему Мисли пуковник, и ужива.

— Је л' те, капетан Фикус?

— Молим, гос' пуковниче.

— О-в-а-ј, да л' вам је познато или није: је ли мис Тебе жаба? И молим вас, ако јесте, зашто јесте, а ако није, зашто није? И зашто мис Тебе нема реп?

— Има овде један професор природњак, питајте га, господине потпуковниче.

— Ама питао бих га ја него је у ватри, има маларичан напад.

Онда потпуковник устаје и, протежући се, укрцава неке сличице и певуши. Обично је заузет било каквим послом: претреса ствари у сандуку, вади их пажљиво једну по једну, савија, чибука корбачем и ређа; или понешто крпи, ушива и причвршћује дугмад, па му у томе прође цело преподне, а после подне игра „дарде“ са марвеним лекаром што болује од песка у жучи, псује на коњички начин, а има рњав нос и једну трепавицу белу.

У оном другом углу, супротном, ћућори нешто једна група млађих официра — неурастеника. Они су повучени, мирни и дисциплиновани. Кад неко прича они се нагињу, праве грчевите покрете главом као да им је нешто тесно око врата, мичу раменима, мрште се, трепћу, гледају у нос или рамена, али ћуте и слушају.

— Четрнаеста је била весела и славна година. Причај, Стеване, штогод из четрнаесте.

— Па јесте, све нам причаш тужне ствари.

— Лепо, из четрнаесте имам пун тефтер.

Па се прибира неко време потпоручник Стеван док се не сети:

— Ви памтите у новембру, кад је Пођорек разбијен, како се гурало.

— Како не!

— Тада смо једва стизали пешаке, ми артиљерци. Жељно све живо да понова види Београд после петнаест дана његовог ропства. А кад је Космај пао, онда је настала кошија, трк, летење. Сав сам био израњављен од седла, јер се, ни дању ни ноћу, није скидало с коња. А командант мој, строг, страшан, не зна за душу: „Стеване, носите ово у прву батерију; Стеване, ово, у дивизион; Стеване, ено вам једанаестог пука, видите ли онај гребен онде, што пре тамо и натраг. Па јурим тако између комора, кроз неку пешадију што маршује форсирано, прескачем ровове пуне лешева, изломљених пушака, разбацане искрвављене спреме, стижем поворке заробљеника и опет бескрајне тренове што су закрчили пут, и све на мени бриди, а народ се дао у трк и, нећете ми веровати, видео сам својим очима волове како касају.

— Може, може да *бидне*.

— И тако, браћо, све до Сланаца. Па ме ту позва командант и нареди ми да пронађем подесну кућицу за преноћиште нашег штаба. Ајде, реко', једном да се да'не душом и да се испавамо као људи.

Тако сјашем ја, поведем уморно кључусе, па пођем лагано кроз село да изберем згодну кућицу. Па сам задуго зверао и меркао лево и десно, али никако да се одлучим. Тек при крају села угледам једну скоро окречену зграду и пред њом младу сељанку, сва се бели. Наслонила се била уз развађен плот, а једра и чиста као за смотру. Ја застанем, поздравим се с њом и кажем јој шта тражим, а она ме радо и весело уведе унутра и показа одаје. Разуме се да су ми се допале... Распоредим, дакле, где ће ко спавати, кажем јој шта има да спреми, а све је погле́дам испод ока онако наредднички — био сам онда наредник — и разговарам с њом по сељачки.

— Па како, снајо, прођосте од Аустријанаца?

— Не питај. Кињише нас душмани, проклети да су; то има да се прича, није нам лако било. Него, фала Богу кад дођосте.

— шта ћеш, дођосмо, Божја воља.

— ви јадници, ваше муке нигде?

— .Ја, ми тако: данас јесмо, сутра нисмо... А, овај ... твој муж где је, је л обвезник он?

— мени јадној, заробили су га, проклети да су. Не знам, јадна, ни где ни кад., нити је пис'о.

— А тешко чекати, је л'?

— Тешко, није вајде, шта ћеш!

— И ви жене чамите и ми људи чамимо, а младост нам пролази.

— Ја, шта ћеш, пролази...

— А 'нако, Аустријанци како су се понашали, рецимо... овај, према женама... иако.

— Је л' Швабе?

— Јес'!

— Па како који, знаш, разни су људи.

— Па јес' право кажем, него, рецимо, је л, било што силом?

— било је, да ви ш, и силом.

— Е баш вам тако и треба. Ми наши, бајаги једна крв, па нас гледате ко Турке, ко најгоре душмане, а кад Шваба притегне, ви се после сигурно кајете што сте нас отурали.

— То јој Ти подилазиш испод дуплог, је л' Стеване?

— Е баш си неки, па јес' и кајали смо се — вели она..

И таман паде овај одговор згодан да се развије ствар с успехом, а чу се топот, и командант се појави, намрштен, праћен ордонансима.

— Слушај, кад сви полежу чекај ме ено онде.

— Е баш си ђаво. Је л' онде код амбара, баш онде?

Утом стиже командант, а ја се одједанпут преобразио, направио важан, намрштио се, па јој издајем наређење:

— Мораш, мораш имати сламе, снаја. Све ви тако, нема, к'о Арнаути, а кад дође непријатељ, чик њему кажи нема.

— Ја како, вели командант и намигује на ађутанта. Само строго, Стеване! — Види командант да сам збуњен и да има нешто.

После тога ја га одведем у собицу да му покажем где ћемо преноћити, а ушепртљао сам се па не знам шта говорим.

— Овде ћете ви, господине пуковиниче, знате довде, ево овде ађутант, а ја тамо. За пола сата можете већ лећи да спавате...

— Добро, добро, Стеване, како наредиш.

А ја се увијам:

— Не наређујем ја, господине пуковниче, зна се ко наређује.

— Ја, ја, Стеване, зна се ко наређује.

Па, после тога, разјурим се на све стране, само да се што пре сврше сви послови па да полежемо: распоређујем ордонансе, копирам наређења, преносим депеше на телефону, издирем се на телефонисте, помажем куварима вечеру, разлетео сам се, једном речи, као полудео.

— Е па није ти, брате, ни лако.

— И тако, кад се смирише сви послови, полегасмо. Наредио сам, пре тога, ордонансима да сместа морају заспати и запретио да ћу сваког извести команданту на рапорт ако га приметим да се нешто врзма по дворишту.

— Другим речима вршиш осигурања за ноћни напад.

— Ама чим сам легао, за'рчем сместа, учиним се да сам заспао као заклан. На патосу преко пута мене, жмури командант, натмурен, строг, страшан, а поред њега уврнута мала лампа чкиљи и помало осветљава његово црно лице и ретке, мачорске бркове. Тако рчемо ађутант и ја у сва звона, а командант ћути; док, у ствари, мене подузела нека похотљива језа од слатке наде да ћу малочас стезати оно младо и чврсто тело сељанке, сигурно и само толико жудно мушких руку.

— На ствар, Стеване, ако Бога знаш!

— Кад сам мислио да је дошао моменат састанка, устанем опрезно, предвостручим се, као завио ме ужасно стомак, огрнем шињел, па кад сам био близу врата, бацим врло обазриво поглед на команданта.

Али поред све моје пажње да не причиним ни најмањи шум, иако сам преко собе прешао као сен., командант ме, на моју несрећу, осети, па ме са отвореним крајичком једнога ока испрати до врата. Ја куражно изиђох, а врата зацврчаше.

— Е сад, Стеване!

Па се слушаоци испружају и протежу, док Стеван вуче, један за другим, два дубока дима из цигарете од влажног дувана.

— А напољу ветар бесан, луд. Мислио сам, подићи ће и однети и мене и амбар и цело Сланце, и бацити нас тамо негде преко Дунава, на аустријску страну. Под надстрешницом од дасака рзали су коњи и грицкали сено, а ја сам пипао по мраку да разазнам где сам и спотицао се о разне предмете по дворишту. Кад сам најзад успео да се колико-толико оријентишем, склоним се у једну заветрину, одакле сам уплашено гледао у ноћ, подрхтавао и чекао да се појави бела кошуља мога ноћашњег идола. Дао бих да ми се одсеку свих пет прстију на руци само да се забели. Али ње нема. Пола сата — ње нема, три четврти — ње нема. Пристао бих да ме сутрадан разнесе граната највећег калибра, само да зашкрипе она вратанца и да је угледам како ми прилази... Али ње нема, и цео сат прође а кошуља се не забели.

— Pauvre Stevan!

— Их, Стеване, бога ти!

— Дуже нисам смео остати, јер ни најстрашнији случај дизентерије не задржава, признаћете, човека толико дуго напољу. Разочаран и огорчен вратим се натраг у собицу. Како сам одшкринуо врата, дочека ме опет онај исти продирни и презриви поглед из крајичка оног одвратног ока командантова, које бих са ретким задовољством ноктима ископао. И тако понова легнем на своје место. Проклињао сам и себе и сав овај варљиви живот. Увек је тако било, целога мога живота измицала ми је срећа у последњем, најлепшем тренутку.

— Ah, Stevan!

— Лежим, дакле, ја, и с времена на време кроз леву трепавицу погледам, па брзо зажмурим кад он мене погледа кроз десну трепавицу. Ја не знам шта је он о мени тада мислио, нити ме се тиче; али док сам ја измишљао најстрашнија мучења за њега и замишљао како бих га раздробио, растргао, згазио као црва и растрљао да трага не остане од њега и оног пакосног ока, врата наше собице понова зацврчаше.

Муњевито звирнем ка вратима и замало нисам вриснуо.

— Је л' она?

— Она... Брзо зажмурим, намрштим се, као спавам у највећем јеку; али ми се тело тресло као пред јуриш.

— Јуначки, Стеване, не бој се!

— Прикупим сву снагу и укочим се, али осећам је Добро како гази преко собе на прстима и како ми се приближује. Одмах затим осетих и како ме додирну по очима један крај њене сукње, и како се преко мене нагиње да нешто дохвати, па се сетих да се више моје главе на ексеру налази окачен велики сељачки шал. Сељанка скиде онај шал и огрну га. Сад сам потпуно био заклоњен од команданта, те се усудих да отворим једно око. У том тренутку угледах је окренуте главе према коп манданту, свакако да се увери спава ли оно страшило или је будно. А тада (и тај тренутак немогуће је заборавити док траје овај варљиви живот) сељанка се саже, и док сам ја, предосећајући да ће ми се догодити нешто ужасно, жмурео свом снагом, на моме образу пуче један гласан као шамар, глуп, широк и пљаскав сељачки пољубац.

— А-ла!

— Учинило ми се, господо, да сам пао негде кроз патос, у подрум, амбис, пакао, шта ли, и тек кад ме она позва: „Пођи“, па лагано, на прстима, изађе из собе, ја се повратих. Али кад се мој поглед судари са пакосним командантовим погледом ја видех мога Бога, ја сам био начисто да ћу колико сутра заглавити негде пешачки ров. Ни помислити нисам смео да изађем за сељанком. И тако прође ноћ у највећим мукама.

А сутрадан, рано, позва ме командант:

— Наредник Стеване!

— Извол’те, господине пуковниче.

— Марш у другу батерију.

Знао сам шта то значи: батеријски осматрач.

Ја љутито појашем коња, који ме је чекао спремљен, џиднух га немилосрдно у слабину, па прескочих развађену ограду. Кад сам се окренуо да бацим још један поглед на кућу, сељанка је стајала на вратима. Био сам озлојеђен, киван, нисам жалио да погинем тог тренутка, па у тој љутини продерах се да чује командант:

— У здрављу, снаја. Крив сам ти, брате, што сам млађи од некога.

Па онда ударим у кас право друмом у другу батерију.

— То си ти, ваљда помислио у себи, Стеване?

— Није, части ми, него сам баш гласно казао и чуо је командант.

— Е, јеси сила, Стеване, није вајде, сила си, осветио си му се.

И понова се испружају по креветима, зевају и протежу се реконвалесценти...

Па се спушта вече и улази болничар Милосав да запали висеће лампе. Попне се на столицу, кресне машину, и са подигнутим рукама, Х ногама и шиљастом брадицом, пропиње се као јарац кад брсти.

— Је ли, Милосаве, Милосаве?

— Извол'те?

И смеје се идиотски и гледа око себе Милосав.

— Право кажи: јеси ли истина плакао јуче кад си видео шумадијске чарапе, оне везене, код потпуковника у сандуку?

— Ко, је л' ја?

— Па ти, дабогме.

— Е јесам, признајем.

— А што, бре?

— Па 'нако, жао ми, сетио сам се.

У десном реду, код средњег стуба, поднимљен на дугој мањавој и кошчатој руци, лежи на свом кревету, више кога се према глави налази поличица са пуно стакларије, медикамената и књига, професор Љубишић, блед, умнога израза, врло високог чела и упалих груди. Попустио га је маларични напад, па се објашњава са својим старим другом што седи на војничком сандуку уз његов кревет, чупка бркове и смешка се својим подругљивим уснама.

— Ево ти на: нико се не труди да разуме овог човека. Само онако тек да се каже: зашто си плакао? То питају човека који четврти Божић проводи у рату, неколико година ван земље у којој се родио, на коју је навикао, коју воли и у којој је оставио своју породицу и имање. Расплакале су га шумадијске чарапе. Дабогме. А зашто? Зато, брате, што од своје границе и од неколико година па досад, све што је видео за њега беше ново, различно од његовог, непознато: и природа и клима, вароши и села, и храна и обичаји и ношња, све нови облици и боје ствари. Шкрофулозне и чворноватe маслине, под којима је уздисао на Крфу, нису једно исто што и онај његов храст под којим је, чувајући стадо, певао у својој отаџбини. Арбанија са својом дивљином, па онда усијани Халкидик, па врући Алжир и Тунис, са свима својим егзотичностима, море и Маћедонија, са својим карпама и камењацима, све то било је за њега ново, туђе, друкчије, дотле невиђено. Шумадијске чарапе, дабогме. Јер то је његово, оригинално, искључиво његово, а он то годинама није видео. Ето зато је плакао. А, осим тога, то је сељак и патриот, то јест инстинкт, јер он није патриот по разуму. У њему је један предачки остатак, једно наслеђено осећање, и све што ради он ради као навијен. Зар није тако? У оним везеним чарапама он је видео сву Србију. А ти си друго и ја сам друго, и онај тамо адвокат, на пример. Да изнесу цео наш музеј пред нас, ми се не бисмо заплакали. Јер код нас је разум. Јер ми размишљамо о тој отаџбини,

разгледамо је са свих страна; претресамо и њене погрешке према нама, критикујемо и осуђујемо, каткад, ако хоћеш, мрзимо, јер ми немамо више за њу суза, јер ми нисмо више патриоти.

— Ех, немамо суза, нисмо патриоти...

— Шта кажеш? Нисмо дабогме, то јест ја нисам, ја знам о себи и о себи говорим. А ти се сећаш како је онај немачки официр што је прошле године погинуо на фронту Соме узвикнуо на једном месту свога дневника: „Отаџбино, чиме си ме тако задужила да од мене захтеваш оволике и овако грозне патње?“ Сећаш ли се?... Пита се човек, него шта! Нема ту само: дај живот. Хоћу да ми кажеш зашто да ти га дам, јест, зашто да ти га дам, чиме си ме то задужила, ти бездушна отаџбино?

Па сав дрхти професор, брзо дише и говори задувано:

— Пита се човек, него шта, а и ми смо почели да се питамо, једва једном. Јест. Друго је Милосав, а друго сам ја: он је инстинкт, ја сам разум. Ја хоћу да објасним и да испитам онај предачки остатак, оно осећање што сам наследио, оно мистично што у мени вечно тиња, а против чега се рационално вечно буни. Ја хоћу да се питам: је л’ та отаџбина била правична, племенита, мудра, је л’ према свима својим синовима била подједнака? Ја хоћу да знам: је л’ ме та отаџбина истински волела, је л’ према мени испунила све обавезе мајке, па да за њу паднем и жртвујем се као њено дете?

— Слушај, ти само тако говориш, а ту отаџбину ти волиш више него и ја и многи други, то сви знамо.

— Није истина. Ја је не волим као ови овде око нас. Ја је не могу волети као они. Јер је они воле ма каква она била, правична или сурова, славна или мрачна, слободна или тиранска.. А ја, ја ћу је волети само онда ако ме је задужила, у томе је ствар.

— Волиш је ти, волиш, знам ја, и доказао си.

— Ама није истина, кажем ти. Ја је не волим пошто-пото, по сваку цену. Јер, отаџбина данас, то је празна реч, апстракција. Патриотизам данас, то је вештачко осећање. Јер шта је патриотизам? Патриотизам је родило многобоштво, не? Патриотизам антички, патриотизам старих, то је друга ствар, то могу да разумем. Онда је отаџбина била религија. Онда Бог није био свуда и на сваком месту. Њихова божанства, то су били њихови мртви очеви чије су душе становале у кућама своје деце и нигде на другом месту. Колико Богова, толико отаџбина. Изгуби ли се отаџбина, изгубљен је и свој Бог, изгубљен је разлог да се живи. Према томе: нападнута отаџбина, то је нападнута религија. А остати без отаџбине, осим тога, значило је остати без грађанских и политичких права, без свих права. Огњиште изгнанога гасило се; без отаџбине он је без моралног живота, без достојанства човека, он је изван права, он нигде не може наћи оно што је у њој имао. Сад сам о томе читао једну добру књигу. А после се идеја о божанству трансформирала, и то мораш знати, и божанство су потражили над, природом, уместо под земљом. Тада је огњиште, тј. отаџбина, изгубило свој значај. Па је дошла философија и открила нове дужности поред оне према отаџбини, и прогласила човека грађанином света. А љубав према отаџбини

добила је сасвим нов облик. Уместо да је воли због богова, човек је сад воли због доброчинстава и користи што му их она пружа, због њених институција и закона, сигурности, права и благодети што му их даје.

Дабогме. Ниво људскога духа пео се. И кад је хришћанство објавило јединство божанства, уништило његов национални карактер, онај разлог патриотизма пољуљан је и ослабљен. Са многобоштвом нестао је и онај најважнији разлог патриотизма, јер се божанство сад налази свуда. А у току времена, затим, друштвено уређење развило се дотле да је појединац налазио своја права и на другом месту, изван онога где се родио и где су живели његови преци. И ван тога места он је могао стећи достојанство човека и грађанина. Тако је оборен и онај други разлог патриотизма који се оснивао на праву.

— Дед', па шта после?

— После се човек стао питати као и онај немачки официр, и од отаџбине, која је од њега тражила највеће жртве, захтевао дужности према њему, разлоге да је воли и да јој буде одан. И ето то је оно што се није допадало управљачима, који су увек хтели ону античку оданост поданика, и који су веровали да та отаџбина постоји само њих ради и ради остварења њихових амбициозних планова. Ето тако су се изродили сукоби између поданика и управљача, јер је привржености отаџбини оних првих све више слабила. И кад се она слепа оданост није више могла природно да изазове, онда им ништа друго није остало него да вештачки обнове патриотизам. Тада су многи умови, по наруџбини, проучавали античку државу и антички патриотизам, с јединим циљем да се он некако накалеми у новим приликама. У почетку модерног века Макијавели препоручује да се поданицима сугерира: како су државни закони божански закони, да они потичу од Бога. Разуме се због тога што он увиђа даје религија то што условљава најпреданију оданост отаџбини.

— Али шта би ти хтео, хоћеш ли да одрекнеш нужност поданичке оданости држави? И како би се друкче могло радити за њено добро, за њен прогрес, за њено цветање? Ево ти баш случај Италије, кад се позиваш на Макијавелија. Раскомадана, са својим самосталним политичким градовима, она је тако децентрализана могла једнога дана да постане туђ плен. Са убризганим патриотизмом и створеном љубављу за велику отаџбину, она је постала уједињена и срећна.

— Уједињена да, али срећна — то је питање. Уосталом, на страну то да ли би они самостални градови пропали или цветали, нестали или нашли начина да свој повољан положај очувају и своје напредовање ипак наставе, има друга ствар коју ја истичем, а то је: да је онај, као што ти кажеш, убризгани патриотизам нешто вештачко, и да је као такав омео природно развијање осећања поданика. Да ли би градске републике, да су остале самосталне, биле срећније, ми то не знамо, али што знамо сигурно, то је: да је осећање које је убризгано њиховим поданицима неприродно унесено у њихову душу.

— На то ћу ти ја одговорити, али 'ајде даље.

— И сад, ево ти разлике међу умовима који су волели човека, с једне стране, и мизантропа, с друге стране. Они први чинили су све да у човеку развију његове природне склоности. По својој природи човек се узбуђивао за морално и за добро; зло

и неморално бунило га је одвајкада. Исус и Савонарола, свесни тога, и зато што су волели људе, развијали су у њима оно добро и морално. Они други, уверени у људску поквареност, као Макијавели, васпитавали су владаоце да буду без моралних скрупула и да не воле поданике. Молим те, стрпи се, ево ти даље. По својим склоностима човек се почео приближавати човеку све више и више, то се бар не може порицати. Разлике су бледеле, и у одсуству вештачког утицаја, дошло би братство. Али је идеја о националном начелу проузроковала нову подвојеност међу људима и нове и крвавије распре, које би свако друго стање ствари тешко могло изазвати. Хоћу да кажем да је национално начело једна идеја која је нешто вештачко. Јер је линија националне границе повучена најјаснијом бојом баш онда кад је већ била бледа у тој мери да је могла бити избрисана засвагда. Човек је ишао путем којим је успевао да раскрчи многе препреке што су људе раздвајале. Све огромне препреке вере пале су. Оборило их је хришћанство. Сва тешка, неправедна и несносна ограничења права ублажена су или сасвим нестала. Њих, та права, човек је могао да нађе скоро свуда. Е па зашто су онда измишљане нове, вештачке препреке, зашто онда човек није пуштен да се претопи у човека, у брата?

— Али ти заборављаш историјску нужност, ја те само слушам и чудим се.

— То је лажна светиња, та твоја историјска нужност, њу на страну, то је велико питање. Оно што је у људској моћи, то је борити се противу свих вештачких утицаја на душу човека, и противу сметња да се у њему развијају оне природне склоности. Човек је склон да се асимилује, треба га у томе помагати. И то је лако. Јер сви циљеви који у овом смислу хоће да се постигну, постижу се природно, док они други с највећим тешкоћама. Баш процес стварања националних држава у деветнаестом веку вршен је силом, најмљеном војском, без народног учешћа.

— То је тачно.

— Јест, патриотизам се подржава вештачким начином, он и данас животари на многим лековима и на великој нези. Како да ти кажем? Ти, можда, имаш право: можда ја не знам шта говорим. Али веруј ми ово: има једна веза коју ја нисам уобразио, коју непрестано истичем, и ту ми не можеш ништа.

Из античке историје научило се да масе треба застрашавати Богом да би оне биле покорне, да би се оне слепо потчиниле. Је л’ тако? Али зар се данас то исто не чини? Зар нас, исто тако, не застрашавају Богом; то јест не нас, тебе и мене, него оног Милосава са кривим ногама, и Јанка и Марка и Трајка? У име онога који нас позива на мир, они нас воде у ратове. Ми сви ратујемо у име његово, једни противу других. И Немци за везу с Багдадом, и Руси за Цариград или ни они не знају зашта, и ми за море, и други за ово или за оно. И то сви у име једног истог Бога. Е па зар су онда духовити ови „наоружани пророци“? Не, они то нису, него смо ми слепи и не видимо.

Зар бездушни команданти не стрељају, у име Божје и неког „божанског“ закона, своје рођене војнике који су у сто борби учествовали и били на свом месту, а у сто првој нису стигли да убију никога? Јест, у име Божје заклињемо се ми на верност отаџбини ма каква она била, ма шта она хтела, ма где она мислила да нас поведе, за Праведно или за Неправедно, за Истинито или за Лажно. И као што су стари, у античком добу,

носили статуе својих богова у борбама, клањали им се, убијали у име њихово и чували их да не падну у ропство, тако ми сад носимо нека платна оглашена за светиње у чије име, онако исто, убијамо, и која теже прежалимо ако допадну ропства, неголи кад изгубимо стотину очева породице. А то исто парче крпе, које ми обожавамо и називамо светињом, сашио је, можда, неки лиферант најнеморалнијег владања и осветио најпокваренији поп. Ето помоћу таквих средстава принуђавају нас да дајемо животе за отаџбину и објашњавају нам да то треба да чинимо, јер смо се у њој родили.

— Али.. ако те чују...

— Нека ме чују. Није отаџбина само земља, територија, зелени лугови, бистри поточићи и звоници. Отаџбина је и Правда, и Управа, и Слобода и Сигурност и Благодет. И Правда. А је ли правда кад се за ту отаџбину једни исти крваве неколико ратова, док други исте те ратове искоришћују? Је ли правда да ја, избушених груди, јектичав, пропао, труо, понова идем на фронт, а други, здравији од мене, никад га није ни видео? Нека ме чују. Али ја морам да кажем како ми је онај што га ја називам душманином, у рову према мени, који пати као и ја и кога сам послан да убијем, Милији, ближи и дражи увек био од онога позади мене, вајнога брата мога, што је здравији од мене, а богати се и благује на мој рачун и док ја испаштам туђе погрешке и злочине. И Управа и Влада, а је ли та Влада...

— То мене не питај. Ја „продајем амрели“.

— Ти „продајеш амрели“. и сви ви „продајете амрели“. И онда је злочин кад ја питам: је ли отаџбина од три милиона заслужила да падне милион њене деце само због њених мирисних лугова, бистрих поточића и „божанских“ закона? Е видиш, ја се гнушам и бежим од оне отаџбине која од мене тражи крв мојих плућа, којој сам ту крв и дао, а која ми данас не да ни да се довољно надишем. Нека ме задужи, па ћу јој се одужити. Нека ме очара, па ћу је волети. Нека докаже бригу праве мајке, па ћу за њу погинути као њено дете. Нека осигура нормалан живот унуку, ако не може оцу и сину. Ја тражим разлог патриотизму у дугу који имам отаџбини, у обавезама својим према њој, и само у том и ни у чем другом. Он треба да се заснива не на осећању изазваном застрашавањем (не дам више да ме плаше Богом), на једном вештачком осећању страха, него на оном природном и свесном осећању дужности. А разлог овај ја нисам тражио по књигама, не, него сам га нашао у искуству, свом крвавом, грозном искуству.

— Говори лакше, тако ти Бога, јер ако те чује стари телеграфиста, свиснуће напречац од бола.

Стари телеграфиста, први је хугиста у Србији, сав смежуран старац од осамдесет година, живе мошти у некој црвеној блузи револуционара. Он болно јечи у кревету до пећи. Одушевљен борац из покрета седамдесетих година, после добровољац у ратовима за ослобођење пре четири деценије, кад је рањен и носи дубоки ожиљак на челу више левог ока, он је неким чудом избегао из земље. Сад је овде, утучен поразима отаџбине, и свечаним неким јецањем ноћу и преко целог дана декламује неразумљиве речи патриотског бола који га растрже. Огорчен он се љути на реконвалесценте што, са снагом која им још стоји на расположењу, нису на фронту, и прети страшном казном Божјом тој закржљалој деци својих другова (сретних што су склопили очи)

која штеде своје бедне животе, имају још осмеха на уснама, поред свих несрећа, и не увиђају сав страхотни замашај грозне катастрофе. Кад настане жагор у павиљону, онда се он тресе у грозничавој дрхтавици, обузима га самртнички ропац и обнезнањује се. Тада је поред њега увек мала, мила сестра Pound да га поврати из грча. И наслоњен на њено раме и докле га она милује својом пуначком, голом руком, он долази к себи, захваљује јој и понова јеца страшне оптужбе противу бедне деце што су заборавила на отаџбину.

— Јест, јадни старац би свиснуо од мојих речи, зацело. Али ја га разумем. Он живи усамљен, заостао, потпуно сам, после свих својих давно умрлих другова, као одређен да види шта све раде они што су дошли после нестале, изумрле генерације којој је припадао, као неумитна авет-контролор свега што се догађа без његовог учешћа, као сведок који ће причати својим друговима о свему што је преживео и видео после њих, а што није одобравао и због чега је исмеван од савременика. Јест, јадни, пргави и себични костур што се мучи јер га не разумеју наследници, а тражи да га негују као дете, јер хоће што дуже да посматра срам ружнога доба што је настало.

— Добро, потпуно је тако. Ти све објашњаваш, све разгледаш са свих страна, свакога разумеш, у сваког се увлачиш. Немам ја ништа против тога. Ама, хоћеш ли ми рећи, најзад, штогод о самом себи: да ли си себе разгледао, да ли себе разумеш, да ли себе можеш да објасниш. Јест, зашто тако јетко говориш, шта је то с тобом, зашто си ти такав какав си?

— Не разумем шта о себи имам да говорим.

— Збиља не знаш? Е онда ћу ти ја рећи, ја ћу те објаснити... Драги мој, оно што је сад из тебе говорило, то је... пази добро... то је љубомора, и ништа друго. Разумеш ли ме сад? Ти си једак, озлојеђен, ти си страшан зато што си љубоморан. ти не би ни говорио да ниси љубоморан. Ја те познајем добро, ћуталицо. И онај Милосав болничар, и отаџбина, и овај старац хугиста, сви су ти нешто криви, јер си љубоморан.

— Ти говориш којешта.

— Не, не говорим ја којешта, него си ти бесан на сестру Stephenson, у коју си заљубљен насмрт, која ти је неко време давала повода, и која се сад окренула другоме кад се страст у теби разбуктала до беснила, до оне мере кад је човек готов да убија.

— Не допуштам ти да ме тако блес...

— Не, не, не, не! Стани! Слушао сам те доста, сад си ти дужан мене да чујеш. Ти си мени све објаснио, сад ја хоћу тебе да објасним, љутио се ти колико хоћеш. Зар ти који тако разумно гледаш на све око себе, не видиш, болан, ништа кад је пред тобом жена? Зар си ти слеп кад си у питану ти?... Видиш, ти си веровао да ће те она схватити, ценити, заволети лудо, као ти њу. Ти си мислио да је то нека душа, нека дубина; ти си се варао. Јер ово весело, бујно створење, то је једна чела, драги мој. Јест једна чела што би сваки цвет хтела да опроба. Ето баш сад зауставила се на оном лепом капетану забушанту, који, по теби, није достојан да прими топломер из њене руке, а коме она, својеручно, свакога јутра приноси кашичицу излишног лека дрхтавим, страсним

уснама. Али француска је то крв, несрећниче, она је француског порекла, ти то и не знаш, а ја сам се распитао... Зауставила се и на теби, разуме се. Ама шта си ти мислио? Ти си наивно веровао да ће она ту и остати, и готов сместа да јој поклониш и живот, отворио си јој све из себе, из те ризнице чију дубину само ја познајем, тој несташној чели која сад само прозуји крај тебе и не сања да те је скрхала. Пази ти... ја тебе познајем боље него што ти познајеш оног старца што јечи, хугисту и патриоту. Није за тебе никад била сестра Stephenson, сањалицо! Она је за мене, и не дао јој Бог да се случајно на мени заустави, ох, не би скоро потражила други, слађи цвет.

Онда Љубишић нагло устаје, јер неће више да слуша, узима љутито књигу с полице, и после, испружен на кревету, напорно дише, док се његов пријатељ протеже снажно, дотерује своју гргураву косу и иронично се смеши.

А ту, баш уз њих, потпоручник коњички, млад, црномањаст трговац Из паланке, започео Капамаџијину школу у Бечу па га рат помео, раздрагана лица показује фотографију своје жене Цвијовићу, учитељу из свога краја, а овде до његовог кревета.

— Видиш, и ја могадо' да се оженим у Београд. Мој отац ради с прве фирме, с гросисти. Али куд ћеш, бога ти, куд смеш? Док је младо љуби се с ђаци, па зар половно да га узмем на цел век? Други нека га узме, од мен' далеко ги лепа кућа. Овако... гледај гу, молим те... Чисто патријархално, што кажу научевњаци. Знам гу од оволицно. Татко строг, мајка му строга, не мож' да мрдне. Још фалило ферецу да ги набију. Па наивно, бре, па стидно, Ништа не зна.

— И код мене је тако, само потенцирано — вели учитељ и гута фотографију пуне, младе жене сељачког изгледа. Учитељ је нестрпљив и хтео би много да говори. Узгред напомиње да је врло начитан и страни изрази навиру му тако рећи против воље.

— Кажем ти, бога ти, стидно, па поред њу срамујем се и сам. Дођем тако кући на осуство, кад бесмо у Србију, повечерамо сас татка и мајку, проџакамо о моје муке, борбе и штрапаци, па ајд, на легање. Кад там', бога ти, њу срам, мен' срам. Части ми, бре, тако ми Бога, и мен' па уфатио неки срам. Те пи једну кафу, па опет џакање, те пи другу кафу, те дуван, те јабуке, те слатко, све обилази жена кисела к'о киша око Крагујевац. Па ме нуди: „дед“, вели, „пробај ово од дуњу, ово од шипурци, ово од смокву“. Неко фино, знаш, слатко, модерно, све сама својеручно кувала. Ама 'оће да сване, а ништа. Часна жена, бога ти, смерна, увиђавна.

— Ту особину ја познајем у тоталитету — прекида га нестрпљиво и прави се важан учитељ. — Код мене је то исто тако, само што је моја жена много више еманципована... Бога ти љубим, дођем ја тако кући љут, а она само трепће. Трепери као лист, што рекао Бура Јакшић, наш највећи песник, а био је учитељ. Кажем ти, нема то код мене. Па мораш, бре, жену тако: ако не држиш, оде бестрага. Вентилирао сам ја то са свију страна.

— Је ли, је л' сви учитељи тако пљујете по патос?

— Не, не, само сељачки — кида се пуковник кога енервира што учитељ Цвијовић пљује по патосу.

— Ја сам имао једног ујку, тако учитељ као ти, па све пљуваше по патос, а моја мајка, чиста женска знаш, па се љути, бога ти, љути и све га пцује. Него, кажем ти, таку жену ти мен' дај к'о моја што је. Једаред, бога ти... слушај ово да ти причам. Одем у Београд за еспап, неку меку робу да узмем, знаш. Па друштво, знаш како је кад се сортира, све млади људи. „Ајде“, каже, „на Булевару да идемо.“ Ајде, де, реко', баш на Булевар, неће ме поједу. Па там' удри на неки ликери, коњаци, па шампањци, па после пола ноћ „ајде“, вели, „женске да потражимо“. „Ама какве женске, бре, људи, ожењен сам човек. Оставите се ви мен'!“ „Јок“, вели, „море ко ј' те пита жењен ли си, ајде сас нас.“ Да ти дуго не причам — награбусим ти ја. Леле, шта ћу сад? Мисли, мисли, окрени, обрни, седнем си на воз, па кући. Ајде, реко', тешим се успут, коњаник сам, а је ли има коњаник да је без тој следовање? Кад кући, затекнем гу крај шпорет, прави неки уштипци да ме обрадује. Ја се намрштим, па дођем код тигањ и шчепам један од они уштипци. Кад она: „Немој“, каже, „болан да кваришручак. А ја ти подвикнем: „Шта, жена да ми соли памет? Ко је газда у овој кући?“ Па си ућутим, и месец дана, нећеш ми верујеш, не говорим с њом. Бре моли ме, бре куми, клечи, преклиње, па она, па мајка, па сви редом, јок: ја само ћутим (а плаче ми се) и лечим ствар. После одем у Београд за сваку сигурност. А отуд кад дођо', па кад гу дофати, па кад гу стего, бре плакала је, само суза сузу стиже, нећеш ми верујеш. Тако се измири'мо и отад, фала Богу, лепо!

— Све је у интенсивном лечењу — даје своје завршно мишљење учитељ, па се после разговор наставља у поверењу, сасвим тихо, шапутањем..

у павиљону шестом има две обичне плехане пећи. Поред једне тресе се и цвокоће зубима у наслоњачи први хугиста, кога је опет спопао патриотски грч, и мала сестра Pound умирује га нежно. А око оне пећи, у другом крају, сакупили се реконвалесценти око адвоката-поручника што са говорничком позом исказује своје мишљење о Немцима, које мрзи, па о Французима, које воли, и тако по реду о савезницима.

— Немац је апарат, господо, ништа друго. Он ради како хоће онај коме је потчинио своју вољу, али никад сам нити мисли нити ради. Он је мегаломан, болује од délire des grandeurs, и он је бездушан као нико, најбездушнији створ под небом. Довољно вам је то: да један сам Немац може одједанпут уништити пет стотина људских живота, па да се, после тога, осим задовољства, друго осећање у њему не јави. Посада једног немачког сумарена од неколико људи топи лађу са хиљаду људских живота, и после тога дивљачки ужива у ужасном призору. А ја сумњам да би цео наш народ могао ликеровати посаду за цигло један сумарен; сваки би се од нас отресао овакве дужности, па ево кажите!

— Тако је, тако, нема говора.

— Нема, господо, бездушнијег народа од немачког. Немац је бесно псето Европе. у свом беснилу он је кидао и дечје месо. И ако се овој накази не би могло до'акати у том смислу да буде убијена онда она мора добити бар свој Пастеров завод, да се у њему лечи од беснила. — Француз је друго. Француз је човек. И кад кажем Француз, ја ипак видим једног човека, самог за себе, једно самостално биће. Напротив, кад кажем Немац, одмах имам представу постројене војске, видим огромну поворку по концу

поређаних глава, са истим изразом, сличне једна другој, једнаке једна другом, видим све очи што гледају само у једну тачку и мозгове што имају само једну мисао. Француз слуша и извршује наређење, али се у исто време и пита, док Немац само слуша и извршује наређење. Француз се пита о ономе што има да ради и зна шта ради; Немац не пита ништа, а не зна шта ради. Француз је храбар, осетљив, човечан, духовит, штедљив; истина, хвалиша, брбљивац, разуздан, блазиран, експлоататор и оговорџија. У овом рату он је храбар, један од најхрабријих међу народима што се боре: храбар да умре, храбар да се одбрани, храбар да се не осрамоти, храбар да се о његовој храбрости говори, храбар да заштити да би се тиме хвалио. За своју храброст Француз је највише снаге нашао у својој прошлости.

— Је, л' то неко предавање, monsieur l'avocat? — питају реконвалесценти што приступају.

— Не, господо, почели смо... па тако... Француз се поноси својом историјом, која је славна, и зато је храбар. Имао је славне претке, као и ми, и није хтео да буде гори од њих. И свестан како важно место заузима Француска у Европи, он је храбар да је не понизи и доведе у питање њен положај у будућности. И он, најзад, гине да би доказао Немцу како није ривал за потцењивање, већ да му је дорастао. И зато што постоје трећи који га посматрају, он је дао maximum своје снаге. За њега и његову акцију публика је conditio sine qua non. Он хоће за сваки свој поступак оцену, иначе не би ни радио. Ја увек мислим на Француза Трајка, не говорим о онима горе. Он је несталан, то је истина. Данас пажљив, сутра није. Има међу нама официра који о Французима говоре рђаво зато што их неки шофер данас прими на свој аутомобил, а сутра неће: смеје вам се док за њим трчите. Треба бити правичан. И још нешто: њему је страст да говори за лађима, да шапне у поверењу. Тако је много штошта неповољно о нама шануо у поверењу, па смо то сазнали, и то нас љути. — Француз, интелигенат, има једну особину коју скруполозно испуњава, а то је: да хвали на сва уста своју земљу и свој народ. Је л' те, нешто сасвим супротно нама? Он се топи кад пред странцем говори о Француској и труди се свом силом да докаже како је његов народ први у свету... хиљаду пута слушали смо их сви кад тврде како су на Марни спречили слом савезника, а на Вердену условили победу. Ја и не помишљам ма шта да спорим, само кажем: како ови знају да инсистирају на овим тврђењима, како хоће да ово улију свима, те да цео свет то научи напамет. Они увек, и у безброј прилика, понављају својим савезницима и подвлаче свој улог и све што су учинили са своје стране у заједничкој борби. Они ни најмању ситницу нису допринели а да то није нотирано. Далеко су они да се држе онога: да не зна левица што даје десница. Напротив, они баш хоће да се добро утуви оно што су они дали. — Француз је републиканац, али није одушевљен за републику.

— Како? Он се одушевљено борио баш...

— Он се борио за Француску, а републиканац је зато што је република ретка ствар у Европи. Да је Европа републиканска, сумњам да се он не би вратио на монархију. Он још гледа [у] монарха као у ретку звер, као у нешто необично. Гледао сам на Крфу: поломе ноге и вратове да виде владаоца и да га поздраве. Блажени су ако их је угледао и отпоздравио, и немају речи, после тога, да се нахвале његове интелигенције, коју су му прочитали из очију док је јурио аутомобилом, отменог држања, јунаштва, и шта ти ја знам. А онога дана кад су примили наше декорације, ја

сам имао утисак који ме не вара: да би сви до једног изгинули на једну реч онога од кога су декорисани.

— То је интересантно.

— А је л' те, шта мислите о Енглезима?

— Енглез је душеван, болећив, и према томе отмен. Он има једну сјајну особину коју Француз нема, он је доследан. Енглез је хладан, тј. хладнокрван, поносит, скроман и прилично приглуп. Он мисли врлоспоро. Наш минут, његов дан; наш дан, његов месец. Части ми, много им треба да нас упознају. Засад они нас жале као што сажаљевају црвенокошце или ма кога ко је потиштен и несрећан. Шта их се тиче наша изузетна судбина! Њима је доста да знају да патимо и хоће да нам ублаже судбину.

— А Грк? А Грк? Како мислите о Грцима?

— У овом европском друштву народа што се крваве, онако неутралан, Грк то је кокота међу снажним мушкарцима, једна entretenue која је, својим уценама, одавно престала да буде привлачна. Али, пре свега, он је физички дегенерик. Физиолошки, Грк је сарага-човек. Мртвачка глава у модроцрној кожи, са две „шпенадле" на уснама, то је тип грчке главе исушене, безизразне, бескрвне. Као колеричан леш, сав је црн и спарушен. Кад човек посматра Грка, види како и нација стари и изумире.

— Али то је претерано, господине. Не треба допустити...

— Кад гледам Грка, господине, онда осећам одушевљење за своју расу, као кад девојка истински осећа срећу што је млада, лепа и невина. Физички закржљао, он је изгубио особине здравога духа, он је кукавица. Кад пролази поред нас, обара очи, не може да издржи наш поглед.

— Он је наш савезник и није лепо...

— О њему као савезнику могла би се написати књига, коју би требало завршити овим речима: Сваки је његов савезник дужан два пута више мрзети Грка него ли свога непријатеља.

— Скандал!

— Господо, Грк, то није нација, то је професија. Он је бездушан. Он је најодвратнији тип једног маторог Јеврејина који је једном ногом у гробу, а коме је једина мисао ћемер.

— То је само ваше мишљење.

— Он је исисао последње наше материјалне остатке, без милости, онда кад смо полумртви и посустали стигли до његове куће пуне свега. Французи имају реч fripon која је скована за Грка. Господо, на вратима Грчке треба да стоји: Земља friponsa. Али

ја изузимам жене. Гркиње су дивне. Ето вам моје оптужбе и моје одбране. Награду не тражим.

— Још само ово, још само ово: довршите о Гркињама!

— Гркиње? Гркиње су божанствене, Гркиње су анђели. И кад помислим да припадају оним дегенерисаним ђаволима, ништа ме не би тако обрадовало као рат с Грцима. Хтео бих да им отмем све жене, да изумру, бедници ниједни. Тај ратни плен пренели бисмо у Србију, јер чујем да су већину наших запленили други. Али никакво то није чудо, господо. Јер се у рату част жртвује исто онако лако као и животи. Ко би још тврдио да је теже дати пољубац или тако што неголи главу? Јер и жене су хтеле да буду храбре у овом страшном рату, а рат, у крајњем закључку, то је сеоба жена, то је размена жена. Ето вам, дакле: па cherchez la femme!

Што се мене тиче, ја сам смртно заљубљен у једну Гркињу на Крфу, жену славног једног зубног лекара, германофила. Док сам био на том дивном острву, повадио ми је све зубе доње вилице; сад сам тражио боловање да тамо оставим и све зубе своје горње вилице (хвала Богу што човек има две вилице!), а ја сам адвокат, и моји зуби то су моји капитали. Ето колика је моја љубав за Гркиње. Награду не тражим.

— Живеле Гркиње, живеле Гркиње! Живио говорник!

И усред оног живог, бурног и веселог жагора који настаје, појављује се сестра Stephenson и журно пролази кроз павиљон са црним мачетом испод шала. А кад затвори супротна врата и изгуби се, онда се млазеви похотљиве паре још вију по павиљону и дрхте ноздрве и пуцају зглавкови кошчатих руку реконвалесцената што се сладострасно протежу поред усијане плехане пећи, и саме пуне неке дражесне страсти...

Онда капетан Фикус објављује да је готова вечера и прича шта је све видео у трећем павиљону за операције:

— Студенту Ђури, добровољцу из Задра, одсекли десну ногу испод колена и још се није освестио, а ја га питам: „Како ти је, Ђуро?“ „Нешто ми, вели, фали, али добро је, хвала Богу. Страшни су доктори, господо, прави су касапи. Капетан један рањен у руку, па му прилази доктор, гледа и каже: „Фик, господине капетане!“ И показа му докле тачно има да се сече. А капетан слеже оним здравим раменом и вели: „Па сеците, докторе, кад се мора“... Има поп један, сад га донели у носилима, рањен кроз кичму, а Тешовићу капетану ваде десно око.

— А ко то кука, ко то кука?

— То је сељанка једна из Макова, тешко рањена шрапнелом, и ту јој деца, па јој оперишу главу. Грозни су доктори. Лупају чекићем по лобањи као звекиром у капију...

И један по један, одлазе реконвалесценти на вечеру замишљени.

...Па се после вечере павиљон спрема на спавање. Збацују се блузе и чакшире и нестаје редом једна по једна бела прилика испод покривача који се подвлаче под рамена и савијају око ногу да не дува. Унутра све више умире тихи жагор и све већа тишина осваја, па се жуборење лимених олука све боље чује, и како са стреја цуре млазеви, и све више седам црних павиљона тону у глибу. А уврнуте су свуда светиљке па чкиље, и ножеви се крвави одмарају што су секли ноге и руке.

Само је докторова соба у одвојеном павиљону још осветљена и дежурна miss Pound, је код њега. Мала вижљаста, анђеоска miss Pound, са златним коврџицама на врату и заобљеним својим трбухом у коме нов живот један спрема се. Па пуцкара плехана пећ живо и бела је као снег постеља докторова распремљена, а на њој припијени седе они једно уз друго и њене фине мале руке су у његовим. Ох, узалуд је сва брига његова, јер га miss Pound уверава: да сем љубави од њега ништа не жели и, слободан свих обавеза што га узнемирују, нека је добар само да је и даље воли као досад. Јест, ништа друго од њега не тражи мала, несебична miss Pound, нека се не боји и не узнемирава. И љуби му руменим и врелим уснама чело које се ведри. А кад се растану, о, нов живот који ће доћи испуниће њен, сав од слатких успомена на необичну љубав ову у црном павиљону, у коме је она била срећна кад су сви други патили, где је она рај свој пронашла у понору најстрашнијег пакла.

— Yes, my darling, Pray, believe me. And [I] have my own hope!1

...А у павиљону шестом потпун мир је већ, само попац досадно шкрипи међу дрвима код пећи и болничар је, на прстима, последњи пут прошао кроз собу. Мили тако бескрајна ноћ оловна и све је више ваздух згуснут и мрак, и све се жешће бори мозак један са собом самим. Тамо до стуба, један човек што не спава сазнао је прексиноћ о смрти своје жене.

А мрак и ноћ увеличавају несрећу и чине је црњом, страшнијом. Као да у црнини ноћи стоји она сасвим сама пред човеком, та несрећа, као бела авет, која тамни јутром кад је он гледа с прикупљеном снагом, одморен и окружен људима, на светлости која открива нове наде, кад је лакше поднети сваки бол. „Треба издржати само до сутра, ето тако неколико дана, и онда ћу бити спасен.“ А синоћ је полугласно неко казао: „Видео сам осмејак један мушевит на његовом лицу, тако рећи у тренутку примљене вести о несрећи.“ Лежи тако капетан Борић и подсећа се тренутка кад је сазнао страшну вест. Тада му се наједанпут учинило као да се све око њега завртело около, у неком чудном нечујном вихору и усред неког језивог каламбура, што му је намах испунио главу, као да је неко рекао: „Капетане, пазите, будите присебни, сад је потребно да будете присебни кад вам ово кажем: Ви сте мртав, умрли сте овог секунда, умрли сте, умрли сте, јест, *ви сте* умрли.“ Такав је тачно био први утисак. И обнезнањен тако, коракнуо је несвесно и повео се, па је механички узео цигарету и упалио. Тада га је први дим што је повукао намах освестио. Добро! То је други тренутак. И прва мисао била је: „Жив сам; дакле, добро је.“ Онда се осмехнуо. Онда се, ваљда, осмехнуо, и то су приметили. „Колико је једно и заједничко био онај живот што се угасио и мој живот, колико су они били проткани, доказ је оно прво осећање првог тренутка; а како је снажан инстинкт самоодржања, доказ 1 Јест, мили мој. Молим те да ми то верујеш. А ја имам своју наду.

је онај осмејак. Само кад сам жив, све ћу друго лако“ — тако је заиста нешто проговорило у ојађеној овој души.

И док се капетан Ђорић напреже да поврати власт над мислима, павиљон увелико спава, дише:

— Хххххх... пфф... хххк... пффф... пфф... пфф... хуууј...

„Али шта значи оно: све ћу друго лако? Значи ли: да ћу олако преболети ону смрт... оно је туђа смрт... Не туђа, оно је моја сопствена смрт, и крај мојих нада и планова и комбинација. И зашто бих ја сад натраг у земљу?... Али о неком новом плану мислио сам јуче: радити на науци, или тако шта. Али је то бедна, ужасна утеха. А људи нису осудили свој егоизам у мери у којој заслужује и, ето, навикли су да се гнушају над стварима неупоредљиво опростивијим. Јер шта значи ова моја утеха, неисказано себична, одвратна, злочиначка утеха? Зар ја нисам бољи од многих људи своје интелектуалне висине и васпитања? Зар сам једанпут помишљао да се опростим живота: зато што ме је смртно притискала бездушност оних у чијим смо рукама, њихов цинизам, њихова лакоумност и њихов егоизам? Па ипак, зар и мој егоизам није исто онако бескрајно дубок, необуздан, ужасно одвратан? Колико јуче сазнао сам о својој несрећи, која је скоро сасвим уништила разлог моје радости и наде за повратак у отаџбину. А чим сам то сазнао, ја сам почео радити онај други, нов план живота, чијем остварењу иде баш наруку ово стање у коме смо — настављање живота ван отаџбине. И још јуче, ето, осетио сам потајну неку жељу да се рат настави. Сваки знак који ми сад говори о изгледу на повратак у земљу непријатан ми је, и на радост ових око мене, коју изазива њихова нада на скоро виђење са својима, гледам ја сад са извесне злобне стране... Људи, има ли шта ужасније него што је сад ова моја потајна жеља? Ја прелазим, са једним тако злурадим осећањем у срцу, преко пропасти и патњи милиона само зато што желим да се *мој план* оствари.

А павиљон увелико спава:

— Хххххк... пфф... хххххк... пфф... каха, каха, пффф... хххк... пф...

„Али стани, размисли, прибери се, охрабри се, ево. Шта? Могу ли издржати овај бол; могу ли... Зар могу пристати на ону утеху? Радити на науци. Да ли је у томе ствар? Умрла ми је жена, је л’ то? Једна је жена умрла. Ах, али та жена што је умрла, то је моја жена, један огроман део мене је у њој, то сам донекле ја умро. Па шта, ти ниси једини. И сви су јачи него ти, ти највећа слаботиња, само ти. Па лепо, има друга жена... Заиста, има друга жена! Ала је то срамно тако брзо мислити на то, ала је нечасно. Друга жена!... И живот још може ти пружити сласти. Какве?... Још једну нову љубав и прву брачну ноћ, на пример, и све из почетка... и потпуно другу жену голу, и сву сласт дражесне необавештености једне нове жене, и... Ала је то срамно и гадно. Човек! Човек што у највећој жалости, да би је издржао и да би се умирио, ето пристаје и на утехе које су тако стидне...“

Па устаје капетан Борић јер не може да одоли срамним мислима и са лактовима на коленима седи на свом кревету, покрива лице рукама, скрушено, дубоко уздише, и тако остаје сагнуте главе дуго, целу ноћ. Плаче...

А тамо у левом углу пробудио се већ пуковник, седи и маше енергично вратом налево и надесно. Он се, веселник, увек први буди.

И са грана жалосно капље, а са кровова тече прљава вода, и капи стално добују по црном крову од смоле и засипају, прскају и мију прозоре који се већ беласају. Свиће... Пораниле неке ноге, пљаскају по барама, напољу, око павиљона, а унутра врућа телеса отпочињу да се протежу по креветима што шкрипе.

Па се рогуши једно државно црно ћебе, преко пута пуковника, и зева задовољно и блажено огромна рића глава.

— Је ли, ама чујеш, друже?!

— Умук'о, дабогда!

— Батали клетву, реци ми, одговори ми кад те питам: Зашто жаба нема реп? И, друго питање: јеси ли мислио ноћас на *оно,* знаш?

Па се широко и снажно протеже рићи потпуковник.

АВЕТИ У ЛОВУ

(доживљај)

С а љешкога града, озго, сву ноћ је слазило злослуто урлање остарелог неког арнаутског пса, и курјачко, мукло и дубоко завијање његово с брда испуњавало нас ужасном језом. А у тесном и пуном прашине таванићу над кафаницом, шесторо нас је лежало, све један преко другог, и слушало, мучећи се, онај дивљи, језиви и ледени лавеж који се, с малим прекидима, упорно настављао.

Целе ове ноћи ћутали смо будни, чешали красташо тело и мислили.

— Бога вам, спавате ли, Андреја?

— Ох!

— Нешто размишљате, шта ли? А он се промешкољи па примаче главу.

— Мислим о ономе, што смо ономад заједно видели у Фани Бисагу и не могу никако да заборавим ону грозну слику. А ви? Зар и после свега тога, збиља, можете мислити лепо о човеку? Размислите поново: мајка и отац одступају с војском испред непријатеља кроз Арбанију само, како су говорили, ради тога да сачувају живот сина јединца. Малишан, иначе слабачак, прозебао, изнурен у одступању разбољева се и умире седмог дана марша крај пута. И свакако сећате се добро: баш кад, луди од бола, родитељи укопаваху разлог свога живота у мали гробић поред пута, Арнаути гађају са неког брега у гомилу, у нас што и сами утучени присуствујемо том тако болном укопу. А ови родитељи, после првих пуцњева, избезумљени од опасности у којој се налазимо, напуштају мртво, неукопано дете и бегају с нама заједно клисуром да сачувају сад само своје бедне животе. Сећате ли се? Мајка, скрушена, луда, као застаде, окрете се, али не остаде. А отац, он је давно већ измицао клисуром. Е ла лепо, то су били родитељи, је л' те? Рођени родитељи! Ама шта мислите онда о нама што се тек онако називамо браћом док смо уствари толико туђи један другом?

Чујте ме: ви бисте засвагда требали да упамтите ово: човек има нечег површно доброг, површно привлачног и ублаженог. У неким ретким приликама, у извесним односима он је, истина, предан и одан, осећајан, друг и пријатељ, али у суштини, у дубини, откривен у свима приликама, он је себичан, саможив, он је себи најпречи.

После искрено уздахну.

— Чини ми се кад сведем: да је све у болу што је човек саздан да наслућује љубав, коју живот не пружа; што човек верује у ту љубав, што се у њу нада, што је назире некако а не може да је дохвати, да је живи.

— Али, побогу, само је изненадни страх био избезумио несрећне родитеље. Не рекосте ли сами да су они били луди од бола? А чим су се освестили, подсетите се кад бесмо код Крста, они су већ наваљивали да се врате, по цену живота, презирући га, нарочито мајка.

— Али се нису вратили. И јесте ли видели како су слатко вечерали прексиноћ у Калмети?

После смо ућутали и опет слушали и трпели оно језиво урлање са града.

А нешто доцније неко прошапта:

— Као да је киша стала.

С великом муком измигољио сам се и са неиспаваном и клонулом главом сишао, поводећи се, у кафану, где су се од синоћ коцкали официри. Тамо доле, две лојане свећице дрхтавим пламичцима осветљавале су чађави, тајанствени собичак пун дима од дувана. На столу около кога је седело десетак официра, велике гомиле новца премештале су се од играча до играча који су хладнокрвно, са цигаретама у зубима, одбројавали папире и уморно и чкиљаво посматрали карте. И док су сањиви посилни крцали орасе и ољуштене додавали играчима, за сточићем који је представљао келнерај, дремао је јектичави газда, омалени и пргави Грк, који је целе ноћи кувао чајеве, кашљао у њих и љутио се јер није ценио од играча примани српски новац.

Официр један, блед и нервозан, који је у рукама држао *Рат и мир,* и седео одвојено од осталих, тражио је некога очима.

— Чкоњо, иди сместа уби оно псето што урла горе!

— Разуем, гос' капетане!

И висок, незграпан Рудничанин, кривих ногу, згрбављених огромних леђа, издвоји се, узе тојагу испод клупе, а једну прегршт ора остави у џеп изгорелог шињела, па изађе напоље. Официри се насмејаше испраћајући га, а ја изађох за њим.

На истоку, према граду, један беласасто-светли каиш, који се растезао над гребеном и с муком увлачио у црне и мрачне облаке, одавао је зору, али је ноћ још владала. Ишао сам, свеједно ми је било куда, само да једанпут дочекам свануће и доживим дан без кише. Седам дана како је она немилосрдно лила без престанка и држала нас под стрејама где смо побегли из наших логора које олуја уништи једно послеподне кад се поцепаше и последња шаторска крила и одлетеше. А после се

умирало под ћепенцима и ћорсокацима од изнемоглости, зиме и глади од које се спасавало продајом последњих остатака рубља и одела Арнаутима.

Тапкао сам штапом и корачао по шиљастој турској калдрми уском улицом која води кроз сред вароши и шљапкао по барама и спотицао се о ноге војника који су лежали под ћепенцима, цвокотали и јечали.

На самом завијутку у споредну једну улицу неко дрекну:

— Ко иде?

Па онда лакше, слабијим гласом:

— Средином, друже, свуд је војска.

И вољан да поразговара стражар додаде:

Стаде киша, хвала Богу.

Ја продужих споредном улицом па изађох на Дрим и на обали седох на четвртасти тесани камен који се беласао.

Град се већ јасније оцртавао, однекуд чуо се звекир и његов одјек за гребеном, а ја седим и дремам и неколико паса вулају се око мене и нешто траже.

Наједанпут две-три сенке журно промакоше иза угла, па поред мене и сумњиво штукоше у ћорсокак, па мало после један глас дивље крикну:

— Ево га.

Ја скочих и хитро пођох да видим у чему је ствар, али нове прилике које придолажаху из споредних улица, откуд их беше привукао, ваљда, онај крик, налетеше на мене па ме оборише, згазише и прејурише даље преко мене.

Кад сам се подигао, угледах: како се она гомила зверски сручи на нешто што се налазило уз Велику капију џамије и како отпоче нека безумна борба око нечега, неко кидање, цепање, стењање растрзање и шкргутање. И док су нове сенке непрестано придолазиле и грозна борба трајала полако се раздањивало.

Онда се једна прилика издвоји из гомиле, успевши да силним и наглим покретом ишчупа нешто из многих руку што су браниле, па наже да бежи очајно гоњена неколицином; онда друга, са једном цокулом у раскрвављеној руци, побеже на супротну страну, па трећа са ногавицом једном од чакшира и гомила се растураше јурећи у страшном бесу на разне стране. Ја лудачки улетех међу заостале прилике што су се тискале, кад уз саму капију џамије спазих го, бео леш како се цинички кези на нас. Остаци прљаве, исцепане на каише кошуље скривали су само рамена унакаженог мртваца, јер је укочена, пресавијена у лакту лева рука, спречавала да се и овај део кошуље скине. И док сам запањено гледао у леш, са стреје, на ноктима изгребане сисе,

капало је равномерно, па се танки, благи и фини црни млазеви сливали у један велики ожиљак гранатине ране на трбуху. А у тај мах, један задувани гонилац, гологлав, разбарушен и изгребан, врати се, одгурну оне што су му сметали, па ставши коленом на извртнуту мишицу, преломи, снажним једним покретом, укрућену у лакту ону руку која се, уз крцање сломљених костију, исправи.

Онда смаче онај остатак кошуље с рамена мртваца па се подиже и замућеним очима погледа у нас; затим пође и после неколико корачаји застаде, окрену се полузгурено са неким претећим погледом животиње, па гледајући искежено продужи пут овамо окренуте главе.

Ја заустих да нешто питам, да кажем, да осудим, али наглим, љутитим покретом једна друга прилика, кривих ногу, погрбљених леђа приђе нам, па збаци са себе шињел, па копоран, па црну кратку кошуљу, коју баци међу регруте.

— Чкоњо!

Он се непријатно трже и облачећи на наго тело свој изгорели шињел, промрмља:

— Одох ја да убијем оно псето.

Па његова огромна леђа замакоше иза зида.

А ја побегох ка Дриму па се тупо загледах у мутну, као орање, воду. Скроз мокре врбе на обали, сасвим нагнуте над реком, цедиле су се као да плачу, док је Дрим ваљао велику трулу кладу, за којом је полеђушке пловио још један потпуно го леш. И вода ме занесе па ми се учини као да се све са мном на обали креће за реком, и да не бих пао погледах у небо.

Ниски, сиви облаци, пресецани шиљковима минарета, јурили су оним истим правцем реке. Над нашим главама, у тај мах, прелетало је густо јато гавранова, као с неба пуштена црна застава коју ветар гони стално у једном правцу.

1916.

У ПРАЗНОМ ОЛТАРУ

Мирославу Крлежи

После се опет нешто разјаснило у свести радника Петронија Свилара. У том тренутку, ћелија, сва крвава и опогањена по зидовима, била је слабо осветљена, а два искривљена, зла и злобна ока стражара пред вратима, са бајонетом о рамену, вребала су га крвнички кроз четвртасту решетку од гвожђа. Он је лежао раскречен полеђушке на бетону и топла, густа крв текла му је из уста па слазила низ браду на раздрљене, рутаве груди које су га болеле, док се по уснама била згуснула и усирила. Нешто замршено и тешко вртело се по болесној глави и неиздржљиво распињало му и кидало нерве, па га ударало и секло по слепим очима и мозгу.

Свилару се учинило да је све оно био само ужасан сан...

Онда кад је застао био код капије и пошто је збуњено прешао преко фабричког дворишта, онда кад је застао код гвоздене капије да се врати у фабрику и протестује због безразложног отпуста пред надзорником, она шкрипа и трескање натоварених кола старом гвожђуријом и оно својствено, оштро струјање и ломњава у организму фабричког колоса, помутило га је, па се, не разумевајући ништа од свега што се с њим догодило (с тешким осећањем само да је без кривице остао без рада и да ће то страшно погодити његову породицу) окренуо нагло и продужио да се вуче кроз шарену гомилу света с обе стране тротоара. Тада му се учинило: као да се једно лице са нечим подозривим у понашању, у сивим чакширама и зеленим увијачима око ногу, подмукло пробија за њим кроз ону гомилу света, да га прати у стопу, па се труди да га ни за моменат не изгуби из вида. Затим, по спољашњем изгледу, слично лице, преко пута и упоредо, како га лукаво посматра и онда, чим је скренуо у споредну улицу, не знајући ни сам зашто ће баш туда, све се нешто измешало, згужвало, испреметало на том месту где се онако исто шумно кретао и бучао живот улице. Она два лица сјурила су се наједанпут па га шчепала са речима „у име закона“, онда се он одважно успротивио и једно од њих снажно одгурнуо од себе, па га је, после тога, нешто масивно, тешко и пљоснато лупило по глави те му се у очима све изокренуло кад се спотакао и пао коленима и вилицама на плоче.

После су га подизали, гњечили, трзали и вукли (уз несложне и неке испресецане и брзе речи и примедбе) док му је глава, као одсечена и као да се држи само на кожи, падала час напред, на груди, час лево и десно, на рамена, а час пресамићена остајала тако забачена на леђима, отворених, жедних уста и увек помућених очију. Једног само

тренутка урезала му се у мозак напрегнута нека радозналост пролазника што су застајали, скакали брзо с кола или притрчавали с разних страна, али не с каквим запрепашћењем или ужасом него просто да виде у чему је ствар, или онако као кад се гледа у замку запала дивља звер која се лудо отима, а нема никакве наде да ће се истргнути.

И сва та радознала лица и оне искежене главе жандарма са нечовечијим очима и друге начичкане маске на дућанским прозорима, окнима трамваја и балконима, па фијакери, излози са разним неким бистама од воска, бочицама, брковезима, женским шеширима и свиленим блузама, часовницима и прстењем, све се то повукло било с њим у једном муњевитом збрканом покрету и тако све до потпуног мрака свести.

„Али није у томе ствар. Него ствар је у томе зашто је све оно било, какав је оно узрок и зашто су ме...“ И Петроније Свилар, неспособан да повеже мисли и да њима управља по својој вољи, притисну лепљивим прстима врело и знојаво чело и слепоочнице да би се још штогод сетио и да би, колико-толико, умирио бурну и мутну узбуну утисака што су без везе навирали у немоћном мозгу који се тренутно био пробудио. Затим грозно смрвљен и узрујан, осећајући опет сваким нервом да му се мрачи свест и обавија неким црним димом полусна, он прикупи све своје силе да устане и усправи се, али га утом опомену звекет гвожђа на ногама и онда се наједанпут сруши у немоћном бесу, па обамро клону и осети како опет тоне негде доле у мрачни бездан пун магловитих, замршених слика.

Тада заборави све по стоти пут па осети како га гуши један мучан осећај страха у сну, исто онако као у рату, у црним кишним ноћима пред наговештену борбу, кад је извесност да се погине увек већа од могућности да се преживи, неиздржљив и нелагодан један притисак до очаја. И онако исто као оне ноћи, уочи дана кад је ужасно рањен у кичму, бегао је од невидљиве неке опасности, од које се нигде није могао склонити, хтео да виче из свег гласа и да запомаже нечију помоћ, али га тешке, за земљу приковане ноге, издавале и глас му умирао у грлу. Па је сад осећао како сав умире, запињао да покрене оловне ноге, да се спасе, обузет страшном тескобом и ужасом и гоњен принудном и невидљивом неком силом, али је био немоћан да умакне и да се ма где сакрије, јер је сваки заклон постајао жалосно бедан и дебели, огромни зидови иза којих се, као ово у рату, крио од граната претварали су се у кутије од картона, а велике грађевине у шаторе од платна. И та опасност појавила се, после, као неки неиздржљив стид што га је осетио још онда: кад је између два стражара с бајонетима, кањав и крвав, с лисицама на отеченим рукама, вучен као пребијена звер на ланцу, возовима разним ка престоници (у том тренутку синуло му је где се налази), свлачен на многим станицама, где се тискао свет и где је изнемогао лежао на земљи посматран опет од радозналих путника чије је погледе, кроз отворене прозоре вагона, избегавао. Па из вртлога ове борбе полусвести и снова извлачила се и с муком чупала извесност нека донекле, она извесност последњих тренутака што је преживео на путу и он подиже опет главу и управи поглед на решетку кроз коју су севала она два искривљена ока са страшном злобом.

И баш у том тренутку зачули су се несложни, уздржани нечији гласови пред вратима, па тежак, велики кључ што се, уз звекет других кључева, са неком језивом претњом, окретао и вртео у брави, као каса, гломазних врата његове ћелије. Онда

уђоше неки људи и окружише га. Из џепних електричних фењерића покуљаше тада млазеви жуте светлости са више страна и осветлише велики грбав и крив нос над танким црним брковима, па јаке чеоне кости и целу мртвачки бледу (уколико не беше крвава) главу Петронија Свилара, који, не схватајући ништа, цвокоћући вилицама и обамирући од страха, отвори своје замућене и мокре очи.

Тада се један од оних натмурених људи с цигаром у зубима, дебео и важан, дотаче ногом његовог рамена.

— Тај ту, опасан зликовац!

— Ej, чуј ти, Петроније Свилару!

Помодреле и крваве усне његове лако су задрхтале, лице се згрчило у болном изразу, безумне очи молиле за милост, али он, згрчен под погледима оних очију што су сијале дивљим бесом, не изусти ниједну реч и једини осећај што га обузе био је: да је сасвим сам, страшно изгубљен, без помоћи људи, да не постоји нико ко би га спасао од нечег ужасног.

— Петроније Свилару, размисли се добро; сви су, ето, твоји другови признали.

и дебели, обријани цивилни полицајац приђе му ближе.

— По подацима које ми држимо ти највише имаш олакшица; ти ниси рђав човек, него наговорен тако... то је сваког могло снаћи. А по подацима све ће се узети у обзир и све само од тебе зависи.

А кад Петроније Свилар оста непомичан и нем и после свих наговарања, она обријана, дебела и главата људина побесни.

— А, нећеш, дакле да нам признаш ти, јогуницо?! Е, онда добро! — И обраћајући се полугласно једном од униформисаних људи што су стајали око нега и држали руке иза леђа, изађе у ходник.

— На посао! — зачуо се отуд његов претећи глас.

„Смрт“, севнула је кратка, ужасна мисао и Петроније Свилар, кога су тукли по глави, грудима, трбуху и коленима нечим страшним, тупим, онда обема песницама једновремено са обе стране у вилице и слепе очи, осети како му сва крв јурну у срце док се у свести све поново замрсило. Одјек јединог крика што је пустио од себе био је страшан, као предан судбини, као неко одвајање душе од тела, па низ његово патничко лице линуше крвави млазеви брзих, детињих суза.

А после опет зазвечаше велики, тешки кључеви и кобна нека тишина и језа завлада. Само је крв јаче зашикљала на уста и уши и брже капала низ браду и чупаве груди које се надимале.

Повремено неко тешко, болесно и неправилно дисање подрхтавало је из суседних ћелија и сливало се у један једини уздах, нешто као ропац, док су два искривљена ока са страшном неком злобом звирила кроз решетку. А болови су били намртво онесвешћени и крв је капала по бетону у пени. У страшној кући, неумољивом и језивом претњом милело је вребане као потајно, лукаво и кобно примицање смрти.

А кад је опет нешто свануло у свести његовој, ћелија није била сасвим мрачна и свитање јутра гонило је негде ужасне ноћне визије. Сломљен, са коленима уз вилице, у грозничавом цвокотању Петроније Свилар, коме се са свешћу повратило и сећање, проживе у једној секунди сав ужасан доживљај који никако није разумевао. И напрежући се понова да размрси дар-мар у мислима које опет у болесном наступу навреше, он, у новом неисказаном осећану збуњености, чу једну реч која беше гласно изговорена.

— Политички.

Онда други неки глас упита:

— Одакле?

— Старе Пазове.

Па ове речи пропрати широк и звучан ударац шаком и нешто се, уз пригушен ропац, стропошта низ камене степенице што се спуштају у мрачан ходник дуж ћелија; онда шљискави одјеци удараца жилом па понова зачу гласним изговором:

— Неполитички, прости кривци.

И брзо, ситно, слободно, скоро весело стрчавање низ стрме степенице невидљивих, као навикнутих да се туда спуштају, ногу, чији се одјеци губили у правцу заједничке Главњаче.

А њему први пут јасно блесну сећање да је исту ону реч чуо онда, кад се спуштао низ ове исте степенице одакле га је оборио страшан широк удар по глави после кога све досад није могао да управља по својој вољи мислима и да их везује. „Али није у томе ствар, него зашто...“ И док се мучио око тога узрока и натезао, кључ поново уђе у гломазну браву његове ћелије па се врата широм отворише.

Онда му једно униформисано лице нареди да се брзо спрема, па му је помагало да се усправи и мокром крпом брисало му усирену црну крв по лицу и врату. После је кроз ходник и двориште па кратком неком улицом, све поред високог зида с муком повлачећи ноге у оковима, чије је ланце придржавао левом отеченом руком, изашао пред иследника.

А на лицу малог, пакосног господина сијало је нешто и од лукавог и забринутог, злурадог и ишчекујућег. Он је згурено прелиставао дебелу гомилу плавих табака исписаних само на једној половини стране и дрхтавим прстима истраживао нешто по

њима. Па је, најзад, подигао главу и жмирећи запиљио се у мутне, блудеће очи оптуженога.

— Је ли, дакле, молим те, ти си Петроније Свилар?

— Јест, тако је моје име.

— Фабрички си радник?

— У ливници гвожђа. Отпуштен сам без повода — једва је одговорио Свилар.

— То те не питам... Осуђиван?

— Никад, господине, нисам...

— Стар?

— Тридесет четири године.

— Учествовао у ратовима?

— У свима сам био...

— Чекај! Одговарај што те питам! Јеси ли рањен који пут?

— Четири пута, на седам места.

— Неожењен?

— Јесам ожењен, троје имам деце.

— Е, ту си нас слагао, Петроније. Ти ниси ожењен, ми то сигурно знамо. На рђавом си путу, али траг нећеш заварати.

И док је иследник, са скрштеним рукама и брадом у левој шаци, сачекивао да друго, неко млађе лице коме је диктирао, упише личне податке према питањима што је постављао, Свилар се запрепашћено напрезао да разуме: зашто му се то сад не верује истинитом исказу да је ожењен.

— Слушај, Свилару, — наставио је иследник гласно и важно — одлучи се да нам покажеш праву истину. Одрицање, опомињем те, отежаће страшно твој положај. Јер са доказима којима овде располажемо, учешће твоје у делу потпуно је утврђено. Кажи нам, дакле, све слободно, отворено, јасно. Ето кажи нам: Где си био десетог септембра? Ајд' одлучио; видим да се мучиш. Где си био тога дана?... Али нека, ајд' кажи нам прво ко те је увео у „тројку", која је твоја „копча"?

А помућени поглед Петронија Свилара блудео је несвесно на писаћем столу иследниковом претрпаном разним фотографијама, пасошима, пероре зима

писаљкама, детективским легитимацијама, печатима, џепним сатовима и прстењем и лутао некако мртво по плавим, исписаним таблицама растуреним на све стране, па се наједанпут омакао кроз прозор, на улицу којом је у очајном трку бежало једно псето, гоњено од човека што је и сам зверског нечег имао у покрету па се жестоко трудио да му намакне кружну жицу на дугом, белом штапу обавијену.

— Где ме увео?

— У „тројку“, чујеш ли шта кажем?!

— Ништа од тога не разумем, господине.

— Е па добро, причај ми шта знаш.

— Ништа, господине.

Онда је онај човек, на самом углу улице, хитрим и вичним једним гестом намакао ону кружну жицу о врат страшно збуњеној животињи, па је некако тријумфално одигао увис од земље, над којом се она очајно копрцала, све докле је другим, опет извежбаним покретом не убаци у кола са решеткама окружена дреком дечурлије.

И Петроније Свилар осети истог тренутка како и њега нешто грозно оштро, онако исто као она кружна жица, сече, стеже, гуши и дави му крвави гркљан па му неки нови каламбур завитла мозак и он се залелуја на дрхтавим ногама, затетура неколико корака па се стропошта.

Али нико није приметио зашто се стропоштао Петроније Свилар и само је брада иследникова наједанпут задрхтала, па је, избезумљен у изневереном очекивању, бесно поскочио са стола.

— Хуљо лажљива! Говорићеш ти сам!

Па полумртвог Петронија Свилара одвукоше истим оним путем назад и као ствар бацише на погани бетон ћелије. Онда су га свукли и по голом телу, докле га је неко држао за гушу, тукли мокрим ужетом, даскама, жилом, ногама и песницама, а он најпре урликао од бола и кад су му везали камен за мошнице, пустио страховит крик и чинило се као да су му очи на глави, а он потпуно сишао с ума.

— Све ми је једно говорити, али шта? — Па је исколачених очију, премлаћени Свилар гледао преда се и само пуштао слаба стењања као неко који је на издисају.

— Мајчина ти, иди горе и лажи макар шта!

— Е па дед', Петронијe Свилару, то си требао још давно учинити.

Тако га је некако благо, меко и људски (четвртог дана) ословио исти онај цивилни полицајац, чије је лице угледао оног вечера према малој, џепној електричној лампи кад је изговорио ону страшну заповест „на посао", а сад наредио да се обојици донесе топал чај с лимуном у оним порцеланским шољама из којих се пије у канцеларијама.

И Петронију Свилару, чији је мозак ураганском снагом раздирало и чупало нешто горуће, устрепта срце као неким надањем да ће се све ипак некако поправити и уредити, да ће униформе оне што су га мучиле ипак бити створења што не могу бити без кајања и неке милости, што имају ипак људског нечег у себи. Па му дође да падне на груди овом човеку што му сад говори тако благо, људски, као човек што говори човеку.

— Ти ћеш изјавити све по реду, је ли? И ништа нећеш прећутати, баш ништа нећеш? Тако си ноћас обећао. А ми ћемо учинити све да ти олакшамо, да те спасемо, то је наша ствар.

— Све — болно је простењао Свилар па је клонуо и очи му се склопиле. А она фигура дебелог, избријаног цивилног полицајца развукла се наједанпут, расплинула и као смола растезала и скупљала, па се после као утвара све више купила и губила а онда се измешала са другим сенкама и флекама на крвавом дувару где се скупила као мрља и, као побегла наједанпут, нестало је у зиду. И после се опет она иста мрља појавила, расла, па се испружала и скупљала, гурила и гмизала као црв и глиста и све више расла и оцртавала се на дувару као фантом, па се испуњавала у потпуну људску форму и приближавала му се до самих очију, дрмусала га и звала по имену.

Хеј, ама чујеш, човече божији, прво *оно* мора бити, а после спавај колико ти драго.

— Хоћу, све — сипљиво је одговорио Свилар, али очне капке није могао да подигне иако је баш нарочито желео да гледа овог човека и да га загрли и да му каже: ето, равно четири ноћи шибају га да не спава, дрмусају, поливају га водом и ударају нечим у слабину и пеку му табане кад год им се чини да ће заспати. И да му повери: како је дању стајао у неком оцаку где се не може сести и где се у шешир морао поганити и трпети страшне болове у цеваницама и после, како му воде никад нису давали и тако у оној тескоби скапавао од жеђи, несанице и смрада.

— Све, све ћу вам казати — гушио се Свилар.

— Све? Заиста све? Браво! Е тако, ето. И ко те је увео у „тројку“ и где сте набавили експлозиве, а све по наређењу Извршног одбора радили, је л’ све? Браво! Ето тако!

— Све, све ћу казати: упропастили су ме, убили су ме, крв су ми пили. А ви, ето, говорите ми братски и зато вам хвала. И спавању, рекли сте, колико ми год драго и све као човеку даће ми се.

А после су га опет одвели пред иследника, по ноћи, онако у гаћама и кошуљи, чађавог од оног гара из оџака, скљоканог, модрог, изломљеног.

А иследник се смешио, трљао мале руке и раздрагано и брзо нешто писао, па га тапшао по рамену и пустио га да седне и пије воде,; а он одобравао, све одобравао и говорио за њим и казао да познаје, него шта, све оне бестидне учеснике, а да је оног означеног дана био негде око парламента скривен и очекивао резултат те да, у случају промашеног атентата, сам, баш он лично, Петроније Свилар, члан „тројке“, баци бомбу.

Па је својом руком потписао све оно на плавом, пресавијеном табаку, словима искривљеним и непознатим. Онда су га вратили, дали му да једе и пије опет воде из трбушасте неке земљане тестије, па га преместили у заједнички бетонирани подрум, где је пуно голих, ошишаних до коже и знојавих људи седело један другом у крилу, да маково зрно не би могло пасти на под. Са коленима набијеним под брадама људи су се гушили у испарењу својих тела, лепили се један за другог и зној цурио у барама под њиховим ногама. И ту су га ружно псовали што им смета и не зна да се намести и шаптали су и јечали грозно. Онда се све збркало око њега и у глави па се изгубио бестрага некуд у сну... Лежао је тако на некој, уској, трулој даски и над мрачном празнином, а даска се угибала, увијала, прскала па се страшним треском сломила и он као пао, стропоштао се и углавио угодно између две греде и тако уклештен остао негде доле, дубоко, у понору, сам, али у пријатном неком осећању и угодности.

И тек се тргао кад га тешко нешто притисло јако по прстима, глави и стомаку и хаос неки настао. Голи они људи, неми, избезумљени, скупљених песница, са ноктима у зубима, мрачно су гледали у тешке, потковане чизме жандарма, што су са жилама у рукама, дошли да их буде.

— КО је дошао?

— Бог богова.

После је повирила нека жена и узвикнула:

— Боже, па то су све мртви.

Онда се грохотом насмејао старешина апсане и дрекнуо:

— Ауф!

Па се све ускомешало у оном тесном простору, згњечило, задавило, збило стојећки и онда су их газили, псовали, пљували, пребијали, ударали великим, тешким кључевима. После су све истерали у двориште да га почисте, па су тамо купили пиринач, зрно по зрно, што је из две пуне шаке на све стране просипао наредник као што се просипа жито о Бадњем дану. А тамо у дворишту било је ваздуха и пуно сунца и неба се доста могло нагледати. И удисао је Свилар алапљиво онај, усред јулске припеке, свеж и сладак ваздух и гледао оно небо, што је исто било као некад, благо и нежно, пуно наде и милости некако и гледао га задуго све док су они други, што нису били оковани, радили неке војничке вежбе, пуно и жалосне и комичне сцене, јер сви они нису били војници, нису знали да иду „у ногу“, да окрећу главе „поздрав налево и надесно“ и лупају ногом „на четири кад им детектив звани „краљ лопова командује: један, два, три, *четири,* изговарајући оно четири са особитим неким одсечним нагласком. Онда су их терали да клече и да се моле Богу, да иду на коленима и купе ђубре и перу прстима и пљувачком калдрму. И тако неколико њих да заједно носе палидрвце на гомилу ђубрета док сасвим не поцепају крвава колена. Па опет одјекују шамари и жила се увија око главе и колена све док се оним старешинама не досади те враћају оне људске рушевине тамо у тесан бетонирани подрум где се понова голи стисну као сардине, превијају од бола, усред оне запаре и прашине, и са ноктима у зубима ћуте и питају се само очима: кад су, ето, откад и зашто су они престали бити људи?

А једне ноћи док су сви ћутали и крвав зној разливао се по кожи, зачула се опет она реч „политички“, па ударци жилом, узбуђени крици, врисак, болно стењање и нека необична ларма у ходнику. После се нешто изломило и звекнуло, сабља преломљена надвоје, шта ли, па се разговетно разглегао официрски глас који се бунио:

— Престаните туђи, Бога вам зверског! Престаните туђи!

Па други глас:

— Удри! Ви не знате у ком времену живите.

— Ја знам да су то људи као и ми, ратовали као и ми. На! Пљујем ово; бацам што сам часно носио. На, Бога вам зверског!

И скршило се нешто и парчад звекнула на бетону.

Па се граја губила све више док није потпуно све замукло. Онда се опет зачули тешки кораци и старешина апсана упао је бесно унутра:

— Шта је? Јесте ли дигли главе? Ово је била само проба. Хтео сам да видим шта ћете, а ви дигли главе. Ко не спава, да видим ко не спава?

— Сви спавају — усудио се неко да одговори.

— Лажеш! Сви сте били будни и све сте чули. Устај, дижи се, стани у строј, у потиљак, брзо!!

Па је обема рукама шамарао редом по оним подбулим образима и онда је некакав поп, међу њима, казао ко је он, да га нико никад није тукао и да би волео да га убију те се тресао у стиду и грозници и брада му раскрвављена дрхтала.

А после су се чули само уздржани уздаси и опет су људи нокте држали на зубима.

А сутрадан позвали су понова Петронија Свилара у собу код иследника, где су још тројица окованих клецали поред зида док су ланци звечали, и сви су били тамни, изнурени, скљокани као и он, а испрекидане црвене бразде на образима губиле се под јакнама.

— Познајете ли ви овога човека?

— Не, никад га нисам видео.

— Ни ја.

— Ни ја га нисам видео.

— Лажеш! И ти лажеш! И ти лажеш! Сви грозно лажете, гадови најпокваренији! — лудачки је врискао иследник па се, стегнутом песницом, уносио у лице свакоме од њих.

— Ви? Ви не познајете Петронија Свилара? Зар ви? Ви кажете да не познајете Петронија Свилара! — питао је избезумљено.

— Познајем ја Петронија Свилара.

— И ја.

— И ја познајем Петронија Свилара.

— Па, ето... како онда? Па то је Петроније Свилар, и он је признао, све казао. Говорите, лажови! Шта? То је, ето, Петроније Свилар, тај, пред вама, ту ето тај. Шта?

А један од оне тројице из окова говорио је дуго и убедљиво о Петронију Свилару, коме је двадесет година, зидару, другом неком лицу, из другог места. Па је пометња велика наступила, брза питања и разна објашњења и после су нешто суочавали Свилара, питали га опет је ли жењен и одакле је, а иследниково је лице наједанпут страшно побледело, јер је неко слагање пронашао са оним што му оковани говори. После је настала још већа забуна, јер се опет неко поклапање открило те сумње више није било да је то други неки Свилар који власти треба и све су оптужене извели у ходник да чекају. А телефон је нервозно звонио и униформе су одлазиле и долазиле. „Кретени, брука, магарци, све је пропало, страшна срамота“, допирало је из собе иследникове. Онда је Петроније Свилар уведен натраг у собу и строго му нешто иследник говорио о закону и истражној процедури и заблуди и двојици без душе трећем без главе и није га ниједанпут у очи погледао већ окретао упијач међу кратким

прстима, нервозно увлачио маншете у рукаве од капута и великим, неприродним корацима шетао преко собе. Казао је: да се оптужени Петроније Свилар на основу неких параграфа има одмах пустити у слободу и да је све онако морало бити, а да трошкове притворске неко мора платити, а он — иследник да није крив и да пере руке. Али Свилар од свега тога ништа није разумео, само се плашио бледих усана иследникових и све већа забуна и страх га обузимали шта ће бити кад се у ћелију врати.

А кад се вратио одвојили су га насамо па су му окове ћутећи откивали и баш као да нико ниједну реч није пред њим смео да изусти. Само је ходником опет одјекивала реч „политички“ и ударци жиле и јауци чули су се преко целог боговетног дана.

А плашљива, нејасна, нека мрцварена нада синула би да још брже умре и тако све до пред вече кад је журно ушао онај исти дебели цивилни полицајац, позвао га да устане и казао му просто: „Свилару, слободан си, идеш кући.“ И кад га је Свилар погледао очима које то нису могле појмити, он је додао: „Шта ме гледаш, будало? Погрешка! Слободан си, пуштен си, купи те прње па кући!“

Кад је Петроније Свилар стао слободном ногом на плоче, онај предвечерњи жумор гунгуле на улици брујао је пуном паром. Механичким једним гестом он прикопча оно последње, пребијено надвоје, дугме на капуту, подиже јаку да сакрије го врат, црн и прљав од крвавог блата, па се још једном окрете и погледа ону мрачножуту и мемљиву зградетину за собом. Онда застаде и баш да баци поглед унаоколо кад га крештава сирена некаквог црног, лакованог и раскошног аутомобила збуни па га захуктала машина једним силовитим ударом одгурну. Онда она машина моментално успори а иза чипкане наранџасте завесице са кићанкама промоли се огроман један подвољак испод томпуса и намрштена једна глава у цилиндеру и белој кравати око воловског врата гадно опсова идиота на путу. Одбачен оним изненадним ударом, Свилар се унезвереним, неспретним и смешним скоковима са опасношћу провлачио између многих каруца, коња, трамвајских кола што су се ту укрштала и кад једва стиже на тротоар стаде трчати уз кикот радозналих жена и деце што куљаху из неког кина.

Па је бегао тако Свилар задуго док су одваљене капне на ципелама клопатале и сапињале га, а црни оштри нокти голих прстију рањавали се по шиљцима неравне калдрме. Онда је наједанпут угледао доле, негде на дну вароши, велике оџаке фабрика и инстинктивно тамо појурио. А хучна река оног света остала је за њим, бучала, кикотала се и разлевала на све стране кроз хиљаде врата великих И ниских дућана, по кућама високим и елегантним, шеталиштима и парковима, док се он, трчећи задувано, питао као у лудилу: је ли могуће, ама је ли могуће, ето је ли могуће да се њему, том

свету тамо, целом том мноштву људи тамо што се поманитало тиска, гужва, кикоће и церека у оном лудачком метежу, ништа, баш Ништа не тиче судбина оних у оној страшној, жутој и влажној кућерини, мученика што су тамо остали? Је ли могуће да су они тамо друго, а ови овде друго...

Па је после успорио и корачао лакше и промицао малим неким уличицама где је више тишине било и ваздуха и где су га мање подсмешљиво посматрали пролазници. Али и ту је још све било тесно и некако опасно, а ретки они пролазници које је сретао гледали су га увек сумњиво и одвратно. Па је журио Свилар поред плотова и све ређих кућерака окружених баштама, пролазио фабрике у чијим су двориштима ишли тамо-амо пуним џаковима натоварени људи, као кад се велики мрави некуд селе са ларвама, и онда се упутио прашњавим друмом ка голом, највишем брду над престоницом. После више и није сретао људе и погурен, сам, малаксао, мокар и црн брисао је својом радничком качкетом прљаве капље зноја у коме се купао и он и његове рите. Није се питао ни где ће ни зашто тако јури ни ко га то гони и тек кад је стигао на врх голог брда над престоницом, зауставио се и сео на траву окренут вароши.

А сунце се полако и опрезно спуштало на Бежанијску косу и луминозни, заслепљујући његов сјај слабио је, губио се, руменео сви више, преображавајући се постепено у огромну, црвену и крваву куглу. Сив, тајанствен сумрак привлачио се од истока и на лепршавим крилима, нечујан, лак и благ струјао је милујући дах поветарца и освежавао му чело. Дан је већ издисао, тице су се враћале гнездима и лептири су склопљених крила спавали над цветним чашицама. Само је музика лишћа и траве, онај ноћни живот ствари, интонирала под хладом који је покривао земљу.

Онда Свилар скиде капут и оста у кошуљи. На грудима ниже десне сисе, и обема рукама са којих су спали искаишани рукави његове сиве радничке кошуље, указаше се тада три дубоке, модроцрвене гранатине ране, преко којих су се укрштале плаве бразде и, пуни набубреле црне крви, нови ожиљци говеђе жиле.

Замишљен поглед Петронија Свилара заустави се најпре на дубокој модроцрној рупи више сисе и на мутан један јесењи дан у рововима мочварне Мачве, код села Штитара... Густи, загушљиви и смрдљиви зелени димови обавијали су ровове па се утварски вукли, витлали и повијали под побеснелим ветром и по изривеној, црној и мокрој земљи која се тресла, љуљала, дрхтала. У оној блатњавој води и муљу, сиве, прљаве униформе са нељудским очима, у безумној грозници раздражења, окидале су лудачки брзо вруће, олабављене орозе, а уста усијаних цеви бљувала су крв и утробе и смрт на све стране. И он је махнито окидао. И Док је грозна нека језа прожимала сав ваздух, она неиздржљива напетост прекинула се тек онда: кад су отуд из земље стале ницати плаве небројене лесе и у безумној вреви и кркљанцу појуриле напред и измешале се. Онда су се усправили и они из онога муља па им пошли у сусрет и труба је цичала језиво, орози још махнитије окидали па су настале страшне експлозије и бајонети оштри и ладни заривали су се грозно кроз шињеле у месо. Само су руке тада биле живе и радиле, испружиле се, трзале, боле, док су ноге негде нестале и стомак и свест и цео човек као да се наједанпут био истопио. Тада је и он пао у мрак.

Па протрља очи и загледа се у другу модроцрну рупу на руци. Дан је онда био ведар и плаво, мирно небо гледало је Дренак сав у оштром камену кад му је командир

изразом пуним нарочитог поверења рекао: „Свилару, само ти ово можеш извршити, нико други.“ После се са важним једним писмом у левом џепу копорана провлачио опрезно између високих стабљика кукуруза који се ломио под његовим ногама, и милио кроз траву ка другом батаљону, гоњен сноповима митраљеских зрна. А кад је писмо предао и враћао се журно истим оним путем понова је пао у мрак... И нико за три пуна дана није знао шта се тамо с њим догодило. А трећег дана опет је пржило сунце и тице су певале око њега кад га је крвави језик пса неког залуталог, што му је крв и гној лизао по ранама, освестио, те се тако до села довукао и превио.

Па Петроније Свилар погледа трећу рану и нове, модре ожиљке преко ње. И сети се кад је сестру, сву у дрољцима, срео у одступању на кољавом путу Јанкове клисуре, међу карама, избеглицама и комором рањеника. У наручју њеном, мртво најмлађе дете и свећица мала, воштана догоревала је над жутим, танким као игла његовим носићем. А киша је пљуштала док је он здравом оном руком копао мали гробић иза врзине, поред изложаног пута... И сва му крв опет јурну у срце и сав, дотле скривен у дубокој некој тајни, крвав, страшан слом негдашњег поноса букну му пред очима као најстрашнији пораз свих илузија. Па завитлан и растрзан хиљадама црних болова Петроније Свилар са грозном одвратношћу пљуну на велики ожиљак гранатине ране на грудима.

А кад опет подиже главу, велика и као крв црвена кугла упадала је нагло тамо иза Бежанијске косе. И Свилар осети: како с њом заједно потону доле негде у мрачни бездан, унеповрат, све оно што се онако муњевито и кобно сломило у њему, сав онај порушени храм прошлости коју је обожавао и сва трудна жетва његовог крвавог живота.

Иза тамнозелене Косе, онамо где је упала крвава кугла, безбројни млазеви црвених ждрака заруменише небо. И наједанпут, хиљаде прозора и стаклених торњева палата затреперише у руменилу вечерњег зрака и хиљаде црвених светлила запламтише у простору пред њим. Кроз свежу измаглицу јулске ноћи допирали су однекуд потмули тонови тешких звона и ноћ, живот ствари, као непознато небо, откри му божанствени призор Привиђења. Дубоко у срцу, у коме је малочас прсла па се изломила сва прошлост и све што је Старо, запали се одједном жижак новог једног кандила и он лепо осети нову неку страшну глад испуњења живота и очекивања, нову једну сјајну радост Највећег Празника.

А небо је све више крвавило црвеном светлошћу Гнева и румена су светлила пламсала. И Петроније Свилар, сам, усправљен и страшан, на владајућем, узвишеном пропланку над престоницом, испружи, у једном до бола снажном грчу освете, црну своју кошчату и жуљевиту песницу тамо према њој и, сав засењен оним крвавим пожаром сунца, грозно претећи, шкргутну зубима.

И небо је било сво крваво и мир црвеног сутона владао је.

ВИТЛО И ДРУГЕ ПРИЧЕ

ВИТЛО

Срце мртво, небо мртво, све мртво — ох, није чудо. Оне ноћи није се могло даље, морао сам рећи (какав чемер растанка!) јаој због, сва пријатељства, све симпатије, сва побратимства, све љубави моје, због, због свима! Тада сам побегао на гробље. А знао сам добро да нисам први очајник што је, гоњен неодољивим и нејасним неким нагоном, потражио чарне сенке оног дрхтавог и драгоценог мира где се човек лакше осећа кад се исплаче. Имао сам онамо племенитог и умног родитеља душе на кога сам се, у оној идеалној сродности срца, наслањао, и са којим сам продужио да општим и *после,* уверен да он увек мисли с мојим мислима, сања с мојим сновима, тугује с мојим тугама. Било је то чудно заиста, и ја то не умем ни да изразим, али сам на оном гробу увек јасно осећао како струји, како се провлачи, како кроз земљу, кроз траву, кроз тамњан, продире до мене, па се упија и нада мном влада, она снажна, тајанствена и неодољива мисао његовог мртвог мозга.

Ја сам веровао да мртви мисле, и утешен тамо враћао сам се поново у живот.

Али, ето, оне сам ноћи седео узалуд: земља је ћутала, трава није дисала, тамњан није горео; све је било немо, црно, непомично, мртво. И тај ледени ужас мртвила увери ме: да је изненада, необјашњиво и неповратно, настала смрт оне живе и моћне мисли што се дотле тако чудно пробијала до саме моје рањене душе, коју је увек дивно знала да утеши. Тада осетих како се муњевито покидаше нити последњег пријатељства и последње наде.

Баш у том часу ја зачух како се кроз мртвило гробља разлеже мачји јаук, који ми смртном језом заледи срце. Муња, без грмљавине, обасјавала је небо, по коме су полако, сасвим полако, пузиле облачине, тешке и огромне. И то бесно мачје завијање усред језивог мртвила гробља, и оне аветињске облачине што су пузиле по небеском океану, испунише ми душу оном леденом, пустом и најпотпунијом усамљеношћу кад се човеку, у највећим мукама смртне тајне, чини да је надживео све. Тада са проклетством живота, ја доживех последњу самоћу.

Са душом пуном безбожничког бола, ја оставих гробље праћен крупним капљама кише. А кад сам легао, киша је пљуштала. У лименом жлебу, на зиду поред моје главе, гушила се вода. И мени се чинило да се онај мутан, жут и прљав муљ руши право у моје срце, да га плави, да га дави, да га гуши у оном најкрвавијем ропцу умирања.

Врло давно изгубио сам највољенију сестру, младост племениту и нежну, дивне косе, валовите и плаве, сивих великих очију и болесно румених образа. Упамтио сам јасно ову њену слику: погурена, радила је она један зидни вез, сложен један рад препун ружиних букета, гранчица, звездица и крстића, извезених и правилно поређаних на модром и сивом пољу у великом и црном оквиру од вунице.

Чини се моме сећању: да је она томе послу посветила више година, и тако, мало погурену у раду, са оним болесним руменилом упалих образа и очима влажним, дубоким, широко отвореним, као осенченим смрћу, и као да не гледају у онај вез него у бескрајну, недогледну дубину, ја сам је и упамтио.

Тај вез у црном оквиру, као огромна посмртна плаката њена, виси од тада, и од мога детињства, увек на истој страни, на истом зиду спаваће моје собе. Ја сам често, ноћу, сатима гледао у њега. И зачудо, увек сам имао осећање да је он, онако приљубљен, сасвим срастао са оним зидом на коме је висио. И док сам млађи био, мучно ми је врло било гледати у њега. А доцније, привлачио ме он све више и више па ме вукао себи, и неком особитом и чудном мртвачком дражи упијао ме тако, да сам се ја, лежећи са стране и наслоњен срцем на њега, осећао као на самим прсима њеним, одакле сам гледао у оно самртно бледило њеног неисказано племенитог лица.

И ту је моје последње прибежиште било: ту сам се радовао, ту сам плакао, ту се тешио, жарко љубећи оне сиве велике очи усред букета од ружа, што су као живе гледале у мене, и притискујући срцем милу успомену на томе светом зиду у коме као да је, а не у гробу — то сам све више уображавао — почивало оно моје тако драго створење које сам толико волео.

Колико ми се пута, пошто бих угасио свећу и умирио се, учинило да осећам чудне шумове и видим како њена бледа сенка пролеће преко оних безбројних крстића и звездица што их је некад, данима и ноћима, њен пажљиви поглед миловао, упијао, грлио и мазио.

Али оне ноћи узалуд сам љубио ону успомену, као и гроб: она је била ледена и мртва. Те ноћи ја сам имао чудно осећање: да на овом зиду виси мој сопствени мртвачки покров, и ужаснуо сам се. Из свих шупљика онога веза извиривало је хиљаде челичних иглица што су живо, сложно И муњевито одскакале својим ужасно заоштреним шиљцима да ме боду, да ме смртно убадају усред самога срца. А више моје главе, у дрвету моје постеље, неуморно, језиво и неумољиво, стругао је црв бедне моје нерве. Чинило ми се, поред тога, како се усред дима воштаних свећа, уз ужас чудних

шумова, неке тешке а невидљиве гвоздене полуге равномерно, и једна за другом, спуштају и слажу на саме моје јадне, пуне неисказаног страха, груди.

Ох, зар је оно створење само зато живело да мени спреми овај мртвачки покров? И у болној напетости покушавао сам све да се спасем, да се извучем, да побегнем испод оног свог ужасног покрова. Узалуд. Као авет устремљавао се он све више и притискивао ме. И тако, укочених, ужаснутих очију, сам, без помоћи, без ичије помоћи, једним бескрајно далеким погледом — ох, зашто не знам да изразим? — угледах те ноћи ону најпустију празнину празнинâ кад срве вапије за смрћу риком најслађег спасења.

Сутрадан била је недеља. Пролеће је дисало плућима пуним рајскога мириса. И са ливада је пирила мирисна свежина, и свилени ваздух је подрхтавао. Изишао сам да шетам; улице су још празне. Све куће познајем, али људе, богами, не знам. Идем право дединој кући. Волим више [од] свега његово огромно пошумљено двориште: лепше је и угодније од јавнога врта. У њему је и највише мојих успомена из детињства.

Наслонио сам се на јаблан, трава ми до колена. Парк је пут тица. Тамо, у углу парка, била је љуљашка, онамо витло, памтим добро. Деда је у томе уживао. Недељом, ројеви деце, као шарени лептири, напуне његову велику авлију. И одрасли су ту — да славне ли дивоте — и свеопшти је урнебес и вриска. Он седи на доксату, он је блажен, мирише ружу, игра ћилибарским бројаницама, и смешка се.

Било ми је пет година, био сам стидљив. Моје плашљиве очи, моје мало слабо срце, највише се бојаху витла. Ох, витло! А велики се ништа нису бојали. Мишицама снажно обухвате паоце, седе баш као на столици, само зажмуре. Онда витло, подмазано катраном, зашкрипи. Са обадва краја размахну нечије снажне руке, и, за трен ока, ковитлац, ужас. Понеко, напрегнутих очију, чврсто стиснутих усана, гледа, пусти крик. Онда, усред страшне вике и вриска, бес витла достиже врхунац. У грозној напетости, усред вртоглавице, она лица све неприроднија, све необичнија, све чуднија, све страшнија. Боже мој, подухваћени ветром, праменови оне завитлане косе девојчица тако се дивље вихоре око главе као да ће се сад откинути и одлетети негде бестрага далеко. Па се после баш ништа не распознаје, и она безоблична маса врти се, врти као поманитала, те се не може у њу ни да гледа. И тако се мењају редом.

„Кад оду велики, онда ћемо ми, али сасвим полако, јер смо још мали.“

Био сам тужан и пратио сам љуљашку. Ја не знам зашто, како и кад су ме дохватиле нечије снажне руке, подигле, понеле и посадиле на витло, ја не знам, ох, ја

не знам! Ужаснут, ја нисам смео ни вриснути. Ја чак нисам могао веровати да то може бити тако, силом, против моје воље. Не знам ни како је тада изгледало моје јадно лице, али оно, што сам видео на другом крају витла, било је ужасно. Тај смртни ужас на лицу мога старијег брата и данас ми је пред очима. Онда је витло зашкрипело. Грчевито, као да се давим, шачицама својих малих руку и мишицама, снажно сам стегао паоце, чврсто стиснуо зубе и јако намрштених обрва зажмурео. Осећао сам да ми се коса кострешиˆ. Онда се витло захуктало. Ја не знам шта је било са мојим братом, ја га више нисам видео. Ја више нисам ни дисао. Најпре сам осетио како ми хладно пири по лећима. Онда је неки неизмерни вал јурнуо на мене. Шибан ветром по образима као жар врућим, ја сам у почетку осетио неку заглушну грмљавину у ушима, у којима ми је после онај пресецани ваздух стао фијукати, звиждати, зујати, и тако бесно цичати, да сам мислио: оглувећу. Тада ми се учини да летим над земљом и да с вртоглаве висине, доле испод мојих ногу, осећам бескрајну, недогледну даљину. Из трена у трен витло лети све брже, ветар витла све луђе. Наједанпут црвени, жути и зелени колутови затрепташе пред мојим очима, па се све те боје слише у црно, и преда мном грозан, црн као угарак, разјапи чељуст и пуче ужасан бездан у који као да полетех стрмоглавце. Мени се учини да у оној ужасној, најцрњој провалији видим своју неизбежну смрт. „Боже мој, драги Боже мој, где сам? Шта је ово? Да ли још живим? Или сам запао у ђаволско коло? Тонем у понор. Крај. Због ом!“ А глава се врти све више, све брже, све луђе, као вретено, као бунарски точак, баш као бунарски точак кад се пуна кофа испусти и појури свом силином наниже. „Због ом. У бунар, сигурно у бунар, као мачка. Или можда јашем на јарцу, или на гребену, или на вратилу, као права правцата, гола вештица, а можда сам ја баш та гола вештица: сигурно, посигурно на јарцу јашем, после ћу се претворити у жабу.“ У смртној немоћи ја сам осећао, ја сам лепо осећао како живот бежи од мене, бежи, бежи негде, баш као ветар; ја сам потпуно био уверен да је мој самртни час куцнуо. Али усред оне грмљавине у ушима, усред овог црног облака, иако сасвим ослепео, обамро, полудео, ја сам ипак чуо дивљу вриску мојих џелата и демонски кикот гледалаца, који су се мојим смртним мукама неисказано наслађивали. А витло бесни, поманитало, сасвим поманитало. „Хоће ли ово проћи? Докле овако? Боже, Боже свети, велики! Смилуј ми се! Сажали се на ме. Спаси ме! Спаси ме! Спаси ме!“

Осећам: уста ми се осушила, у слепим очима, у билима, под грлом, под грудима, свуда, лудо брзо бије, куца нешто као чекић; полудећу, умрећу, шта ће бити са мном! „Готово је, готово је, ево сад, мислим, сад ћу видети деду, оног по мајци: можда ће ме он придржати, а можда неће, него ће ме, него ће ме ђа... ђа... ђаволи, ку... ку... кукама одвући у пакао. А могли би да ме спасу, ни пуних пет година немам, четири и пета, каже ма... ма... мама. Да су добри, они би ме могли спасти. Проклети деда, шта му је требало витло“... фии... фиии... квр... фиии... фиии... квр... „само мене да убије, више ништа“... фиии... квр... И све тако јури витло, и мени јури кроз главу. Око себе разбирам још увек смејање. „Због ом, Нато, а мислим, — волео сам те много, али морам да умрем, ето. И Леону ће бити жа... жа... жао, и урлаће сваку ноћ, а у школу неће никад поћи; а кад би један овде имао срца..., али мене нико не воли — јао ј нико зато што сам вештица и јашем на вратилу.“

У једном тренутку, усред оне олује ужаса, ја отворих очи. Ох грозоте! Овога часа чини ми се као да осећам сву горчину онога гађења и као да све видим понова. Безбројне маске, зинуле, искривљене, исмевачке, зажагрених дивљих зеница,

искежених, као у грабљивих звери, зуба, безумно срећне, пуне пакосних бора, ружне до смртне одвратности, бечиле се, кезиле, цериле на мене тако бесмислено и безумно да сам ја најбрже морао заклопити очи да напречац не свиснем од бола. Као једно једино биће, одвратне, немилосрдне, злокобне, страшне, слиле су се оне биле све у један једини гест, у један израз, у један бес, у један ужас, у једну једину најдемонскију маску коју је моја детињска фантазија могла да замисли. За онај секунд напрегнутога вида ја сам се уверио да су се деца, пред овим бесмисленим ужасом, била разлетела на све стране и далеко побегла од витла. Око мене су били само одрасли, и ја сам их лепо видео чак на тарабама како, начичкани тамо, вриште, млатарају рукама и бесне наслађујући се најзверскије у мојим неисказаним мукама, најочајнијим које су ме могле снаћи.

И тада, док су моје утрнуле руке крваво стезале оне углачане паоце, кроз моју малу полуделу главу прође мисао, која је од тада, у најтајнијем дну мога срца, остала најболнија моја мисао живота: зар нико, ама баш нико, ту међу толиким светом, мене не воли, и неће да помогне, зар нико? Ох, ја сам тада, тога часа, тога страшног часа, преживео сав свој живот.

Наједанпут, витло је понова зашкрипело. Ужасно је обртање попустило, малаксало, док сасвим престаде, па се ја, са главом пуном олова и страховитим вриском, сруших на земљу. Око мене окретале се куће, дрвета, кровови, шупе, тарабе, људи, бунар. Бунар се окретао као чигра. Мало после видео сам брата на трави и чуо како нас хвале: сад смо се ослободили.

Омлитавео, скоро онесвешћен, поводећи се, са рукама које су мртво висиле низ тело, са главом пуном зујања и уздишући плачљиво, удаљио сам се полако и пао на траву. Боже, зар је то, дакле то је витло? На мене више нису обраћали пажње. А око мене било је пуно цвећа и нада мном су певале тице. Лежећи на леђима, ја сам погледао у небо; гле, мирно ли је, нежно ли је: никад дотле нисам видео тако милостиво, тако благо, тако, веселих, тако добрих очију небо! И тада осетих, ја тада чудно осетих да је оно једино које ме жали, једино које ме са пуно бескрајне доброте и нежности гледа, милује и воли. Био сам се већ сасвим повратио кад угледах два лептира што су полетела из цвећа. Ја скочих. Мој округли шеширић од сламе лежао је на трави. Ја га хитро подигох и појурих за њима. Зачас они се изгубише; али, гле, ја на њих нисам више ни мислио. Ја сам бежао од витла. Ја сам трчао кроз траву, и горе су цвркутале тице. Преда мном далеко, поливена златом сунца, нежно и лако лелујала се поља, плавила се брда. А горе, горе се смешило небо, моје небо, мило моје добро небо. И док ми је душа трептала покретом небеске милине, ја сам, витлајући мој мали шешир од сламе, трчао, трчао, трчао, махнито ронећи у сласт оног бескрајног мира, оног миловања, оне поезије, испуњен громком радошћу самоће, усред моје природе која ме воли, и под мојим благим, мојим слатким, милим мојим насмејаним небом.

Ја сам био наслоњен на дрво а цвеће ми колена миловало. Тице су лепетале крилима, мазиле се главицама, љубакале отвореним кљунићима и цвркутале. Кроз раскошно зеленило грања и кроз фино свилено ткиво ваздуха што је усхићено трептао, пун свечане радости и мириса свежег лишћа и траве, ја сам, милован оним сасвим благим духом пролећњег ветра, гледао далеко у планине што се плавиле. Ох Боже, зар је све оно било витло? Ох Боже, тридесет и пет година! Ох Боже, какав сулуди, какав вихорски низ нејасних догађаја, какве бескрајне маглуштине, какве маске усред оне безумне олује ужаса којом сам тако подло и тако дивље срушен, оборен, крваво смрвљен у сав онај бесмислени вртоглави бездан живота пун страха и пун сумње, пун рђавих снова и пун ужаса! Ох Боже! Била је недеља. Под небом, у плавом ваздуху, лебдели су бели голубови. Крај мене, весео, жив, бујан, бистар, кристалан, блистао се, чаврљао, мазио се поточић. Воћке су ширили своје млазеве миомириса. Свуд око мене куцала је безумна радост живота. Била је недеља. И ја сам осећао, ја сам гледао, ја сам лепо видео: како та недеља, како тај светли и свечани празник, као јато ластавица, у најфинијој лакоћи грације, мазно, радосно, лако, трепери у оном божанском зраку пуном тајнога чара, пуном далеког, финог брујања што из саме дубине неба доноси ону идеалну жеђ за узвишеним, за највишим животом и поезијом, за најживљом надом и хармонијом, за најлепшом и највишом слашћу. Као нека безгранична моћ љубави на оном највећем врхунцу заноса према Богу, као бескрајна воља за срећом, као дивља, жарка радост и тежња за животом, нека жеља неодољива и пусто немогућа да полетим, да се вртоглавом брзином винем попут ласта, оних радосних црних стрелица што тако сјајно лако круже плавим зраком по безграничним, светлим, свечаним просторима, оним највишим, па да хватам, онако у лету, у шаке, у пуне препуне прегршти, у пуне груди, оне слатке недеље што дрхти, да се свим својим бићем, у дивљем одушевљењу највишег заборава и највишег избављења, вечно у њој утопим, обузе ме.

И наједном, нешто неизрециво свето, као да се нов, дубок, дотле скривен живот муњевито пробуди, ја осетих како све у мени процвета, проклија и закликта.

Из цвећа око мене полетеше два лептира. Чврстим, лаким, детињским, као крилатим трком, ја појурих за њима. Они ми умакоше. Али ја за њих нисам ни марио. Ја сам бежао од витла. Ја сам трчао, ја сам радосно трчао, ја сам лудо радосно трчао, јер су моје груди у тој складној, племенитој, умиљатој усамљености, у том чистом миру, у тој дубокој ганутости и паничној опојности, биле пуне препуне оне исконске светости празника, јер је моја душа у оном најлепшем и најсветлијем, у оном насмејаном здрављу детета понова затрептала страшћу блаженства небеског и небеске чедности.

ОСВЕТА

Сва ми је савест у ранама.

Дрхћем, сам мртвачки модар дрхћем. „Мајко“, кажем, „добра мајко, пустите ме, пустите ме, бежите!“ Ојађена, бела као креда, унакажена, дрхти и она као ухваћена, препала звер. „Шта ти је, сине? Сине, шта ти је? Сине, сине!“ — „Хоћу да убијем, да распорим, да исечем на парчад.“ — „Кога да убијеш? Зашто да убијеш? Зар оца рођеног да убијеш? Умири се, поврати се, прекрсти се, помоли се Богу, помоли се Богу!“ — „Бежите, бежите, бежите брзо, склањајте се, пустите ме“, вичем и отимам се, а очи ми пуне крви и смрти и мржње. „Њега да убијем.“ — „Њега? Њега да убијеш? Зар њега да убијеш? Зашто? Шта ти је крив?“ јауче она. — „Крив! Крив ми је, крив, не разумеш, никад нећеш разумети; пусти ме, ти ниси у стању, ти не можеш разумети.“ И рвем се, и бесно се борим, и свом грчевитошћу свога беснила ломим кошчате прсте моје мајке, јадне моје мајке.

А до нас, у великој соби, јечи отац, мој отац, мој рођени отац. Он и не сања шта се овамо збива, болестан је и наслоњен на гомили белих јастука, у највећим је мукама и стар, престар, намучен, јадан, кашље, кашље, кашље. На столу куца сат онако, у углу трептавим, болним, чини се, последњим пламичцима пуцкара кандило. Мир укочен. „Јао, шта ја радим? Полудео сам. Да ли сам, Боже, полудео? Зашто, зашто ми је крив?“ и бацам нож којим сам витлао, велики, витак, с обе стране оштар турски нож, и гологлав, изгубљен, полудео, бежим, бежим далеко изван града.

По путу, правом и белом од месечеве светлости, велике, тешке и покретне сенке од шуме. Ја бих рекао да су сенке; корачам, па ужаснут устукнем над њиховим мраком, као над црном провалијом пакла. Препадам се, страх ме да ћу се сурвати. И обилазим, осврћем се, па буљим у велики сјајни котур на небу; лепо видим огромну мрку мрљу: баш као сенка убице над жртвом. И скљокам се на обали реке, гледам, гледам. Сва сребрна, са дрхтавим таласима, шуми она, шапуће нешто: плаче ли, јечи ли, прети ли, смеје ли се, не знам, не разумем, не знам. У подножју велике планине беласа се град, прибио се, сања. Ко је тај град? Зашто сам се ту родио? Зашто баш ту до великог торња? Где сам? Шта је са мном? Како да живим? Куда да бегам? Да ли да убијем? Шта да радим? Где ћу, Боже, где ћу? И умукнем, заћутим, мучим се, страдам до беснила, и слушам како ми удара, удара, удара срце и звони у ушима, како узбуњена крв у махнитом бесу бунтовничког бунила јуриша, бурља, кључа и раздире јадни мој пренапрегнути мозак. Па нагло скачем и појурим: „Кукавицо!“ вичем из свег гласа. „Кукавицо! Кукавицо!“ И посрнем, срушим се понова крај пута поред сребрне реке;

хтео бих да видим у чему је то ствар, да се смирим, да се паметно питам: шта ми је крив, шта ми је крив? Шта? Зашто да га убијем? Али иза брега однекуд, дубоко однекуд допире нечији глас, неко дрско понавља моје сопствене речи. Ја се тржем, подижем збуњено главу и дивљим, нечовечјим криком питам, претим: „Ко је? Ко је? Ко је?“ Не бојим се никог. Рвао бих се са земљом. Смрвио бих је. И страшном снагом стежем чело; узалуд тражим једну једину мисао: не знам ништа, ништа не знам, само искрвављеним песницама ударам, ударам, ударам по збуњеној глави и вичем и ричем пиштавим и промуклим гласом звери: „Кукавицо! Кукавицо! Кукавицо! Кукавицо!“

И не знам ни сам шта ме смирује, долазим помало к себи, присећам се... Господе! Боже! Боже Господе! Био је здрав, страшан, моћан, богат. Ми пуни ужаса од његовог погледа. Ћутљив, мрачан, суров, суров, суров. За обедом, пред гостима, на улици, у дућану, у колима, свуда, својим погледом страшнијим од свега, сече сваку нашу радост, зауставља сваки наш осмех,: камени сваки наш полет. Ми стрепимо, препадамо се, немимо, умиремо, као да смо се родили, дошли на свет само да дрхтимо. Он је говорио: „Болестан сам, зар не видите? Шта је вама, зар не видите да ћу умрети; готов сам, још до јесени, шта ћете после?“ Ми му веровасмо до данас, више је од тридесет година, целога живота, остаресмо и сами, а слепо веровасмо, мучисмо се, дрхтасмо и премирасмо над њим; над његовим животом, без кога се нисмо могли замислити...

Мали смо били, полазили у школу, у Београд, растајали се, грлили га, плакали. Он плаче заједно с нама: „Због ом“, говорио је, „више ме нећете видети.“ У поштанским колима, шћућурени под арњевима, целога пута бришемо очи сасвим мокрим марамама. Доцкан, по мраку стижемо на малу станицу. Не познајемо никог. Сами смо, седимо на ћачком пртљагу, дрхтимо и унезверени уздржано јецајући чекамо полазак воза, док нам писак машине раздире срце: „Шта ли је с њим? Јадни тата, шта ће бити с њим; ох, добри Боже, шта ћемо после?“ И сву ноћ, целе боговетне ноћи, јецамо тако на платформи вагона, убијени, ојађени, луди, са грудима пуним суза, са срцем пуним очајне бриге и ужасне неиздржљиве слутње.

И после тако, долазе нам писма, велика, намерно дрхтећа слова, као писана сасвим изнемоглом руком, прети нам увек: нестаће га, нећемо га затећи, ту је, готов је, вели. Чуди се како већ није иструлио и верује да је то последње писмо, а ми на њега не мислимо и тек кад га нестане видећемо шта смо у њему изгубили. И све тако, све тако.

Па се враћамо кући лети о распусту и срца би нам цветала од среће да није оне страве. Журно силазимо с кола, стрепимо, не видимо га на великој капији где нас остали чекају. Премиремо, без даха смо, улазимо. Он чека унутра, намрштен, набрекао од здравља, али прво што нам каже раздире нам душу: „Нисам се надао да ћу вас видети, никако се нисам надао, једва сам се извукао, још ово лето, још само ово лето.“ Црно нам лето.

Црно нам лето. Ми смо све време у дућану, од јутра до мрака, и помажемо, продајемо, меримо, пакујемо, служимо га. Он седи на клупи, ћути, набраних већа, увек мрачно ћути, гледа у земљу, сатима гледа доле. Да ли мисли, шта мисли, ко би знао! А ми се играли, над нашим главама високо лете шарени змајеви, поред дућана пролазе наши несташни другови чујемо њихово весело клицање, маме нас, задиркују. Ми га

гледамо молећиво, преклињући, нека нас пусти само мало, само мало. Али понова сече нас његов поглед и прикива за проклету мрску тезгу, иза које једва вире наше тужне мале главе. Ох како смо дубоко мрзели тај дућан и како смо искрено молили доброга Бога да се он упали, да изгори, сасвим да изгори и да га нестане, па да слободни као наши другови који га немају, који га никада нису имали, излетимо на бурно игралиште код чесме.

И годинама тако, у меланхоличној повучености, са очима обореним и стидљивим, са срцем слабим и плашљивим, без детињства, без радости, без смелости, неотпорни, уплашени, слаби, исмевани, ми нисмо знали противречити, ми нисмо знали нападати (увек смо били нападани), ми нисмо знали водити (увек смо били вођени), снебивали смо се, увек смо се снебивали, спутани његовим страшним погледом као тешким, немогућим синџирима... Био сам велики, читао сам новине: неко је ударио, други разбио, трећи отровао, онај побегао у свет, овај провалио, шести се побунио, седми убио. Је ли могуће? Је ли могуће? Је ли могуће? Како су смели? Како само смеју? И сви ризикују, протестују, боре се, боре, боре, отимају се, живе, преступају, пркосе. О благо њима! О благо њима! Излишан, баш као сасвим излишан на свету, чудио сам се, завидио, дивио сам се овим моћним, активним и смелим личностима, јунацима овим што све смеју и што су јаки, пркосни, храбри, насилни. И све више и све дрскије опијао сам се једном једином, последњом, спасоносном, раскољниковском надом — злочином, и све више и све очајније жалио за снагом које немам да развалим, да прегризем, јест да прегризем и да искидам тешке, мрске, одвратне окове којима сам спутан...

Идемо сви за сандуком његовог сина. Спуштају га у гроб у који га је он отерао. Последњи је час, баш последњи. И ја хоћу да вриснем, Боже, да вриснем; и у том часу како би ми било лакше! А он ми не да. И то ми не да, ето ни то ми не да, ни то, ни то, само то да вриснем; морам да умукнем. И тако увек, увек, увек, давио ме и на средини, на пола пута, спречавао ме и задржавао ми срце, дах и нагон.

Идем у рат: „Чувај се!“ вели. Буним се против неправде: „Зашто ти, има други?“ Хоћу да помогнем да олакшам, да одбраним: „Немаш коме, немаш кога!“ Хоћу да кажем: „Ти то не знаш“; хоћу... ја хоћу, ја сам увек хтео, ја бих хтео; али ја не смем, ја никад ништа нисам смео, ја ништа, кукавица, не смем. И тако је он подсекао моја крила. Подсечених крила, ја никад нисам могао полетети, ја сам увек скакутао. И тако гледам себе, сав живот — умирање од страха. А зашто? А шта сам? Из чега сам? Где ћу? Боже, ништа сам био, знам; идем понова тамо, остаје слика, једино, једино слика остаје човека. И кукавичлук, снебивљивост, повијане — зар моја слика? Зар то? Зар само то да остане моја слика? Ако ништа друго, зар те слике ради не вреди да убијем, да убијам, да отрујем, да трујем, да свршим са проклетим старим теретом, да кроз злочин ступим у нов живот, и да престанем с камена на камен прелазити реку, гледајући преда се, пун страха да се никад не уквасим? А ја бих хтео да се усправим, то бих хтео; да се усправим, да се усправим, да се усправим, да газим по води, по блату, по крви, макар по смраду, да рањавим ноге, али да газим, да гледам право, далеко, у сунце, унедоглед, да широко, ето само то, да широко отворим очи, да искидам ланце, да се ослободим, да будем јак, пркосан, страшан другима, као звер страшан другима...

И ту, понова бесним, устајем, јурим натраг кући. Смело улазим унутра, право у очеву собу. Он лежи на гомили белих јастука, брзо дише, брзо, крклја. На челу вијугају дебеле, набрекле жиле, лице модро сјајно, око упалих очију жуто. Ја му прилазим, узимам опуштену руку, гледам га право у очи. „Татице“, кажем, „добри татице, како ти је? Је ли, како ти је?“ Он удешава страшно мученички израз и кашље, кашље. „Готово је, ту сам.“ „Шта, шта рече? Готово је, ту си? Јест, јест, видим“, кажем, „видим, готово је, ту си; готово је ту си; и пулс ти не ради.“ Он отвара очи, онда уста и запрепашћен, престрављен јаукне. „Гле, гле“, кажем, „што јаучеш жалосније, све ми је смешније. Волим да те гледам ту, ето тако, у том кревету, као у мртвачком сандуку.“ И лепо видим страшне грчеве мишића на његовом ужаснутом лицу, и непоимање и страшну немоћ, преклињање и проклињање, мржњу и луди бол и очај и неки слом доле дубоко у његовим грозно упалим очима. „Е па умри“, велим, „умри, умри, време ти је, умри. Лепо ћемо те сахранити, па ћемо се вратити кући да повечерамо, а после да прегледамо шта си нам оставио и сутра ћемо ручати, и прекосутра, слатко ћемо јести за неспокој твоје душе, и још ћемо задуго ми живети, а ти ћеш се распадати. Јест, распадаћеш се. Хоћеш ли да ти причам како фино иде са тим интересантним процесом? Има пуно фаза у том процесу. То је, заиста, занимљиво, чудно, дивно. Богами, богами, и гробница те твоја чека, скоро си је оправио, па за кога? За себе самога! А шта си ти мислио, за другог? Не, него за себе самог! И велики сунцокрети окренути су овамо, биће тако фино; пуно је воде и змија и скорпија и црви, и три распала леша твоје деце коју си мучио. Кажу — не шалим се — озбиљно тврде: човек осећа, све осећа како по њему мили, пузи, сиса, гризе, гамиже, лиже.“

И сав се тресем од лудачког смеха, и страсно се наслађујем његовим мукама, најгрознијим које сам у животу видео. И све ми слађе да га мучим и мрцварим, па настављам и у сасвим полуделом заносу фантазије измишљам све страшније, док ме он одбија очајно млатарајући рукама које се тресу, и кашље, кашље, кашље да не чује, само да не чује, иако ја све гласније крештим, вичем, гушим се, церекам, искривљен, полудео, унакажен као и он, не знајући шта говорим, сав растројен од ужасног побеснелог бунтовништва.

Па га остављам и бежим у другу собу. Мртва уморна спава моја мајка. У соби смо мој син и ја. Цврчи попац. Тишина. Радосна, блажена лица син мој гледа слике и сриче слова свога буквара. Ја га прекидам, зовем и узимам на крило. „Што не спаваш? Је ли што не спаваш?“ питам га. „Чекам те, баба ми казала“...

„Ама, Бане“, кажем, „сине, хтео сам нешто да ти кажем, сине... погледај ме. Загледај ме добро.“ Он подиже крупне, црне очице, гледа ме право, смеши се. Упамти татину слику, добро је упамти. Јер, ево, мало, још мало, па ме више никад нећеш видети. Ја ћу умрети, болестан сам, страшно болестан, труо, овде ме боли и овде и овде, ево готов сам, готов сам.“ Запрепашћен, он се напреже, грчи, не разуме, хоће да бризне у плач. „Погледај, погледај“, кажем, „умрећу, нема шта, заиста. Овако, скрстићу руке, овај прстен биће ту, ево овако, заклопити очи, закопаће ме у земљу, дубоко доле, и ти мораш бацити земље на сандук, на мене, на твога тату, бар неколико прегршта, тако се ваља, и више нећеш имати оца. Шта ћеш после, јадни, јадни мој Бане, шта ћеш после?“ Он је већ вриснуо, превија се као црвић, очајно пружа ручице према мени док се ја измичем, преклиње ме, моли: „Татице, татице, татице, мили татице, не дам те, не дам, нећеш умрети“, и грли ме, стеже, притискује на своја мала

прса, на којима је бела кошуљица већ сва мокра од суза. И ја непрестано вичем: „Хоћу, хоћу, хоћу, умрећу, умрећу, умрећу.“ и мучим га, и мучим се, и распињем се од бола, а слатко ми; док он вришти, превија се, јауче, цепајући мало срце; и све тако, задуго, задуго, док сасвим не малакше и заспи.

Онда стојим ја над његовом главом и гледам бедно, уплакано лице. Он се трза, мучи, час испрекидано уздахне, час зајечи, груди му се надимају, челанце мршти, уснице задрхте, сања. Гледам га још мало, па га остављам да шчепам своју ручну торбу. Спремим се да бежим.

Па отварам прозор и зверам по улици. Град замро. Месец нестао. Лишће шушти, и негде далеко према црној шуми дрхти једина светиљка. Све је замрло, све. Само пас нашег суседа, везан у дворишту до нас, кобно и промукло урла, те се његови дивљи И злослути тонови топе у самим мојим грудима, и пуним рана и пијаним од неизрециве сласти освете.

ПОНОР

Сасвим горе, на вртоглавим висинама Gemmypassa, стајали су они сами, раме уз раме, и чекали рађање сунца. Над њима је зјапила прозрачна дубина неба, под ногама друга, црна безданска дубина понора. И ћутали су и чинило се да не дишу да не би нарушили тишину.

Оздо, из потпуне таме, подизале се горе ка светлости мутне ноћне магле, згужване у бесформне масе, па се вукле, надимале и полипском подмуклошћу пузиле заплитајући се о стене. А дубоко доле у бездану тонуле су нејасне трунке грађевина. Ни звука, ни најслабијег даха ветра, ни лелујања алпијске траве. У притајеном вечном размишљању ћутала су и ледена поља и снегови, бескрајни камени ланци планина што су штрчали као изломљени и разбацани, као намрштени, црни и у облацима угушени огромни бршљани костура, горди посматрачи прохујалих векова, као пространство на коме је све изумрло, као предели давно угаслих, беживотних планета смрзлих у леденој кори — мрачни и величанствени амблеми свеопште смрти.

Сиве магле што су гмизале у мраку, нагомилани и огромни масиви тамнога стења и леда, чинили су се елементима свемирског хаоса што се у неравној међусобној борби и у свемирском покрету унапред час појављују, а час халапљиво прождиру и нестају, док над мрачним понором борбе, као неки вал који се осећа али не види, лебди велики дух великог Творца, свеприсутни и невидљив, непостижан и недељив. Као у тешком сну ваздух застао, занемео, замро. Све је у гробном ћутању, чекало сунце: да се појави, да оживи, да охрабри, да открави онај самртни лед планете.

Било је хладно. Полако, подмукло магле се подизале навише, пењале до њихових ногу, увијале њихова тела хладом, мучиле њихове очи. Укочени од зиме они се јежили, приљубљивали све ближе, све више, све присније и обоје у болном и неиздржљивом нестрпљењу, у муци очекивали су избављење* Штампан у Бранковом броју *Нове Европе*.

ње. Хтели су светлости и топлоте, осмејка и радости, хтели су сунца.

И оно се јавило. Ветрић једва чујном гамом пронео се кроз траве, преко љиљана, по леденим пољима, по највишим врхцима планина. Иза црних врхова, исред маглених таласа, заструјали су први милосрдни зраци, расипајући се широко по небу, дрхтећи у ваздуху, као радосни трели. Свечано, полако, тријумфално подизало се сунце усред радосног уздаха свемирског олакшања.

Онда се у блеску што је у дугим широким млазевима радосно бризнуо заљуљало цело огромно море магле. Растопљено злато разли се по маглама загревајући их, разносећи свуда свој топли, свој спасоносни, свој мили поздрав, и све живо, замирући, одговори у нежној, дрхтавој срећи, још сањиво све се пружало сунцу, очекивало његово миловање. Залелује се алпијска трава, широко се растворише плави љиљани, снажно замирисаше њихови петали; весело се заискрили снежни врхови и масиви глечера надвишени над безданом. Црни скелетни вршци заблисташе црвеним одблесцима.

У предсмртним мукама магле се грчиле, склупчавале, ковитлале, топиле. Прободене и растопљене оним младим зрацима прозирале су се, растезале, слабиле и малаксавале, ишчезавајући у висинама. Растопљено злато просипало се победоносно далеко већ у бездану, а по стенама бежале су вијући се гоњене и плашљиве сенке последњих облака. Сунце је изашло. Све се наједанпут испунило пијаном радошћу и смех, здрави, снажни победнички и весели смех живота пронесе се земљом. Засмејаше се снегови и зарумењене камене тврдиње, гласно и бурно засмејаше се потоци; све је оживело, све је удисало, све се наслађивало, свуда се проносио весели љубавни шапат.

Наслоњени једно уз друго они су још увек ћутљиво стајали. Онда се он одвојио, уклонио, сео на камен и плашљиво погледао у њу, док је она остала на месту узносећи се, пружајући се, нудећи се сунцу. Светле њене очи биле су широко отворене и пламтећи у екстази упијале су у себе живот. Млади, топли зраци заливали су јој лице, па су кроз трепавице проницали у дубину њених зеница, трептали на зарумењеним образима, мрсили се у златним паучинама њене косе претварајући је у златни ореол. Као код усхићене седмогодишње девојчице уста су јој била мало отворена. И док су јој се девичанске груди таласале у оном немиру, она је бесвесно, заједно с цвећем и снеговима, поздрављала овај слободни, широки, радосни живот.

Наједанпут, са својим сјајним преображеним лицем окренула се њему и као да је полетела или се сурвала грчевито га шчепала за руку.

— Боже, како сам срећна, ох колико сам срећна! Никад, целога свога живота, никад нисам била тако срећна — гушила се упијајући се у његове очи. — Волиш ли ме? А сунце, је ли, волиш ли га, волиш ли сунце? Небо волиш ли, волиш ли ове зраке, ове сјајне, ове златне снопове, волиш ли све? Боже, како чудно, како ја волим све ... овако ... тако ... сад ево овог часа све сам заволела и обухватила бих, обгрлила, утонула у све, растопила бих се сва у сунцу; хтела бих да полетим, да полетимо, да се растопимо тако заједно; је ли да се растопимо, да ишчезнемо у свему, да загрлимо?... И привијајући се све поверљивије и мазније настављала је брзо, не дишући:

— Ето, мили, драги, ти, мили мој драги ... кад сам била мала ... овако ... ох Боже, некад, не знам ни ја, тако нешто махнито, не сећам се више, ничега се не сећам, наслућивала сам, сањала сам, јест сањала сам, чезнула, жудила ... шта ми је сад, Боже? И сад је дошло то... ето потпуно... хвала Богу, потпуно све о чему сам сањала. Овде доћи ... Боже хвала ти ... ево овде прићи ми сасвим близу, одавде се види, осећа најбоље, загрли ме, јако ме загрли, јако, што јаче, тако ... гледај све се смеје, ама смеје се све, потоци, снегови, ваздух, глечери... Гле, љуљани плави, ено кађунак! Загрли ме, иди, иди брзо, убери, брзо бери оне љиљане пуне руке, моје љиљане ... све, донеси ми,

љуби ме, дај ми, закити се, украси ме, окити себе, молим те ... све моје љиљане, диши, удиши јако, живи, радуј се, живи! Кад сам мала била, а оно је сан био шта ли, онда сам замишљала, радовала се, заплакала наједанпут ... тако наједанпут и сад бих, Боже, исто онако плакала, али онако... А онамо, и онамо, видиш ли свуда тамо... онамо, снегови, злато, зраци, онај сјај, видиш ли, Боже, видиш ли? ... Онда је заћутала, занемела, за гледала се право у његове очи и хтела, очекивала његове брзе исто тако узбуђене одговоре. А он узрујан, сав узнемирен оним безумним изливом радости, гледао је и сам, нем, запрепашћен, у смртној муци да брзо пронађе, да каже нешто јако, узбуђено, снажно, што би је уверило и о његовом бурном узбуђењу. Али збуњен њеном младошћу, оном вечном ведрином младости што опија душу до лудила среће, он је наједанпут осетио како му је изненада немила страва заледила срце. И он јасно осети да се никако не може подићи до ње, да се онако не може радовати. Тада на његовом лицу заигра чудно израз неке дубоке мисли и јада. За неколико секунада букну пред његовом душом сва његова прошлост до најудаљенијих завојица, један живот сав одвратан, буран, перверзан, свакојак. И усред оне збуњености од срама, од кајања, од страха, од гриже савести и жаљења себе сама, он, први пут, јасно и оштро, осети како нешто као ужасна сенка старости паде однекуд на његов живот, оцрта се на његовом уплашеном лицу — сав ужас оне кобне разлике година на коју дотле никад није мислио. Малаксао уместо срећан, он се уплаши уместо да се нада. И с немирним, збуњеним очима, осушених уста, он одговори брзо, расејано:

— Да, врло лепо, имаш право, врло је лепо.

И тек што је ово рекао увиде и сам како је бескрајно јадан био овај одговор.

Као сан нејасна дотле, жена се прену, трже, онда се мало намршти и нешто свесније и као сама за себе стаде ослушкивати како се оне тајне силе буде.

Ћутали су. Његово укочено лице грчило се увек у оној ужасној напетости и јаду. Дисао је тешко, убрзано, као да се с највећом муком пење увис, дрхтао је од неког нејасног, језивог страха. Без снаге, без храбрости, без власти да влада собом он није могао пронаћи излаз. Онда је покушао да се насмеје. Смешкао се бесмислено и чинио се одвратним самом себи. Ћутали су дуго. А она је била све замишљенија и није му се више обраћала. Тада му се учини да је она погодила његову мисао и то га ужасну. И по сваку цену, што пре, одмах он је хтео да открије њену душу, да сазна оно што је она тог тренутка мислила, да брзо продре у само језгро питања што га је мучило.

Он устаде, узе је за руку:

— Мила, волиш ли ме, 'ајде брзо реци ми колико ме волиш?

— Ти знаш, па зашто ме питаш сад?

— Тако питам; срећан сам да увек о томе слушам.

— Добро, волим те ... Али признајем, малопре, неколико тренутака пре, волела сам те више.

— Заиста? Зашто?

— Не знам.

— Не, ти мораш, ти мораш рећи зашто, одмах ми мораш рећи.

— Кунем се не знам. Тако, наједанпут мање. Боже мој, то прође, тако наједанпут наиђе и прође. Ето сад те опет волим онако.

— А зашто, зашто ме волиш?

— Зашто? Безброј пута рекла сам ти зашто.

Њено се лице понова разведри. Она се смешила и говорила:

— Волим те, па волим те пре свега што си то ти, не знам то да ти кажем, што си ти, ето зато те волим. А после волим те што си паметан, озбиљан, побожан, отмен, али највише, највише што ниси као други, ето зато те највише волим,. због твоје прошлости што је чекала мене, што је сањала мене...

— Гле, а ти баш сигурна у то?

— Сигурна, да. Ти си ми рекао а ја ти верујем све, све је свето што ти кажеш.

Он је загрли и сакри лице. Онда се насмеја:

— Добро, лепо, добро. Али једнога дана сазнаш ти, да она прошлост, на пример, да сва она прошлост... то јест да није све онако као што сам те уверио, да није баш све онако. Да ли би ме волела тада?

Она лако задрхта али одлучно рече:

— Не. Зашто ми то говориш? Шта хоћеш?

— Шалим се, шалим, само се шалим. Ти знаш, није реч о мени. Па ти знаш да не може бити реч о мени. Онако ме интересује, јако, јако ме занима искрено занима. Али не треба толико заиста ... Жена, свака жена не би требала тако... претерано.

Он се играо неном руком, подрхтавао и продужио:

— Узми овако (разговарамо ништа друго, је ли?), узми овако пример један, једну категорију људи: прво, најпре, жена је анђео, прави правцати анђео, као ти, разумеш ли? Он је бурне, ружне прљаве прошлости, одвратног живота, немиран је и сав огрезао у неизлечивој страсти. Он и не тежи да се поправи; пази добро! А њу воли, то подвлачим. Он лаже, разумеш ли ме, лаже све, мора да лаже, али је добар и не труди се да се поправи јер зна да то не може, не каје се јер не помаже, али је у ствари добар, има пуно таквих. „Шта ћу“, мисли он, „ето и ја не бих хтео да сам такав, никако не бих хтео, али морам бити такав, немам снаге и нисам своје сопствено дело.“ А она у

заблуди о њему, а он је воли, кажем ти, лудо је воли, и после, најзад, она, разумеш ли, сазна све. Може ли се том човеку опростити?

— Опростити таком човеку? Боже, никад, никад!

— Добро, ти кажеш, тако ти кажеш, добро, али друга категорија, ево, други пример, овакав рецимо: до брака буран, пуст, рђав живот. Онда после тога горко и отровно кајање и жарка, искрена жеља да се постане бољи, али не може, никако не може и никад неће моћи, јер крв, навика, страст, јер све је јаче, ужасно јаче. „Ето дао бих ногу, руку, шта не бих дао“, мисли он, „да бољи будем, да се наједанпут створим други, али не могу, не могу никако, не могу.“ Може ли му се опростити?

— Не, не, не може.

— Лепо, ти то кажеш, али то је лудо. Онда добро, узми трећу категорију овако: до брака рђав, покварен, свакојак живот, а у браку светао. Он је заиста други, очишћен и почиње нов, чист, исправан, сјајан живот најлепше верности. Замисли тако, а тада?

Она одговори брзо, упорно:

— Ни онда, ни онда; ја мислим ни онда не може, никако не може; не знам, али не може. И доста с твојим категоријама, него гледај тамо, ено, гледај тамо.

— Да, али ја не разумем, ја никако не разумем, лудо је то, нечовечно, то је лудо — упао је он брзо, бледећи.

Она га погледа зачуђено.

— Шалиш се. Шта ти је?

А човек се наједанпут снажно засмеја:

— Та шалим се, да, шалим се. Ти си у праву, потпуно си у праву. Никад не би требало опростити, никад, никад, никад, никоме!

Онда пажљиво, јако пажљиво погледа у понор који је ћутао. Па се брзо прену, и као да виче у помоћ врисну:

— Драга! драга! драга!

ЖЕНА

Tu maitrrais l'univers entier dans ta ruelle
Fleurs du mal

Прозори су гледали у врт и први сунчани зраци пролећа златили су чипкане завесе. У постељи, у пени из чипака, лежала је болесна жена и дисала брзо. Над њом, сасвим младом, лелујали су се лаки облаци завесица од белог тила, а према њој, на зиду, висио је гоблен са мотивом пасторала. Доле, на поду, плавио се ћилим пастелноплаве боје, а на мраморном камину куцао је старински сат „куранте“ са паром маркиза што играју минует. По зиду, покривеном плавом свилом, висили су акварелни портрети и порцуланске минијатуре.

Чинило се да жена спава. А у алкову, скривен свиленим портијерама, налазио се опет плави, меки диван, пун малих плавих јастучића, сав ишаран везовима, и на њему је седео човек. Уверен да болесна жена спава он је желео да се умири, али је његов немирни поглед лутао на све стране: час по угловима собе где се низ укусне полице од цвећа спуштале зелене вреже лозица и ружа пузавица, час на тоалет начичкан скупоценим бочицама од кристала, а час на елегантни сто писаћи са навлаком од корњаче у златним рамовима и са великим и раскошним букетом јоргована.

Наједанпут, стегнута грла и пре него што би бризнуо у плач и гласно зајецао, човек окрете главу, ухвати се обема рукама за њу, па устаде, остави болесницу и појури у суседну собу да се исплаче. И скрушен, полудео, модар, у побеснелом очајању, тресао се, грчио, ломио руке, уверен сасвим: да је сваком надању дошао крај и да ће за неколико дана само остати без најмилијег створења за које везиваше све наде у будућности, од кога је очекивао да му живот испуни најлепшом срећом на свету, оном рајском и немогућом срећом о којој никад није престао да сања.

Четвртог месеца од венчања бременитост је толико била ослабила нежну жену, да лако запаљење плућне марамице, које би се иначе без опасности преболело, доведе ево у питање живот оба бића, сав неисказано слатки сан ојађеног мужа.

Кад се постепено савладао, а умирила га тек неумољива одлука да умре заједно с њом, он лагано, на прстима, приђе вратима да ослушне.

А за то време њој се већ чудно учинило његово задржавање у суседној соби, па га позивала слабим гласом. И док је он журно брисао влажне очи, усиљено и збуњено развлачио усне у осмејак, она је шапутала:

— Ти си плакао. О познаје се, познајем; богами, познајем, плакао си.

Он се претварао да га то љути.

— Плакао? Та шта говориш, зашто бих плакао?

— Плакао си, јер си изгубио сваку наду.

— Мила моја, твоју болест друге издржавају на ногама, али ти си мала маза.

— То је проста утеха, али ја ћу ти умрети, ето видећеш. Ми ћемо ти умрети ... обоје ћемо ти умрети. А ти, ти ћеш нас жалити, па ћеш се после, као и сви, оженити.

И после тога укочено загледа у његове ужаснуте зенице као да би хтела оно немогуће: да продре и да сазна чак н најинтимнију тајну његових доцнијих мисли. Он јој не даде да говори даље и нежно затвори шаком њена врела уста:

— Убијаш ме тако...

— Ти, ти, ти, — шапутала је она кроз уздрхтале прсте — да знаш како те волим и како ми је жао да умрем.

И њене дубоке, сјајне и ватрене очи овлажише се. А њега је све више растрзало узбуђење и не знајући више шта чини он подиже из постеље и понесе у наручју њено као сенка лако тело. Држећи га тако и носећи преко собе њему се чинило да у рукама држи врео костур по коме пада дуга плава коса, па се ужасну и опет га остави у постељу. А кад је покри, понова седе крај ње:

— Данас, богами, сад, ето данас, сад лепше изгледаш него јуче. И поглед ти је чистији и израз ведрији, свежија си. Пре два дана, признајем ти, био сам се уплашио, али данас, сад, ево ни најмање не бринем, ништа не бринем, не бојим се. Данас, доцније, после, ићи ћу чак у кафану, радићу све онако као да си потпуно здрава!

Она га је мучно слушала, мрштила се, није му веровала.

— Не мучи ме. Боље погледај ове ружице на јагодицама; то необично и неприродно руменило најбољи ти је предзнак смрти. Не заваравај ме, ја нисам дете. И љути ме кад говориш тако. Ја примећујем по свима око мене: сви су забринути, сви ме нарочито гледају, сви су наду изгубили. Али твоје очајно лице и моје слутње моје предосећање довољно ми је. Малочас плакао си, зар ниси?

Па се окрете од њега да зажмури и узбуђено дише.

— Драга, преклињем те, гледај ме, слушај што ћу ти рећи.

И док је она напрежући се подизала влажне очне капке, он је настављао:

— За неколико дана, веруј ми, ама веруј ми, бићеш сасвим здрава, трчаћеш. Кад сам синоћ молио лекара да ми каже истину, он се озбиљно љутио и рекао ми: право сте дете, богами као неко дете, ви сте слаботиња, идите и лезите без бриге, она поуздано иде набоље, устаће кроз недељу дана ... Ето то је казао, баш овако исто, од речи до речи. А кад устанеш и кад се добро будеш опоравила, сећаш ли се шта смо се споразумели? Пакуј се, па брзо на пут. Мислим да ћу ти у свему попустити: путоваћемо по оном твом плану, ићи ћемо куд год ти хоћеш, остаћемо колико ти будеш хтела. Е па лепо посетићемо и твоју стару учитељицу Францускињу. Тражићемо је по целој Швајцарској, тражићемо је све док је не пронађемо, јер видим, видим добро да њу више волиш него и мене. Плакаћете опет кад се састанете, онако исто као што сте плакале при растанку пре три године. Замисли, мила моја, јуримо возом. Ручамо у вагон-ресторану кроз Швајцарску. Пролазе рајски предели. После ручка ја се завалио, запалио цигарету и пијем француску каву. И то пушим на ону ћилибарску муштиклу. Знаш кад смо се венчали, па после венчања путовали, а ти ми кажеш: „Уживам, велиш, кад пушиш на том ћилибару, а на прсту ти бурма. Изгледаш озбиљан, прави правцати муж. Баш имам осећање да сам жена озбиљног човека, да сам заштићена, потпуно заштићена.“

Па јури воз, пресеца оне рајске пределе и пролазимо кроз дивне вароши. А ти искривила главицу, у оном твом путничком шеширићу са велом ја уживам да те видим са тим велом и тако те нај више волим, и сваки час ме питаш: „Је ли, где смо сад, драги? Гле онај пејзаж, оно дивно парче!“

Па ћемо седети на трави крај језера. Замисли, сасвим сами у сасвим непознатом месту, у сасвим непознатом свету! Сви ће нас љупко и радознало загледати јер смо тако млади и сви ће се питати да ли смо брат и сестра јер смо обоје плави ... А догодине ићи ћемо сви троје, и сваке године, и нећемо никад пропустити да видимо твоју Францускињу, и више неће нико мислити да смо брат и сестра, и бићемо све срећнији, је ли?

— Мучим се кад тако говориш, ужасно се мучим.

— Напротив, мисли на то и то ће те брже подићи... А кад се вратимо с пута све ће у нашој кући бити уређено. Башта у винограду биће прави рај. Са терасе гледаћемо Авалу, Космај и Рудник с једне, вршачке планине, Дунав и банатску равницу с друге стране. Играћемо се по винограду као права деца, знаш ли, као кад смо били вереници и кад си се ти скривала иза великог ора код бунара?

А жена је ћутала, каткад само подизала очи и гледала га, као да је хтела да каже: јаој, не мучи ме даље, доста, ох доста, није ми ни до чега.

Али је он, убеђен да је ипак једино тако може окрепити, упорно настављао: и подсећао је на најмилије и најслађе успомене из прошлости, читао најлепша места из књига којима су се заједно одушевљавали, причао дивне планове о животу што их чека.

И тако увек, свакога дана, све док се не би уверио да је заспала. А тада би умукао и остао да је посматра у страху од језивог мира који је владао у соби болеснице, где се чуло само њено убрзано дисање и како се откуцаји часовника мешају са болесним ваздухом собе и откуцајима њеног ослабелог срца. И час прелазећи у суседну собу да узме њезину слику веренице, да је посматра кад је здрава била, љуби и над њом плаче најболнијим плачем, а час враћајући се к њој да гледа у њено слабо, сјајно од ватре лице и како се убрзано уздиже свилени покривач на њеним грудима, он је жудно дочекивао зору И очекивао да се пробуди да би се уверио да ли јој је мало, мало боље...

Продирала је бледа светлост зоре кад се она пробудила. Човек прискочи од прозора одакле је, размакнувши завесу, посматрао два велика црвена ока воза који је лагано прелазио савски мост и личио на огромну и црну гусеницу која мили.

— Добро си спавала, мила, признај.

— А ти, зашто ниси спавао ти?

Па сама одговори:..

— Јер не бринеш, је ли? Или си спремао нове, китњасте говоре са којима мислиш да ме оздравиш, да ме на силу подигнеш. Чуј ме, мени је потребан мир, потпун мир, обећај ми да ћеш ме штедити, да ме више никад нећеш тешити, не љути се, али обећај то.

Он се уздржа да не покаже колико га то заболи.

— Кад хоћеш тако, ћутаћу увек.

— Ћутаћеш, да? Хвала. А зашто ниси спавао?

— Спавао сам.

— Не верујем ти, ниси се ни свлачио.

— Спавао сам тако на дивану, с прекидима, и сањао сам.

— Сањао? Шта? Кога си сањао?

Он подиже очи као да би хтео да се сети.

— Баш хоћеш да знаш?

— Хоћу, да.

— Некога кога не волим, онога, ти знаш, што ти се некад удварао, пре него што сам те познао.

— Кога, кога, брзо!

— Сањао сам Сашу.

Муњевит, најрадозналији осмех сину око њених усана па одлети.

После кратког ћутања она рече:

— Па?

и неочекивано човек осети нешто врло важно па се охрабри.

— Ево, ти си као шетала с њим испод руке ливадом једном иза нашег винограда, брали сте цвеће. Као луд јурио сам ја све за вама, трчао, заплитао се за траву, падао.

Она згодније наслони главу, уздахну испрекидано, спречи да плане нов осмех који се фино заче, лако залепрша, па пролети и понова рече:

— Па?

— И тако, грло ми се стегло, ноге као оковане, а ја хоћу да трчим за вама, али не могу, док ви журно одмичете и некако лако као да летите. Понекад би се осврнули, па би се опет губили све даље и дубље, као да ми се подсмевате, а ја хоћу да вичем, али не могу промукао сам и... ох не, не могу, никад не бих умео исказати оне муке, онај бол, онај ужас.

— Буди добар да ми подигнеш узглавље.

И жена која данима није могла подићи главу налакти се, па се загледа у њега очекујући.

Он као љутито и мучно упита:

— Баш све да испричам?

— Све, све.

— Онда сте стали усред оне велике траве. Ти си била у плавој цицаној хаљини, попрсканој белим округластим печатима, оној у којој сам највише уживао кад смо били вереници и у којој си ти заиста дивна. И баш то што си у тој хаљини... „Зашто, мислим ја, с њим у овој мојој хаљини и она баш лептираста машна на коси.“ И опет хоћу да вичем али никако не могу, ах Боже, никако не могу, а чини ми се све кад бих могао и кад би ти чула ... али наједанпут погледам а он примакао главу твојој, па усне и ти тако исто и ... он те пољуби.

Онај мутан поглед жене засја, па се усредсреди и као разведри. Она изовори и по трећи пут:

— Па?

Он уморно пређе руком преко чела.

Она понови:

— Па? Па шта је с тим?

— Ништа, али то, ваљда, није пријатно, не?

и наједанпут он учини све да би изгледао утучен, страшан, па устреми укочен поглед на њу:

— Молим те кажи, реци ми, молим те, преклињем те: јеси ли га икад макар мало, макар најмање волела? Јер ја се никад не могу смирити. Ја га мрзим. Ја не знам, ето, он ме увек мучи тако, мучи ме. Пре годину дана гледао сам док си говорила с њим и приметио сам да ниси, као да ниси баш сасвим равнодушна. Кажи, умири ме, закуни ми се, откриј ми истину, откриј ми праву истину: јеси ли га икад макар мало волела?!

— А ти, шта мислиш?

Један сноп сунчаних зракова, пун боја, проби кроз прозор па задрхта и обасја пене од чипака.

Она дубоко уздахну и рече одушевљено:

— Ох како ме, ох како ме крепе ови зраци, ови зраци!

А он преклињући:

— Што ме мучиш?

Жена се подиже па седе у постељи не дивећи се откуд јој снага.

— Мили, да знаш како те безумно волим, мили, безумно — па се видело колико је озарена срећом, милујући меком и белом руком његову плаву косу, док је он, румен и напрегнут, погнуте главе узбуђено дисао.

— Радости моја, ја само тебе волим, само тебе!

Па удеси онај израз жене што се налази поред мужа, а на себи осећа туђ поглед мушкарца.

На гоблену са мотивом пасторала и на ћилиму пастелноплаве боје заиграше сунчане зраке. Онда човек устаде, полако одшкрину прозор те свеж и мирисан ваздух улете уносећи здравље. Потом, пошто принесе раскошан букет свежег јоргована, седе на ниску табурету поред постеље, узе њену руку и љубљаше је.

А болестан ваздух нагло јурну напоље, ствари понова засветлише, очи понова оживеше и човек, раздраган али пажљив и замишљен, гледаше како оздрављаше жена.

ВАСКРСЕЊЕ

1

Оног вечера, уочи великог празника, кад је мала госпођа Лењенски сама и узбуђена излазила из кина где је гледала „Васкрсење“, Београд је бљештао у осветљењу преко обичаја, и онај свет који се тискао, пун свежег и звонког смеха, газио је чврстим и слободним покретима, махао рукама, ишао уздигнуте главе, и тако уливао неко нарочито, чаробно расположење и некакав чудан полет воље. Чинило се као да је свакоме срце пуно, и вене, нерви некако разиграни, и да је један од првих пролећних дана успео да подигне заморене капке одагна ону убиствену оморину духа, растера туробну мисао и распали махнити неки жар који је све дотле тињао негде доле, дубоко у пепелу мрачног очајања. И то расположење што је тако, на све стране, распростирало читаве таласе моралне снаге и будило и расцветавало најнежнија осећања и најслађе снове, захвати и занесе наједанпут и чудно и саму госпођу Лењенски чим је, још усред оне пријатне опијености од утисака које је тамо примила, својом ножицом у црној свиленој ципелици, лака као ласта иако пуначка, ступила на улицу међу шумну и миришљаву гомилу света. Јер оно збркано, онај неодређени немир који се увукао био у њену душу за време док је тамо унутра с напрегнутом пажњом пратила историју једне Маслове, па се као неки дотле непознати елеменат напињао и узнемиравао је неким колебљивим наговештајима какве је дотле само понекад осетила, не само да се наједанпут стишао кад се умешала у хуку оне миришљаве реке, него се тај исти немир сместа претворио у нешто одлучно до раздраганости, до прелома, нешто тако одлучно после чега се улази у нов живот. Да ли у оним катастрофалним променама и авантурама у бурном животу Маслове, у оним ситуацијама у којима се наизменично налазила ова кћи неудате служавке и унука краварке, или у чему другом, она то није знала, али је било нечег дражесног и до бола привлачног у свим тим околностима које су једно створење онако чедне, сеоске простодушности сурово гурнуле у оно хронично и циничко грешење противу једне божанске заповести, нема сумње најсветије. И она саблажњива сцена у бљештавом салону јавне куће Китајеве, оно разгољено развратно уживање, оргије разголићених жена у мушким крилима, усред музике, вриштања, алкохола, дима од дувана и пољубаца, оне рашчупављене косе, они разблудни покрети, онај дивљи пламен страсти у лудачкој граји теревенке, све то, и усред тога некад чиста и чедна, после пропала и некрива Кађенка, допадало се некако и дирљиво дражило госпођу Лењенски, опхрвану једним силним и необузданим наступом неодређене чежње за неком променом, за нечим новим што је хтела и тражила свом снагом своје крви и мишића.

Па госпођа Леђенски осети како јој у души опет оживе нека искра наде. И тако, још више оживљена оним свежим смехом гомиле, она је промицала кроз њу живо и брзо и журила да се нађе што пре у каквој маленој, мирној улици, па да тамо у тишини, са овом новом снагом коју је осетила, овако жилавија, отпорнија, јача, покуша довести у склад све оно колебљиво у духу што јој час изгледа ситно и ништавно, а час бескрајно важно и судбоносно.

Госпођа Леђенски покуша прво да изазове срдито сећање ка прошлост, на онај доскорашњи живот у провинцији, монотон, мучан, глуп, на низ неиздржљиво досадних и празних дана који су, истина, отишли унеповрат. И заиста, то сећање, састављено од јасних слика, јави се искидано и у исто време са наступом оне туге која гуши, па после стеже срце једним узаним обручем до болног заноса. Она муњевито угледа себе, своју рођену фигуру н своју до ужаса тужну, очајну главу на сивом и замагљеном окну оног истог прозора кроз који је, десет жалосних јесени, мртво гледала у блатне коловозе иа широкој и пустој улици паланке, и гдекад покисле коње који су се пушили и мокре дизгине и руке погуреног у таљигама сељака под капуљачом; па бескрајно дуге зимске ноћи чаме, док је господин Леђенски прекраћивао време коцком у кафани, а она се превијала, сагоревала у грчевима, чезнула до несвести, плакала оним великим болним плачем до праве обамрлости, и најзад јуначким самоодрицањем у тузи, у сажаљењу неком према себи, снагом којој се сама дивила, са влађивала ону ускипелу до беса душевну буру.

Али шта је то што је њој давало снаге да издржи? Откуд само истрајност оне наде? Откуд она вера да ће све оно проћи и да ће настати лепши дани? Шта је одржало њен разум? — Сад, кад је минуо сав тај ужас, кад је све то отишло унеповрат, а бујна нека физичка одважност распалила вољу, сад кад се и сама чудила својој новој снази, њој се чинило бесмислено задржавати се на томе, расипати и даље снагу, скањивати се и трошити у глупом колебању. Једно је само било јасно: сва прошлост, празна, јадна, очајна и мртва, испуњена мрачним и хладним осећањима, треба да буде откупљена полетом новог живота, једним новим, узвишеним идеалом, новом једном жарком вером, једном љубављу. А то не би био пад, никако то не би био пад него узвишење. Јер сва она бедна прошлост није значила ништа друго но немир, несклад, лаж, док је ово што ће да дође равнотежа, мир, склад, истина.

И у једном низу брзих, ужасних визија, госпођа Леђенски угледа још једном сву прошлост са страхом који је каменио: оно блажено детињство, онда вера девојке, па сумња, па разочарања и резигнација која је испунила њене последње, најтеже године живота. А те последње године трулежи значиле су једно грозно умирање. Све до смрти првога детета мислило се још о животу, после су саградили гробницу да у њу спусте оно драго створење, кад је она стала мислити о могућности смрти; а кад су се чланови породице поделили између куће и гробнице, неминовност смрти, сама смрт заузимала је пену пажњу више него живот. И тако, да није било рата, да није дошао онај ужас који је њој донео спасење, њој би остало само да копни, да полако и сигурно умире, да чека свој ред, да чека смрт од које се већ давно била престала да плаши.

Али сад, настао је ето нов живот и нова нека препорођена савест категорички тражи да се о том новом животу мисли. Неки страшан крик, неки очајан јаук распиње понекад грозним ноктима душу која већ јасно осећа пролазност свега, и помисао на

пролазност њених дражи жене, оних драгоцених дражи које могу нестати, које ће сигурно нестати, убија, растрже, унесрећава. Али се у смрт понова не сме. И онај живот јадне Маслове, горак, отрован, чемеран, бољи је, бољи је ипак од смрти. И сав онај ужас прогонства, онај бели Сибир са сивим казаматима, бајонетима, кнутама, јехтиком, сав онај бол тамо човечнији је, слађи је, привлачнији, људскији од оног грозног, очајног грицкања хладне смрти, умирања од досаде, од оне јадне труле и гнојаве чаме прошлости.

Па госпођа Леђенски лепо осети како кроз њене жиле прође нека нежност, дубоко неко осећање симпатије за ту несрећну Кањенку, чији би живот она хтела да проживи — она, најжеднија живота жена на свету — а уместо свог ситног, ништавног живота; а после радосно да умре, уверена да је оно живот од врлина, а не овај њен и милиона других распалих у гнојавој трулежи. Јер та, напротив, срећна Кањенка, којој је вредно било живети и за онај један једини загрљај у наручју Нехљудова, оног високог, елегантног господина у бунди или снажног Симонсона, док су звона оглашавала Ускрс и брујање њихово умирало у бескрајним белинама сибирским, та Кањенка знала је зашто је живела. Па је она фигура стаситог Нехљудова поново занесе; и неизбежном неком везом одмах затим друга, у истој оној соби паланке одвратна слика господина Леђенског, како с брадом на грудима, укочена лица, спава док му се конци од слузи развлаче и откидају са ивице влажних усана, загуши је до ужаса.

Да уклони ову грозну слику, госпођа Леђенски се нагло окрете назад. И у исти мах један висок, елегантан и леп господин отменог изгледа, збуњено скиде шешир, па је испрекидано и неразговетно одмах стао муцати нешто о томе како се усудио да иде за њом и да је прати и како је једину жељу имао да њу упозна.

Госпођа Леђенски застаде, па се веома зачуди својој савршеној мирноћи и присебности.

— Нисте први кога сам приметила да ме прати — рече она.

— Заиста, госпођо, немам обичај...

— Али први сте коме сам допустила да ми приђе.

— Срећа, коју не знам како, али...

— Одскора сам у великој вароши и, признајем, све ме интересује. Удата сам, али људи данас...

— Госпођо, нису сви једнаки.

— Скоро сви нестали су.

— О, о људима мислим ја горе од вас, много горе, госпођо. А ви сте рекли *скоро* сви...

— То ми се не допада, брутално је. Себе изузимати, то је помало...

— Требаће дуго да ме упознате, а кад бисте то хтели, госпођо, и после тога највеће чудо било би за вас ова смелост моја да вам приђем.

Он је ишао поред ње лагано, упола окренут, у оном нервозном узбуђењу које човека чини комичним, извештаченим и некако нарочито слабим. Његово лице, развучено у један неприродан, намештен и сажаљив осмејак, имало је заиста нечег детињског, као и цело његово понашање.

После је он казао ко је, био све слободнији, све говорљивији, несташнији и љубазнији, па прешао да говори озбиљно и узбуђено, а она се све више наслађивала његовим финим наговештајима среће која јој се чинила сад тако близу.

— Кроз цео мој живот, госпођо, који је био тих, складан, прост, ја сам се увек осећао несрећним. Понекад, гушен силним наступима туге, ја сам грозно очајавао у мртвилу тога живота без живота. Тада, у својој мирној повучености, усред својих снова и чежњи, ја сам назирао жену коју сам данас први пут срео лице у лице. Ја се не варам, госпођо. Јер како бих иначе могао тумачити ону разбукталост, ону прву ускипелост, ону грозницу која ме је обузела онога дана кад сам вас, у мору других жена, први пут срео, и која ми овог тренутка даје смелост, којој се дивим, да вам учиним ову исповест, најискренију коју сам у животу учинио... Допустите ми, госпођо. Ја знам да ми ви с правом можете не веровати, да се ви с правом можете питати: откуд то да човек који ме је само видео, који о мени ништа не зна који са мном није проговорио ниједну реч, откуд то да он на првом сусрету говори овако као што вам говорим ја? Али не заборавите, госпођо, да има напрасних утисака, да има махнитих момената насмрт важних у животу човека кад он, гоњен мрачним и слепим неким нагоном, потмулим радом неких сила које не познаје, ни сам не знајући шта се то с њим догађа, везује и одлучује своју судбину за некога, за личност коју први пут види. Ја не знам, али бих се заклео да су све моје мисли и ваше мисли, да је мој сан и ваш сан, да се у вашој души мора дешавати оно исто што се и у мојој души догађа.

И тако је он говорио даље и све ватреније, али некако лако и течно као да му то није било први пут да тако говори, а она га је слушала пажљиво и није га прекидала никако, док су корачали испод дрвећа које је лупило. А на растанку она му је стегла руку и казала.

— Заиста, нисте као други, признајем. До виђења!

Па је тек после растанка госпођа Леђенски осетила силно узбуђење и страх и немир да господин Леђенски не примети на њој какве год промене. Али господин Леђенски ништа није приметио, иако је то било први пут да се пре ње кући вратио.

— И тебе се ништа не тиче што се твоја жена вратила кући после тебе? — питала га је немирно госпођа Леђенски извлачећи иглу из шешира према огледалу.

— О, — одговори љубазно господин Леђенски — па ти добро знаш да то никад није био мој обичај. Нити сам те питао досад, нити ћу те питати одсад. И ти треба да знаш, драга моја, да начин нашег живота не може ни остати као у провинцији; ми сад живимо у престоници, драга моја, у престоници.

Ових истих првих пролећних дана снажног и разбукталог живота, једно послеподне, господин Лећенски, начелник општег одељења, узе главу међу длanове, па је, налакћен тако за писаћим столом, ослушкивао из своје собе министарства, свеж женски смех што се звонко разлегао и треперио у побочним канцеларијама његових потчињених чиновника. Господина Лећенског није мучила никаква страшна брига нити туробна мисао. Једна дивно мирна савест, којом се он увек дичио, и једно ретко душевно спокојство, давали су његовом лицу онај благ, миран и племенит израз човека савршено задовољна собом. Али ово послеподне, баш овај смех на који зимус не би ни обратио пажњу, дирао га је чудно, па му се чинило да га он некако и сувише одваја од оних тамо младих што се шале, са којима би он радо био интиман и којима би хтео да каже: да ону хијерархијску границу коју је неко поставио између њих и њега просто треба да избришу као да не постоји, те да га сматрају за друга, онако равноправно, и као човека пред којим се може до миле воље шалити и смејати. Али то никако није било могуће, и баш зато што је то немогуће било, мучило је г. Лећенског, па је у грудима осећао као неко клупче које га гуши до плача. Та проклета граница, тако видљиво и сурово постављена у канцеларији, иде за човеком, па после стоји онако исто оштро повучена и устремљена и напољу у животу. И увек, и на сваком кораку, саплиће се човек на њу, и она га опомиње да не сме и да нема права бити млад и онда кад он свим својим нервима, сваком својом жилицом и целим својим бићем, осећа савршено да у њему букти румени пламен оне узвишене и праве младићске силе. И како је ужасно то да човек, чијој се снажној природи треба дивити, један човек који из неких узрока пати од дуже уздржљивости, па поред тога некако очувао и младост срца, изгледа комичан некоме у неким приликама, а нарочито у очима те младежи, и то ове данашње младежи, која у ствари и нема млада срца и којој једино године, дакле цифре, дају право на све.

И тако, савладан силином своје туге, господин Лећенски устаде нагло иза писаћег стола и приђе великом огледалу до прозора. Онда стаде испитивати свој спољашњи изглед и, као да пије он то, сам лично господин начелник, који посматра себе, него друго неко лице, заузе непристрасан став посматрача, па се нарочито упиљи у своје густе, проседе веђе и чело избраздано многим борама.

И господин Лећенски увери се намах да пред њим стоји неко који за себе не би могао баш рећи да је млад, па му срце стеже неки узан обруч и у њему нешто јаукну: јао, јао, те се брже уклони као поражен оним што је угледао. Онда је крупно корачао по соби, и тако, утучен оним утиском, осећао је како га страшно и ситно кључе нека артерија у мозгу до помрачења у глави. И у том мраку, нејасно и збркано, изађе му сва прохујала младост, празна, старачка, неискоришћена. И тако у искиданим сликама, лудо брзо, пролазиле су поред њега све прошле несреће, све болести, сви сукоби; и сва одвратна досада паланке у којој се годинама распадао згади му се грозно.

И усред тог неиздржљивог осећања врата се његове собе отворише и несташним једним гестом мали женски чиновник који уђе, упитно погледа господина начелника: је ли вољан да потпише. А овај мали женски чиновник, ова отмена и бледа девојка црвених усана, ова Рускиња, Тања, у чијем је гласу имало нечег што необично опија и открива неке дубоке, непознате чежње уносила је увек у собу господина Лењенског неки мистичан занос који је у њему будио немир који се не може одредити.

— О, ви сте врло, врло вредни, госпођице Тања!

— Да, да.

— И навикли сте већ, радите све?

— Ну да, навикла да.

— Добро говорите српски.

— Морам, да!

Па је она, нагнута, подносила плаве, ситно исписане табаке и тражила оно место за потпис, а господин Лењенски, узрујан близином оне мале главе, раширеним ноздрвама удисао мирис њене косе.

— Кога имате овде у Београду, госпођице Тања?

— Маму.

— Вас две?

— Да, да.

— Ваш отац шта је био?

— Ђенерал, гувернер..

— Ама ви мора да се мучите овде? Ви сте много трпели?

— О да, много.

И у том тренутку једна искрена и дубока нежност, нешто благо до суза поплави душу господина Лењенског, па је зажелео да јој говори дуго, много и топло и да је потпуно увери како је готов да се за њу сав жртвује, онако, из једног најчистијег осећања, једино из тога осећања, и то да се жртвује до краја целим својим бићем, ако би тако могао бар донекле да ублажи оне њене муке, те да их заборави и понова почне лепо и добро мислити о људима и о животу.

— Да вам нешто кажем, госпођице Тања. Ви немате баш никог овде?

— О да, о не!

— Знате ли шта? Ето ја сам ту. За све обратите се мени, молим вас. Али пазите: с правом се обратите мени. Просто замислите да имате брата. Ето ја сам ваш брат. Кажем вам, ама за све, за све што вам треба.

— О, merci, merci!

— Хоћете?

— Ну да.

— Дакле просто замислите да имате брата. Ето ја сам ваш брат. И просто кажете на пример... дођете овде код мене, прићете ми и кажете, кажете... све што кажете...

— Ја вама врло захвална.

— Рецимо: не седи вам се у канцеларији. Да узмемо тај пример. Ви просто дођете код мене, прићете ми и кажете, кажете: излет. Знате ли шта је то излет?

— Не, не.

— Излет, то је promenade.

— Ну да. Ја врло волим излет. Ви пустите мене, да?

— Наравно, забога.

— Ох, ја *очень,* ја врло, врло задовољна.

— Или да узмемо други пример: треба вам шешир.

— О не треба, не.

— Како не, не? Треба вама шешир. Да, да, треба вама шешир. Дакле треба шешир. Ви просто кажете: шешир. И тако даље, и тако даље. Јер видите, ви још мене не познајете, госпођице Тања.

— Не, јесте, не.

— Знам ја да ви мене не познајете. А ја се исто тако мучим као и ви; још горе, верујте.

— Како, но како се ви мучите? Ја не хтела да се ви мучите.

— Дакле ево како, госпођице Тања. Пре свега немојте ме погрешно разумети. Не мучим се ја онако, рецимо материјално. Не, Боже сачувај. Него... како да се изразим: душа ми се мучи... Ето, ја имам руску душу, широку, огромну као ваш Сибир, али

празну, мртву. Моја душа, то је празно гнездо. Ето, добро сам казао, сасвим сам се добро изразио, празно гнездо и ништа више.

— Али ви имате вашу жену, да?

— Имам ја жену. Јест, цела истина, имам ја жену. Али, како бих вам рекао, госпођице Тања? Моја жена мене *не понимајет;* ето, просто она мене *не понимајет*.

— Тако?

— Да. Али о томе други пут.

— Ну да, ну да.

— Дакле други пут... Као што сам рекао: ви просто замислите да имате брата, дођете овде, пријђете ми и кажете... кажете: ево ме... И после разговарамо даље. Дакле тако?

— Да, да, да.

И господин Леђенски јако и срдачно стеже малу руску руку. Онда, и кад она изађе, вичним једним покретом извади своју врло укусну табакеру, запали цигарету, узе штап и шешир, па стрча низ степенице и изађе на улицу.

То вече многобројни познаници господина Леђенског беху јако изненађени његовом изванредном, просто невиђеном срдачношћу, јер се он клањао лево и десно тако љубазно и скидао шешир тако дубоко и са изразом таквог блаженства, да се њима чинило како је господин Леђенски, у најмању руку, морао постати чланом какве значајне делегације или тако нешто слично.

А он се и даље неуморно клањао на све стране и смешио раздраган, блажен, очаран и обузет увек оним новим осећањем нагона неког да се жртвује. „Ако један створ заслужује да се човек за њега сав жртвује, то је она, Тања, мислио је господин Леђенски. Ето то је жена о којој сам сањао; то је жена за коју се просто, без икаквог размишљања, главачке скаче у провалију.“

2

Кад се господин Леђенски, неколико дана доцније, једног лепог и благог вечера пуног месечине, вратио сасвим касно кући, госпођа Леђенски преко обичаја, још није била стигла. Њему силно одлакну. И кад се она, са извињењем на уснама и нешто збуњена, појави на вратима, он хитро скочи па јој пође у сусрет.

— Драга моја, — рече он нежно — ето тако те волим. Ти мораш, ето кажем ти просто, ти се мораш мало отрести, размрдати, ослободити оне грозне, убиствене чаме. Свакога дана кад се вратим, после заморнога посла, мени се срце цепа кад те гледам

утучену, сломљену, снуждену, као да и немаш више воље да живиш. Тако више не сме бити. Ти се не смеш напустити, ти се не смеш на мене угледати, јер ја сам друго; кунем ти се, ја сам нешто сасвим друго, јер моје тешке и досадне дужности заузимају цело моје биће. Кажем ти да се мораш раздрмати.

И у једној махнитој раздраганости господин Леђенски зграби пуне мишице госпође Леђенски и стаде их дрмусати.

— Кажем ти, шта ти имаш да мислиш. Ти просто мисли само о себи. Ето молим те: ти просто мисли на себе. Да узмемо овај пример: не седи ти се код куће. Онда шта? Узмеш књигу, какву лепу и корисну књигу, какав роман или тако шта, па у Топчидер, Кошутњак, Кијево, где год хоћеш. Могла би и у Земун... Али знаш ли шта? Не волим да идеш у Земун. Дакле Земун се изоставља. Има само једна ствар, наравно, ти ћеш ми увек рећи где си наумила да проведеш своје послеподне. Зар не? Јер муж треба да зна где његова женица, углавном, проводи после подне. И јер мени просто може пасти на ум да дођем тамо где си ти, да те обиђем, просто да те обиђем. Рецимо, не ради се ни мени. И длан о длан: трамвај, воз, фијакер: ја сам ту. Кажем ти: узмеш књигу... Данас треба читати, драга моја, много читати. Ето, нико и не чита. Цео Београд је на улици. Дакле тако. Дајеш ми реч?

Госпођа Леђенски, раздрагана као дете и као никад дотле, весело пружи руку, па онда загрли господина Леђенског.

— Дајем, ево ти дајем реч. Ти имаш потпуно право. Заиста, књига је све. И после тога ваздух, ваздух, драги мој; а овај Београд тако је светао, широк, сјајан. Ето вечерас, попнем се горе и с брда гледам, Боже гледам, гледам и дишем. Ох дивно, слатко дишем. И дође ми да се смејем, да кликћем, не знам ни ја шта ми дође. Али ми се чини да тек сад знам што живим.

— То је дивно од тебе, мила моја, божанствено.

— Па да, божанствено, божанствено.

И човек и жена смејаху се слатко.

ИСПОВЕСТ ЈЕДНОГ СМЕТЕЊАКА

1

Има неко време, патим од несанице. Ево шта ми се дешава. Легнем у кревет мртав уморан. Дакле, сасвим уморан легнем у кревет и рачунам заспаћу сместа. И заиста, како сам склопио очи, обузима ме занос тако као да ћу сместа заспати. Али наједном, док тонем у оном мрачном заносу и пред сном који тек што се није сасвим утврдио, појављује се однекуд нешто фино као свилени конац који ја осећам и који се као нека страшна граница поставља између она два стања, те ме опомиње да се даље никако не може и да од сна неће бити ништа. Ја већ почињем да се мучим у магловитој свести о томе да сам ипак будан. Ту свест о томе да нисам потпуно заспао, осећам најпре као необично фину, танку и лаку маглицу, као што је она што се понекад вија над градом у равници, предноћ, кад се он спрема за сан и кад се већ не види. Дакле нешто тако врло танко, фино и светлуцаво, што лебди над оним мрачним безданом. Иде то тако па тек осетим како се онај танки маглени вео почиње да стеже и да скупља све више, све више, у неку све мању и мању гужву, док из њега не остане само један једини лепршави прамичак. Тај прамичак који мења боје, стално подрхтава и личи ми на каквог лептира, док се сасвим у њега не претвори. И ја се мучим, и таман мислим сад ћу заспати, јер све мање осећам ону границу, кад ме криланце оног лептирка такне, додирне негде по оном затегнутом свиленом кончићу, и тако наново опомене да сам будан. А час опет оба крила наједанпут, те ми је свест о томе да сам будан јаснија. Ето тако нешто, ако сам знао приближно да изразим, и све страшније, понавља се, понавља се непрестано, док се нагло не пренем и скочим, јер глава не може да издржи у оним мукама, те устајем и седим у кревету до зоре. Четврто је вече како ми лептир никако не да мира него трепеће, трепеће, по оном концу и како га све стварније осећам у глави, па сам устао, сео за сто и одлучио да озбиљно размислим о крају ових нечувено ужасних мука.

Као и многи други, помишљао сам и ја често да се убијем, али никад озбиљно. Бежао сам тада у самоћу, решен бајаги да размислим о најлепшем начину да свршим са животом, који више не волим, који више и нема смисла под овим околностима, и који не могу да издржим. У таквим приликама колебао сам се у овоме: да ли штогод да напишем и да свету објасним узрок својевољне смрти, или да не оставим за собом баш никаква трага, па нека се наслућује шта ме је руководило да тако шта учиним. И увек сам се решавао за ово последње, јер сам веровао: да ниједан онако писани опроштај, ма како сјајно сачињен, не може бити раван утиску који оставља тајанствена смрт ћутљивог самоубице. А тај утисак тицао ме се зато, што сам желео да моја смрт што је могуће више и јаче заболи некога. Уобразио сам још да се у таквом случају и много

више поштовања има за тога човека, јер се и о његовој дубини и о његовој ширини, као и о његовој снази, нагађа бескрајно више него што је то у ствари, а презирање његово за људе, које није хтео удостојити откривањем своје душевне драме подиже увелико и у свачијим очима његов углед.

Тако сам ја мислио и држао се тога све досад; а како су други о томе мислили то, Бога ми, не знам и не могу знати. Тек малочас, кад сам сео за сто, паде ми на ум најпре ово: како би било кад бих покушао да самоме себи, овако написмено, положим рачун о томе, шта је то, у чему је управо ова моја ствар, болест, лудост шта ли је тј. шта су све ове моје муке и невоље, откуд су, могу ли се оне отклонити, итд. Може бити, помислио сам, да би ми пред једним тако јасним и чистим рачуном синуло шта треба да радим. У том циљу исцртао сам неке рубрике на једном празном табаку хартије, исто као на трговачком рачуну, а наслов ставио сам просто: *Шта је у ствари?* Кад сам с тим био готов, ја сам с једне стране почео да излажем све моје недаће, не сакривајући од себе ништа, а с друге стране мислио сам да изнесем изгледе и све могуће наде које ми остају да се из оних, заиста ужасних, недаћа извучем. Али у току овога, и савладан умором, ја малаксах, те спустих главу на онај започети биланс у нади да ћу сад заспати. Тако опет падох у онај мрачни занос, али на моју несрећу, само до оне кобне границе, јер крило оног лептира опет додирну онај уображени свилени кончић и све се понови онако исто као раније. Ужаснут, ја осетих тада да су све моје наде изгубљене и ражљутих се на лептира толико да умало што сместа не опалих метком онде где сам замишљао да се он налази. (Уосталом, ја тачно знам где је он, јер сам несумњиво увребао оно место на свиленом кончићу које његово криланце, у одсудном тренутку кад треба да заспим, редовно додирне са једном подмуклошћу просто невероватном.) Тада се сетих тебе па сам се, после краћег размишљања, решио да ти напишем писмо, јер је, напослетку, то много лакше, и да од тебе не сакријем ништа, него да ти најискреније и отворено поверим све што ме је навело на овај корак, како се то обично каже. И то је, свакако, којешта, али ме мучи што си ти увек мислио да сам ја кукавица, и што си ми се подсмевао кад год сам говорио о томе да више не могу да издржим овај живот, па ми је стало да те уверим: како ти баш ниси увек у праву и да си грешио кад си тако о мени мислио. Осим тога, и да ти кажем све чиме је моја глава била испуњена на неколико сати пред моментом кад сам цев једнога револвера управио према оном месту где се налази лептир, а другу уперио на срце, које, уверавам те, удара исто онако одмерено као кад сам с тобом последњи пут разговарао о томе како се у Београду више не може опстати, јер је постао дозлабога једна гадна и бездушна пословна варош, до ужаса неосетљива за све болове, и немарна за боље и више манифестације живота.

Морам ти напоменути још само то: да ћу о свему писати врло брзо и без плана, јер се бојим да ме баш ово што сад чиним не поколеба у одлуци. Написао сам ти само ово неколико реди, и већ ме нешто вуче да престанем и одвраћа ме од намере. И после сваког реда све жешће. Као да су се око мене скупиле авети свих самоубица што овај свет оставише без једног слова, па ме узнемирују, муче, исмевају ме и прете како бих се окануо онога против чега су оне и против чега се буне. Али ја се лако дати нећу, па макар, на оном свету, претрпео не знам шта за свој према њима издајнички поступак. Међутим, ево, и то ћу ти признати, а то осетих овога часа: главну снагу да ти пишем даје ми, поред све моје одлучности, нека нада, да ипак ни овога пута нећу приступити делу за које се спремам баш зато што ти пишем. Управо отуд ми једино и моћ да држим перо. А ако се све лепо сврши, што бих ја желео свом душом, и лептир одлети

одакле је и дошао, теби ћу дуговати живот, који је ипак нешто позитивно и не даје се тако лако за оно несигурно.

Ти познајеш мој живот и мене, углавном, живот нимало оригиналан, је л' да — живот једног обичног, просечног човека. Мораш признати ипак да сам имао једну врло добру страну карактера: никад себе нисам прецењивао. Рат, и све што је он собом носио, развио ме је доста осетно, истина, али је он то исто учинио и са кретенима. Има бивших кретена који мисле да су сад генијални, а ја сам се поносио тиме што сам јасно видео да сам, не својом или својих предака заслугом, постао нешто пространији и дубљи него што бих иначе био. Свестан тога, ја сам се вратио из рата како без амбиције да обарам друштвени поредак, тако и без оне да опевам или описујем оно што сам, без своје воље и заслуге, проживео и што се већ налази и опевано и описано у толиким старим, славним, дебелим и добрим књигама. Па ипак и ја нисам био без свога сна. Да се рат једанпут сасвим заврши, да се повратим кући и да мирно и спокојно проживим остатак живота — ето то је био мој идеал. То „спокојно проживети остатак живота" није Ни био баш тако скроман идеал. Ја ћу ти одмах казати шта сам ја под тим „спокојно проживети" разумео.

Ти познајеш моје дане, месеце и године проведене на фронту. Ти знаш да смо три пуне године, без прекида, гледали само у камен, у дим и у небо. У бесаним ноћима, пролазила је често наша прошлост крај нас, и ја се добро сећам да је највећи део нашег времена протекао у размишљању о њој и о ономе чиме је она била испуњена. Принуђени да живимо чисто, ово време, све у духовним преокупацијама и све у мукама ми смо поредили са њом која је била збуњена и, мораш признати, пуна прљавога. Било је дана кад је све друго бледило пред грижом наше немирне савести зашто нисмо бољи били у младости. У нашој генерацији, ти знаш, мали је број оних, заиста срећних, што могу рећи да су младовали чисто. Ми смо се заљубљивали, волели смо младе, добре, невине девојке. Али та јадна и невина створења нису нас познавала. У наивности својој веровала су она увек кад смо им се заклињали на све могуће верности. А ми? Ајде поразмисли мало о томе, кад мене више не буде било, каква смо ми чудовишта, какав смо ми ужас од људи били кад смо могли, после онако божанских тренутака проведених с њима, и момената кад смо пред њима дрхтали у најискренијем узбуђењу ватрене и савршене оданости, растајући се, да одлазимо одмах иза тога, и то мирне савести, на сва она прљава места порока, чији ми је понор, мрачан као пакао, тек много доцније, у оним часовима самоће на фронту, букнуо пред очима у свој својој страхоти? Помисли, сасвим мирне савести, сасвим мирне, и да сутрадан понова дрхтимо пред њима! Јест, такви смо били, баш такви. И на углу какве дрогерије, зар не, где смо се тек снабдели средствима против гадне болести од које смо трпели, очекивасмо ми каткад она иста мила створења, чија су срца подрхтавала од среће, журећи се да нас виде и стегну нам руке, заруменела, радосних очију, гледајући у нама бића скоро нестварна.

Ето, на ту прошлост мислећи и несрећан што је она таква била, сањао сам ја о будућности која би је својом чистотом колико је више могуће откупила. Неспокојан због ње, ја сам се зарицао да ту будућност учиним бољом и спокојнијом, и зар би то мало значило да сам, којом срећом, успео? Дакле о томе сам сањао, уверен дубоко да не вреди ни живети, ако се и даље прљаво живи, и да је то: *какав је човек у томе* главна ствар живота.

Једнога дана, баш пред крај оног умирања између неба и камења, шетао сам новопросеченим путем куда су пролазили мали енглески камиони са муницијом коју су преносили на фронт, где се већ увелико спремало за офанзиву. Био сам замишљен стварима службе и корачао сам лагано, сагнуте главе, кад за собом зачух зврктање камиона и одмах затим силан прасак гуме која беше прсла. Ја се осврнох и тада угледах жену која, као лопта, одскочи са свога седишта. Та жена била је Енглескиња, једна од оних што су нарочито лепе кад су лепе. Управљала је сама, и сасвим сама и била у машини. То је било први пут после двадесет и неколико месеци да сам видео жену и збуних се, збуних се јако. Ипак притрчах и понудих јој помоћ коју она прими са оним својственим и отменим осмехом захвалности. Ја јој, заиста, нисам био излишан, и после кратког времена ми смо, радећи заједно, променили гуму и све довели у ред. Али за све време док смо се врзмали око оног точка ја сам био необично немиран: руке су ми дрхтале, глас ми је био туђ, поглед збуњен, а грло сасвим суво. Ја сам се био потпуно изгубио онога часа кад се мој поглед, случајно, зауставио на њеним сасвим малим и као рука танким ножицама. Кад бих ја имао времена да се дуже задржавам на овоме, кад бих ти ја потанко описао утисак који су на мене учиниле оне две тако мале, суптилне, уске и шиљасте ципелице, што су обилазиле око мене и трчкарале час амо час тамо око мојих незграпних ратних чизама и усред оне дивљине боровима пошумљених брегова, ти би ме, може бити, и разумео. Али ја морам ићи даље па ма ти и не био у стању да осетиш: колико две тако суптилне мале ножице могу да опију човека који жену није видео скоро три године, па је, после толико времена, први пут сусреће усред планине по којој људска нога пре рата никад и није прошла.

Кад је она ишчезла, а ја опет остао сам, осетих како ми се срце згрчи, као да ја без оних малих ципелица не могу више ни часа да живим. За оно неколико брзих тренутака оне ме толико беху узбудиле, толико разнежиле, да ми грубост мојих огромних чизама, целе моје конституције и спољашњости, топова који су остали да вребају горе у ампласманима, мојих војника и другова и све оне дивље природе око мене, притисну до такве одвратне неиздржљивости, да сам, Бог ми је сведок, помислио и на сам злочин бекства. Замисли, ни стас, ни очи, ни лице, ни коса, ни груди, само ножице, сасвим мале фине ципелице, занеше ме до потпуног заборава свих брига и свих дужности поред којих дотле ништа друго нисам ни видео! Ја проклињах рат као никад дотле, и као никад пре тога зажелех да се он најзад сврши па да пронађем оваке исте фине мале ципелице које бих знао да љубим лудо, са нежношћу коју никад ни према чему у животу нисам осетио, са љубављу која се, чинило ми се, никад не би могла утулити. И тако и свим тим разнежен, очаран, опијен, скоро уплакан, ја се повратих у земуницу, да сањам о свршетку рата, који сам толико мрзео и толико пута називао најодвратнијим људским послом, али у коме сам, исто тако, постао много бољим човеком, поучавајући се из њега племенитим и често корисним стварима.

2

Кратко време од уласка војске ја се опасно разболех од грипа, а морао бих се разболети иначе, јер све што сам видео, кад смо се овамо вратили, било је тако жалосно и срамно. У ритама, скоро гола, земља је чинила утисак девојке која се

подала, па се пропила и тако осрамоћена, тако раскалашна и пијана, понудила брату. И сад ми је мрско до ужаса кад се подсетим првих додира са онима, о чијој смо гордости и верности толико и тако наивно сањали доле у мукама, а о чијим гадостима сазнадосмо тек пошто прођоше они први дани бесмислене радости и кад је све било доцкан да се предузме и освети.

А занимљиво је, богами, како се брзо мирило са свачим, у изнемоглости духа, шта ли, или ваљда, из навике на сва могућа чудеса. Морам ти признати, немам куд, да сам и ја био један од оних што се са свачим мирио брзо. Тако се, чим сам оздравио, залетех у сва могућа разоноћења, тврдо решен: да одсад стрпљиво подносим све неправде, да се што је могуће мање жалостим и љутим, и да отпочнем, најзад, мислити једино на себе и на свој душевни мир. А у паланци где сам боловао био сам добро познат, и по фамилији која је уживала велики углед и по своме доста лепом гласу из рата. Ја сам имао тридесет година, нову артиљеријску униформу капетана и бели орао с мачевима на прсима. Ја сам био радо примљен, вољен и омиљен због своје скоро смешне искрености, због веселе нарави и као певач који се никад није дуго молио да покаже колико и шта у томе зна. Певао сам, причао, играо и умео да унесем радосног и живог расположења, смеја и одушевљења у сваки скуп, који, не знам, да ли би без мене и могао имати каквог смисла. И то је тако ишло све док ме једнога дана не узбунише две ципелице (баш исте онако сањане) једне плавуше не особито лепе. Знам само то: да сам сместа осетио како оне морају бити моје и знам да је увек морало да буде оно што сам хтео, па је тачно тако и било. Освојио сам је на јуриш па сам без муке постао вереником девојке која није била нарочита лепотица, али је била сасвим по мом укусу, девојка идеалних квалитета.

После тога међу нама није било ничег особитог. Волели смо се и односили по оном реду и по оном поступку како је увек било и како ће увек бити, и с нама се дешавало све оно што се дешава међу вереницима, нарочито кад овај однос траје нешто дуже него што би требало. Свакако било је и мучних тренутака због моје љубоморе. Али то је неизбежно било јер ја сам у томе прилично арнаутских погледа. Ја се нисам могао сложити, на пример, да жена коју волим, у моме одсуству, проводи време с другим. Јер кад ја пустим жену да, рецимо, с другим ужива у природи онда шта? Шта сам допустио? Допустио сам да он дели с њом драж оног уживања, да се спаја с њом у томе итд. А ја је волим и драгоцено ми је баш то да само ја једини с њом делим ону радост, усхићење итд. Мрзи ме о томе да причам.

Па и поред тога ишло је, углавном, добро, јер смо већ једно на друго били навикли. Ја морам волети створење које ми је одано и које мене предпоставља свима другим створењима. Ја сам на фронту плакао као киша оног дана кад су ми украли мога дивног тичара Морица, који је нарочито знао да се улагује (коме никад нисте смели рећи „марш“ толико је био осетљив и фини) и који се од мене годинама није одвајао.

Дакле тако, ништа особито и нарочито, све док њен отац, и против своје и против свих нас наде не задоби једну врло завидну ситуацију у Београду. Тако се они сместа одселише, па ускоро и мене тамо преместише. Ја сам већ био скинуо своју униформу, па сам у своме предратном оделу, које није у свему одговарало последњој моди, одлазио на своје часове у гимназију. Није то било без утицаја на моју вереницу

(просто ме стид да то кажем) што сам ја скинуо своју униформу и што су војници, подофицири и млађи од мене официри, престали да ме поздрављају, али тако је морало бити и ја сам јој то морао одбити на младост... Признајем то: да се никад у Београду нисам добро осећао. Србенда, паланчанин, ја сам био заљубљен у ону тамо тишину паланке, у онај миран и редован ток њених спорих минута. Ја сам волео њено чисто јутро, пуно радосних покрета, јутро што крепи и подиже душу уморну и помућену оним каламбуром престонице. Волео сам да пораним, рано да изађем изван вароши, гледам у плаве даљине, газим по роси, слушам трубне звуке и сретам чете што иду на вежбање; а кад сунце одскочи да се вратим у пробуђену варош. Смеј се ти колико ти драго! Ја сам чак уживао да гледам ћифте кад, окупљени око месарнице, посматрају крваво месо или се уз прве кафе оговарају пред кафанама, да се после разиђу и продуже то исто по ладовинама испред дућана. Све тамо иде полако, просто својим редом, уједначено и моји су нерви увек мирни. Моји су нерви увек мирни, а то је најважније. И пробуди ли ме ноћу апотекарски помоћник, студент или официр, песмом или виолином, пред кућом лепотице проглашене зимус краљицом бала, ја се не љутим. Богами, части ми не љутим се; знам да и они имају смисла за меру, чак и ти апотекарски помоћници, и да бескрајна, иако летња, ноћ има сувише мртве тишине и за мене. Ето такав мир, планински, пун, волео сам, мир у који сам покајнички бежао увек кад сам, завитлан олујом престоничког живота, хтео да се повратим из душевне побрканости у коју сам западао и која ме је тамо редовно обузимала.

Али се није имало куд и ја сам морао отпочети овај нови живот, свестан да нисам онде где је моје право место, да све више постајем растројен, побркан и збуњен и да ми остаје још једина нада: да се оженим што је могуће пре и живим, после тога, по својој вољи. Само што ово последње није нимало лако било. Јер, завитлани новим животом више него ја, родитељи моје веренице и она сама, сасвим погубише главе пуне пречих брига од мене и мојих планова. Безбројне нове везе и већ можеш замислити све што је изазвала његова нова ситуација и др. У њиховој кући, која се отвори за најелегантнији свет престонице, за тзв. лавове и лавице салона као и све немогуће скоројевиће, ја сам се осећао све мучније. Јер, какав сам ја међу њима изгледао? Како сам се ја тамо осећао? Замисли ме само! У својим америчанским ципелама, ја, тигар паланачке „велике собе“, био сам овде немогућ, сасвим неспретан; одскакао сам толико да сам више пута у многим очима оних лавица читао јасно чуђење: откуд сам ја, уопште ту, у тој кући, ко је то полудео да ме тамо пусти онако старомодног и без „шими“ ципела?

Ја бих слагао кад бих тврдио да ме моја вереница, у то време, није волела. Напротив; само што она за то осећање није имала времена, исцрпљујући се непрестано посетама, које је примала и враћала, позоришним представама и баловима које није пропуштала. Да, ја не могу рећи да ме није волела, огрешио бих се. Али могу рећи, а да се не огрешим, да ме је често и задуго заборављала. И око тога, и око пуно ситница, ми смо све чешће долазили у сукоб, почели смо да се нашироко објашњавамо и, природно, да се не разумевамо. Пребацивала ми је она што се не прилагођавам овоме или ономе у новим приликама, што не појмим да се бар на главне балове мора ићи, што сам све мрачнији и нервознији; а ја сам јој замерао подражавање њеним другарицама које ми се нису допадале и, у опхођењу, све већу извештаченост коју сам искрено мрзео. Ја се нисам варао, ја сам јасно видео да је све пошло наопако и у разним правцима. Није ми, поред тога, измакло да приметим: како млади људи

облећу око њеног оца и како се он све више од мене либи као да му се чиним помало припрост за његов нови положај, а најпосле сам осетио и то, како своју вереницу почињем волети некако друкче, не као раније, него некако слично као кад се воли сестра од тетке или тако шта своје и блиско из фамилије. Због свега тога страдао сам и у унутра осећао све већу сметеност, све већи немир и неспокојство.

Једно јутро ускочио сам на трамвај за гимназију. Био сам неиспаван, нервозан, једва сам се држао на сасвим уморним ногама од којих сам иначе патио. Улазећи унутра ја сам просто отео једно место до самих врата, не обзирући се што су неке, чак старије од мене, даме остале стојећи, па се тискале и ћушкале незгодно при кретању препуних кола. Скупљен тако у оном углу осећах се врло непријатно, па се не усудих ни да погледам около себе, уверен да ме због ове непристојности посматрају с презрењем, утолико већим што се онако наочи чиним човеком сасвим младим. „Како је то неправедно и како људи брзо суде о свему, помислио сам љутито. Ето, уверен сам, сви мисле да сам из беса, онако из дрскости или неваспитања, заузео то место и сео овде, а не знају да сам просто морао, јер се не могу одржати на ногама и јер сам уморнији и намученији од свих овде скупа у колима.“

И љут због овог кукавичлука, вечитог неког урођеног устезања и обазирања на то што ће ко о мени помислити и како ће ме погледати, ја се осмелих да подигнем очи и да се слободно и дрско обазрем око себе. И у том тренутку мој се поглед заустави на необичним очима једне жене, која је седела на клупи преко пута мене, и свакако и по свему била Рускиња.

Ја сам човек ненормално упечатљив. Откуд то ја не знам, али сам сместа осетио ово, и заклео бих се и изгорео бих зато, да је она тачно знала шта је тог тренутка у мени што ме је мучило, да је савршено разумела мој положај. Збуњен, ја сам непрестано лутао погледом преко оних лица у колима, али се редовно и све чешће заустављао на њеним очима које су ми говориле тако јасно да бих полудео од чуђења: „Седите сасвим мирно, ја вас потпуно разумем, видим све из ваших очију.“ Откуд то тако не знам, али ми се учини тог истог тренутка да би ова жена овде могла разумети, као ниједна друга, све моје муке, ако бих јој открио. Па потпуно уверен у то ја је погледах збуњеним и тако очајним очима које су говориле да сам све на свету готов ради оног олакшања. Она је седела сасвим мирно и погледала ме још једанпут тако отворено, тако добро и са толико племенитости да сам сасвим био заборавио где сам и шта је са мном. Ја пропустих станицу где сам имао да изађем и остадох у колима све док она не сиђе. И тако сутрадан, па идући дан, и месец дана затим ја сам чинио то исто, чекао је увек на станици са које је полазила, пратећи је редовно, све више залуђен њеним очима, толико добрим да бих свиснуо да их не видим једног јединог дана.

Месец дана после првог сусрета, једно послеподне, приметио сам на неком зиду рекламу великог руског бала који се исто вече давао у једној од великих београдских сала. Чим сам то прочитао, помислих: да би се на том балу могао упознати са женом чије су очи чудном снагом задржавале даље рушење мојих нада. Ја брзо одјурих својој вереници да је питам, да ли би хтела ићи на овај бал, чији програм хвалих, и са неком необјашњивом надом да ће она одбити да пође. И заиста, очарана програмом, она ме увери да јој ништа жалије није него што га, спречена назебом, мора пропустити. Затим

стаде наваљивати да ја идем без ње, молећи ме упорно да јој то учиним, а да пре бала дођем код ње да ме види како изгледам. Ја јој, најзад, обећах, дубоко дирнут оном њеном добротом, умиљатошћу и срдачношћу какву одавно од ње нисам осетио. И у том часу ја потпуно заборавих да сам, по плану, хтео да она одбије, па је искрено, скоро плачући молих да пође са мном или да ми одобри да не идем ни ја. У том часу ја љубљах своју вереницу свом искреношћу једног срца које, увелико поремећено, беше на путу да полуди. Али она оста при своме и ја сам морао доћи да ме види. Каква умиљатост, каква нежност, каква осећања! Шта је мени било да посумњам?

Наиван, добри мој, тек доцније открио сам ја зашто је она одбила мој позив. Као и ја овога вечера о руском балу, тако је и она желела да без мене буде на дворском, за који се увелико и потајно од мене одавно припремала. Како је њој само ишло наруку то, што ја идем без ње, сасвим сам, и још на њено жестоко наваљивање!

3

Тако је некако текло дотле и надам се да ово није ни побркано, нити са неким осетним празнинама. (За све време ове исповести осећао сам ипак некакво олакшање и некакву наду набоље, као да се с мене неки страшни терет скида и у глави много штошта разбистрава.)

Концертни део био је пред свршетком, а ја сам непрестано тражио жену због које сам дошао на бал, све нестрпљивији и све нервознији што је нигде нисам могао угледати. А како се програм већ ближио крају, то сам све више веровао да она и неће доћи, па сам се чудио како сам се и могао заносити оном надом. У тим тренуцима помишљао сам на вереницу, на њену широкогрудост, у томе тако необичну код наших жена, и на ону умиљатост и нежност са којом ме је испратила овамо. У тим тренуцима ја сам је тако волео, да се дивим и сад како ме онај бесни наступ кајања и узбуђења није сместа подигао и вратио к њој, да јој се исповедим о свему и да је покорно умолим да ми опрости. Али се задржах још неко време, па тек што сам устао да пођем, кад се она жена наједанпут однекуд појави. Узнемирен, збуњен и узбуђен до несвести ја седох понова на своје место и наједанпут заборавих све, али сасвим све заборавих о чему сам малочас мислио. А жена заузе своје место, па ме убрзо примети, заустављајући свој добри поглед на мени и не кријући задовољство што ме види.

Чим сам је угледао, одмах сам стао мислити о томе како да јој се, после концертног дела, приближим. А кад игра отпоче, ја се узмувах на све стране, не знајући сам ни кога тражим ко би ме с њом упознао, ни како, уопште, мислим то да постигнем. Али, шарајући амо-тамо међу светином, ја изненада чух своје име, изговорено сасвим из близине. Ја се обазрех, и, тражећи збуњеним очима, спазих красно лице једне своје младе руске познанице из последње године моје нове службе министарства. То мило створење, са очима тако наивним и увек пуним оне религиозне узбудљивости, зарадовало би се редовно при сваком нашем сусрету и кад год би ме угледало, па ме и сад поздрави тако радосно и са толико узбуђења, да ми се учини како, од тог поздрава око мене блесну нешто сасвим ново — сјајно, како бих то рекао, нешто сасвим заносно, као неочекивана светлост неочекиване среће.

Прва моја мисао, док сам јој стезао као папир танку руку, била је: да би ме она могла представити жени, коју са неком стрепњом у срцу, никако више нисам смео губити из вида. И та помисао раздрага ме толико, да сам осећао како ми се лице преображава у један тако радостан израз каког раније сигурно никад није доживело. А ова радост као да се пренесе и на њу, јер и њено лице одаде најједном таку срећу, да сам помислио: како и она, само ми није јасно било зашто, тога часа доживљује најлепши моменат живота. Баш утом она жена устаде и сасвим сама пође средином сале. Неисказано узрујан ја се обратих овамо, ја рекох: „Вања, да ли случајно познајете даму која пролази ено онамо?“ Ја не знам какав сам тада изгледао. И не помишљајући на какав год утисак од тога, ја је погледах скоро преклињући; кад, наједанпут, у њеним очима севну нешто као запрепашћење и она сва, сва уздрхта. Не знајући у чему је ствар и збуњен још више њеном изненадном бледоћом, ја заустих да је питам, али се она прибра. „Да“, рече, „да, познајем. Хоћете ли да вас представим?“ И, смешећи се сасвим усиљено, док сам ја оклевао и досећао се откуд је ова њена забуна, она ме поведе кроз гомилу. Сва у нервозној дрхтавици она промуца нешто о мојој великој жељи да упознам, изговарајући моје име, кад некако пресекосмо пут њезиној познаници која се заустави. Онда, мало после, и још блеђа, остави нас она саме па ишчезе. Али се она дрхтавица сад пренесе и на мене и сметен, побркан, луд од оне близине очију, од чега ли, ја једва што промуцах неколико фраза, после којих се и ми брзо растависмо. А мало доцније био сам на улици. И тамо, на тој улици, ја сам те ноћи остао до сванућа. Те ноћи ја сам толико подједнако волео све три жене, толико подједнако да мој разум... ал какав разум, он је мене сасвим био напустио.

Ја сам већ био појурио у суноврат и од оног вечера никакве везе, никаквог смисла нигде и ни у чему нисам могао да пронађем. Ја сасвим више нисам умео да мислим (о каквом раду ни помена) и осећао сам јасно само једну ствар: да стварно волим, да подједнако волим неколико жена, а на разне начине, и да ми је непознато да је негде и некад то било могуће. Али у оној забуни као да ми је било остало нешто мало наде: ја сам веровао да ће ме жена, коју сам успео да упознам на оном балу, једина моћи спасти. И ја се усудих да је пронађем и да јој искажем све што сам имао. То је било једне вечери код позоришта где сам је просто на силу задржао. Неизненађена, она ми одговори одмах да је удата и врло срећна да ме јако жали, али да ми ничим не би могла помоћи. Ја сам се претварао (то јест не знам да ли сам тада истину говорио ИЛИ нисам) да од ње ништа и не тражим изван пријатељства њених очију које би ме спасле. Она ме умоли да се вратим својој вереници, али ја се заклех да то не може бити и да ћу напротив, због ње, морати раскинути. Тада сам осетио потајну жељу да разорим и њену срећу.

Али бескрајна је та гњаважа кад бих се ја на свему што је било задржавао. Него после дворског бала ја одох својој вереници. И без околишења, сасвим отворено, ја јој открих прави правцати разлог одласка на бал без ње, кад ми она, са своје стране и са истом искреношћу, признаде истоветну побуду. Ми обоје, после тога, осетисмо неко олакшање и растасмо се заувек, а ја пожурих жени чија ми срећа није више давала мира. Ја слагах да сам све везе раскинуо само због ње. А кад ми она рече да се боји за мене и да би ме некако хтела спасти ја је уверих да ћу је оставити на миру баш сада кад сам слободан. Ја сам веровао да ћу је овом тактиком збунити. И кад се већ нисам могао прикупити сав за једну једину жену како сам сањао, ја се устремих да иа јуриш рушим срећу других.

После неколико дана сазнао сам да се моја вереница, која ми је то била три године, верила с другим. Немогуће је да је из људских груди кадгод излетео много очајнији крик него што је из мојих кад сам то сазнао. И ја, који сам желео раскид, полудих, полудих оног часа кад ми је јасно пред очима пукло: да ће створење, које сам за своје сматрао равно три године, припасти другом.

Једно вече, после тога, седео сам у својој соби, у мраку, са главом у мокрим шакама, и плакао сам као дете кад су се врата нагло отворила и неко упао унутра. Ја скочих и упитах ко је, али у исти мах онај неко паде на моје груди. „Слободна сам, слободна сам, твоја сам, спашћу те“, говорио је и грлио ме тако снажно да ми је тај загрљај, најприснији и најтоплији, сведочио о најискренијем, о сасвим побеснелом осећању и оданости онога који ме грли. У тренутку ја заборавих све, сав бол, и мишљах полудећу од радости. „Дакле раскид, раскид, хвала, како сам срећан, како сам срећан“, шапутао сам кроз плач и свом снагом мучио жену која ми се предавала.

Кад сам мало затим упалио свећу, ја јекнух тако болно, ја устукнух тако запрепашћен, да жена која је стајала преда мном врисну, па ме прихвати да се не срушим. Била је то једна јавна жена коју сам давно био напустио и која је полетела к мени чим је чула о мом раскиду. Али се брзо повратих, јер ми се учини да у њеним очима и у њој видим нешто тако поправљено, препорођено, оплемењено и ново баш све оно и онако исто како сам и очекивао од створења које ме је требало спасти. Али то је било за тренутак. Јер после тога н од тога дана, као да сам дотле био сав у ланцима, па ослобођен одједном, ја осетих јасно сву лаж о оној потпуној довољности једне жене, сву лаж о могућој срећи и спокојству са једном. Ослобођен тако, ја тек тада осетих и сву сласт оне слободе да помало будем неки паша оног харема женских душа о коме говори Арцибашев. И тако, од јутра до мрака, сваког боговетног дана, јурио сам за свима, гонио све и свуда, отимао од сваке помало, давао свакој помало. И хтео сам сва уста, све груди, све косе, све осмејке, огорчен што сам толико време изгубио, у пустом страху да свега тога не останем жељан. И ниједна друга мисао, ништа друго, баш ништа осим жене, није више занимало ни мој мозак, ни мој дух, ниједан део мога бића.

Седео сам, неко вече, пред једном од великих кафана, где је за округлим столовима око мене било пуно лепих жена. Био сам растројен толико да сам на сваког, ко би ме боље загледао, морао чинити утисак лудака. Мислио сам о оној мојој невероватној и неприродној страсти за четири жене и на то: како да умирим, да повратим, да спасем како било онај бедни остатак својих сасвим полуделих нерава. Ја сам о томе мислио, а у исто време, са немирним очима летео на све стране, у нервозној жељи да што пре привучем поглед ма које од дама што су око мене седеле. Најзад ме највише занесе необичан, фини осмејак једне од њих, те је стадох посматрати све док ме није приметила. Али баш утом пристигоше друге, па, како нигде не нађоше места, умолише ме да седну за мој сто. И кад ја љубазно допустих, дотичући се шешира, једна се од њих намести до мене. скоро сасвим уз мене. Она је имала руку пуну, облу, белу и сасвим голу и та рука такође привуче један део моје, на сто страна, растурене пажње. Ја се тада узнемирих још више и учиних ово: док сам заљубљеним очима посматрао жену према мени, ја, у исто време, врло опрезно и пажљиво стадох миловати фине мање на руци жене која је седела уз мене и која се и није противила. Али док сам се наслађивао тиме наиђе трећа, лепша од свих пређашњих и седе сасвим близу нас. и

опет, ја све учиних да и њену пажњу на себе привучем. У том покушају, међутим, и тек што сам за њу спремио нарочити израз, она жена према мени, коју сам прво посматрао, увреба ме. И кад ја, тако ухваћен, онај исти спремљени израз, хтедох управити њој, она се наједном и на мој ужас прекрсти са одвратношћу. Она беше видела све.

У том тренутку, тај крст ове жене освести ме до ужаса. Ја се нагло подигох, па, осрамоћен као никад и као да је цео свет приметио све, појурих кући. У целој својој прошлости, које сам се толико стидео, која ми је толико мрска и одвратна била, нисам, чини ми се, никад самоме себи толико прљав изгледао. Али оно најстрашније што сам тада осетио било је: да има нешто у мени свидригајловско у највећој мери, непоправљиво у мојој кварној крви, да је то какав је човек у ономе главна ствар живота и да тако даље, са том гадном природом, и нема никакве вредности живети; ја сам био начисто да је сав мој сан о бољем и чистијем животу неповратно пропао.

Те ноћи узалуд сам покушавао да заспим: убити се, било је једино и све чиме сам сав био испуњен. (Признајем да су ми и друге ствари, врло важне, ишле наопако и да се иначе све било скупило противу живота). Да то извршим што пре храбрио ме је и давао нарочиту одлучност један недавни случај самоубиства некога младога официра, потпоручника, кога са крвавом рупицом на срцу нађоше у једној од скривених алеја парка у Кошутњаку. Овај млади човек не беше за собом оставио никаква писма. Говорило се, после тога, да је он себе казнио зато што је, у првом додиру са женом, задобио неку гадну болест. Он је нађен усред цвећа, на једној красној узвишици боровог парка, где се убио при заласку сунца. Он је био девојачки леп, али је његово лице одавало ужас једне страшне патње коју је тако одлучно успео да прекрати. Замисли само, колико бесмртне осетљивости у једној души тако узвишеној, детињској и чедној, тако достојној да се рајски одмара усред онога цвећа! И замисли какву сам смрт ја онда заслужио!

Те ноћи одлучих да у околини Београда потражим какво сметлиште, ђубриште и место где убијају побеснеле псе или тако шта и ту, као нека стрвина, завршим са животом. Чинило ми се чак и то мало, па сам тражио нешто друго, прљавије и од тога.

Била је прошла поноћ и ја сам, сав клонуо, седео за столом, мислећи о томе, кад ме сан и бунило освојише. Глава ми се заносила све више и више и, постепено, сасвим се изгубих у оном тешком заносу пред најчвршћим сном који тек што ме није савладао. Тада, као иглом жацнут, осетих наједанпут криланце лептира како се дотаче оног свиленог граничног кончића, те ме страшном опоменом, јединствено мучки, трже из заноса. Као махнит ја поскочих са столице и зграбих револвер који је лежао на столу. Срце ми тако снажно залупа да ме заболи, ум ми се помрачи, а глава занесе, кад наједном угледах правог правцатог лептира, баш истог онаквог каквог сам замишљао у глави, где махнито облеће око моје лампе, ударајући свом снагом о стакло и зучећи тако оштро и пркосно као да ми пржи и струже нешто у самој сржи мозга. Лудо престрављен ја покушах најпре да га ухватим, и то левом руком под коју ми некако згодно подиђе, али не успех. Онда, сасвим механички, окидох иначе лабави ороз револвера. А тада, Бог ми је сведок, пуцањ одјекну, лампа се претури и прште у хиљаду парчади, а ја се, колико сам дуг, стропоштах на патос.

После су улетели у моју собу и ја сам муке имао да објасним: како је то била само лудост моје непажње са револвером који сам испустио. И тако сам их умирио. И тако сам ја њих умирио, али себе нисам могао, нити могу, нити бих икад могао.

Две ноћи, једна за другом, прођоше ми, после тога, у грозној несаници и лептир ми се обе ноћи повраћао у главу да ме кињи, да ме мучи и мрцвари до буквалног беснила. Међутим и то би се некако могло издржати. Али две идуће ноћи догоди се нешто неисказано ужасније. То је било овако: најпре ми се појави однекуд онај лепршави прамичак свести о томе да сам будан, па из њега, као обично, он, онај лептир (и баш онакав какав је облетао око лампе), затим (а у томе је сав ужас), затим из њега други, па трећи, па четврти, па читав рој и ројеви, док напослетку не почнем осећати праву вејавицу таквих лептира који лете, гужвају се, шенанглезирају и зуче по мојој јадној глави као по кошници, па ми пију и сишу нешто унутра, тако да Ми ништа слађе не би било него да ову главу изгорим у неком жару или да [је] сву исецкам и здробим испод каквог жрвња. Ето и малочас задремао сам усред писања, па исто, те као што видиш нема ми спаса, нема, нема, нема ми спаса. Због Бога! Послушај ме: ожени се и буди и живи и умри бољи од мене. Због Бога! Због Бога! Због Бога!

Кад сам оно јутро примио писмо мога пријатеља и то преко некога грбавог дечка, чистача обуће доле негде око железничке станице, ја сам, убеђен да је већ све и сва доцкан, ипак пошао његовој кући. „Јадни човек, мислио сам, шта је друго и могао учинити, куд се могао денути и како се могао борити и на крај изаћи са толиким лептирима у глави пуној вереница, жена, Рускиња и, шта ти ја знам још каквих, живих створова и ствари. Срећа је моја, размишљао сам даље, што мене није питао за савет, јер му, и поред тога што још нисам почео осећати толико много буба у глави, ништа не бих могао помоћи, а после бих себе кривио и пребацивао што нисам могао. Зачудо ми је увек, да, идући његовој кући, нисам нимало осећао од оног немира и узбуђења које обично обузима људе у мојој кожи. Напротив, и мени је, изгледа ми, некако лакше било што је најзад свршено са оним безбројним лептирима, који су толико досађивали моме јадном пријатељу па му чак и пили нешто и у онако жедној глави. Кад сам ушао у кућу и тужнога лица упитао, одговорише ми да ни они појма немају о мом несретном другу, али да верују да је негде отпутовао, по свом обичају да никога не извештава. Кад сам то чуо, ја се реших да се због свега тога нимало не узнемиравам, јер сам се сад, нарочито с обзиром на његово искуство, старао о својим нервима које сам пошто-пото хтео да сачувам свих могућих лептира и других секирација. И тако прођоше неколико дана. Али једном приликом ја случајно сазнах да се мој пријатељ од неког времена налази у једној од овдашњих болница. Сад је већ ствар стајала друкче и ја одјурих тамо да га потражим и да му колико год могу помогнем. И, заиста, нађох га у једној светлој соби огромне болнице, чији су прозори гледали на улицу, а са угипсаном ногом, опруженог на једном гвозденом болничком кревету. Кад сам га, више афектирајући, загрлио и мало се одмакао од њега, очи су му биле пуне суза, али доста ведре, испаване и паметне. „Слушај, рече ми одмах после поздрава, седи; седи ево овде поред мене и неизоставно учини ми ово што ћу те, пре свега, молити: врати ми оно писмо, молим те, врати ми га одмах. „Добро, рекох, лако ћемо за то, него реци ми, је ли, животињо једна, шта је с тобом?“ „Слушај, навали он понова, врати ми оно писмо, пре, пре свега врати ми писмо.“

Али ја сам човек јаких нерава, а осим тога, знам и умем прилично с болесницима, нарочито нервним, те га склоних да се због тога нимало не узбуђује, него да ми лепо, полако и потанко, исприча шта се то догодило и како се ратосиљао оноликих лептирица због којих, видим, лежи са угипсаном ногом и са пуно неких огреботина и модрица на образима. И он, на моје наваљивање, пристаде и исприча ми све, баш све. Шта је, дакле, било? Е па, дакле, ево шта је. Оне ноћи, кад је завршио писмо, у коме није пропустио а да ме не посаветује да се женим, и дао га оном грбавом дечку, који му је некад разносио много веселија писма, он ти се лепо спреми да потражи смрт, и то овако. Одлучио се он да скочи са петог, шестог, седмог или осмог спрата једне од нових грађевина на коју прво наиђе а) пошто у оба револвера, којима је располагао, није био сигуран, б) пошто толико жара колико му је требало да изгори сву главу није било и в) пошто ни о жрвњу није могло бити речи. И заиста наиђе он врло брзо на неку велику кућерину што се зидала у близини његова стана. И пошто се пажљиво обазрео око себе и уверио се да је сам он уђе.

Крijући се да га когод не примети, он се с муком некако, спрат по спрат, и кроз неке мрачне ходнике што су још заударали на влагу, успузао најзад до самог крова кобне зграде. И у тај пар, ето у тај мах, бацајући последњи поглед на нове и старе кровове Београда осветљене месечином, с проклетством своје несретне свидригајловске крви и лептира што му испише сав мозак, затворених очију, стегнутих зуба и песница, сурва се он доле. Али како, где доле? С почетка он није био свестан. А само неколико тренутака затим, осети он јасно да се у вечност још није преселио, него само грозно и привремено заглавио, запетљао и замрсио усред неких скела, каиша, конопаца, чекрка, житког малтера и дасака, првога спрата одозго, од крова. Тада се он узаман и без успеха стао копрцати. И копрцао се тако све до сванућа, кад је стао осећати бол у нози и кад је наишао неки радник који га је одмах приметио, одмотао га и указао му прву помоћ. Умољен од њега да ником ништа не говори, и добро за то награђен, радник га је пренео у болницу, где је он, разуме се, случај представио сасвим друкчије. Ето тако, ето, дакле, тако.

„Лепо, а лептири, а шта је с лептирима, упитао сам га, јер сам, на сваки начин, хтео да сазнам, шта је с главним кривцима. Видео сам да му није право па се ипак насмешио. „Не дирај ме, не мучи ме, зар ми је лако? Уосталом, ја сам тврдо хтео.“ Али је после сасвим попустио. Поверио ми је да спава као заклан сад кад су му болови уминули. Чак ми је причао, како се ту, у болници, упознао са неком дивном младом девојком којој су оперисали тј. одсекли два прста на десној нози мали и домали. Упропастила их јадница ужасно тесним ципелама. Ова млада девојка, која га двапут дневно посећује, а још иде на штакама, привлачи га чудно. „То што заједно патимо од ноге, шта ли“, и очи му се овлаже. Признао ми је да му је и мала студенткиња Вања трипут доносила цвеће.

„А ова слика, а ова слика, шта ће ова слика овде?“ Он се збуни. На сточићу крај кревета лежала је урамљена фотографија његове веренице. Ништа ми није одговорио. А мало после, и док смо разговарали, ја приметих како се пропиње, петља, мучи, подиже на лактовима, па се вешто труди да завара траг. Али му није упалило. Увребах га ја како час-по погледа кроз прозор тамо негде преко пута. У једном тренутку ја се мућевито осврнух и гле, лепо спазих где умаче, што јест јест, морам признати, фина, врло фина црнпураста главица, иза чипкане завесе тамо у оној кући баш према

његовом прозору. И тада се ја разјарих (богами не из зависти), само да сте ме видели! „Слушај ти, рекох, Свидригајлове Свидригајловићу, наредићу сместа да се спусте ове овде завесе, да се напоље избаци ова овде бивша — слика, да ти се сасвим забране посете, ма ко био, ма ко био, разумеш ли ме? Јер, ако ти лептири понова јурну у главу и кад поново настане вејавица свршио си, готов си.“ Он је био црвен као рак, он се није смео противити. Он мало пођута, замисли се, па процеди: „Онда ми бар донеси књига. Молим те, пробери и донеси или пошљи, морам нешто радити.“ „Донећу ти, рекох, донећу ти, братац, како не. Ти ћеш лежати дуже и требаће ти много књига. Донећу их пуно и један часопис у коме ти скрећем пажњу на причу с насловом: *Исповест једног послератног сметењака*. Неуређена је, раздробљена, смушена и банална али врло искрена. Занимаће те, знам. Сервус!“

СУМЊИВА ПРИЧА

Па шта, баш све да признам! И кад поверим све, знам, одлакнуће ми; мучиће ме мање она грозна слика која ми често, ноћу, кад сам расејан и нервозан, кад ме злоставља несаница и кад се нимало не надам, искрсне у свести да ме престрави.

Испричаћу брзо и површно, јер и не могу и не смем дубоко и дуго да мислим на оно, нити да се удубљујем, нити све да замислим, нити свега да се подсећам.

А грех није, далеко од тога, јер сам млад био и пуст и луд и ратник, и сваки други на моме месту доживео би исто. И понешто већ о томе знају интимни моји другови који су још случајно живи и пред крај оне окупације били са мном у симпатичној резиденцији Есад-пашиној, у чијем смо конаку краљевски намештеном, очекујући да сутра падне Једрене, четири бесна месеца пили и лумповали и крвнички сатирали ону офарбану воду из грчких чесама коју смо ми држали за вино, чисто као суза, и од које су нам се, за све то време, црниле блузе и прсти и нокти и усне као од варзила.

Лепо је било, и весело је било, и свега смо имали и свачега. Свега и свачега сем жена. И гордили смо се врло (о, још како!) дивљењем мештана у чијим смо очима важили као храбри и хумани победници „на сабљи изгубили на сабљи повратили“, и чудна нека раса која као да је понека важна мушка својства сасвим била заборавила да понесе из земље Србије одакле је пошла. И картали смо се много и у велике суме, у лире и наполеоне, и нове новцате новчанице, хладнокрвно, цинички, као да играмо с туђим парама, и као да је оно слама а не новац, по групама, сатима скрштених ногу, на меким свиленим шиљтетима једне велике и видне, пуне високих прозора собе која је гледала у парк пун чемпреса, и у којој се налазила богата француска библиотека која нас није интересовала, баш нимало, ни онако: као што је интересовала ватрене жене Есадове што су некад овде читале Лотоја, Мопасана и друге, лешкарећи на леђима и обратно, огледајући своје снежне зубе и шарене шалваре у златом уоквиреним огледалима.

Пред вече једнога од таквих дана, сасвим као црквени миш, чист и олакшан, нисам више имао потребе да седим скрштених ногу, нити да се паштим око оне коцкарске психологије, те изађох на једну од зелених тераса богатога конака који смо присвојили, да прорачунам тачно: колико ми остаје дана (не до пада Једрена, његова се судбина знала) него до оног идућег првог, кад ћу опет моћи да оне своје, онако навикле, ноге вратим у онај стари, редовни и слатки положај. Био сам сасвим сам, па сам избегавао стидљиве погледе ордонанаса који су ме, одоздо из авлије конака где су

лежали на угаженој трави, посматрали испод очију, из којих сам читао јасно да ме жале као рођеног брата коме ничим не могу да помогну.

Пролетње вече било је фино и слатко и топло, а небо мирно, мирно и мило, као увек о примирју кад се ни са које стране не чују пуцњи, ни мрска, потмула и језива тутњава топовска.

Наједанпут, наслоњен на ону гвоздену ограду терасе и онако замишљен, тргох се а дах ми застаде, па се тако некако изгубљено занесох као да нисам ни будан него да сневам негде на деветнаестом небу. Јер тамо, с оне стране високог и зеленим врежама обавијеног зида, у другој авлији господског селамлика Авди-беговог, насред траве, наслоњену уз једно усамљено ћубасто дрво, као сен; као праву правцату сен, ја угледах: лепшу од свега што сам икад могао замислити, опуштених руку, високо уздигнуте дивне и горде главе, откривена, сасвим откривена лица, девојку, булу, жену, анђела. Онемео, зинуо, сав напрегнут и нагнут унапред да бих разазнао кроз онај сумрак, ја се загледах не дишући и, уверивши се да је оно тамо заиста женски створ небески леп, умало не вриснух, умало што не полетех да скочим, да се сурвам кад се прсти моје уздрхтале руке некако сами и механички подигоше до самих мојих усана које су гореле. И све се то десило у магновењу, али сасвим у магновењу, и баш исто овако како сам овде испричао, и ништа друго и нарочито ни у најмањој ситници да бих могао на овом месту удесити било какав прелаз, додати или заокруглити колико-толико ово некако неукусно причање које ми испаде наврат-нанос и које се ни мени не свиди зато што, поред најбоље воље, нисам могао боље да изразим оно што се на онај мој неочекивани пољубац односило. Све се, дакле, десило у магновењу и ја нисам ни био свестан онога што чиним, кад — кад она сама, она сен, онако укочена и као окамењена мртва статуа, учини сасвим исто што сам ја у оном узбуђењу био урадио, подижући и сама до својих уста своју руку, која као да је једина од све ње, онако укочене, представљала нешто живо, покретно и људско. И кад то учини она ишчезе, заиста, као нешто сасвим неживо и нестварно.

Тога вечера и даље, сви су мислили, сви су чак били убеђени, да сам ја жалио изгубљени новац и то није било нимало симпатично, али ја сам ћутао. Сањао сам само о доживљају коме идем у сусрет, захваљивао Богу што ми је она безначајна штета донела тако нешто неочекивано, и топио се и умирао у најлепшем пијанству, чијој се сласти никад нисам надао и које није било ни у каквом плану чак најсмелијих мојих ратничких снова.

Сваке ноћи од тада седео сам сатима на оној тераси или сам проводио на окну великог артилеријског дурбина, намештеног на једном платну високог зида што је делио селамлик од конака, и управљеног према огромном месечевом котуру који је, фином и благом светлошћу, осветљавао тамне кровове и шиљаста мунарета Тиране, као и сву њену чаробну околину све до горостасних и црних у ноћи масива Мата. И чекао сам, чекао сам са пуно слатке наде коју ми је уливао онај покрет њене руке који би и за сваког другог морао много да значи.

Једне такве ноћи, опружен на оном платну, посматрао сам огромне ружне шупљике и светле шкољкасте красте Месечеве коре и мислио на то: како је овај верни сведок у облацима неисказано милији и заноснији гледан голим оком, кад осетих лаки

шум нечијег хода, баш на оној страни одакле сам толико ноћи очекивао да се она чаробна сен појави. Ја претрнух и са мачијом опрезношћу остах да вребам, слушајући како ми удара срце које сам свом снагом стегао о камен. Тада усред оне мртве тишине, једне од најсвечанијих ноћи коју је љубав могла да доживи, задрхташе наједанпут па се као неки таласи нада мном пронесоше гласови са неколико оближњих џамија, осветљених малим, правилно поређаним лампионима, окружених црним замишљеним кипарисима, разлежући се околином некако чудно болни и пуни тужног, свечаног и дубоког прекора. Ја се сетих великог празника побеђених.

И баш у том тренутку ја угледах ону исту прилику, на истом месту, под оним истим дрветом, у истом скамењеном ставу... Ја се муњевито усправих на ономе платну и гушећи се сасвим без ваздуха широко и грчевито раширих руке према њој. А тада, тада ја лепо угледах кад она учини исто, сасвим исто, кад н она рашири своје руке према мени, па се, обамро сасвим у оном лудилу, сруших са високог зида.

Ја падох и осетих ужасан бол у глави, али се, и поред тога, муњевито дочеках на ноге. Раширених руку, онако исто уздигнуте главе, сен је стајала преда мном у оном језивом непомичном положају статуе. Онда несвесно ја учиних неколико корачаји према њој. А тада... ја то никад нећу моћи да изразим! Јер шта се то од месеца било упило у њу, шта? Шта се то од њега, из њега, отуд, скупило чудно у оним лудим безданским очима, шта се то десило, у чему је то, ама шта је то? Да ли онај ужас његове мртвобледе хладноће чудно сјајне, да ли шта, ја не знам, ја никад нећу знати. Ја осетих само тако као да смо сами, једино нас двоје тамо негде сасвим у њему, на њему, по њему, охлађени као лед, смрзли, сасвим залеђени, ја осетих јасно да стојим пред полуделом; и ужаснут појурих натраг ка зиду, одакле сам дошао. Ја наново угледах његове огромне ружне шупљике и светле школјкасте красте, ја увидех сав шкрипац у који сам запао, сву немоћ да га победим, да се опет нађем с оне стране и сруших се онесвешћен...

Повратила ме је наједанпут светлост једне мале војничке лампе, којом су ме, гунђајући, тражили забринути другови по оном високом корову перунике у Авди-беговој авлији. А кад ме пронађоше пренеше ме носилима у конак. Онда ме пажљиво завише у неку ћебад и целу ме ноћ не оставише. Тек кад је, после неколико дана, све прошло, казаше ми дрско да сам у сну пао са онога зида. И то с подсмехом јер су ми се усне још црниле од фарбане воде. А ја сам се љутио, био сам бесан, јер, части ми, нисам био пијан. Уосталом, факт је, и они то никад нису спорили, да се с оне стране зида, у тајанственом селамлику Авди-беговом, истински налазила луда лепотица заједно са једном својом чуварком. А они још кажу да сам сањао! Замислите ниткова! И збиља као да сам сањао. Mercі! Зашто бих сањао? А што опет да нисам сањао, можда сам и сањао!? Јер, бадава, све се у мени побркало, баш све, па нити се сећам шта сам сањао, а шта управо преживео. Што? Зар зло мисли ко воли да прича?

1920.

НАПАСТ

Пред главном кафаном седело је неколико људи, са оним мртвопразним изразом паланчана кад ништа више немају да кажу све док не стигне данашња пошта с новинама. Добро ме промерише. А ја опет нити сам млад, нити толико наиван да не бих знао зашто: они су на мени тражили ма какав смешан повод те да прекрате ону мучну досаду до новина. „Де, де, мислим, знам, браћо, шта вам треба, појео сам и сâм подоста паланачких лепиња с кајмаком, али то што на мени тражите, на вашу велику жалост, нећете пронаћи.“

Био сам озбиљно и, као што се каже, беспрекорно одевен и обувен; нисам био ни богзна каква лепота а ни наказа, ни цвет у рупици од капута нисам имао, нити ми је крајичак беле марамице вирио из џепа на прсима, а у руци држао сам торбу препуну поклона жени коју сам не велим обожавао, али међу толиким и после толико времена изабрао и пошао да запросим као човек озбиљан и свестан својих увелико зрелих година и ситуације.

Из мене је зрачила радост, можда, али то сасвим није смешно. А и како не би зрачила радост из мене онда кад сам се налазио само двадесет километара до места где су ме очекивали са највећом радошћу. Тако ми је бар писала вереница, то јест да ме очекују с радошћу, јер су сва обавештења која је њен отац добио о мени и после којих се одлучио и дао своје *да,* на које сам подуже морао да чекам, била изванредно повољна. Уосталом, он је тражио да сазна свега ово: јесам ли ја, његов будући зет, човек на своме месту. У писмима којима се обраћао својим пријатељима од којих се распитивао о мени, молио је он да га обавесте једино о томе: имам ли ја, човек који тражи његову кћер, какав год између великих порока, то јест, јесам ли бекрија, коцкар, убојица или тако шта. У тим својим писмима, откуд ја знам зашто, он је ово убојица стављао увек на прво место а подвлачио дебелом црвеном цртом, те изгледа по томе да је то за њега била ствар најглавнија, да је туману понајвише мрзео. Хвала Богу, ја нисам имао ниједан од ових заиста грубих порока, због којих ни ја своје дете другоме не бих дао, и могу рећи да сам био сасвим хладан за све време ове анкете о мом владању и карактеру, коме се заиста није имало шта да замери.

Чим сам сишао с воза и дошао пред ону кафану ја умолих господу да ме обавесте: могу ли брзо пронаћи каквог било кочијаша да ме одвезе до места, где ме, како рекох, очекиваху с радосном нестрпљивошћу. Они ми, морам признати, са великом предусретљивошћу, одговорише, да у чаршији постоје два фијакера, па чак свратише некога дечка који случајно туда прође и наредише му да сопственика једнога

од њих пронађе и доведе. „Док није прорадио воз, рекоше ми, било их је више, а сад су свега њих двојица, од којих је један сасвим глув и још с једном маном (и ту се погледаше и засмејаше) а други велики намћор.“

Ја сам тек испијао своју црну каву, тању, слађу и с пеном какву ја волим да пијем, кад се онај дечко поврати заједно са кочијашем и то оним глувим што сам на први поглед закључио да ме убијете не знам по чему.

Убрзо се погодисмо, јер у таквој прилици нисам се много ни обзирао на цену, само га умолих да што пре запрегне и дође натраг. И нисам дуго ни чекао заиста, а он се појави из једне споредне улице погурен на свом седишту тако старог, расклиматаног и пропалог фијакера да сам помислио како он ни до кафане не може стићи са свима својим точковима. Кљусине су биле ужасне неједнаке цркотине са ребрима која сам на оном, не баш малом, одстојању испред кафане лепо могао избројити, и толико малаксале да о каквом њиховом касу не би ни помена могло бити на највећој низбрдици. Све то онерасположи ме. Јер свој улазак у место моје тазбине замишљао сам сасвим друкче. Ја сам замишљао да ћу тамо кроз варош пројурити у трку, у тако бесном касу да цела паланка примети мој долазак, а пред станом веренице зауставити се наједанпут, нагло, усред оног бесног каса и треска калдрме. Тако ми се то нешто чинило врло отмено и господствено и ја сам то хтео да уговорим с кочијашем кога погодим и да му за то нарочито платим. „До ђавола, помислих, какав ли ћу изгледати у овој ужасној олупини која тандрче и прави већу ларму него четири клонфернице једна уз другу.“

Тек што сам то помислио а он стиже пред кафану, те се подигох да прикупим ствари. Али само што сам их наместио и наумио да седнем па да кренемо, кад се однекуд појави па нам прође један човек скоро трчећи. Око његовог дугог мршавог врата лепршала је кравата сасвим црвене боје. Он је био висок, неисказано мршав, са црним покваренim зубима међу којима се видела и два три златна, уснама и прстима пожутелим од дувана и гумом на иначе невиђено високим потпетицама као ћилибар жутих ципела. Он је имао очи хитре као у миша и јако био узрујан.

— Господине, — рече он задихано — ви се нећете противити да путујем с вама. Нужно ми је да сместа отпутујем одавде ма на коју страну, ма на коју страну. Врло ми је нужно. Платићу половину погођене цене.

И гледајући у ону господу испод ока он стаде тражити новчаник али га не извади.

Признајем било ми је врло непријатно. Ја покушах да одбијем:

— Опростите, ви сами видите да сам ја човек врло пун, а коњи сасвим слаби.

— Не брините ништа, — навали он — нећу вам ја бити на сметњи, Боже ме сачувај. Просто ме ставите поред вас као што би ставили ваш сопствени штап. Ја видим заиста да сте ви врло пун, али ви исто тако видите да сам ја трска, и да сте понели кишобран више би вам сметао од мене.

Као човек врло мек и болећив ја попустих.

Тако поседасмо обојица (он заиста као штап уз мене) и кад се кретосмо ја поздравих ону господу која ме отпоздравише, чини ми се, подсмевајући се моме сапутнику.

Скоро пола сата ми смо милели кроз варош и цео је свет отварао прозоре или излазио испред дућана да нас посматра. Пешаци су нас увелико пристизали и чак остављали за собом. Понекад се чинило да ће коњи стати и ту остати да липшу. Ја сам се већ стао нервирати и ко зна шта би било да господин мој сапутник не отпоче врло живо да говори:

— Поштовани господине, — рече он окренувши се упола — ви и не сањате о томе колико је несрећно створење човек кога сте љубазно пустили у своја кола, не сањате тако ми Бога. Да сам синоћ имао револвер, који сам заложио пре три дана а отео у бугарском рату на Власини од једног непријатељског официра, ја бих сад био самоубица и не бих вас данас ни узнемиравао.

Ја га погледах зачуђено а он се упола подиже са седишта:

— Допустите — рече пружајући ми руку и изговарајући своје име — ја сам архивар, а дуго година био сам резервни наредник. У великом рату остао сам удовац, а после рата, као сваки паметан човек, пипао сам, процењивао, решавао се, размишљао, све док понова не падох у клопку. „'Ајде, рекох, не зна се шта је горе, да пробам опет." Рачунам прошао сам све, видео света, говорим француски, пун сам искуства, Филаделфија једном речи, па носићемо се. И тако се ожених. И тако се, на моју несрећу, ожених, господине. Јер после четири месеца мој брак поста лудница, борба на живот и смрт, рат, господине, рат из кога сам се једва био ишчупао више мртав него жив. И тако до синоћ. Шта је било синоћ? Ево шта, господине. Седели смо, пијуцкали смо, причали смо, сами знате, доживљаји су неисцрпни, ратни. Ја увек причам искрено, лепо, прецизно и као човек од талента много уносим темперамента. Она зна моју слабу страну, долива вино, претвара се како је занима моја прича, а после кад завршим, кад извуче све што јој треба, она за гушу.

Дакле причам ја један свој марсељски доживљај, овако: Читам новине једнога дана пред кафаном на La Cannabiére и видим, Немци притискују ли Париз притискују. „Бога му, мислим, пропали смо. Пропадну ли савезници пропали смо и ми." И обузе ме ужас. „Зар да се никад не повратим кући?" Наручим чашу вина и опет читам новине, и опет читам новине и опет наручим чашу вина. Али после шесте не видим шта читам, али ствар ми не изгледа баш тако опасна. „Батали, мислим, шта бринеш, човече божији, савезници су јачи, спремнији, богатији. Правда је на нашој страни", и опет наручим чашу вина. Али се сетим Берте и сневеселим се, па се сетим и Америке и њеног богатства и опет наручим чашу вина. И све тако и све тако док не обневидех. После неког времена гледам сву ону гужву око себе, седим и мислим где сам ја. „У Београду нисам, у Алексинцу нити има трамваја нити ове галаме, практикант нисам, то сам био пре рата, умро нисам, у рову нисам, хвала Богу ослобођен сам. Онда шта? Или сањам или сам мртав пијан. 'Ајде, мислим, да се уштинем за бутину, па ако ме заболи значи ја сам." И стегнем колико игда могу. Стегнем ја, али не осетих бол у

бутини где сам се свом снагом уштинуо, него га осетих у вилици, где ме неко што је до мене седео, пошто испусти страховит врисак, скоро урлик, удари јединственом вештином боксера. Дакле ипак не сањам, онда сам пијан, ствар проста. Погледам око себе и видим да су оне прилике око мене Французи. Према томе, шта? Прво сам требао рећи на француском шта је са мном: „Људи браћо, кажем ја, али на српском, са мном се десило случајно ово што видите; нагомилава људска невоља, туга за отаџбином, бол од живота, ето.“ Они ме гледају. Видим ја да ме не разумеју. „Браћо, кажем ја, la patrie“, и одједанпут, онако као из рукава сетим се: „complètement“, кажем ја. Хоћу да им кажем да већ немам куд, да сам ствар. Они се поваљали од смеја. Видим ја помоћи нема, а већ не знам које доба ноћи. Покушам да устанем — ни померити. „Браћо, велим ја, зар је то савезнички?“ Опет не разумеју. Тада се понова сетих и узвикнух колико сам могао: au secours, au secours! И тако вичем ја у помоћ као луд а око мене лом, урнебес. „Браћо, велим ја, не браћо, него небраћо, свршено је са савезом, кидамо савез, кидамо, кидамо најозбиљније, цепамо уговор, уговор је парче артије, тражићемо друге кајаћете се.“ И док се они све више смеју, ја све више бесним као отрован. Како ћу да их увредим, мислим, и да кажем да би ме сваки други поштен савезник, па и непријатељ, одвео да спавам. И на моју несрећу, не могући да саставим реченицу која би ту моју мисао исказала, викнем просто: vive les boches! После већ не знам шта је било. Кад сам се освестио ја видим да лежим испод два астала, под једним ноге и шешир, а под другим глава и ципеле. Онда се искобељам како-тако и кренем кући.

На овом месту застаде мој сапутник.

— Господине, — рече потом гледајући ме оним својим немирним очима пуним грабљиве бистрине — да ли ме је оно марсељско вино истругало, шта ли, желудац ми се стегао и руке ми дрхте од глади. Имате ли случајно што за јело?

Ја извадих печено пиле из торбе, понудих га и замолих искрено да се не устручава. Кад оглода и последњу кошчицу он запита за цигарете, па кад ја извадих табакеру он узе три одједанпут па две остави у џеп од прслука, а једну запали. Онда настави:

— Стан ми је био близу, rue... Богами не могу да се сетим, кључ у џепу, спрат сам знао, трећи. И заиста нађем кућу, зазвоним, кажем nouvau locataire, јер сам се уселио пре три дана, cordon, s'il vous plait, и уђем. Уђем, господине, и пођем уз степенице. Избројим три спрата, пробам кључ, не иде. „Шта ово може бити?“ мислим, упорно петљам око оне браве, запнем — ништа. Попнем се један више, пробам кључ — не иде; сиђем два спрата ниже — ни мањи. Обиђем све спратове и сва врата и све прозоре — ништа. А стомак — да полудим, ври, чупа, свира, цвили, раздире, кључа. „Свршено је, мислим, јер у помоћ више не смем викати доста ми је оно батина пред кафаном.“ Седнем на степенице, стегнем уснице колико год могу, размишљам, не знам у чему је ствар. Устанем прекрстим се, понова сиђем доле и почнем да бројим. На првом спрату лупнем штапом и викнем *premier* (рачунам на француском ћу пре погодити), на другом погрешим и опет кажем *premier* и вратим се — опет почнем из почетка, дођем на други и знам да треба да кажем други, али ја кажем *quinzième,* јер сам имао толико великих чаша вина, а тек трећи пут дођем до трећег спрата и кажем *troisième*. Дакле кажем ја *troisième* и енергично пробам кључ — Боже сачувај, ни да прође. Стегнем стомак, сиђем понова и кад дођем опет на трећи ја залупам из све снаге. „Ко је?“ пита

моја газдарица (ужасно пуна жена преко 130 кила). „Шта, ко је?“ раздерем се ја, „отварајте или ћу све поклати.“ Она не разуме и само виче „ко је?“, „ко је?“ јер не може да позна мој глас. Таман ја да кажем комите да бих заплашио, кад опет надахнуће: La clef ne marche pas“, кажем ја. И тек тада она отвори. Она отвори, господине, али тада, ох тада је све било доцкан, ви ме разумете! Уђем ја унутра и сав срећан хоћу да је загрлим. А кад она врисну и побеже од мене као, далеко било, од леша. После се ипак поврати, чуди се шта то може бити с кључем и тражи да га види. Онда га принесе сијалици, загледа га па се засмеја и стаде га лупати о астал. Кад тамо, а она рупа кључа пуна ситнежи од дувана, кога увек има у мојим џеповима.

Одем ја и легнем. И те ноћи сањам најстрашнији сан у моме животу. Као закачио се ја за ногавицу од панталона, главачке висим на балкону трећег спрата над улицом пуном света који ми се руга и повраћам. Повраћам, господине, своја сопствена црева повраћам и с њима заједно фасцикулу по фасцикулу из архиве првостепеног алексиначког суда, коју сам ја уредио крв пљујући и у којој сам на њену част служио као пуноплатежни практикант без упоређења. Е, верујте, господине, у моме бурном животу, па и за време рата, у најстрашнијим борбама, никад црњег страха претрпео нисам.

Дакле причам ја то мојој жени и чекам ефекат. (Ја вам своју жену нећу описивати, ја хоћу да ви из њених сопствених речи добијете представу и праву слику тога чудовишта пакоснијег од паука.) Чекам ја ефекат и таман принео чашу с вином да се прикупим за нову причу, кад ме она свом снагом лупи по руци: „Пропалицо, вели, зар те није стид да то причаш? Алкохоличару, вели, па ти ништа друго у Француској и ниси радио него ждерао то вино и дан и ноћ.“ Ждерао, господине, је л’ то лепо, кажите сами? Ето тако каже: ждерао и то мени своме заштитнику и своме тако рећи врховном путовођи живота. „Остави се, кажем ја, јер као паметан човек хоћу да стишам ствар, смири се, кажем, уместо да се дичиш што за мужа имаш човека јаче интелигенције и ретко духовитог...“ „Ти духовит?“ прекиде ме она церекајући се тако пакосно да ми се парче по парче овог иначе измученог срца откидало. „Ти си кретен!“ „Ко кретен, бога ти твога, планем ја и ухватим се за главу да не полудим, ја сам гениje, ја сам звезда, био сам новинар, сад сам архивар прве класе, а сутра ћу бити инспектор.“

И онда увреда за увредом, пакао, господине, пакао над свима паклима у свима свемирима. Ја смело тврдим да у свету, да у васиони нема мужа кога је једна жена икад толико наружила, коме је икад једна жена толико увреда у лице бацила као моја жена мени. Шта кажем, моја жена? Јуче да, али никад више.

Морам вам признати ипак да сам се донекле одупирао, да и ја нисам сасвим ћутао. Усред онога пљуска од увреда и ужаса ево шта сам учинио. По летео сам у другу собу и зграбио сам Вуков *Речник*. Раније сам ја већ био обележио све што треба па сам сад, час гледајући у књигу и превртући листове, а час у њу, изређао све што је заслужила. А кад сам био готов ја сам стао на прозор и то исто, да сви чују, поновио. Тек кад смо промукли обоје, видите сами како шиштим, онда смо се смирили. А ноћас нисам ока склопио и, на крају размишљања, нашао сам: да треба да бегам, господине, бестрага да бегам, јер немам више ни снаге, ни храбрости, ни власти над собом, ни моћи да владам својом вољом.

У том тренутку скочи он као опарен с кола, а и ја осетих да је у њима већ немогуће опстати. Ја сам и раније помишљао да се некако спасавам, али за време његовог причања нисам могао опоменути старца који је спавао.

— Слушајте ви, чика Мишо — рече он кочијашу дрмајући га снажно — за Бога јединога, зар се бар ви не можете толико савладати? У колима се не може опстати, а ми смо платили, то јест господин је платио јер ја немам ни пребијене паре, да се возимо.

— Док не задремам ја се савлађујем и још како — извињавао се кочијаш — али чим заспим ја не могу одговарати.

И тако смо се пели и скидали увек кад би чика Миша заспао.

Ја сам, чини ми се, напред рекао да сам човек врло болећива и мека срца. Слушајући са пуно саучешћа свога несрећног сапутника ја сам, још у току његовог дирљивог излагања, размишљао о томе како бих му ублажио његов, уистини, велики бол супруга.

— Господине, — рекох кад се атмосфера нешто мало рашчистила те опет седосмо у кола — ви сте били и сувише добри да ми, и не познајући ме довољно, поверите вашу интимну фамилијарну историју, која ме је, одмах ћу вам рећи, веома тронула. Хвала вам на томе, господине, и радујем се, уколико је то у овој прилици могуће, да сам на вас тако повољан утисак оставио. Господине, — наставих ја после овога увода који сам доста неспретно и збуњено изговорио због онога радујем се — живот је борба. (Ја знам да ово што сам рекао не само није ништа ново већ чак банално али сам тако морао започети.) Он је то био увек, а нарочито после рата. После рата наравно су се чудно измениле (и то је стара фраза али је и она морала доћи у низу мојих мисли), и од наше покорне српске жене пре рата, ви данас имате жену бунтовника. Ја ћу одмах рећи: једног несимпатичног револуционара. Све њој није право, све хоће да се меша у наше мушке ствари, и све хоће на равну ногу.

— Јест, — прекиде ме он — а где је била на равну ногу и што се није мешала у мушке ствари за време рата, него ми сви изгибосмо, а оне све остадоше?

— Допустите — рекох. — Ето ја имам велику фамилију и посматрао сам и посматрам. Свуд је пакао, баш као што ви кажете, лудница, ужас. Нерви су ослабили, заиста, али шта? Зар клонути пред једним ипак слабијим створом од нас? Зар дозволити да се свет подсмева нашој слабости, нашем мекуштву, нашем кукавичлуку? Зар пристати да то слабо створење тријумфује над нама, да оно нама стане ногама одозго уместо ми њему, као што је природно и као што је увек било, зар бегати испред њега уместо га принудити да на коленима моли опроштај својих неразумних испада и поступака?

— Драги господине, — прекиде ме он понова — ја морам признати да ви говорите сјајно, да ви говорите особито разумно, да ме ваш дивни говор подиже, узбуђује, храбри, одушевљава и дира у најосетљивији живац. Али, јест али? Зар то исто и мени није пролазило кроз главу? Зар ја све то не знам? Колико пута, при таком

сукобу, шапућем ја у себи жестоке претње. И верујте ми, кад бих ја изговорио све оно што ми је у даном тренутку на уму, ја бих био победилац, несумњиви победилац. Али шта? Ја имам једнуману због које бих полудио, због које се на крају крајева морам обесити у вези са фактом да сам редуциран, те, као што сам рекао малочас, не могу ни платити свој део за кола.

— О, ништа, молим — рекох ја муцајући више збуњен него мој сапутник који живо настави:

— А туману објаснићу вам одмах. Рецимо настане сукоб, страшан, бесомучан сукоб и шта? Баш кад ја дођем на ред, баш кад ја треба да експлодирам, да кажем оно што ми у срцу кипи, да је прождрем — ја завежем. Ја не могу, ох, ја не могу, господине, а да не саслушам све што она проклета жена, не жена него хијена, мени има да каже и слушајући ја се изгубим, некако стешњено, заплашено, престрављено изгубим, господине, изгубим. Да ли се и вама то исто кадгод десило ... али, пардон, ја сам заборавио да ви нисте ожењени, на чему вам завидим последњим нервом који је мојим несретним браком упропашћен. Дакле тако она остаје победилац.

Као човек болећив, ја, тога тренутка, умало што нисам заплакао, јер је он тако очајно кршио своје огромне кошчате прсте да ми се чинило како никад несрећнијег створа пред собом нисам видео.

— Забога, господине, — узех реч скоро јецајући — покушајте да се отресете тога очајања, покушајте да се ослободите тих окова, помислите. На наше очеве, ето помислите само на наше славне очеве. Јесте ли ви Србин? Ако Бога знате јесте ли ви Србин? Јесте ли ви син ове земље у којој је жена до јуче излазила натрашке из собе свога мужа, свога господара, свога Бога? Јесте ли ви човек?

Ја не знам како сам ово изговорио и како је то могло толико утицати на њега да он поскочи са свога седишта и шчепа ме бесомучно за руку.

— Господине, — јекну он као избезумљен — спасиоче мој, оче мој, јест, знам шта говорим, свестан сам онога што кажем, оче мој, јер из вас говори сам велики дух мога покојног оца, чије сам занимање богами, заборавио. Исто ми је он тако говорио и ето ту ме је требало дирнути ту, господине, у ту жицу. Бедник како сам могао попустити, ја син мога покојног оца који је три жене на моје очи у гроб отерао? Али заклињем вам се, ево заклињем вам се овде у овим каруцама у којима сте ме великодушно и сасвим бесплатно повезли, и да не говорим о пилетини којом сте ме услужили, ја ћу се осветити.

И док сам се ја топио у задовољству свога неочекиваног утицаја на човека чија ме је судбина толико коснула, он страховито шкргутну остацима оних својих покварених зуба, па зграби кочијаша за леђа и грмну неким туђим, ужасним гласом:

— Окрећи, окрећи натраг!

Нагло и грубо повучен с леђа кочијаш се трже, а малаксали коњи наједанпут стадоше као укопани.

— Господине, — узвикнух запрепашћен — шта ви то чините? Оставите тог човека, пустите да продужимо пут.

— Да продужимо — дрекну он — јесте ли ви полудели? Враћамо се у варош. У вашем присуству, пред вама, кроз један сат, ја ћу показати и доказати ко је син мога покојног оца.

— Полудели сте ви — рекох ја — јер шта се мене тиче син вашег покојног оца? Кроз један сат ја морам стићи на прошевину.

— На прошевину! — зацерека се он. — То ћемо видети тек после њенога пораза, али само после њенога потпуног пораза. Тада, као ваши гости, можемо поћи сви троје. Да, можемо поћи сви троје. Али пре тога она мора сазнати ко је син мога покојног оца, чијег се занимања никако не могу да сетим.

Поред све своје доброћудности ја почех да бесним, док нас је кочијаш зачуђено посматрао не знајући у чему је ствар.

— Чујте, — рекох — оставите се ви будалаштина и седите мирно у фијакеру у коме уживате гостопримство једнога ретко доброг човека, кад већ морам о себи да говорим, иначе ћу вас смрвити као буву.

— Син мога покојног оца, Бог да му душу прости (и ту се он прекрсти) неће се лако дати смрвити као бува — поврати ми он. — А ви појмите моју ситуацију, забога, појмите моју ситуацију. У вароши се налази још свега један фијакер и моја жена узеће га да отпутује својима. Ја то морам спречити по сваку цену.

Више се није имало шта говорити и ја зграбих дизгине и бич из руку кочијаша па стадох бесно шибати коње. Али и мој сапутник, чије су руке биле као кљеште, стреловитим покретом дочепа узде и покуша да окрене кола у супротном правцу. У том злокобном окретању, и док смо ми вукли сваки на своју страну, један точак наиђе на неки велики камен па се кола накретоше, а како смо били над неком високом јаругом то се она и коњи с кочијашем и с нама заједно сурваше у ону рупчагу пуну трња.

Шта могу да вам кажем? Разјареним напором, на једвите јаде, ја се некако искобељах испод коша, који ми је једну ногу сасвим био пригњечио. Тада угледах како ми крв цури низ кошуљу, моју нову новцату кошуљу, док ми је лице било сво у крви, песку и прашини. Ја дограбих онај бич и како се мој сапутник још трзао испод федера баш као у епилепсији ја га шибах све док се бич није сав искидао. Али се и он, битанга, некако искобеља па, чим се осети ослобођен, појури као луд натраг одакле смо дошли. Кораци су му били невероватно дугачки па ми се чинило, гледајући за њим, да оно и није човек него некакав огроман скакавац.

Ја подигох ствари поиспадале из куфера и растурене по прашини, па, пошто бацих новац кочијашу који оста да подиже кола псујући нас обојицу, олучих пешице у своме правцу.

Кад сам мало поизмакао извадих огледало да видим шта је са мном. Ужас! Сав сам био исечен као да сам главом пробио најтврђе окно прозора.

Ја се опет окретох, тврдо решен да поново појурим за човеком који је, знам сигурно, упропастио моју срећу, променио моју судбину, порушио све моје идеале. Стегнутих песница, сав црвен и рашчупан као нека велика тица, ја се осврtох страшно претећи, али он, рђа, замаче завојицом смејући ми се колико га грло доноси.

ПАД СА ГРАЂЕВИНЕ

ПАД СА ГРАЂЕВИНЕ

У дворишту је нова грађевина, углавном, била готова. Појавила се она као преконоћ и поникла, радосна и млада, између старих оронулих зграда тамних боја, остареле дрвенарије. Могло се приметити да се около све радовало док се она подизала. Деца и стари уживали су што је ту, пред њиховим очима, ново заменило старо.

Рано пролећњега јутра, кад је сунце бљеснуло у прозоре и затреперило по крововима кућа, на новој грађевини зачула се песма. Певао је млад, чист глас, звучно, раздрагано. Песма, широка, слободна, разливала се чудно из оквира баналнога мотива и, још у постељама, суседи су осећали како она обухвата душу онога који пева, уносећи у главни мотив нове, чисте, сопствене тонове и мелодије. Онда, сасвим горе, на највишем спрату грађевине, угледаше младога певача виткога тела. Са младалачком гипкошћу што одаје уживање свакога покрета, верао се он неустрашиво слободним ходом, или је стајао на прозору и певајући малао.

У песми се осећао радосни поздрав животу и једно стремљење неодољиво, напето и несвесно, што долази од буђења нејасних чежњи. Под њим зјапио је понор, горе небо прозрачно, насмејано. Из празних соба ширио се задах влажнога малтера, и гласови раденика што су кречили зидове, звучали су необично звонко, као одјек у стенама.

На фигури његовој, доста омаленој, кошуља се плавила, а широке радничке панталоне биле су испрскане свима бојама као палета; лице му било округло, румено, коса густа, коврџава, израз мио, потпуне безбрижности и детињске чедности. При осмејку блистао му се низ финих, снежних зуба. У оном ставу птице тек ослобођене кавеза, још на њему, чинио се он неисказано сигуран и са силним кликом живота спреман да прне у плаво радосно небо, да се нису зачули брзи, звонки одјеци корака у дворишту и привукли му пажњу. Сасвим доле, ка чесми што се сијала на сунцу, враголасто девојче долазило је за воду. Оно је застало задихано, подигнуте главе, и њихови су се погледи сусрели. Она је витка, свежа, и као биљка сочна. Она је љупка, и сунчани зраци трепере у дубини њених зеница као две звезде. Груди су јој високе, праве и дрхтаве. Црвена сукња лепрша се као велики крвави лептир.

Сигурно је млака струја слаткога немира јурнула његовом крви, јер му се лице заруменило, подигнута рука укочила у ваздуху, а зелена боја поцурила дуж рукава. Затим, у игри погледа међу њима, она је брзо завладала њиме. Очевидно је у томе

имала мало искуства, док он није имао ни трунке. Он је изгледао зажарен, чедан. Овај набујали живот што се спремао да се нагло развије, чинио је, по свему, свој први корак ка жени баш овога јутра. По необичној забуни његовој могло се тврдити да је то била једна од првих, неочекивана прилика, судбоносни сусрет.

Она је испунила водом свој бљештави суд, па журно ишчезла за вратима доњега стана, али се вратила одмах, застала непомично, и у заклону старинске куће наслонила о зид. Посматрала га је пажљиво, помало заводнички.

Тада је његовим лицем прелетело једно гордо осећање висине и смелости. Са овим изразом он је погледао, и збунио се. Онда је хтео сакрити ту непријатну забуну, и то вероватно покретом који му се чинио нарочито смео и мушки. Али се омакао и, задржавајући страшан кратак крик, раширених руку, као раширених крила, полетео у бездан. И док су очевици још стајали затворених очију од ужаса, онај се тупи пад зачуо.

Са прозора суседнога спрата ужасан један женски врисак први је запарао ваздух, онда са свих страна испрекидани крици узбунише двориште. Затим се оно напуни светом.

Међутим, у подножју бетонскога горостаса, доле, на гомили камења и малтера, младић је на леђима лежао непомично. Слепоочна кост била му је размрскана, и левом сможденом страном крв је бујно лопила по земљи. Његово лице, врло финих црта, обасјано фантастично светлошћу младости, руменило се још ватрено, и најпре ужасно пренераженост, израз као да поступно постаде миран, потом нешто насмејан.

За то време, са свих страна, навалише бесмислени предлози гомиле; али то потраја сасвим кратко, јер она умукну у часу кад се узбуркана прса младића, иза последњега ропца, неповратно смирише. У том истом часу, други, још страшнији од онога, врисак из доњег стана понова запара ваздух... Мало затим, кола Црвенога крста задихано пристигоше, па два човека, после кратке оцене положаја, очевидно навикнути, испунише, колико вично толико и равнодушно, своју дужност. Било је Ваздан муке око тога да кола изађу на капију, па је и то окупило много радозналих пролазника, који главну пажњу управљаху на онај напор машине да се из теснаца некако измигољи. Затим, велики стаклени прст црвене боје, са крвавим телом, полете улицом. И, пошто се све десило вратоломно брзо и просто, као да је обузета неким страшним стидом, машина, лудо бежећи, ишчезе за углом.

Сутрадан је двориште још било испуњено оним невидљивим, тамним теретом, кад је унутра ушло неколико људи.

Са прозора се видело само: како они час-по, сложно и важно, подижу главе ка спрату са кога се пад догодио, да их после спусте и загледају се баш у оно место где је млади радник јуче мртав лежао. И руке су им нешто живо махале. Вероватно да је то била истражна комисија, која је тражила да испита тачан узрок паду, као и постоји ли каква кривица до предузимача или кога другог сем жртве. На лицима њиховим, поред важнога израза, распознавало се видно и оно особито задовољство што обузима људе кад су у неочекиваној прилици да канцеларијско време искористе на ваздуху. Били су ванредно предани послу за који су одређени, али захвалност случају што их је извео на ваздух, није им било лако да сакрију. Најзад су прешли у прву кавану да тамо сачине протокол, у веома живом разговору, и клањајући се са осмехом онима што су у дворишту остали.

Са онога истога злокобнога места зачула се идућег дана нова песма. Била је изазивачка, пркосна, дрска. Опет је певао млад глас, али глас громак, не онај што се благо пењао горе и топио у сунцу, већ онај други што се бучно разливао, пунио празне просторије и страшно трештао земљом.

Около, са ниских прозора, није се никако могло видети: за шта је то било причвршћено једно снажно уже што се од крова па надстрешницом спуштало доле, а иза које биле су увезане у ваздуху и над понором висеће лествице. Над тим лествицама љуљао се радник снажнога изгледа. Рукави испрскане кошуље били су му високо загрнути, те се атлетске мишице румениле на сунцу. При осмејку блистао му се низ као снег белих, курјачких зуба. Он је малао лако и смело, али у погуреном његовом ставу имало је пуно од инстинктивне животињске опрезности. Упознат, свакако, о судбини свога претходника, он се није ни трудио да сакрије гордост поновљене смелости. И кад је са висине зачуо зујање авиона, он се језиво нагао тражећи га очима, па је, осећајући уплашене погледе на себи, изгледао немиран као мали пијани Бахус.

Баш утом зачули се кораци у дворишту... То је била иста она што је донела смрт његовом претходнику. У погруженом ставу њеном видео се јад преживелога догађаја. Као да се угасила светлост што се за тренутак засијала, очи су јој мутне. Усудила се једва да погледа горе и тргла се, јер је стреловито дочекао поглед који је вребао. И сад, тај поглед, као мућа оштар, произведе забуну истоветну оној што су је те исте смерне очи изазвале дан раније.

У оној одморној јутарњој напрегнутости, распознавала се јасно страшна глад његова нагона. И ту снагу, толико неодољиву, она је морала осећати на себи. То се видело јасно и по чудним неким немирним покретима њезиних руку. Изгледало је да се њима жури да сакрије сав стид, као да је гола. Онда се вратила са чесме, ушла унутра да се још брже појави напољу. Изашла је са малом ручном метлом којом је стала чистити сасвим ситне струготине по дворишту. Изгледала је мирнија и тргла се тек кад је наишла на крваве остатке трагова код мале гомиле камена. Ипак се прибрала, брзо пришла чесми, оквасила малу метлу, па се повратила да непријатне трагове уклони. Онда се понова вратила, опет уквасила метлу, из које поцури вода, најпре крвавомутна, затим све бистрија. И кад се то свршило и стала тећи само бистра вода, и поглед се њен разбистри. Тада се повуче код истог оног заклона старинске куће и наслони на зид, одакле се тек усуди да погледа горе. У исти мах, муњевити поглед, сав од оне глади, дочепа је и закова, па се од тога њене слабе руке послушно опустише. Видело се јасно да ће му се још сутра подати.

ПРИЧА О ЛАЗАРУ ПАРДОНУ, ЧОВЕКУ КОЈИ НИЈЕ ГОСПОДИН

Ја сам извршилац тестамента извеснога мога ратнога друга Лазара Пардона. Тај Лазар Пардон (пре познанства с њим, нисам ни слутио да и овакво презиме постоји), мој, дакле, ратни друг предао ми је, пре равно пет година, а по једноме лицу, овакво писмо:

„Поштовани господине друже, ако случајно сазнате да сам се преселио у вечност, или пак од данас за пет година не будете од мене добили никаквих вести, имајте доброту па отворите ово завештање, и даље поступите по упутствима. Одредио сам баш Вас за извршиоца свога тестамента са разлога што сте правник, и јер Вас познајем као човека скроз исправна, савесна и племенита.

Хвала Вам срдачно, и због ом...“

Чим сам добио овакво писмо, ја сам на њему забележио дан пријема, онако како се то ради у свима државним надлештвима, па сам завештање оставио у касу и чекао. А пошто се навршило тачно пет година од пријема, и без иједне вести о Лазару, отворио сам га.

Дакле, ја кажем завештање зато што га је он тако именовао, а то је управо једна исповест, а има у њој нешто и од завештања. Но да се не бих око тога ваздан задржавао, и ту исповест на своју руку коментарисао, ја ћу је овако изнети на јавност, и то нарочито са једнога разлога који ми је много згодније рећи на крају ове доста смешне и необичне историје.

Ево, дакле, шта је поменути Лазар тамо написао:

Први пут сам, вели он, то осетио у шестој години, у зиму, кад сам ишао у суседну варош, да код свога деде проведем божићне празнике. Заједно са мном, а код своје тетке, ишао је тада и син командантов, мој вршњак Павле.

Дакле, тога дана морали смо најпре ићи колима До прилично удаљене станице, а потом возом. У кола смо сели обојица код Павлове куће. И ето, било је то тада. Стари кочијаш Стеван, у великим чизмама преко колена, отворио је услужно врата затворених кола и, пропуштајући прво Павла, рекао му: „Изволите, млади господине! Молим!“ Затим се обратио мени: „Хајде и ти, мали. Улази!“

Дакле тај бол који ми је та старкеља тада нанела, не назвавши и мене младим господином, ни до данас нисам заборавио. Тај бол није мало утицао на мој будући карактер. Он ме је управо и довео довде. Јер, као што сам рекао, Павле и ја били смо вршњаци, чак сам ја био нека два месеца старији од њега. Свакако, према томе, да он није био млади господин с обзиром на узраст.

Све сам то осетио ја и онда, и био сам отрован: и на своје порекло, и на самога себе, и на цео свет. и осетивши то, сместа сам почео посматрати Павла са завишћу, али таквом, да се он морао веома зачудити тој наглој промени мога понашања.

Уистини, морам то признати, било је велике разлике у нашим спољашњостима. Ја сам на ногама имао, на пример, чизмице. Али су те чизмице, иако потпуно нове, изгледале некако просте према малим калочнама што су се сијале на ножицама командантова сина. Тако исто било је и са нашим шубарама. Поврх своје носио је он башлику, и то је заиста лепо приличило, док сам ја, без башлике, онако само у шубари, изгледао као неки мали касапин. Али, без обзира на одело, његово лице нежно и с финим цртама, његово лепо држање, и све, почев од гласа па до најмањег покрета, одавало је једно господско дете, исто онако као што је моје лице и понашање одавало дете свињарског трговца.

И тако, са великим нестрпљењем, сачекао сам да изађемо из кола одвратнога кочијаша и да уђемо у воз. А тамо ми се она рана све више ширила, па ми и празници код деде преседоше, јер сам у души стално осећао неку горчину и понижење због оне разлике између малога Павла и мене, разлике тако упадљиве чак и у очима једнога човека проста, али у својој простоти, свакако, искрена.

То што овде испричах, без увијања, било је пре више од четрдесет година. Али и од тада, иако су ми у току живота ситуације често бивале изванредно сјајне, иако се то свакоме могло чинити смешно и невероватно, па и глупо, ја ево све до данашњега дана не доживех ту част и ту срећу (а знам шта говорим, и понављам: срећу) да ме ико ослови господином.

Као личност ја сам обичнога раста и уопште просечан; ја сам увек пристојно одевен; ја, сем нешто мало спљоштена носа (као мали пао сам на клизавици) немам ничега нарочито упадљивог ни ва лицу, нити иначе; ја подсецам своје бркове, а косу чешљам „са стране“, као што је у моди — те ову чињеницу, то јест ово одсуство свога господства, и не могу и не знам тумачити друкче до једино одсуством сваке строгости у својим као небо плавим очима. И са тога разлога, можда, кроз цео свој живот ја сам за све и за свакога, за. мушко као и за женско, за првога као и за последњега, био само и једино Лазар, Лаза или Лазица, али господин Лазар Пардон никад, ако Бога јединога знате, никад.

Ја се не мислим враћати на своје дечаштво, нити ћу се спомињати свога младићства; ја узимам себе као готова, као цела човека. Ето, као такав ја сам се у своме животу, исто онако као и остали, безброј пута представљао свакојаким разним лицима, пред којима сам обичним гласом изговарао своје име Лазар Пардон. И вазда, у таквим несрећним приликама, ја сам јасно и разговетно осећао како на свако такво

лице остављам утисак не некога који се представља Лазар Пардон, већ некога који се представља именом Лазар, који се извињава.

А то сам редовно закључивао, поред осталога, и по томе што сам ја, са своје стране, имао утисак: да ми лица којима сам се представљао увек нешто као праштају, одговарајући ми, уместо својим именима, речима: „Молим, молим!“ Ја узимам, дакле, себе као готова, цела човека.

Ја се, на пример, женим. Ја пролазим улицом са својом женом. Ја сам најкоректније одевен, моја жена исто тако; и пролазећи, ја чујем кад кажу: „То је Лазина жена.“ Или: ја купујем кућу, једну дивну и скупоцену вилу, недалеко од вароши. И хиљадама сам пута, иза завесе свога прозора, чуо кад су казали: „То је Лазина кућа. Баш ми се допада Лазина кућа.“ — Колико ми је пута у таквим приликама долазило да прескочим прозор и да им довикнем: „Ej, ви, море! Коме ви Лаза? Коме ви Лаза, несрећници ниједни? Шта сам ја вама? Да не чувах са вама овце, виткови ниједни?“

И увек тако; разводим се са женом, они веле: „Развео се Лаза“; разболим се: „Разболео се Лаза“; добијем одликовање, они кажу: „Одликован Лаза.“

У рату, као официра, сви без разлике, звали су ме Лазицом, и у чети, и у батаљону, и у пуку. „Где си у чети?“ питају војника, а он одговара: „Код Лазице.“ „Ко је дежурни?“ — „Лазица.“ „Ко је у резерви?“ — „Лазица.“ „Ко је рањен?“ — „Лазица“, увек, и само Лазица.

По свршеном рату улазим у једно индустријско предузеће, велико, угледно, врло познато. Уносим сав свој немали капитал, у ортаклуку сам са једним чувеним, крупним именом. И рачунам, сад или никада. Па се сретам тако са познаницима. „Аха, кажу ми они, браво! Ви сте сад код господина Крсмановића. Честитамо, честитамо. — „Не, одговарам ја отворено, не, господине, ја нисам ни код кога, ја сам ортак господина Крсмановића.“ Извињавају ми се, правдају, али шта ми то вреди?

Недавно опет спремао сам се да у значајној дебати Коморе учествујем о привредној кризи. Очекујем да у таквој прилици морам доживети част за којом горим, да председавајући мора казати, као што је уобичајено: има реч господин Лазар Пардон. Дижем, дакле, руку, јављам се са осталима и видим кад председник уписује моје име. Онда он редом даје реч и увек на исти начин: „Изволите, господине Н. Н.“, или: „Има реч господин тај и тај.“

Са узбуђењем очекујем ја свој ред, и он најзад долази. А тада, и на мој ужас, уместо да поступи и са мном као са свима осталима, он, председник, пошто ме је некако пронашао очима, устаје, довикује ми, и рекао бих чак иронично: „Лазо, ајде, Лазо. ти долазиш.“

Тада се моје срце стеже, грло суши, и ја се збуњујем, заборављам спремљени говор, и седам, брукам се, одустајући од тражене речи без икакве мотивације.

Никада на јавном предавању, или збору, ниједан предавач или говорник, изговарајући реч господо, није погледао у мене, нити близу мене, иако сам увек могао бити виђен само у првим редовима познатих јавних слушаоница. Никад ниједан омотач писма, мени упућеног, није доживео славу: да на њему буде у целости исписана реч за којом сам истински умирао; никад... али ко би то све могао побројати?

И, ето, због тога, ја сам једанпут сањао како се убијам. „Бога му, мислим као сам и говорим себи, какав си ти то тип кога нико никада у животу не ослови господином? Убиј се, као стока, не треба ни да живиш.“ И као узимам револвер, прислањам га на слепо око, преживљујем последње ужасне секунде, и ... цак. Па наједанпут, на то цак као лепо чујем где у предсобљу настаје ужасна узбуна и како сви углас вичу: „Отварајте. Помагајте, уби се Лаза. Лаза се убио!“

Па кад је тако, помислио сам чим сам се пробудио, и кад и у таквој прилици ни за кога нисам господин, онда шта ми и вреди живети. Јест, али је онда други глас у мени проговорио: „Вреди, Лазаре, вреди живети те још како, али не у овој земљи у којој нико никад по заслузи није оцењен.“ И тако сам се решио на нешто друго: на то да ову земљу насвагда напустим. И напуштам је и одлазим. Бар за остатак овога мога живота испуњеног понижењем, ја морам бити господин. Ја то хоћу, ја то морам, н ја ћу то бити у — Француској! Јер тамо, у тој Француској, у тој божанској Француској, свака друга реч коју чујете јесте господин (Monsieur). Тамо се увек каже: Добар дан, господине! Изволите, господине! Уђите, господине! (Bonjour, Monsieur! Voici, Monsieur! Entrez, Monsieur!) Да се човек истопи!

Но како ја тамо (иако господин — Monsieur) могу једнога дана умрети, то овим целокупно своје, како кретно, тако и некретно имање, завештавам сиротињи. Завештавам га оној сиротињи, пониженој и увређеној, којој не припада част да се зове именом које ме је из моје рођене отаџбине овако грозно прогнало.

Молим да се по овој мојој вољи у свему поступи.

Чим сам отворио овај тестаменат, одмах сам се растрчао на све стране да се што тачније и подробније о имању завештаочевом распитам.

Међутим, убрзо сам се обавестио: да овај Лазар Пардон никаквога свога имања, ни кретног ни некретног, овде у Југославији, нема, и није оставио.

Напротив, утврдио сам: да је и оно мало покретности што је имао (о вили нема ни помена) распродао, па са новцем отпутовао незнано куд, ако му је веровати: у Француску.

Дакле, као извршилац овога, божем, тестамента, шта бих могао ја да кажем о овоме Лазару Пардону доли то: да, збиља, и није никакав господин, кад је са мном, ни кривим ни дужним, могао нешто овако да уради.

Па ипак, као човек коме ово није прва неправда преко које прелази, ја ћу се с њим опростити речима? Нека је лака земља и Бог да прости Лазара Пардона.

ПОГИБИЈА ЈАЂИМА МЕДЕНИЦЕ

Ових дана кад је најављивана много припремана и ретка светковина свесловенскога соколскога слета у престоници, онај чији ћемо подвиг, тим поводом, покушати да испричамо, није за њу показивао чак ни обичнога интересовања. И не само да није показивао ни обичнога интереса, него се донекле и љутио на сличне честе и скупоцене параде, које, како је он волео да говори, толико коштају овај иначе оголели и ојађени народ. „Чим“, вели, „овом ситом и бесном Београду понестане пара, а он дај неко славље, измисли тек ма шта било, то они јадни и блесави депутирци, отуд из народа, поне си и потроши сву ону, с тешком муком уштеђену и злеуду црквицу. А Београд, после тога, опет удари у бес и расипање, док оном голом народу не остаје ништа него да и даље љушти ону пројетину и пасуљ, од којих пре времена остари и пропада.“

Тако је он, отприлике, придиковао и својој жени, којој није хтео да опрости што увек, о тим нежељеним и скупим свечаностима, о ручку и вечери не може бити ни помена, и што мора тек увече да је види онако пропалу, сву издрмусану и промуклу, као да се довукла право из Главњаче, а не са тих назор свечаности. „Вучеш се“, вели, „тамо по тим сокацима и Теразијама цео божји дан, па ми се вратиш кући сва иштипана и модра, и то ти је неко вајно уживање! Биће теби уживања ако те о првој паради припетљам за ногу као какву кокош, па да ми кључаш у месту као што и приличи доброј и уредној домаћици, а ја кад се вратим, да ручак буде готов на асталу и да ме дочекаш као домаћина човека. Ја, вели, ово што сам скунаторио, скунаторио сам јер сам капао над својим послом и трговином, а да сам шишао и вијао по парадама као ти, савијао бих сад негде грбачу под неким тешким товарима и балама, а ти не би носила шешир од триста динара, нити би беснела као што сад бесниш.“

Дакле, овај и овако жестоки опозиционар свечаности по имену Јаћим Стричевић-Меденица, који се тако о њима изражавао, и на њих се окомљавао пред својом женом, па и пред својим асталским друштвом у кафани, говорио је тако потпуно свесрдно и од срца, јер је тачно тако мислио и осећао о свима божјим парадама и свечаностима, из дубине душе. И пред друговима, дакле, кафанским говорио је он исто овако строго и неумољиво, безмало још строжије и неумољивије, и то је свима познато, па је, неколико пута, и позиве добијао из кварта са три црвене штрикле и саслушаван био прилично незгодно и у антидржавном смислу. „Бога му“, говорио је он, „и са тим и таквим џумбусима! Кад год је неки такав циркус, ја останем и гладан и жедан, и видим да ћу због њега или ону жентурину морати да најурим, или апсу да напипам. Жена, вели, тамо по сокацима, а ни у једну кафану не можеш ни да

привириш, јер су све препуне оне божје говеђине што се из целе земље овамо слегла и набила. Па чак ни у Малом Мокром Лугу не можеш ни чокања ракије да нађеш, и ја морам сваку такву параду, као неку праву маларију, да одболујем, и три дана не могу као човек да се

Овакви су, отприлике, погледи и назори Меденичини О наведеним светковинама и парадама одувек били, нити је покушавао ма кад да их крије, нити се устезао да их, кад год му се указала згода, искаже јавно и отворено и после свих напоменутих опомена и незгодних саслушавања у антидржавном смислу. „Једанпут се“, вели, „мре, па нека ме стрељају! Кад нисам погинуо и главу изгубио у свесветскоме јуришу, нека, вала, платим главом због тих парада и светковина, чудна ми чуда! Искапићу цео литар комовице пред стрељање, па ми све равно до Косова. Ударај после и гађај, ако ти је воља и хаубицом и мерзером, и оном бертом што је гађала Париз, баш ме ич није брига!

И, ето, са таквим истим погледима и назорима дочекао је он и ону чувену и ретку свечаност генералног словенског слета, о којој је напред било речи, и о којој осоколи тако рећи на један чисто историјски начин, да му је требало и више од три дана да је правилно одболује, а већ да је заборави, То не би могло ни да се замисли.

Пробудила се тога јутра, још пре сванућа, жена Јаћимова, дрмусала га најпре помало и опрезно, па све јаче и чешће, и кад се Јаћим расанио, она му се умиљато обратила: „Јаћиме, болан,“ говорила му је она, „ајде, Јаћиме, устани, па да идемо и да заузмемо место. 'Ајде, каже, молим те, послушај ме бар једном у животу, не вића се ово свакога дана. Ја и ти нећемо ово доживети. Па сâм кажи: кад би ми још могли да идемо, рецимо на пример, до Златнога Прага или до Варшаве?“

Још синоћ му она уши пробила свео томе истом, па је то Јаћим целе ноћи сањао и сетио се тога чим се освестио. Прибрао се и прикупио брзо, па се још више надуо и наљутио што га, без сваке потребе, буди. „Зар си ти заборавила“, вели јој он, „да је теби главна и прва дужност да ме поштујеш, да ме као господара свога слушаш и да ми се покораваш? Па кога ме ђавола онда не слушаш? Зар сам ти једанпут говорио: пази ти, жено, на своју кућу и образ свој чувај, а параде остави онима што зјала воле да продају. Не поводи се ти за овим данашњим Београдом. Ето, то ти је мој савет.“

„Чуј, Јаћиме,“ каже она опет, „помисли, болан, да ти је ово све тако рећи пред саму кућу дошло, ту ти се, тако рећи, наместило, ту ти под нос дошли људи из бела света, а ти се ту излежаваш као да ти се никад више прилика неће дати да спаваш. 'Ајде, каже, да видиш оно што никад у животу видео ниси, ниси, нити ћеш икад видети. — „Не цвонкај ми,“ одговара јој Јаћим, „чујеш ли што ти кажем? Остави ми се, молим те, тих твојих маневри, знам ја њих добро; него пусти ме да се к'о послован човек одморим и издувам, па да сутра рано заогрнем рукаве и зарадицу своју, од које живимо и животаримо, одрадим. Не падају никоме печене шеве у уста, јеси ли ме разумела?“ „И камен би тврди попустио“, преде она упорно, али стално помирљиво, „откад ти говорим. Тако те и за славе увек морам да преклињем и пред тобом богорадим, па су нам се људи и пријатељи већ и отпадили, и нико нам скоро више и не долази. Реши се, вели, ајде, немој ту као неки пањ да лежиш, па нити што осећаш, нити љубави какве за ову нашу домовину гајиш, као други патриоти што су, и на

домовину своју сву ноћ и дан мисле и на седнице иду патриотске.“ „Како велиш: на седнице иду патриотске“, гњеви се на њу Јаћим, „а ја шта сам радио? Деде, шта сам ја радио? Зар ја ништа за ову домовину нисам доказао, кад сам три године коњоводац био под гранатама и остало у мрском ропству по нужди одлежао? Зар ти, вели, да ми то у очи кажеш, уместо да ми као ратнику човеку и супругу законскоме признаш, и опанке, ако тражим, да ми вадаш; као што су наши славни дедови Турцима вадали и господарима својим ласкали. Гледај ти, вели, ње, шта она зна, шта ми она ту нагважда! На патриотске, вели, седнице! Као да је то тешко ићи на патриотске седнице. Ама мазгу би' ја теби да утрапим, што наш језик и не разуме, па [да] је на леђа, преко јендека, заједно са товаром мораш да изнесеш!“

Познаје она добро Јаћима и зна да га је у сами живац дирнула, па би он сад развезао о рату да би се и сама светковина завршила, краја нигде не би било, те га прекида и почиње да му се улагује:

„Знам ја“, каже, „тебе, Јаћиме, да си ти патриот, и зар ти то мени треба да доказујеш? Зато сам се за тебе и удомила што си јунак био и за домовину се борио, па се нисам ни осврнула кад су ми говорили како не треба за тебе да пођем, јер си се душманину предао и стрељачки ланац срамно напустио. Знаш ти добро, вели, да сам се ја за тебе у инат удала и никога слушала нисам, него сам веровала да си ти исправан патриота и био и остао. Па зато те сад и зовем, параду ову и соколце да поздравиш и да видиш: зашта си се борио, три године ратовао и мазгу за Краља водио.“

Ето тако је она говорила, па су се Јаћиму густе веђе наједном намрштиле, а то ће бити услед спомена оног предавања непријатељу, те му се као намах грижња савести или тако нешто унутра разбудило. Зато је мало пођутао и чело протрљао, па је тек онда разложно одговорио:

„Добро, де, вели, 'ајде баш да те послушам, дечурлију ту, соколце, да посмотрим и да видим зашта сам се борио и крвавио, и да ли је то оних наших љутије' јада заслуживало.“

Обрадовала се жена Јаћимова, сунце је озарило, те све поиграва и помаже Јаћима да одело празнично одене, маншете му намести, и „машлију“ му празничну завеже. „Знам ја,“ вели, „кога имам: соколића мога и хероја; куд би он ову ретку прилику пропустио? Није Јаћим никад изрод ни Јуда Искариотски био, нити ће бити, нити би му ко то од мене смео пребацити.“

Обукао се Јаћим уз помоћ женину, па све на њему ново и фино, и капут је преко рамена пребацио, јер је тако навикао, и зими га није облачио него увек овако исто огртао. Упутио се Јаћим са женом заједно да згодно неко место изабере, одакле ће све соколце и соколице посмотрити и са непосредним уверењем кући повратити, те да му буде јасно и бистро: је ли се или није имао рашта борити и јуначку мазгу, што српски не разуме, водити.

А престоничке су улице, увелико, врвиле од светине, која је, упркос сунчане жеге, журила те да тротоаре, прозоре, дрвеће и друге разне видике заузме, одакле ће се трудити да не пропусти ништа од онога што, по спремљеном програму, треба да се

изведе и проведе. Весео је изгледао тај свет, радосне куће са тробојкама, весела и бодра Јаћимова жена што је за њим све потрчкивала, хватајући га под руку чим би га сустигла; што се није усуђивала да чини све од саме свадбе, још кад су се венчали у Вождовачкој цркви, тамо на Душановцу, једнога дана чим се опаки рат завршио. Није Јаћим марио да га жена овако под руку држи, јер се тиме некако нарочито спутан и понижен осећао, али јој је сада то, по изузетку, допустио, да их она светина не би раздвојила и да тако жену своју, каква је таква је, не би изгубио. Али се мора напоменути, исто тако, да се Јаћим у овој гужви није баш тако необично ни осећао, пошто је он по позиву своме на такве гужве одвећ био навикао. Куповао је Јаћим разну марву по вашарима и пијацама, за марвене трговце, па се тамо изврсно и особито извежбао да се између људи и стоке провлачи и мимоилази, и то тако вешто да су се и они људи, па и сама стока, просто њему, чим га угледају, са пута склањали. Обично је он, за те прилике, дебели шљивов штап носио, и само кад му се неко говече допадне, а он застане, стави штап под мишку, ухвати говече за реп, затури се и тргне колико год може, те тако на овај начин оцењује и проба: вреди ли дотично говече колико се за њега тражи или пак не вреди. Ето тај исти шљивови штап, подебео и већ излизан од употребе, понео је он и овом свечаном приликом, и са њим крчи пут енергично како себи, на првом месту, тако и жени, а међу оном безбројном светином иза које скоро да не потече млаз мутнога зноја од велике и жестоке јулске припеке. Крчи себи пут Јаћим и бори се, али нигде место не избира, јер му се негде чини друштво одвећ фино, а да би се с њим помешао, а негде је опет први и други ред већ одавно био поседнут. Али је и време пролазило, а светина све више и са свих страна пристизала, те Јаћим види да се нема куд и да се негде мора застати и осматрачка тачка заузети. Па је најзад, у другоме реду, једну бољу позицију пронашао, да га никаква сила не би могла потиснути, и ту се мудро и скромно укотвио и жену себи близу сасвим привукао. А у ствари, никад он и није човек нескроман био, нити се у прве редове истицао, иако су му се стари, истина доста давно, из саме Црне Горе и Брда доселили. Још мање је он намере какве имао да ма шта овде, на пример, манифестује, јер никад он гласка у сличним приликама није пуштао, нити пак своје душевно расположење откривао. Јер никога се не тиче шта он унутра осећа и размишља, само је његова дужност да се реда ради око себе пажљиво обазре, те да се увери: нема ли кога поред њега и око њега, да би се као сумњив чинио, или тако шта, те да би се знао управљати и определити.

Дакле, са том озбиљношћу и оним изразом прекаљенога ратника, али и прилично нестрпљиво, јер су га ноге почеле болети, чекао је Јаћим да једном почне та ретка церемонија која је толики народ на улицу примамила и за једно га исто место приковала.

И заиста, кад врло узрујани жагор наједном проже све присутне, како оне на прозорима начичкане, тако и шарене лесе на тротоарима укопане, кад настаде опште комешање и неисказани бес од плеска и тапшања, Јаћим остаде оно што је био, мудро миран и озбиљан, сем што његове буљооке очи, а у оној зачуђеној радозналости, нешто мало више напоље искочише.

Ускомеша се, дакле, онај народ, па се заталаса и занесе, јер се отуда указа чело поворке на које се са толико нестрпљења чекало, те се прво и пре свега зачуше звонки и продирни звуци фанфаре. Појавише се трубачи све на белим белцатим коњима, а за њима коњаници са заставама свакојаких соколских братстава и жупа. На њима су

доламе, преко рамена и као крв црвених кошуља, пребачене, а на калпацима соколова пера. Тешке мотке застава ослоњене им на сјајним узенгијама.

А тада, срчано и као подмлађено, као да наједанпут све оживе, дочекаше ову коњицу узвицима: „Живела коњица! Здраво, соколи наши!“

Што се самога Јаћима тиче, констатујемо овде: да се, тога момента, по његовом лицу као прели; нека врста нарочитога задовољства, нешто као поздравни осмех или појава једног устрепталог расположења, али јако уздржаног.

Као прекаљени пешак, припадао је Он сав овоме своме увек пресудноме роду оружја, док се о коњици никад није добро изражавао, па се може рећи да је ову донекле и презирао, те је далеко био и од саме помисли да јој ма какве почасти и овом приликом указује. И баш поводом ове коњице Јаћим се, уопште, реши да сву ову церемонију само хладно и пешачки посматра и критичким очима прати, јер, помисли он баш у том истом тренутку: ко мене овде плаћа да се ја, рецимо, дерем и своје грло, које за пазарне дане морам да штедим, злоупотребљавам..

Баш док је он тако мислио, зачуше се и звуци соколскога марша, па се иза ове музике појави вођство свих сокола, те Јаћим опет осети како га помало, али врло помало, патриотски жмарци почеше подилазити.

Било је ту, уистини, старих ветерана, али исто тако и голобрадих вођа, у импозантној колони, која се свим силама трудила да својим поноситим држањем остави неизгладив и силан упечатак. Дочекани са свих страна одушевљеним усклицима, испружали су они, високо увис, десну руку раширене шаке, упирући своје соколске очи поглавито на даме, што су их белим и малим шачицама својих до рамена голих руку одозго живо поздрављале.

Било је, као што рекосмо, међу тим вођством истинских јунака и ратника, нема говора, али много више оне такозване дебеле позадине, која боље познаје пудер од барута и много боље паркет-патос од ледине. Па је та дебела позадина особито гордо отпоздрављала, баш као да је некад и на само чувено Бакарно гувно јуришала и на оштар нож га освајала. Али ове паркеташе маса од оних ратника није разликовала, па је све укупно на громки четворократни поздрав отпоздрављала да се све проламало са: „Здраво! Здраво! Здраво! Здраво!“

И ту, као неким утицајем из ваздуха, шта ли, или што га онај четворократни громки поздрав наједанпут опи и освоји, тек и сам Јаћим и против своје воље и начела заусти да и сам са оним четири пута „здраво“ поздрави оно вођство, кад се намах загрцну, баш као петлић кад први пут, пошто заклепета крилима, намери да кукурекне, па одједном упола прекине. Дакле тако нешто, као кад први пут. петао закрешти, закрешта и Јаћим, па се од тога као застиде, те се најпре закашља и доле у земљу погледа, а онда богобојажљиво обазре око себе да се увери: је ли то ко чуо и запазио кад је он закрештао, или је ово крештање просто прошло незапажено и непримећено. Постидео се Јаћим и покуњио због овога, јер се лично уверио да то није прошло сасвим неопажено, па се понова и јаче закашљао, као бајаги више је то био кашаљ, а да он и није имао намеру да онде некакве поздраве упућује и дели, а најмање

некаквој тамо кавалерији или вођству паркеташа и ладовинаша, против којих је увек свим својим срцем неустрашиво иступао.

А после оне музике, ето ти Румуна, о чијем се ретком и славном јунаштву још увек са највећом похвалном прича, и чије жене, одевене у прекрасна народна одела, пожњеше читаву буру поздрава. Са свих страна заори се добацивање: „Гле како су дивне! Ох, како су слатке“, те се Јаћим унезвери и не знаде шта ли ће пре да погледа и загледа. Жеља му је, наравно, била да на женскоме полу погледу пусти на вољу, али има ти ту и свакојаких других привлачности и сваке сорте необичнога шаренила. Занесен тако читавом бујицом утисака: „Јао мени јадноме,“ помисли, баш кад иза Румуна затресе чешка музика, па се са ном измеша и бат, као шума, безбројних.. чешких женских ножица, све у истим чарапицама и ципелицама, „јао мени“, помисли он, „ко ће данас овде жив главу да изнесе?“

Осетио је баш тада вртоглавицу у глави, и наједанпут, сасвим изненада, као неку дотле непознату силовитост И као неки огромни вишак дотле притајене снаге, па му се учини како му се све она чупава косурина на глави уздиже, а срце подмлађује, те му и сама жена примети да се неке важне унутарње промене на Јаћиму извршују. А овде додајемо: била је то доста мршава жена, отприлике његових година. Имала је она израз из кога се јасно видело да о своме мужу и мисли и брине и да га се јако прибојава.

Осети се, дакле, на Јаћиму јасно оно врло нестрпљиво узбуђење, и да се у њему неке јаке припреме врше у томе смеру: да дâ израза својој искреној србијанској души, у којој се просто од гомиле пепела ненадно стала разгарати тако рећи читава једна жива ватра.

И ту ето, кад наиђоше Чехиње све у истим ципелицама и чарапицама, као и кратким сукњицама, као изван себе, као против себе, као будибокснама, завришта Јаћим да се све око њега узбезекну, баш као да је неко од оних безбројних гледалаца наједанпут са крова међу њих тресnуо, те му се црева онде насред тротоара просула и прави ужас изазвала. „Живеле, вели, сестре Чешкиње! Понесе, дакле, Јаћима она матица живота што све носи за собом. И тада, кад то рече, он лепо осети да је после тога жив и здрав остао, и силно му би мило што жив и здрав остаде, а што се на његовом лицу јасно дало распознати.

Окретоше се намах Чехиње тамо на ту страну одакле је она необична рика допрла, и стадоше махати лично баш Јаћиму Меденици својим пуначким и руменим чехословачким рукама, у којима неке ношаху ките липовога цвета, а неке опет полутке од лимунова, предострожно припремљене за усисавања противу опасне јулске сунчанице. И Јаћиму се насмеши брк, и све се на њему задовољно смешкало: „Бре“, помисли он, „бре, Јаћиме, грдно ли би погрешио да си нешто код куће остао, никад ти то не бих опростио!“ И при том потајном прекору, намигну он левим оком на жену, и то тако некако интимно и благонаклоно, да она одавна није запамтила толику његову благонаклоност, од које се просто донекле и застидела и сам поглед ка земљи стидљиво оборила.

Е, али тек сада стадоше наилазити друге музике и жупе, и Јаћим тек сад осети: како се у њему буди и буја нова нека сила, и како му се лице озарава неким особито блаженим расположењем и радошћу. Наилазе, дакле, разне жупе и музике, али пред свима Словенци и Словенке, те се просто не зна која је ношња лепша од друге, а Јаћим сместа помисли: „Ево, вели, и ово су ти овде све наши, чиста наша крв, али од нас подалеко живе и станују, те им треба показати и доказати да смо ми овде у Београду људи, иако смо разне бановине.“ И пре свију, пошто се наједном заједно са женом из другога у први ред прогурао, загрме Јаћим оно исто четворократно: „Здраво! Здраво! Здраво! Здраво!“ „Живеле сестре Словенкиње, чуварке наше на далеком северу па сви ово громко прихватише и за Јаћимом се поведоше, те он, ето, сасвим неочекивано и као против своје воље, преузе команду и као неку диктатуру над свима онима около њега што су га окруживали.

Па грми тако Јаћим: „Здраво! Здраво! Здраво! Здраво!“, највише се његова гласина чује и разлеже, и већ не допушта никоме да би први угледао таблу где стоји означено које братство и која је жупа на реду. И како која покрајина наилази, он све громогласније, све преданије, и некако све жучније. Ослободио се већ сасвим, црвене му се и уши и врат и сва глава, и зној га увелико стао обливати, али се он и не обазире, ништа га се већ не тиче, и само гледа да му која табла не промакне, па да га ко не претекне и команду му његову не приграби. Обузела га већ права правцата бура осећања, срце му се подмладило, па је већ сасвим необуздан у том изражавању неочекиванога узбуђења и необичне душевне емоције.

Осећа Јаћим да доминира онде на тротоару, па се само труди да не попусти, диктатуру из својих руку не испусти, и главу је већ искренуо као псето кад урличе: „Живео, вели, Масарик! Живео Масарик!“ И све тако заразно делује на околину, и сви се поводе за њим и прате га, јер осећају да из њега зрачи неки опасан дух дисциплине, којој се већ сваки, хтео не хтео, мора да покорава.

Али безбројни лаки редови наступају, живим, ситним, брзим и смелим кораком, и урнебесни поздрави никако не престају. А Јаћиму се допао онај четворократни поздрав, те никако не престаје да га понавља при наступу свакога новога реда. „Здраво! Здраво! Здраво! Здраво!“ урла Јаћим, али се види да га глас све више издаје, јер је некако нагло и силовито од почетка наступио, и јер све више пада у ватру и напиње се, вратне му жиле набрекле као проширене вене на ногама, па је већ упола промукао, те уместо: „Здраво, здраво, здраво, здраво“, чује се само четворократно: ав, ав, ав, ав!

Лаје Јаћим, ниједан му сељачки рундов није раван, шешир му у десној руци, те њиме маше и диригује, док му је лева раширена и о мишици му виси његов излизани шљивов штап. Коса му разбарушена, крагна мокра и изгужвана, „машлија“ отишла за врат, прслук је раскопчао, побеснео је сасвим Јаћим Меденица, нема му помоћи. И жена му се већ забринула, трза га за капут, стидљиво га умирује: „Лакше, Јаћиме. Умири се, Јаћиме.“ Али Јаћим никога више не гледа и не види, мутно му је пред очима, нити се обазире што су већ сви погледи уперени више у њега неголи на жупе и заставе. Сав је Јаћим у ватри, као да је целога живота био спутан па га наједном одрешили, очи су му помамне, пуне громовске снаге, очи лавовске што као муње блистају од узбуђења. И ено га опет где урла, где се дуса и бацака: „Живели, вели,

браћо Хрвати! И нека знају да смо људи, да нисмо месоједи, да нисмо тирјани. Нека знају да смо животворни и државотворни... Јао, вели, браћо Хрвати, душу нам српску не познајете.“ и баш ту код Хрвата понајвише се истицао и настрадао Јаћим Меденица, и на публику се околну стао љутити што га жешће и свесрдније не помаже: „Шта је, вели, шта је, народе, што стојиш? Шта трепћеш, шта ћутиш, Србине тужни? Зар не знаш твоју дужност српску и београдску? Ми смо, вели, Пијемонат, ми смо срце и централна глава, ми дајемо правац и крму, ми смо ђерам са кога сви пију воду и причешће.“

Мученички изгледа Јаћим Меденица, широко је руке раширио, те се чини да је грозно страшило управо са њиве доспело онде насред тротоара, страшћу је све више занесен, све у њему кипи и кључа, осећа и он да је већ до ропца изнурен, али се не да. А они редови као из саме земље да извиру, зар и они да не буду поздрављени, зар да не буду и они ободрени? Не, то неће и не може бити. Сви они морају добити своје, сви они морају примити оно што им припада, све треба задовољити, те је свестан Јаћим да мора истрајати, па макар шта га снашло и задесило.

Гледа Јаћим све нове и нове ројеве, глава му је уназад забачена, укрутио се, не да се Јаћим: „Бре, бре, вели, нигде ти овде краја ни конца нема! Да ми је само да ово виде Макарони и Мађарони, стра’ у пете да им сатерамо. Крв злотворска да им се следи. Бре, бре, бре, вели, никад краја овој процедури.“ И док дефилују ови горди редови уздигнутих глава, газећи чврсто и машући рукама, Јаћим се живо труди свакоме да се одужи, никога да не пропусти. А кад наиђу Шумадинци, само кад позна Србијанце, он се умерава, па му се оно уздржано узбуђење јасно на лицу распознајте: „Наша фајта“, примећује он више за себе, „знамо се ми, наши смо ми, не бринем ја за њих, челик је то живи“; да понова зајаукне Сплиту, Котору или Дубровнику: „Море наше, сунце наше, бриго наша, славо наша! За тебе сам Албанију савладао.“

Грми тако Јаћим и јауче да се до неба чује, кад наједном угледа Куманово, и кад угледа Јаћим ово Куманово и младиће како жестоко корачају, и као да хоће ону земљу ногама да улегну, преобрази се и крв му понова у лице појури: „А јао, вели, дико наша, узданице наша, пламене живи, прво чедо нашег ослобођења.“

Ето тако, и баш као да га је спопало неко дивље надахнуће, па се самоме себи диви и у чуду пита: „Бре, ала ти ја ово неки јак говорник испадо’, па то ти је!“ А они се око њега силно раздрагали, смеју му се, соколе га, бодре. И све тако док не спази Скопље, кад сви умукоше, јер Јаћим понова завришта: „Где си, каже, душо наша, жељо жива? Где си, Душане, круно царска, да видиш соколове твоје сиве? Да ли знадеш да нам је царство веће и од твога.“

Почео је Јаћим и са тротоара већ да силази, барјацима разним да притрчава па да их целива, дечицу да грли, бодри и соколи, а сав је већ расходован, и чакшире му пругасте откопчане, и зној му лије низ образе, и неупаљена цигарета, коју никако нема времена да запали, а лудо му се пуши, стоји му сва мокра и изгњављена међу прстима.

Причекује и дочекује и Брегалницу, и Ђевђелију, и Крушево, и Русе, ватрено и све подједнако: „Русијо, вели, матушко, црна моја избеглицо, шта ли ћу с тобом? Русијо, вели, мајко наша рођена, срце ишчупано“, а сви су већ само у њега пажњу

управили, сви почињу да страхују за Јаћима, да му се какво тешко зло не догоди, „шлог“ да га не удари, јер је он форму Србина-човека сасвим изгубио, подлегао сасвим ономе слепоме елементу што је у њему опасни пламен разбуктао, и само се види како му се уста отварају и звуке неке шиштаве испуштају, док му руке бесно млатарају, те се више не зна да ли се још радује, или га је тешка нека мука и жалост обузела.

Распомамио се Јаћим, да се сав тако ређи у бићу своме променио и у својој садржини преврнуо. И таман тако у садржини преврнут и у бићу промењен, опази он варош Сарајево. И ето, та варош Сарајево, као ништа дотле, болно му потресе душу, да завапи: „Аој, Босно, сиротице клета“, и баш му ту сентименталне сузе силно потекоше, као кад после страшнога пљуска вода на олуке појури.

И ко зна, можда би се све и свршило на тим сентименталним сузама, да је некако са Босном једанпут засвагда свршено било, али јест, босански соколи тек сад наилазе, и што више наилазе босански соколи, све се више Јаћим кида и обара и обада, и, већ нема шта, виде сви већ унаоколо да је он у тешку душевну кризу запао и да се ово не може са добрим завршити.

И заиста се нису преварили они што су тако мислили и рачунали, јер шта то би? Би то, да се помоли Тузла. А кад се Тузла помоли, запишта Јаћим да се до Бога зачу: „А јаој, Тузло. Држ’“, и стропошта се колико је дуг, као да је правом пушком погођен без зрна барута, покушавајући пре тога да се ухвати — за празно.

Стропоштао се, дакле, Јаћим због Тузле, онде насред тротоара где се затекао, јер му је та Тузла, баш као нека најболнија и централна тачка програма параде, сунчаницу од патриотског узбуђења изазвала.

Изврте се, дакле, Јаћим са узвиком „држ’“, управо са оним историјским узвиком Хајдук-Вељковим, када оно би погођен од турскога куршума на самом шанцу, и кад му је намера била да каже: „Ја погибох, држ’те се“; па је исто тако и Јаћимова последња воља и завештање требало да се схвати и разуме: „Ја сам готов, држ’те се!“

Пао је Јаћим, баш као на бојноме пољу, тешки су му капци заклопљени, руке опуштене, ноге раширене, ама осмех му блажен, а израз од извршене дужности задовољан; све док неко не повика за носила, те га убрзо на носилима и понеше и у кола за брзу помоћ положише. А трапаво се жена вукла за носилима, на којима је Јаћим некако ведро и безбрижно лежао, све док старога ратника у кућу не унеше и на ратнички га кревет положише, мада му свећу још не упалише.

У оном тренутку кад се Јаћим стао разазнавати, било је тачно шеснаест сати. То се знало по томе што се баш тада зачула звона вечерња отуд са цркве Светога Марка, у чијој је непосредној близини одвајкада становао и век свој проводио стари Палилулац. У глави окорелога ратника онај улични хаос као да понова оживе, али оживе некако тако и мутно и замршено, да се исти тај хаос и врева чињаху баш као неки сан, или као чудна јава са оне стране живота или света. Звона која су сад допирала, пробудише у Јаћиму мисао да то мора бити његов сопствени погреб, или пратња, и да то баш њега, и никога другог, свечано сахрањују. Али тај погреб, бучан и величанствен, уз јеку хиљаде звона, морао је бити погреб великог човека. И друга Јаћимова помисао би: да је тај велики човек он лично и нико други. А кад самоме себи Јаћим постави питање о томе: по чему је он то наједном постао велики човек, у његовој свести понова све потамни, па се на тој тами одједанпут заблисташе само ова слова: *трећи октобар*.

„Гле“, помисли тада Јаћим по трећи пут, „сад ми је све постало и јасно и просто: та ја сам умро и већ васкрсао.“ И баш у том тренутку угледа он горе међу гужвом од облака ону своју рођену српску душу како, пробијајући се мученички кроз оне густе облаке, узлеће на небо, док у исто време у својим рођеним грудима осети другу једну душу, али ширу, пространију и некако тврђу. И таман се Јаћим почео борити са овом другом душом, кад га неки ђаво стаде дрмати и трзати за рукав од кошуље. Јаћим као отвори очи, подигавши своје густе веђе, али их још брже затвори, јер му се учини као да му се и ова друга душа наједанпут узви у облаке, те га остави сасвим самога, као у пустињи. Али кад осети да га понова трзају за рукав од кошуље, он опет отвори очи, и тада виде да није баш сам, него да се његова жена, баш његова рођена жена, ту поред саме му постеље налази.

Стајала је она јадница исто онако у оном трапавом ставу, док је у руци држала велики порцулански тањир са добро умоченом, мокром сирћетавом крпом у њему. Ове сирћетаве крпе мењала је она за све време несвести Јаћимове на његовоме челу и слепим очима. И тада Јаћим погледа у жену, затим погледа у тањир, а затим проговори: „Слушај, вели, жено, све знам, знам све. И ништа немо да ми говориш. Боле ме и ноге и руке, да отпадну. Пропао сам ти као Јанко на Косову. Него, знаш ли шта? Честитај ти мени ову моју јуначку рану, јер је ево и Јаћим Меденица напослетку једну рану зарадио. Није баш права правцата рана, пре му дође као нека контузија, али свеједно, честитај ми контузију, и ’оди да се јуначки пољубимо.“

ОСЛОБОЂЕЊЕ

Интабулационога протоколисту Митра Марамицу задесила је невоља. Прегледали су му доктори жену, па су казали најгоре од свега: да је операција једини спас, све што остаје, последња нада. Боловала је она сирота поодавно, на ногама; крпарила се и помагала како је знала и умела, али лека није пронашла, мада и наду није изгубила. „Лек ми је“, каза и она после прегледа, „лек ми је нож, и сама видим, није потребно да ми други говори, па нека буде што буде, нека ме парају, учени су људи, и нека, ако могу, пронађу који је ово ђаво што се не види и не чује, а живу ме у сржи поједе, да ми је и сам живот додијао.“ Тако је она рекла чим су лекари замакли за капију, па је, кад се они удаљише, најпре снуждено пођутала. Онда је, после тога, отпратила Митра у варош да се растрчи и да се постара за двојицу сигурних потписника, те како би са њима подигли зајам, таман толико колико је за нежељени пут и за њену операцију било потребно. Пошао је Митар сместа да овај немили задатак изврши, па је, полазећи, самоме себи овако рекао: „Ако, вели, Митре, ову превелику напаст сад преживиш, живећеш сто и педесет година, и самог ћеш Зоро-агу преживети.“

Десило се тако да се Митар у оваквој неприлици није разочарао, те му са оним потписима пође за руком да до нежељеног зајма дође. И с тим, и са опасно болесним другом, кренуше за Београд да тамо последње и једино средство окушају.

Одавно Митар Београд није видео и једва га је познао, толико се престоница била изменила. А чим су стигли, поседаше у аутомобил, да би се болесница мање труцкала, и тако су дошли у болницу. Него су у болници затекли велику ужурбаност и мување, па се побојаше да ће икад на ред и доспети. Ишло је, и поред тога, много брже него што су се надали, јер са оним упутним листом окружнога физикуса сестре одмах одјурише докторима, па се, после тога, узмуваше, жену одведоше у купатило, а онда је у болничку кошуљу обукоше. Донели су мало после носила, па су је полако и пажљиво положили и све што треба за опасан посао припремили. Осетио је тада Митар да је то врло важан тренутак и таква прилика кад је ред да се са женом поздрави и опрости и да јој бар две-три речи потребнога охрабрења каже и препоручи. Али се он од овога уздржао, из разлога да је не уплаши, те се само на њу благо осмехнуо, а сав остали труд употребио да задржи сузе, које су му намах и ненадано очи испуниле. Однели су њу брзо и нечујно и са носилима изгубили се иза врата операционе сале, док је Митар остао у ходнику, па се ту на прву столицу као ствар срушио. А после тога сестре су час улазиле час излазиле и пажљиво отварале и затварале врата од соба што су се једна поред друге, с једне и с друге стране овога бескрајнога ходника, налазиле. Врата ових

соба била су дупла, па се на махове и једва могло чути испрекидано, али језиво јечање које је допирало као из врло велике даљине или као из неке страховите дубине. С времена на време могло се видети и како се озбиљне главе лекарских помоћника кроз одшкринута врата појављују, да се, потом, брзо, после строго издате наредбе, повуку.

Седео је Митар на оној столици и чекао, док су му се минути чинили читави дани, па му се тешки капци затварали од страшнога умора, који га је, после много издржаних мука и неспавања, савладао. Очајно се Митар отимао, бранио и напрезао да га неумитни сан не савлада, иако му се иначе силно наметало да мисли о животу што су га она и он заједнички за скоро две деценије били испунили. Све то ипак било је, и поред тога што је дуго трајало, тако и просто и обично. Упамтио је он јадницу увек и само на послу, па је залудну и незаузету никад није могао ни да замисли. Прала је она сама веш и пеглала, и то увек повезане главе, јер је патила од мигрене, сама чистила собе и авлију, крпила, плела, кувала, прала судове или рибала патос и прозоре. Све то издржавала је она, и сама на пијацу одлазила, јер деце нису имали, а још да је децу на врату имала, не би она ни ову операцију дочекала. Само недељом и празником, кад би сав посао отаљала, седела би она пред кућом, на клупици, али и тада много није говорила. Обично, причао би јој он тада понешто од новости, и то чисто пословних, пошто се слабо мешао са људима и кафане није посећивао, јер то она није марила. А она то није волела, јер би такво посећивање кафана скупо коштало, а и деце нису имали, па би јој самоћа тешко падала. Он пак чинио је њој у томе по вољи, не из каквога страха од ње или какве потчињености, него зато што му је било жао нејакога створа, па је то наравно после прешло у навику, те се постепено изврглo као у неко њено стечено право да му кафану не дозвољава. Зато су се са Митром волели чешће да нашале и папучићем га назову, али је он ону своју попустљивост увек на исти начин оправдавао. „Нисам се ја“, говорио би он таквом приликом, „нисам се ја под папучом женином никад дозвољавао, нити би то могло бити, него где бих се ја, вели, са једном онаквом жгољом рвао. Душа јој, вели, у носу, и нема шта човек да види, па би јој доста било и са прстом само да је зврцнем.“ А да му је кафане жао било, о томе нема ни говора, па се није то једанпут десило да је он њу пакосницом и злом женом називао и пребацивао јој што је због ње и разговора са људима жељан остајао.

Дакле, обично лети, празником послеподне, ту пред кућицом у коју се и кроз прозор са улице могло укорачити, испод широко разгранате липе, изнела би она слатко и хладне бунарске воде, а он би јој, пушећи, причао разне канцеларијске новости. Причао јој он о томе ко је, на кога и за колико пренео имања у вароши, а то наравно и јесте најважније од свега, и како су познавали свакога из вароши, па и виђене сељаке из околине, то су и њу овакви преноси занимали. Обично би то они надугачко претресали и судбом објашњавали, па их је то што су имања тако брзо из руку у руке прелазила, донекле тешило што се сами нису могли похвалити да га имају. Као увек, завршавали су ово оним, за сопственике језивим, а за голе утешним: „Чије није било, чије бити неће“ и „У гроб га, вала, неће понети“, и тиме би тај разговор бивао ликвидиран. Причао би јој он, осим тога, и о јучерашњем расположењу председниковом, или о проводаџилуку судији за неспорна дела, па кад би и она томе додала понешто у вези са комшилуком и његовим обавештењима, прешли би на новине. Него су новине обично остављане за увече према лампи, па би се тада понајвише задржали на извештајима са судских претреса, убиствима, разбојништвима или самоубиствима, при чему би он уносио понешто и од свога професионалног

разумевања. Ретко би се кад заустављали на каквим бургијама и скандалима из иностранства, аутомобилским несрећама, или на вестима из Кине, Индије и Русије, одакле би се јављало о догађајима заиста необичним и несавременим, док су пак филмску или спортску страну превртали као да је и нема.

Понекад само, кад је киша, седели су они крај прозора, одакле су гледали у мокре зидове суседних кућа, и како се са осушених грана над крововима од ћерамиде слевају капи као сузе. У оној густој кишној магли варошице би сасвим нестајало. Губила се она као да се испарила или утопила у оној истој магли због које се још у подне спуштао онај предвечерњи сумрак, сумрак суморно загушљив и тежак. Изгледало је у том сумраку као да је бар ту, за варошицу, дошао смак света, и као да је, сем мокрих зидова преко пута и голих грана што су сузиле, све остало са земље ишчезло и унеповрат потонуло.

Ето, све ово и овако падало је Митру на ум за време док је тамо иза оних дуплих врата тешка операција трајала, а која му је ове мисли и изазвала. Трајала је та операција бескрајно дуго, док се он, мртав уморан, напрезао да њен крај и сумњив исход у будном стању сачека, па је при томе напрезању и на свашта грешно помишљао. Осећао је Митар тако нешто да ни сам, кад би га питали, не би знао да каже шта би и како би више волео да се сва ова многогодишња мука најзад заврши. Зато је он и стегао душу са том мишљу да је најбоље оно и онако како сам Господ Бог буде одредио и наредио. Јер је као сунце јасно да једини Бог зна боље од свакога човека шта и како треба да буде и да се догоди, а човек је човек, тврд створ, па ће све издржати. Мало ли је он досад издржао и мало ли га још у животу чека да издржи! Осећао је, даље, Митар као да му се душа поделила на две равне части, па као она једна част или полутина налази да би много боље било да се сва ова невоља једном засвагда прекрати. Али усред тога, и наједанпут, ево ти где и све оне лепе и драге успомене однекуд искрсавају, све што је у животу слатко и пријатно било, и то му се у овој слици Бог зна како лепше учинило него што је у ствари, те му се сад од овога као неко клупче згрудва и застаде, и скоро да му опет сузе не изазва. Велике су и превелике ове муке за Митра биле, те га толико уморише да скоро као заспа.

Али је то тежак и неиздржљив сан био, јер једва је из њега главу изнео. Осећао је Митар у самоме грлу као да му се од рођене женине косе неки бескрајно дуги праменови са густим медом измешали, те ову косу са медом гута он непрестано и не може да прогута. Као извире коса баш из оне полутине што је за то да се једном већ све сврши, а мед из оне друге што му слатке успомене изазива, па му се све то у грлу купи и прикупља и на гутање га натерује. Гута Митар као ни он не зна колико дуго ову страшну и необичну кашу, од које замало што се не удави и зној га свега пробија, кад га неко руком додирну по самоме рамену.

Стајао је то пред њим лично доктор-оператор, сав у белом, а на грудима крвавом мантилу, те га уморно али благо гледао кад је он буновно са столице одскочио и у њега се широко отворених очију загледао. Тада му је рекао доктор: „Ви сте“, рекао је, „паметан човек“, и ништа му друго није рекао. А ништа друго и није требао да му каже, јер је Митар добро знао шта то значи кад се неком с тим да је паметан човек обрати, пошто му је жена малочас на операциони сто однесена. И зато је на докторову благу и припремну реч могао да испусти само један једини узвик, као неко питање на које

одговора није ни тражио. „Свршено?“ — обратио се он доктору. А тада наједанпут учини се Митру као да су и он и доктор и ходник са дуплим вратима и цела болница као у неком огромноме лифту, и да се тај огромни лифт заједно са њима вртоглаво спуштао у неку бездан. Због тога се он нагло за зид и ухватио, али кад га је доктор за руку прихватио, њему дође као да се лифт намах зауставио. И опет је доктор нежно Митра под руку узео, па га у операциону салу увео и ту га је до самога стола привео. А Митар је бесвесно пришао овом столу, и кад је доктор са лица жениног белу једну мараму скинуо, загледао се у њено измучено лице и зајецао.

Зајецао је Митар мушки, снажно, и мараму за тај случај спремљену потражио, те с њом уплакане очи заклонио. Само што га дуго нису тамо оставили, јер су тело, пошто су га спремили, у мртвачницу морали да пренесу.

А доцније се Митар слабо сећао свега што је после тога настало, и само је упамтио оно кад се на улици сам нашао, журећи рођацима својим негде далеко на периферији да им црну вест саопшти. Чинило му се тада тако да су сви људи и живи створови које је тада сретао, најсрећнија божија створења, сав тај свет што је око њега врвео, а да је он једини на крст страшнога распећа унесрећени мученик. И завидео је свакоме од њих што је безбрижно својим путем и послом ишао, и не слутећи о његовом страшном болу, који, чинило му се, неће ни моћи да издржи. И сећао се после тога како је телеграм председнику суда послао о несрећи што га је згодила, и да му одсуство продужи, као и тога како је, сутрадан, гологлав, за ковчегом тужно корачао, док су људи са тротоара капе скидали и са великим га саучешћем загледали. Претешки су то тренуци били и дубоко му се у душу урезали. Та душа патила је грозно, али је највише издржала онога ужаснога часа кад је дрвени ковчег конопцима у земљу спуштен и кад му се из душе опет отео онај исти болно потресајући узвик: „Свршено је, свршено.“ И тада, и оне прве ноћи иза последњега растанка, кад се очи и нису могле склопити, преживео је Митар још по једанпут сав онај заједнички живот, који му се чинио такав да му намеће дужност једне смирене оданости искључиво његовој успомени, којој посвећен као да би га једино могао откупити од неопростивих грехова према оној коју је за живота понекад вређао, а сада заувек изгубио. Живети само за ту успомену, ето то је био завет изречен оне прве ноћи кад се Митар видео сам у соби, без друга кога је увек осећао крај себе, као део самога себе, и без кога се није могао ни да замисли.

А после онога кобнога дана остао је Митар у престоници још равно седам дана. За то време, редовно у исти час, одлазио је он на гробље, да тамо крај крстаче, обавијене већ спарушеним венцима, остане све дотле докле га нека унутрашња опомена не би пренула и тргла из заборавности, као напомињући му да се од сваке претераности разумно треба уздржавати. А сваког идућег дана осећао је он да га ово трзање опомиње по мало раније него претходнога дана, напомињући му дужност према себи да се превеликом болу не подаје и о своме сопственоме животу, који није позван сам да прекраћује, рачуна поведе. Па се Митар није противио овом унутрашњем гласу, него му се напротив повиновао, утолико пре што му се све више и више чинило узалуд да остаје онде на ономе светоме месту, и да већ нема о чему ни да мисли, те је крстећи се брзо и шапућући и за себе неко неразумљиво извињавање, журио гробљанскоме излазу.

Тако је, дакле, Митар на гробље свакога дана одлазио, а у одређено време, у суботу, издаде и седмицу и попа на гроб изведе да покојници кратки помен учини. Исплакао се Митар баш тога дана више него обично, толико и тако да су га и рођаци му женини морали молити да се умири, и дуго се од гроба није могао одвојити, све докле га свастика није под руку узела, и тако рећи силом, од драгога места одвојила. А ова је туга отуда долазила што је Митар још то вече натраг кући морао да путује. Па кад је помислио да ће се натраг сам вратити и сам се после тога по кући окретати, њему се узмучило, те му је отуда просто суза сузу стизала.

И заиста после ове даће, и пошто је цело послеподне у оном фамилијарном кругу провео, све у разговору и у успомени на покојну другарицу, спремио се Митар за пут, и увече, онако тужан, у црнини, и у бради обрастао, са куфером у руци стиже на станицу. А на станици је све врило од светине, која никако у миру не може да се скраси, него непрестано час овамо час онамо, често и без сваке нужде, путује којегде, само код куће да не седи. Узео је Митар карту треће класе са повластицом, па је, не растајући се од свога куфера, у коме се још пуно неких ситних стварчица његовога друга налазило, сео у чекаоницу да ту полазак воза сачека. Дошао је он много раније него што треба, па је још доста времена имао, тако рећи и толико да читаву једну партију и одспава.

И седећи тако, опет је стао мислити на онај заједнички живот и успомене на њега. Мислио је и о томе како ће га тамо у варошици дочекати и саучешћем обасути и његови другови у канцеларији и суседи, и сви други знанци и пријатељи. Сви ће они доћи и руку му ћутећи стегнути, и понеку утешну реч казати. И председник суда ће му свакако неку утехицу рећи, и мање ће се бар неколико дана на њега издирати. А чим стигне и у кућу ступи, доћи ће пре свих прве комшије, којима ће до ситница о ненаданој несрећи морати да прича. Али од свију њих, сумње нема, прва која ће се појавити, биће његова сусетка Анка, и то сад свакако много слободније него што им је раније у кућу долазила. Није њу покојница трпела, иако без свакога разлога, а стварно је то здрава и тако рећи права женска особа била и истицала се. Располаже она некако и одликује се свим што се од једне жене тражи, и по пуноћи и облини и по другом, док покојница према њој, Боже опрости, као и да није прави женски створ представљала.

Мисли Митар овако о томе, па га баш при овој помисли велики стид обузе. И као хтео би овога стида да се ослободи и све као неком четком, коју у својој руци осећа, тај стид да обрише, и као стегао је чврсто ову четку и брише оне облине, и самога би себе избрисао да не постоји, кад га одједанпут трже и пробуди звоно станичнога вратара који је скори полазак воза објављивао.

Дограбио је Митар куфер и буновно појурио ка перону. А тамо, тек што је коракнуо, осврте се, баш као да је пола самога себе негде заборавио и за собом оставио. Окрете се Митар као што се увек окретао кад је са другом својим путовао и о њему се очински старао, окрете се и зачуди се. Зачуди се тако некако да застаде. Онда се као намах присети и чисто јурну, да је изгледало као да је врата новога живота отворио, те би сад читава три метра могао увис поскочити. „Сад можеш ово, можеш оно, можеш све“, тако му нешто сину кроз главу. Поскочио је Митар и као птица слободан се наједанпут осетио и магле неке курталисао, па је у први вагон појурио. Појурио је

Митар у вагон и прво празно место заузео, а за њим су дојурили други, па је сместа живо и присно расположење настало.

Сељаку Стојиљку Здравковићу здипили су новчаник на самоме перону, баш кад је из чекаонице трком у вагон појурио.

Узбунило је ово Митра, па му каже: „Побогу, вели, пријатељу, јеси ли ти зрео човек? Зар не знаш, вели, шта је то велика варош?“ „Јесам зрео човек“, уверава га Стојиљко, „до Бога сам зрео човек, али ето, *Бог да чува што сам закасал, живог да ме жалиш.*“

До њих двојице засела је сељанка из околине са мужем млађим од себе и другом сељанком, са којом се тек на станици сусрела. Она има дукате о врату. Била је код зубног лекара да јој удари златан зуб, па сваки час отвара и затвара уста и загледа се у огледалце. „Не можемо, вели, њиву да купимо, али ово бар можемо! Идемо, вели, мајци у походе, па је право да се бар чиме поновимо.“ Слуша ово Митар, а никако мира нема и опет се први меша у разговор: „Па ти, вели, снајо, како видим, све здраве зубе имаш, хвала Богу. Ниси ваљда здрав зуб извадила да би златан уметнула?“ — „Е, јесам, вели, баш сам здрав здравцит извадила, али шта се тебе тиче, гледај ти своја посла.“

Уз Митра до самога прозора заузео је место старац један измученога лика. Пати он од сипње, те се жали на рђаво време. „Пошто смо ми“, каже он, „земља, онда, кад год је рђаво време, осећамо велике болове. А да смо од земље, то је бар сваком паметном човеку знано.“ „Јесте, тако је“, каже Митар, „сасвим је како ви кажете“ — и пита га како је са апетитом. „Једем“, вели старац, *„али врло само кувано, најчини ми боље кад једем кувано.“* „А шта је ваше занимање?“ пита га опет Митар. „По начелу сам био бакалин, али сам и друго радио.“ — „Мило ми је“, каже Митар, „видим, вели, сви смо наши, а ја сам ти друштвен човек, и кад видим да сам међу људима, готов сам сит да се исплачем. Ја, вели, истину ћу да вам кажем: ја за доброг друга и сапутника не бренујем, душу своју дајем. Ја сам, вели, за друштво и каријеру своју рескирао, пре него што сам се оженио, и никакву каријеру не жалим, џаба ти каријера! После сам се оженио, и примерном се животу одао, а жену сам добру имао. Јао, тужан ли сам, враћам се без ње, а врсног сам друга имао и нисам га заслуживао.“

При овој исповести Митар је извадио марамицу, јер је воду и у носу и у очима осетио, те се ушмркнуо, па је наставио: „А и брак ти је, вели, жалосна и мучна ствар, исто ти је то што и интабулација. Кад притисне, нема ти више слободнога располагања све док се правилно не скине. А кад нема слободнога располагања, боље ти је: узми каиш па се обеси. Ја сам, вели, и рат ратовао и главу сам држави на располагање давао, али сам онда више главом управљао, и сад ми је рата жао. Рат, то ти је час овде, час онде, час ово, час оно, свашта у Бога; а у браку, вели, данас једно, сутра опет то, прекосутра исто, све исто, суд, кућа, канцеларија. Ја, вели, браћо, ја сам за мало променице. Боље да ме убијеш него овако. Канцеларија, меница, кућа, зар ти је то живот? Ја, ево како, одмах ћу да вам кажем, ја, вели, више волим омчу о врат него меницу да регулишем. Меница, то ти је боље пушку па се уби. Прво, вели, за интерес мораш да се побринеш, па бланкет менични да набавиш, онда жиранте да потражиш, па пролонгацију да богорадиш. Јао, вели, кад се сетим, сад ми дође кроз прозор да искочим.

Ја, каже, сваки дан са сељацима разговарам ћакам, и на вешт их начин психологирам. И ево, браћо, могу свима вама да кажем. Сви су се они помало ратнога стања ужелели. Нема, вели, нигде онако окруњено, и док на меницу и на порезу не заборавиш и ситне бриге не забаталиш. Боље је, веле, и једна борба, макар и опасна, него две менице. Боље главу да изгубиш, него секирације ове на себе да натовариш. У рату смо, каже, сви к'о браћа рођена живели и једни с другима парче пексимита делили, а сад се к'о жути мрави међу собом сатиремо. И право веле, и јесте горак живот без променице и надања, тешко је дозлабога крај с крајем настављати. Ја сам, вели, тако рећи, јуче рођену своју жену сахранио, али наду сваку нисам изгубио, јер не смем ни с Богом мегдан делити и себи самом живот ускраћивати."

Тако је говорио Митар док је напољу из машине пара шљискала и на скори полазак воза опомињала. А вагон у коме су били, подрхтавао је, као што је подрхтавала и нека сасвим нова нада у Митровим грудима. Тај вагон био је сасвим под влашћу оне силе што је бесно бректала. И тада, као чудом, он осети огромну снагу: баш као да је та машина он сам, и да је она снага у његовим сопственим, од необичне снаге набреклим прсима.

Онда локомотива писну.

Митар Марамица погледа кроз прозор, потом около себе, затим опет кроз окно, онда пркосно опљуну руке па се завали.

А кад воз јурну пуном паром, он сасвим неочекивано и врло гласно прсну у смех, који је личио на јецај; онда се наједанпут опет уозбиљи.

— Ала! рече потом. Нема шале! Гура ти ово к'о мећава! Не чека ни тебе, ни мене! Не пита ни за Јанка, ни за Марка!

ИВАН — ИЛИЈА ИЛИЋ

Ми се сретосмо случајно, трговачки путник, чини ми се да се звао Иван или Илија Илић, и ја. Заједно смо чекали воз, који је по навици одоцнио да на време пође, попили по кафу у ресторацији, па смо се тако један другом представили. Као обично, после једнога сата, и пре него што смо сели у вагон, ја сам знао много из његова живота и пуно тајних ствари из њега, а и он је подоста дознао о мени. Казао ми је и којој странци припада и зашто је огорчен противу њенога вођства, које муку мучи са његовим и присталицама, који чврсто стоје уз њега, опозиционим ставом. „Не могу ја, вели, да гледам шта се ради и да савијем главу. Рекли смо да се боримо против корупције, а онда зашто је допуштамо у нашим сопственим редовима? Ја сам, вели, за чисте рачуне и чисте руке, па да смеш противнику казати све у брк, да га можеш гађати посред цименте, а не да поцрвениш кад помислиш да оно што ти нападаш није нимало боље ни код твоје куће. Једна странка има да буде чиста као црква, па тек онда да браниш своју веру као праву веру.“

Овај Илија или Иван Илић био ми је иначе, а и због оваквих својих назора, ретких у данашње време, постао одмах симпатичан, и он је то могао брзо да осети, али се ипак нисам могао да уздржим а да му не приметим како политику не волим него просто мрзим, и како бих радије ма о чему другом волео с њим да разговарам. Ја сам се, користећи два узастопна празника, кренуо на овај мали излет, да се одморим од престонице, а он исто тако, па зар није и боље и лепше да се не умарамо и не мрцварамо таквом једном гњаважом, као што је та наша политика?

Илија — Иван Илић, човек доста трезвен, а поред тога и васпитан прилично, изашао ми је у овом погледу сместа у сусрет, иако сам приметио да за њега омиљеније теме од политике нема, нити уопште може бити. Окренуо је, дакле, он ипак разговор на друге предмете, причао ми је о трговини, о пословима, о стечајевима, о кућама које заступа фирма чији је он путник и дугогодишњи заступник, навео ми је „Преслицу“, Текстилну индустрију Д. Д. из Загреба, Манифатуре Росари и Барци, па Виртембергише Катун Мануфактур и Манифатура Ривароло Свети Ђорђе Кановеза А. Д.

Све ове куће изговарао је он исправно и веома течно, кад треба као прави Талијан, кад треба као прави Шваба, и заплео се свега један једини пут, изговарајући познату, али заиста тешкога имена талијанску кућу Котонофичио Фратели Пома Фу Пиетро. Том приликом он је, журећи се, уместо Пома Фу Пиетро изговорио Фома Пуфуметро, али се одмах затим и сам поправио. При овом збуњивању ја сам приметио

да се десни образ његов веома јако био зарумењо, док му је његов леви иначе био црвен од рођења. То да му је леви образ иначе био црвен од рођења, ја нисам имао раније прилике да кажем, и зато чиним то на овом месту. Ову црвену флеку на левом образу носи он, дакле, од рођења, а облик њен одговарао би отприлике ономе географском облику некадањег нашег Алексиначког округа или познатог облика земље Аустралије. Другим особитим знацима он се није одликовао, сем што је био веома малога раста, сасвим скоро без косе на глави и прстију веома дугачких и чворноватих. Био је, уз то, мршав и нервозан, остављајући утисак изможђена човека, и жалио се да пати од проширених вена, што их је задобио као трговачки помоћник, вечито стојећи за тезгом. Његови прсти, дугачки и чворновати, постали су такви искључиво од тога што он, како ми је сам причао, својеручно носи куфер са мустрама без вредности, а из кућа горе наведених и других, ево скоро пуних тридесет година.

Овога пута, међутим, тога куфера са њим није било, јер је Иван Илић, користећи празник, као што сам рекао, ишао само на излет и да би попио неколико чаша фришке киселе воде у познатој нашој бањи у близини престонице. Али иако он овога пута није са собом носио овај свој куфер са мустрама, он је на њега ипак инстинктивно мислио, то сам ја врло добро приметио. Ја сам то приметио у једно време кад смо обојица, обасути меким сунчаним зрацима који су нам улазили кроз прозор, били задремали, и кад се он повремено и по навици трзао и бацао поглед горе на корпу купеа где би обично куфер са мустрама заузимао своје место.

Наш, дакле, разговор вођен о трговини био је доста интересантан, али није могао ипак а да неколико пута понова не склизне на политику, и то све захваљујући моме сапутнику, кога сам стално морао да опомињем на моју неодољиву одвратност према њој и жељу да је колико год могу заборавим. Заиста, извињавао се он редовно, па је опет започињао о нечем другом, као на пример о своме животу трговачкога путника, на који се живот жалио. Тај живот, тврдио је он, јесте један од најтежих између свих данашњих занимања. „Он“, вели, „захтева од вас да будете глумац, да увек носите маску на лицу. Јер од конкуренције не може данас да се живи, и који је вештији, притворнији, говорљивији и лажљивији, тај код муштерија боље и пролази. Колико сам се, вели, пута морао да напијем кад ми се није пило, или да се правим пијан кад нисам, да ноћу тумарам са муштеријама којекуда, где ми место није, да освањавам, да певам и да се смејем с њима, иако ми се и не пије и не смеје па често и да бацам чаше и флаше о патос кад се свира „Ђурђо, мори, Ђурђо“, или друга која позната севдалинка. Тај, вели, наш посао захтева и тражи да човек буде духовит и да има професорско памћење. Ја морам, каже, да памтим да се газдарица Вучка Стојановића из Трстеника зове Стоја, и да не заборавим ниједну особину ове Вучкове домаћице, а да син газде Коце Нацевића из Штипа ове године има да пређе у трећи разред гимназије. Све ми, вели, морамо да памтимо, и кад Марко слави, и кад ће Јанко да жени сина Ратка, трећи да удаје ћерку Иванку, а четврти да крсти дете. Ништа, вели, нама не сме да промакне, нити ја смем да се изрекнем да сам демократа, ако је тај муштерија, рецимо, радикал. А ја, сам, каже, демократа, и остаћу то, и борићу се до смрти за принципе демократије. Протурим ја опет своје идеје, иако онај мисли да сам ја исте партије које и он, и опет ја њега навијем на моју страну. Искористим ја сваку прилику да послужим својој странци, и увек мислим на опште интересе, јер идеал сваког човека треба да буде опште добро, а све је ово друго споредно и од мање важности.“

Као они мали домаћи мишеви што вас, кад вам се највише спава, неумољиво узнемиравају ситно грицкај уђи хартије иза полице са књигама где се по сто пута враћају пошто их отерате, тако је исто и он знао да преде на истом точку око исте осовине.

И у томе реду мисли Илија Илић опет потону у политику. Ја већ видим да ту не помаже ништа, гледам у сат и тешим се да ћемо скоро стићи тамо где смо пошли. Али се и он најзад сећа, и примећује на мени да ми није право, те скреће разговор на друго: „Триста ти, вели, нових болести, има после рата. Има, вели, агената што се хвале да су јефтиније купили робу него што су је у ствари купили. Замислите сад ту болест, дед', објасните то ако можете!“

Али ми смо већ наишли пред саму варош, и наш се разговор завршава. Стигли смо гос' Иван и ја, и брзо се разочарали нашим излетом. Киша. Ми пошли из Београда по сунцу, у фино летње јутро, а упали у праву јесен. Одсели у први хотел. Умили се, пресвукли, дотерали али где ли ћемо у кишу? Изашао Иван Илић у ходник, шетка, посматра и осматра. Овај ходник гледа у авлију, у летњу башту. Али каква ми је то летња башта кад су у павиљону за музику наслагана дрва, а столови на све стране преврнути са ногама увис. Тамо су покисла бурад од пива, онамо ију свиње, свуд раскаљано. Ми смо у главној улици, али позади ње прави је сељачки друм, излокан, грозан. Сав покисао, гаца један човек по блату, са лествицама о рамену, а тамо даље растурене бедне и прљаве кућице, и још даље пољана. На високим тополама виде се јата покислих врана.

Гледам ја Ивана Илића, видим, велика га туга обузела. Прилазим ја, али ме он и не опажа. Онда стављам руку на његово раме и тек тада осврће се он тужно и вели ми: „Умрећемо овде од досаде.“

Ћутимо. Цуре стреје. Заиста ћемо умрети од досаде. Повучем га ја за руку: „'Ајдемо, велим, гос' Илија, да сиђемо доле у кафану, да одиграмо једну партију домина, да убијемо време.“ Он се мисли. „Не би“, каже, „хтео да убијам време, хтео би' да га корисно употребим.“ „Ко то не би хтео“, одвраћам ја, „али кад смо такве среће.“

Ипак силазимо заједно. Улазимо у кафану. А тамо, она пуна света, више сељака него ли варошана, скоро сам сељак. „Шта је ово?“ — питам ја мога друга. „Ово ми на неки збор изгледа. Кажем ја да ми ово на неки збор изгледа, а видим лепо, Илија се сав озарио. Да је наједанпут грануло сунце, не би се он тако био развеселио. Збунио се Илија, па не уме уста да отвори. Видим ја шта је, па му кажем: „Ајдемоте, гос' Илија, одавде, није ово за нас, 'ајде да кидамо.“

Кажем ја то, али добро видим да га никаква сила одавде не би могла померити. Укопао се као да је за земљу закован, звера около себе, нит' ромори, нит' говори. А кавана се све више пуни, измешао се мирис и смрад од покислог сукна, обојака, ракије, дима и прашине, од кујне, од штале, од покисле псеће коже. Један рундов, сав мокар, провлачи се између сељачких ногу, и све се гуши у жагору, у густом диму, у оном влажном смраду. Мувају Илију Илића, мувају мене, сви се редом мувају. А ја наваљујем: „'Ајдемо“, кажем, „одавде, није ово, човече Божији, за нас; ми смо дошли и онолики пут превалили, ваздуха чистог да у'ватимо, зрака мало да се надишемо,

одмора мало да нађемо. Није, брате, ово за нас.“ „Јок“, одговара ми он, „учините ми ту љубав, овде да останемо, дужност нашу партијску да испунимо.“ „Како“, кажем ја, „дужност партијску да испунимо, кад је ово туђ збор, противника ваших партијских, немамо ми ту ни посла, а ни права да учествујемо.“ Кажем ја то, али немам коме, ништа не вреди шта говорим: закопао се Илија Илић на оном месту, па га ни шест чифта волова оданде не би покренули. Не помаже ништа шта ја говорим, не вреди ништа што ја наваљујем, и што се умиљавам: „Ено“, кажем, „тамо је Курсалон, можемо мало тамо да прошетамо, коју чашу киселе воде да попијемо и да се мало освежимо, стомаке наше да калаишемо.“ Али он ни да мрдне с места.

Видим ја да се нема куд, помирим се и за први астал седам са Илијом Илићем. Па удишемо онај смрад, гледамо како се испијају полићи, слушамо онај жагор, ништа се не разуме, док се један није попео на астал и руком дао знак да се ућуте.

— Браћо, — питао је он — нисте ме заборавили?

— Нисмо, како заборавили! — одговарају они.

— А ни ја вас — каже он. — Опет смо се нашли на народном послу!

— Јесмо, ако Бог да! — грађи онај народ.

— А сад — каже овај — хоћу грешку једну велику да исправим, противницима нашим мушки да одговорим.

— И треба, и треба да им одговориш — помажу га они.

— Ви се сећате — вели — колико нас је било на прошлом збору, онда кад смо га о Троичину дне држали под ведрим небом, баш тамо код записа?

— Сећамо се — одговара народ.

— Е, ја сам лично рачунао, и мање нас није било од три хиљаде динара, а више је могло бити.

— Хоћеш рећи душа — поправља га народ.

— Јесте, душа, — поправља се и он — наших пријатеља. А наши противници писали су по новинама да нас је било свега око пет стотина динара, хоћу рећи душа.

— Срамота је да су тако писали, — љути се народ — срамота је!

— А сад, браћо, — наставља онај — а сад да говоримо мало о унутрашњој политици.

— Да говоримо — каже један сељак. — Па да нам после причаш и о странској политици. Да нам кажеш шта ради Лојда Џорџа. Жив ли је, здрав ли је?

— Јакако, — вели говорник — све ћу вам казати, и понављам: ви мислите, браћо, да на први поглед, а ја вам кажем и ово. Шта вам ја кажем? Ја вам кажем да је унутрашња политика у знаку, велим, она је у знаку. То сам вам често говорио, па ви то најбоље знате да сам вам о томе говорио.

— Знамо, — виче народ — одлично знамо.

— Сад — каже — пошто сам свршио са унутрашњом политиком, да пређем на спољашњу. Ви сте малочас споменули Енглеску. Ех! Енглеска је Енглеска, а Србија је Србија. А сад? Шта ћемо сад? Не знам, богами, ни ја не знам шта ћемо сад. Ја мислим да сам то јасно доказао, то јест овај мој говор види се сувише јасно. Однесите моје поздраве вашима на дому!

— Хоћемо, хоћемо — одазива се народ и накреће полиће.

Накреће народ полиће, и ја то гледам, али видим како се Иван Илић ускомешао, па се на прсте подиже као да хоће да говори. Вучем ја Ивана Илића за рукав, притискам ногом и одвраћам, али се он жустро трза и отима, па устаје и пружа руку тамо ка оном председничком столу, где седи онај говорник са часништвом збора.

— Дајте ми реч — вели Илија Илић — хоћу ја да говорим.

— Ко је овај — виче народ са свих страна — шта хоће он, има ли он право да говори?

— Има! Нема! — вичу други; има! нема! И све се узмувало.

— Има, има — надвикује све мој сапутник — треба дозволити слободу говора, ја имам реч.

Пасе наједанпут народ ућутао, и Илија Илић стао да говори:

— Не, не — виче из свег грла Иван Илић — ви то не знате, ја да вам кажем. Не, не, ја да вам кажем!

— Е, па кажи — одобрава народ.

— Ево да вам кажем, и казаћу вам, браћо моја — одушевљава се мој друг. Браћо моја, игра се природа заиста, то могу да утврдим. Некоме да велике уши, као у магарца, но ретку памет. Али не можемо бити сви једнаки, као клинци из фабрике.

— Не можемо заиста — слаже се народ.

— Јест — наставља Илија Илић — не можемо, не можемо; али што је природа раздвојила, људи су дужни да приближе. и људи су се удружили. Демократија је победила.

А тада, изрече ли Илија ову реч не изрече ли, ускомеша се цео народ.

Једна сељачина потеже добро из флаше, обриса рукавом ракијава уста, па се развика:

— Браћо, јесмо ли за народ?

— Живео! — чуше се узвици.

— И ја сам, браћо — рече сељак.

— Чујмо; чујмо! — заори се са свих страна, и сви се окретоше од Ивана Илића.

— Дај Боже! — прекрсти се онај сељак. Па га подигоше на једну тезгу.

— Хоћете ли да чујете? — рече он опет.

— Хоћемо — загрми цео збор.

— Терај даље! — викну неко нестрпљиво.

— Народ хоће 'леба, хоће пара, хоће земљу!

— А ко то неће? — прекида га неко.

— Али народ неће господу, неће ове изелице, ове крвопије, неће, да кажем, ове лажљивце, ове пијавице, ове стенице.

Али ову последњу реч прекиде један тресак. Оздо, иза келнераја, једна плетена столица прва тресну међу нас. Онда једна флаша, па друга, па мочуга, па читав пљусак свих могућих предмета засу наш астал.

Ја појурих ка излазу, покушах да се спасем, али ме сустигоше. „И ти си, веле, био са оном крвопијом.“ „Јок“, браним се ја, и као Петар Христа, трипут узастопце одричем се мога сапутника Илије Илића. „Никад га нисам видео, ничега заједничког са њим немам.“ Па се за трен ока разбегао народ. И за мало, па само црвене полицијске капе стајаху око Илије Илића.

Лежи он крвав, изгужван, жут, стење, превија се. Из косе му цури крв, црно празнично одело све у прашини, опанцима изгажено.

— Шта је ово? — пита полиција — ко уби човека?

— Народ, господине!

— Како народ?

— Па тако, народ, људи, врљикама, свачим.

И сачинише протокол, и сместише Илију Илића у болницу. Два сам дана преседео код њега, а трећег сам га натоварио на воз.

Седимо опет Илија Илић и ја у купеу, глава му сва у завојима, једно око закрвављено и подбуло, али су му облоге добро чиниле, јер му кост нигде није била повређена. И сунце понова грануло. Па се клатимо на седиштима према томе како се воз треска. А ја велим Илији Илићу: „Ама шта сам ја говорио вама, гос' Илија? Зар нисам имао права? Маните се ђораве политике, гледајте своја посла, оставите тај гурави народ нека сам трља главу.“

Ћути Илија Илић, ћути, али видим ја да се не слаже он са мном. „Ама како, вели, то говорите, како тако можете говорити! Ја сам тек сада стекао заслуге за оно за шта ћу се борити док, сам жив, док могу да мрдам: за демократију. Ми се морамо за њу борити, ми смо страшно заостали, па зар сад народ да напустимо, сад кад нам је царевина већа од Душанове?“

СВЕДОК

Била је оморина, па су у тој врелини судије биле страшно изморене. Небројени сведоци ништа нису могли да посведоче о делу ради кога су судска дворана и сви њени ходници били испуњени сељацима. Председник је уморно диктирао деловођи све једно те исто: Јанко Јанковић, говорио је, ништа не зна по ствари за коју се пита, Марко Марковић ништа не зна да посведочи, тај и тај ништа не зна по ствари за коју се пита.

Тада је ушао Циганин-сељак Ђока Евстатовић.

Ђока Евстатовић заколутао је избоченим очима налево и надесно, онда је, вукући ногу, пришао крсту и еванђељу. Остављао је он утисак сведока који још мање зна од осталих. И зато што је тако мислио, председник га је упитао: „И ти“, рекао је, „ништа не знаш да покажеш?“

Али је сведок понова заколутао унаоколо, па се зауставио на председнику: „Ја, господин председник, све знам и ћу све да ти кажем. Бог па ти, господин председник.“

Неочекивана изјава ускомешала је судницу. И судије и адвокати и сви присутни оживеше, па се стадоше удешавати да пажљиво слушају; сви се обрадоваше ненадном обрту, и што ће страшна монотонија бити прекинута.

И Бока је осетио овај утисак, па се важно устурио, и без питања, стављајући руку на срце, поновио исто оно што је напред рекао: „Све знам и све ћу да рекнем, јер Бог види, славни суде, што је право и што је поштено.

И председник се угодно наместио у столици са високим наслоном. „Е па, ајд’ сад, не оклевај, кажи шта имаш“, обратио се Ђорђу.

Избацио је Ђорђе леву ногу унапред, онда је почео да кашље као да ће ту да умре. Кашљао је дуже него што се ико надао, док су сви нестрпљиво ишчекивали, па је најзад рекао: „Имам, господин председник, кашаљ у десну плећку, баш ми је тако и доктор препоручио како патим од кашаљ у десну плећку.“

„Ене, па шта ако имаш кашаљ, проћи ће те“, приметио је председник, тек да нешто каже, али је Ђока на ово завртео главом: „Оће да прође, господин председник, Бог да те живи, синови ти цареви и генерали били, како да неће, знам да ће да прође.“

„Ајде, ајде,“ опомиње га председник, „говори шта знаш и зашта се овде, пред судом, налазиш. Где си био кад се убиство догодило, јеси ли био на лицу места, шта уопште знаш да покажеш?“

Ђорђе је неколико пута климнуо главом, затим одгурнуо торбу на леђа (из торбе је вирило перје празилука), онда се почешао за врат.

„Но, ајде, ајде,“ подстицао га председник, „ајде ваздан.“

„Оћу,“ одговорио је Ђорђе, „оћу, господин председник, зашто да нећу, ама те молим да ми даш да седнем, овде где ти славни суд наредиш и како наредиш.“

„Како да седнеш, не може то, зашто да седнеш?“ буни се председник.

„Па за ото, господин председник, јербо немам све ноге.“

Председник се чуди, адвокати загледају, сви се ишчуђавају како то да Ђорђе нема све ноге.

„Па једна је само здрава, господин председник, Бог да ми помогне, због што сам бугарски рат закучио, господин председник.“

Не говори сведок истину, није он инвалид, пао је одавна са куће, те су му одсекли леву ногу.

Сео је Ђорђе на столицу, по дозволи председниковој, и дуго се на њој намештао, баш као да се за неко велико уживање припремао.

„Дакле, дедер,“ веома нестрпљиво каже му председник, „ајде, Ђорђе, почни једном, немој даље да нас мучиш, видиш да се живи покувасмо од врућине и ми и овај народ.

„’Оћу,“ вели Ђорђе, „’оћу, господин председник, синови ти цареви и генерали били, све ћу да ти кажем, да су ми живи и здрави моји Циганчићи, ето овако је било: Ја сам, господин председник, седео пред кућу, сунца ми сам седео, па сам придремао. Придремао сам, господин председник, много сам придремао, ама сам велику бригу бринуо због што нам шљиву бубе и гњав сатрео. Седео сам, господин председник, и велику сам бригу бринуо, и на зајам у *Аргарној* банки мислио, па баш тебе, господин председник, ’оћу да питам, ама право да ми кажеш, да ли могу зајам у Аргарној банки да добијем.“

Збунио је Ђорђе председника, па чисто не зна председник ни шта да му одговори.

„Нисмо ми,“ вели он, после кратке забуне, „нисмо ми овде твоји адвокати, него судије, а ти за твој зајам од адвоката тражи савета, а нама кажи само оно што те питамо, и ништа друго.“

„Пристајем,“ каже Ђорђе и пружа руке према председнику, „пристајем, господин председник, на све што кажу адвокати, и како ти кажеш, а и на божије правило, само зајам што треба мени и на моји Цигани да добијем, за Ускрс да се омрсим, господин председник.

Окреће се председник и поверљиво нешто шапуће судијама лево и десно, па се опет уздржава, али се види да му то једва за руком полази, и каже: „’Ајде,“ вели, „Ђорђе, ’ајде, причај лепо што те питам.“

„’Оћу“, вели Ђорђе, „како мислиш да нећу, све ћу да ти кажем и остајем при што сам казао, да сам пред кућу седео и дремао, а кад сам погледао, а оно жена моја Циганка стоји преда мном. Стоји моја жена Циганка ту пред мене и ми каже: ‚Што си, Ђорко бре, сео и дремаш, а за дрва и не хајеш, уместо у шуму да идеш, давле, цавле.‘ И јесам, господин председник, на дрва заборавио, ал’ сам се брзо дигао и волове упрегао. Упрегао сам волове, па сам у шуму пошао, а баш ми то на ум да те питам, али право да ми кажеш, зашто да сте онај стари закон што за нас тако добар беше, променили, па нас сад за сечу и горосечу право у апсу затварате, а пре за нас сиромаси такав закон није никад важио.“

Пита овако Ђока и чека да му председник на ово одговори, али се на председнику види да се од љутине много променио и да се с муком уздржава.

„Ти,“ вели, „Ђорђе, пази ти добро како пред судом говориш и шта говориш, и да се у памет узмеш, јер ја имам власт да те на лицу места казним, и казну ову одмах да извршим.“

Уплашила је ова претња Ђорђа, па је брзо наставио да говори: „Повео сам“, вели, „моји волови, господин председник, дрва да насечем, сиротињу моју, Циганчиће, да огрејем. Водио сам волове, господин председник, све до шуму, а кад код шуму, а там’ видим баш како стоји комшија мој Срета, знаш, господин председник, што му се жена преклане на дуд обесила, далеко и од мен’ и од теб’, и Бог да те чува. Здраво, кажем ја, комшија Срето, како си, бре Срето, шта радиш, јеси здраво, и како си? Здраво, каже Срета, а ти како си, шта радиш, и сви твоји Цигани како су на дому? Здраво, кажем, комшија Срето, сви су здраво на дому; па баш ето ту, господин председник, извадим моју кесу, цигару тутун да запалим. Извадим моју кесу, господин председник, цигару дуван да запалим, ама кеса празна. Ехе, почешем се за врат па кажем: Имаш, кажем, комшија Срето, једну цигару да ми даш, уста да засладим? Имам, каже он, комшија, дуван, али ни лист папир немам, баш сам папир од тебе ’тео да тражим. Ево, кажем ја, комшија, папир, ама ватре немам, а ти, вели, како са ватром стојиш?“

Баш код ових речи председник се зацрвене, па са оне своје столице поскочи и просто као помаман дрекну на Ђорђа:

„Ти“, вели, „овде са судом комендију тераш, је ли? Ти се“, вели, „овде са свима нама спрдаш?“ И још је нешто јаче хтео да каже, али ту увиде да се Ђорђе од његовога лица много уплашио и препао.

„Не терам комендију, славни суде, гром да ме погоди, гроб да ми се не зна, ама све по реду ’оћу да рекнем што сам видео и како је право било. Ето, у шуму сам стиг’о, господин председник, да дрва сечем, и сикиру сам узео и дрво сечем, господин председник, ама дрво тврдо, господин председник, па зорт.“

„Ајде, ајде, терај даље“, вели председник, а закрвављене очи избуљио, јер се уплашио да Бока дуго са дрвима не остане.

„Сечем дрво, господин председник, сечем, сечем“, а све гледа у председника, па кад виде да ће председник опет да плане, а Бока убрза: „Кад одједном пуче пушка, господин председник.“

А кад ово Бока изрече сва се судница намах у једно једино начуљено уво претворила. Настаде мртва тишина, и све се нетремице загледа у сведока очевица Ђоку Евстатовића, који ће ето сад онај густи вео таме са страшне тајне да открије...

„...Пуче пушка, господин председник; кад погледам, а оно зец, там’, там’, овам’, па међу ноге, баш међу моје ноге, господин председник, прави зец.“

„Какав зец? Откуд зец?“ пита запрепашћени председник.

„Зец, господин председник“, каже Бока, „од што га је комшија Срета погађ’о, а сам заборавио, право да ти кажем, да је пушку двоцевку о свој рамен носио.“

Трипут је председник, сав зелен, подвикнуо Ђоки: „Напоље, напоље, напоље“, па је Бока као метак из пушке брзометке излетео и у ходнику се међу сељацима нашао. А сељаци су сместа око нега нагрнули, те га сви углас питали шта је он тако страшно посведочио и шта се са њим у судници десило.

Уздрхтао се Бока и сав цепти, није му јасно зашто су га напоље избацили, па се болно заплакао, док су му објашњење због плача са свих страна тражили.

„Плачем“, каже Ђока, „јербо ме срце боли због што правде за нас сељаци нема. Мене ми, Ђоки Циганину, као што сви овде видимо, сургун-пасош дадоше, а још сам пуно којешта имао да кажем, Бог да види!“

ЗАВЕЈАНИ

Пошто је пре снега било суво, а засипало још од јутра Бадњега дана, то су мале страћаре и сви сокаци, потпуно пусти, брзо завејани дебелим белим слојевима. И околина, сва бела овога Божића, изгледала је свечано нема, док је варошица уливала тугу. Чинило се тако да је овај празник далеко од ње: као да је свуда, само не у њој, тамо негде у много срећнијим местима где су људи чистији, Богу оданији и бољи, више људи неголи овде, и где нема неког, ма каквог живота и радости од њега. Тако се чинило, па је то осећање изазивало друго, као неку драгу и потајну наду: да ће се, можда, кад било доцније, ко зна кад, али било кад у будућности и бољим временима, и од тога живота и празника, с оне стране високих планина што су заклањале видик пун снежне магле, захватити и окусити, па ће онда овај овде, мучан и суморан, остати само као жалосно сећање на такав сан прошлости кад се животарило тако да би се дочекало боље, и кад је сам одјек црквених звона дубоко дирао и рањавао и некако неодређено болео и мучио.

Овако осећање, и мучно и мило, испуњавало је многе, али, међу становницима овако малога места, ваљда никога толико као човека коме више него скромно награђена служба судије пуно година није давала да куд год било умакне, па да се спасе и пребаци с оне стране мрких планина, иза којих је замишљао како живо и бурно мора кључати онај занимљивији и толико привлачни великоварошки живот у сваком правцу сложених градова.

Па се овим осећањима придружило још једно: да је Божић, овога пута, тужнији и празнији него икад, а да за њега никад раније тако важну опомену није значио. Та опомена била је просто у томе: да се овако као досад више нити сме нити може, и да се догурало до оне крајње тачке и границе, толико опасне, и кад се одлучно мора кидати: па или остати тако до краја живота и на брак, ту тако важну ствар, више и не помишљати, или одважно и смело ући у нови живот, што би стварно значило да се решавајући корак учини још колико данас, можда сместа, из ових стопа. Јер развлачити и даље, бесцињно је и лудо, пошто дуже размишљање нема никаквог, најмање практичног смисла, и јер нада ишчупати се из овог места, толико досадног и тужног, просто је наивно залагивање. И кад та могућност никако не постоји, онда се с тим мора рачунати, па се не може опростити лудост да се тиме и даље обмањује, те остаје оно друго ради чега се цела ствар мора разумно разрадити и рашчланити до крајњих консеквенција.. А све ово могуће је, нарочито данас, о великом празнику, кад се једино нема друго шта радити, и кад и јесте прилика да се нешто солидно размисли и одлучно смисли о том кратком и уистини жалосном животу што измиче, трчи и

нестаје тако брзо и лудо да човек и не осети како је значајно то што он рушилачки чини: да се коса на глави све више губи, зуби један за другим отпадају, и да организам, из дана у дан изнуренији,... све даље и незадржано малаксава и матори.

Овакве мисли, навикнуте истина али неодољиве, кидисавале су на судију ово после подне таквом силином и упорношћу, да му се чинило како се излаз, ма какав и у ма каквом виду, мора пронаћи још колико данас и по сваку цену. Иако је још раније, и много пута, а у истој овој момачкој соби свога, малога стана, размишљао о свему овоме, па и са истом вољом да се у тему савесно удуби и дубоко унесе, ипак се одлука скоро никад није разликовала, и ствар се увек одлагала за доцније, док се, ево, сад, овога првога дана највећег празника, питање чини неисказано простије и закључак јаснији од свега што се као јасно на божјем свету означава.

Са овим закључком, који је значио велико умирење, судија је и пришао прозору, одакле је мирно, задуго и задубљено посматрао оне чудно лепе и непрекидне завесе млазева од пахуљица, како се меко и некако фино спуштају и слажу пред његовом кућом, размишљајући све једнако о томе како људи, а по некој урођеној несрећној навици, воле да замршују јасне као дан ствари и да од питања савршено простих испредају којекакве проблеме и загонетке којима никаквог животног значаја нема. И тако, уместо да ствар одлучно изведу до краја, као што здрави разум и наређује, они се обично заустављају на половини пута, или само започињу и све се увек нешто заносе и ствари претресају у принципу.

Међутим, баш кад је реч о браку, оно што је важно и није у томе како ствар стоји у принципу, него, напротив, како стоји са даним или конкретним случајем сваког појединца који је у питању. „И природно је, и логично, да би сваки требао и да мисли о своме случају“ закључивао је добри судија, „а у принципу ствар се може разглабати колико се хоће. А осим тога, има још и то: желео бих ја да видим једног јединог од хиљаде који би и помислио друкчије да се определи, пошто је пет пуних година овако као ја провео у овој ужасној пустињи. И то пет година после навршене педесет и прве, и после ратова, и после свега што је било и прошло, али се љуто и дубоко у души и у телу урезало. Такав би заслуживао да му се каже овако: Е па, чуј ти, пријатељу, друже, или како му драго, остави се, молим те, придике; мани се празне сламе и разговора! Свестан сам ја, као и ти и колико и ти, све знам што и ти, све сам, човече, претурио као и ти, можда и више. Значи да: или ти ниси од крви и меса, или да здравога разума немаш; значи да, из буди каквог разлога, ниси природан. Пардон! Један једини разлог који извињава, то је ранији бурни живот, што никако није мој случај. А затим, и ја, брате, нисам дете, тридесет година мислим ја о тој теми. И добра и врло мудра установа. Јер узмите овако: ви сте против брака. Лепо. Али ви сте човек. Ви сте човек, то значи: као такав ви не можете без нежности једнога створења другог пола. Ви сте против брака и велите: има жена ван њега. Добро. Лепо, брате, сасвим лепо. А зар ја то не знам? Али човеку не треба само жена, не! Човеку треба и она симпатија, бар малко оне топле и нежне симпатије тако званог слабијег пола. А чим то имате, значи ствар није привремена. Јер, или симпатије нестаје, или она све више расте. Ако расте, она вас за ту, да је тако назовемо, невенчану парничну страну, и везује: што више симпатије, чвршћа веза, чвршће поравнање. И шта? Као поштен човек ви се до краја држите ове везе, ви ту везу поштујете. Значи? Значи да и ви имате једну жену исто онако као ја у оној моралној и освештаној установи коју ви презирете, тј. у браку. Е, а

кад је тако, онда шта ћемо сад? Шта сте онда ви урадили? Урадили сте то: да ту жену или створење, или назовите како хоћете, са којом сте се везали јер је волите зато што вам је одана (а не можете волети десет, јер је немогуће да вам две, у исто време, буду одане), да ту жену излажете незаслуженим и неоправданим непријатностима друштвене поруге.

Међутим, све је то о ствари у принципу, и то се мене не тиче.

Стварно је ово, и ово ме се тиче.

Ту, преко пута, у кући коју одавде гледам, живи створење чији живот најпажљивије пратим равно пола деценије. Из дана у дан, из часа у час, за све то време, осећао сам ја и увиђао једно: да углед ове личности неисказано расте у мојим очима. Посрнуло имовно стање ове куће, једне старинске трговачке куће (каквих је, нажалост, све мање, и која је дала заиста савршену једну домаћицу, каквих је данас мало и премало чак и у овако малим местима), околност је која овде може да одигра врло корисну улогу.

То чељаде пратим ја, дакле, равно пет година у целом њеном животу и кретању. Вечито завrнутих рукава, све одано кући, поштовао сам га ја од првога дана и никад нисам пропустио да га, идући у канцеларију, поздравим, увек љубазно отпоздрављан. Добро.

Дакле, тачно је и то да се с годинама мора рачунати, да је разлика прилична, и да је то, рецимо, отежавна околност. Али је тачно, исто тако, да је варош пуна девојака свих узраста, а кандидата несравњиво мање. И кад узмем у обзир положај на коме сам, па посрнуло имовно стање о коме је напред било речи, онда сам слободан тврдити, и не смем ни часа посумњати, да су сви адути у мојим рукама. А ово све шта треба да значи? Ово све треба да значи само једно: ’ајде бре, председавајући другог одељења, обуци нов жакет, завежи машну и нову мараму, стишај то зечје срце као да си на оптуженичкој клупи и чекаш пресуду, па напред у име Бога, преломи ствар о којој си досад само сањао, а давно морао да преломиш.“

Ето, са овим речима судија је необично енергичним кораком пришао огледалу. Затим се уклонио, и за мало па је понова био пред њим, весео и крепак, у свом потпуно новом жакету, чији су краци, полукружно изрезани, допирали таман до његових кратких, али гранитно чврстих ногу. У грудима му је задрхтала радост кад се уверио: да је општи утисак врло добар (и без обзира на увек полуотворена уста — последица из детињства несносних аденоида, као и спљоштен нос), и да чак у брковима, црним и дугачким, нема још ни трага од белих власи.

Напољу није престајало да веје кад је, тако очаран овим општим утиском, пришао прозору. Одатле, узбуђен одлуком коју је донео, посматрао је сад већ оживелу улицу. С времена на време, а с разних страна, допирали су громки пуцњи дечјих пиштоља, па су се, измешани са живим и раздраганим звецкањем прапорaца, громовито разлегали. Једне за другим, и као пера лаке, проносили су залетели коњи разнобојне саоне препуне трговачких помоћника што су, машући бесмислено рукама, бурно клицали пролазницима. Кроз раскриљена кафанска врата, муњевито затварана,

промицало је повремено оно промукло и продирно Вн... жн... Вхн... жн... неуморнога контрабаса, чији су звуци, са оним усклицима, а на завејане капије кућа, измамљивали румене девојке огрнуте шаловима. И све то што је гледао из своје неиздржљиве усамљености, сву ову туђу раздраганост тако милу и тако узбудљиву, уливало му је храброст којој се и сам чудио и радовао. Па у тој смелости, напето и нетремице, гледао је он у капију, тамо, дакле, где се морала појавити жена чија је судбина, као и његова, још данас имала да се преломи. А кад је, образа румених као крв и косе покривене крепом снежних пахуљица, заиста и угледа, и то са погледом управљеним баш овамо ка његовом прозору, он се што је најбрже могао спреми журно и живо стрча на улицу. И за мало стајао је он пред њом, па је пробраним речима обасуо жељама о великом дану што пружа тако ретку прилику да се поздрави, и да се стегне рука и пожели најбоља срећа.

— А сем тога... — опрезно је прелазио на главну ствар — и још сам имао друго што сам лично хтео...

Тако је почео одмах иза поздрава, али је ту наједанпут све застало и загрцнуло, па је судија живо осетио како ово што се сад у њему збива подсећа чудно на нешто врло давно и прохујало за ђачким клупама.

— Би ли ви, да ли би ви... просто на пример, пристали — наставио је он живо и сећајући се оне потребне одлучности, па се сагао и збуњено дохватио пуну шаку снега.

— Би ли ви, кажем... је л' те, тако налазим да треба... без великог, излишног увода. И кажем и ово: ви сте паметни, а ја нисам балавац... да ли ме можете правилно разумети?

— Још како! Још како! Само ако вама личи — одговорила је девојка весело, и никаква се забуна на њој није приметила.

— Наравно! На сваки начин. Пет година ја сам.. ја сам само о томе мислио и... до краја разрадио...

— Како не? Дабоме! Како не? Само, ја почињем, и нема милости — одговорила је још веселије и засмејала се, па у широкој прегршти и сама зграбила снега. Онда се са гужвом, коју стиште, бацила за њим.

— А, не то! Пардон, не то!

Али га грудва стиже иза увета.

Живо заузета, она је хитро и одушевљено правила једну за другом и засипала га. Окренуте главе, онемео, запрепашћен, заклањао се он рукама, врдао, бранио се, узмицао, кад изненада, са других капија, са свих страна, долетеше нове грудве. Одступајући, испружених руку као да хвата, жмурећи, лагано је он дубоко у целац, упадао. И савијен, погурен, кривећи се, стигао једва на средину улице, засипан све хитријим ударцима, заглушен бурним клицањем. И ту, насред улице, раширених руку, раскречен, разбарушен, искривљен, као страшило птица усред њиве покривене

снегом, застао је. Али утом, погоди га неко посред уста. Он се загрцну, испљува, исплази, и смејући се усиљено, ружно и патнички, затресе главом. И тек тада, грозно, као разјарени бик, замумлао је, завриштао, па се као стрела претећи сјурио у капију и нестао...

Напољу се орио пискави кикот, кад се поново нашао пред огледалом. А тамо, црвено, изгужвано, разбарушено, зајапурено, зачуђено до панике, гледало га нешто разрогачено и питало само једно: Шта је? Шта би? Како то? Побогу, шта би у магновењу?

Напрегнут, уздржавајући ужасан бол, судија се опоменуо свега, па осетио грозно, као у хиљаду парампарчади, све сможднено у грудима.

Полако спустио је поглед, и тако спуштених очију, савијене главе, као погребним кораком, оставио страшило.

Онда нагло, као да се дави, бацио се на кревет, заронио, па грцаво зајецао.

А напољу се постепено утишавао жагор, и све тише док се потпуно није смирио, и мрак се лагано почео спуштати, те остали само димови да струје из димњака.

И усред тога мира, у мрачној соби, где је међу јастуцима лежала његова глава, цвилело је нешто од оних финих, невидљивих млазева што се тако чини као да однекуд силазе и патнички јецају, па све више савлађивало судију у страшној клонулости сасвим измучене душе. И као ови млазеви, што онако фино преду и јецају, и као најфинија невидљива пара свилено брује, и нису млазеви, већ истинско брујање што допире из бескрајних низова телеграфских стубова који промичу, путују, лете некуда, сами самцати, или се врте као вретено, као праве авети. И не само они, него као и све остало, чудно почиње да нестаје, пролеће негде, губи се, бежи, ношено необичним некаквим ветром који све вртоглаво односи. И лети тако све около њега, ишчезава, нестаје, и страћаре прескачу као јарци, и плотови поигравају, и све ствари јуре и беже од њега. Па се сав простор око њега рашчишћава, и последње беже као снег беле женске прилике, па се у бежању спремају да полете, док као претворене у голубове најзад и не полете. Тада наједанпут, цео онај простор остаје чист, сив, сав сив, пешчан и пуст, па се види да је земља остала само чиста и гола голцата планета. И стоји он сам самцит на тој планети, тежак као гвожђе, непомичан као укопан, напуштен, беспомоћан, сасвим сам, док се опет све не почне да врти, поиграва и враћа на своје старо место. И понова стоји црква онде где је била, онако исто. А пред њом седи он и проси, лепо пружа руку и проси, па голуби слећу однекуда и дарују га. Дарују га тако голубови, па се један по један губе у ваздуху. И он гледа за њима, гледа. А од оно неколико голубова стварају се читава бела јата и ројеви, хиљаде, милиони голубова, све мањих и ситнијих, и све тако док се не претворе у снежне тачкице беле као пахуљице. А тамо пред њим пружила се дуга, бескрајно дуга, бела пустиња, и цркве нестало, и све понова нестало, а очи засењују, и снег веје, и као да хоће да га завеје, и као скоро га завејао.

ЧИСТАЧ

Десило се тако да је помиловани осуђеник 12-12 остао без одеће. У магацину пакета овога броја није било, али се убрзо разјаснило. Осуђеник је извршио дело као војник, чина наредничког, још недемобилисан, под униформом, која је враћена његовој команди чим је на осуду ступио.

То што га је овамо довело био је злочин из љубоморе, убиство, и то двоструко. Осуђеник је убио жену, затим њеног љубавника, по повратку с фронта, после издржаних мука. Извршио је он ово убиство у афекту, због понижености, сазнавши о срамном неверству жене у чије наручје је летео и која је допустила да се упрља са његовим блиским другом.

Осуђеничко одело морало се предати магацину. Али бивши робијаш није могао остати го. И зато што човек који је био робијаш није могао остати го голцат, побринуше се у самом заводу. Надзорник-апсанџија поклони му први свој сасвим поабани, иза рата враћени војнички шињел који је, угужван и већ искаишан, са другим крпама чувао под сламњачом; онда однекуд пронађоше једне чакшире, такође војничке, једне старе распарене цокуле и једну кошуљу. На заводскоме сметлишту, сам осуђеник, лутајући првога дана слободе, запази официрску качкету старинскога прописа, коју опра и која употпуни његову нову и јединствену униформу. Тада, истога дана кад му помиловање, које га остави равнодушним, стиже, он остави кућу у којој је провео десет година испуњених кајањем и мрачних као бескрајни јесењи дан.

То чиме је располагао сад кад је изашао, и ступајући у неизвестан живот, биле су једино његове руке. И са овим рукама, које су и саме одавале његову прошлост пањеника, дојучерашњи робијаш упутио се престоници. Он је имао дугу црну браду, лице тихо и тужно, чело изровано страдалачким борама. Он је био један од нашег тврдог, племенитог тла.

Оштро стиснутих усана, сав од трагова недавних ломова, издржао је лако и пут до престонице и тродневну глад у њој. Та престоница са бетонским горостасима, шумна и вртоглава, није га ни уплашила, ни отурила. Он је у њој затражио посла и добио га. Она иста рука која је некад носила заставу славнога пука, примила је сад брезову метлу, и заставник који је био робијаш постао је чистач...

... То што је било покопано у бескрајним дубинама његове душе, пролазници нису ни опажали, њих се то није ни тицало. Оно што је привлачило њихову пажњу, то

је била његова смешна униформа, његова пљосната капа од шаренога штофа и његова брезова метла на левом рамену осетно спуштеном. Та брезова метла, коју је овога дана примио, први пут понео и грчевито држао, то је била његова кора хлеба.

Равномерним, још невичним замасима, отпочео је да чисти улицу која му је припала. Ти замаси, увек исти, налево и надесно, брисали су и сваку његову помисао. Као замишљен, тупим, бесвесним погледом пратио је покрете што их је чинио. Затим, постепено, мисао је оживела, и прво што му је синуло, био је страшни осећај стида. Помисао да га неко може познати, заледи га. Некад, цвећем окићен, са заставом која ће се прославити, корачао је он граници и певао бунтовну песму Победе, у коју никад није посумњао. А после, леп, свеж, насмејан, док је земља стењала од рике што проваљује, пркосио је ужасу од лудила крви и смејао се рани кроз коју се живот точио неисцрпним црвеним млазевима.

Са погледом прикованим за земљу трпео је тај стид, једино чему, са својом душом од гвожђа, није могао да одоли. И згурен, брисао је све даље, и питао се: шта је то што има и што му пружа слобода коју су му повратили? Упропашћен, зар неће увек носити лагу црнога сећања? Осрамоћен, зар ће икад моћи да заборави ледени бетон, или прљави под ћелије, или бајонет за леђима?

... У ноћи, у болним тишинама ровова, завитлаван мећавама, затрпаван олујном кишом челика, чекао је, надао се, веровао. У чему је то био смисао ове издржљивости, за њега који је знао и научен био да чува силу народнога карактера? У чему је тај злочин, његов злочин ради кога је прегажен, исцеђен, одбачен?

Улица је била жива и шумна и пролазници су протестовали због прашине која се подизала. И сирене су јетко и бесно опомињале неспретнога чистача, док се деца са тротоара гласно смејала његовој капи од шаренога штофа. Сакривен за дрветом, посматрао је надзорник сметени рад новајлије који му је потчињен и кога ће колико сутра предложити за отпуст.

Опорих усана, са крупним грашкама по челу изрованом борама, чистач је ишао све даље. А за све време ниједна мисао о прошлом, о детињству, о младом регруту цвећем окићеном, о кућици на пропланку брдовитога села. Само стид, страшан и неиздржљив стид, и то да се поглед не може подићи, не сме ослободити земље.

Онда је стао, био је готов. Са метлом на рамену, оборена погледа, млитавим и несигурним кораком, спуштао се вароши. На лицу му се читао чемер у души, највећа дубина људскога бола.

Он корача, а ври око њега шум улице. Утом, изненада, сасвим неочекивано, подиже главу, рашири очи. Бетонски горостаси парали су немирно, у раскошном пожару, крваво небо.

То небо пламтело је живо, снажно, прождирући. Жарким и смелим зрацима борило се оно са подмуклом тамом земље и савлађивало је.

Пред његовим погледом та борба потраја кратко. Мућевито ишчезавало је све чиме је био опкољен: шиљати врхови торњева, и као стреле оштри и црни масиви, и жамор улица. А тада, други и давно заборављени, један мили дах забруја за њим. Тај сложни дах, што се таласао, чинило му се да чује сасвим јасно: дах пука, дах његовога пука, дах хиљада што истом оном старом одлучношћу, што истом оном старом вером маршују за њим. И овај дах и бат хиљада пратио га је као некад. Осетио је да му кости чвршћају, да израста, да је између њега и неба све слободно, да га онај дах подиже.

Па као да је букнуо старом ватром, срце му заигра оним великим бунтовничким ритмом. И као да је опет зачуо: „Напред“, рука му учини исто што је чинила некад обухватајући дршку заставе. А док је за собом, за самим раменом, осећао живо оно сасвим лако шуштање свилене светиње, пролазници се и нехотице уклањаху пред његовим чудним, неустрашиво слободним ходом.

СВИ СМО МИ КОЛЕТА ОД РОЗЕНА

Спровод веома свечан, који је привлачио пажњу свих пролазника, кретао се службено и полако све до улице Гробљанске. Ту, од почетка њенога, прво су носиоци крста и кољива, без договора, убрзали кораке. За њима је, да би одржао одстојање, пожурио и сам носач одличја. У истој намери, носачи венаца, којих је било много, неколико редова, такође пођоше брже. Оценивши да им последњи ред измиче, вође црних кола, на којима се сандук од метала приметно трупкао, снажно су тргли подбратке, док је возар, у исти мах, ошинуо коње, за чијим се ушима, лако и злокобно, лелујале перјанице. Онда и ожалошћени, изнемогли за колима, и сами опружише ноге, јер задњи точкови, на које беху усредсредили сву пажњу, убрзаше обртање. За њима учинише, исто тако, и други, па се то редом пренесе све до пољске батерије што је, из почасти према ратнику од заслуга, увеличавала овај, по броју пратилаца, необичан спровод. А од половине Гробљанске улице, и прилазећи гробљу, поворка се тако убрзано кретала, да су и људи и жене просто потрчкивали, из бојазни да их не сустигне она снажна запрега топова, од чијег се треска ништа више није чуло све до гробља, и где се овој узбуни придружило и звоно са гробљанске капеле, што је усред заглушнога треска, са којим се сливало, подсећало на известан задихани и језиви лавеж.

На улазу, баш на самој капији гробља, удовица наједанпут изгуби свест и паде у нечије руке, па забуна око тога да је поврате увелича још више свеопшту ужурбаност и узбуну. Пошто су је пренели у собу гробљанске управе, спровод продужи право ка ископаном гробу. Нас двојица, најближи и најбољи другови човека који је био узрок свега овога, нисмо могли тамо ни да приступимо. Тада, пред гробом, притиснутим са свих страна светином, одржаше му говоре они са којима он никакве особите ни интимније везе није имао, па ковчег, пошто су га залемили, спустише помоћу конопаца онамо где му је било намењено да остане само привремено.

Уклањајући се ћутећи, ми смо се, после тога, упутили стазом која води гробници Војводе Путника. Били смо сами. Љубичасти сумрак увелико је падао.

У ходу, узимајући ме присно под руку, мој друг прекиде ћутање:

— Не волим да гледам — рече он — ово камење, плоче и ове споменике под чијом тежином, у разним фазама распадања, налази се читав један свет. Ајдемо брже. Зар није боље било у рату: хумка и дрвени крст, а под свежом земљом, крваво, још свеже и топло тело.

Ја сам, међутим, рекао:

— Видиш, ова јадница не може да преживи свога мужа. Ја не могу то ни да замислим. Ја мислим даће се опа убити.

Узимајући ме још присније под руку, затим размисливши о нечем, он, после подужег ћутања, исто тако не одговори директно на моје питање. Него:

— Баш пре неки дан — рече — случајно сам наишао на Додеовог *Бесмртника*.

— Чудноват случај — упадох живо — и ја сам га недавно читао понова.

— Кад је тако — продужи он скоро обрадован — онда ми је лако да говорим баш о томе што си покренуо, о чему сам и ја малочас мислио, а поред тога о нечем што до сада никоме...

— Добро — прекидох га опет — знамо шта смо један другоме.

— Ти се, дакле, сећаш како је он ону сироту малу Колету од Розена, у њеном очајању удовиштва, описао?

— Како да се не сећам, сећам се врло добро Колете од Розена, њене плаве косе бачене у мртвачки ковчег мужа, стола постављеног за двоје, дописивања с оне стране гроба...

— И како је Пол-Астје, онога дана кад је дивну удовицу пратио на Пер-Лашеско гробље утиснуо онај пољубац на њена полуотворена уста, пољубац који му је она вратила лудо, како је то сјајно описао Доде, поред самога саркофага њенога мужа, у гробНици, на чијем мермерном зиду беше исписан стих Саламите: *Љубав је јача од смрти,* и док је птичица једна риђе боје кљуцала црвиће између камених плоча.

— Да, дабоме! То је место које се не заборавља!

— Е лепо, кад се тога сећаш, онда слушај шта сам ја доживео, ау своме сопственом очајању удовиштва, само много ужасније него што би и ти и ма ко могао наслутити.

Ми смо били оставили гробље, па смо се упутили Лаудановом шанцу, одакле се још видео Дунав и скоро сва раштркана и архитектонски тако немирна наша престоница. Трава је мирисала, ваздух је био миран.

— Знам, исто тако — настави он — да добро памтиш како сам пре једанаест година, доле на фронту, напречац, дознао о смрти своје жене, како је то на мене деловало, и ти си најбоље, јер си ми био најближи н јер си дојурио чим си о њој сазнао, упознао моје страдање, које ме је учинило другим човеком, и да живим само за успомену на жену због које ми се живот чинио више него бесмислен. Сав ужас оне патње, највећи мој доживљај, био је збиља необичан. Три године дрхтао сам у том дубоком страдању, таквом да га живи човек једва може и да издржи. и за све то време,

и дуго и ужасно, утеха ме никад није хтела помиловати, сем надом да се рат мора завршити, да ћемо се вратити и да ћу, најзад, дочекати да достигнем до онога гроба који је за мене све. И доживео сам.

Истога дана кад сам стигао, ја сам сместа пошао да испуним прву дужност, да задовољим неодољиво осећање. Отишао сам на гроб који ме је привлачио јаче од свих сусрета са живима. Отишао сам и провео тамо једно сасвим кратко време, тупо гледајући у кишом испрани крст, на коме се ни половина слова није била одржала, и у земљу покривену скоро већ осушеном травом.

Али враћајући се, ја не осетих нимало олакшања коме сам се надао. То је било зато што сам се још увек налазио под свежим утисцима сусрета са живима. Увиђао сам да треба да дођем још једанпут, сутрадан, па да тамо останем што дуже, предајући се сав оној успомени.

Тако сам и урадио. Иако је већ била јесен, дан је био врло леп и природа још увек раскошна, То послеподне кад сам се упутио гробљу да тамо останем све до ноћи. То гробље било је далеко ван вароши, која остаје за брдом, ограђено старом оградом и опкољено брежуљцима и ливадама, на којима се још увек налазили зденути пластови. Било је сасвим пусто, јер се због нашег доласка све стекло у вароши, и гробарева кућица, у којој сам некад узимао тамњан и кадионицу, била је закључана. Ја одлучих да не улазим унутра него да прећем с друге стране, на ливадицу, поред саме ограде, у чијој се непосредној близини налазио гроб за којим сам толико чезнуо. Чинило ми се тако да онда и нећу видети друге гробове, и да ћу, удаљен само неколико корака од ње, најбоље моћи да се предам ономе зашто сам се ту и налазио. Тако је и било. Легао сам на траву док је око мене мирисало, па сам гледао плаве планине у даљини и ћувике са воћњацима што су крили беле кућице са црвеним крововима. Владао је такав мир и све је било тако чисто и светло око мене и у мени, да сам увиђао како је то баш оно о чему сам увек сањао. Гледајући у врхове планина сунцем обасјане, ја сам на лицу осећао један осмејак заиста чудан, који нећу заборавити док год сам жив, јер је био први и последњи у моме животу. Тај осмејак као да је требало да изрази неко чудно миловање, благо и необично свето, а због достојно издржанога страдања, због свега што сам дотле поднео. То меко сунце на врховима планина и овај благи осмејак чудновато се стапаху са нечим неодољивим, несхватљивим и тајним. Као награда за сва страдања, као доказ о човечански издржаном, било је то нешто као највећа утеха, као благослов или као највеће признање које се могло добити.

И са таквим миром у души стао сам да се удубљујем.

Сами, сасвим блиски, ми смо се почели враћати једно другом, и тада сам живо осетио ону мирну срећу због чистоте са којом сам јој, после свега издржанога и свих искушења, дошао.

Наједном, тако заклопљених очију, замишљен и занесен, тргао сам се. Изненадио ме звук звона што је долазио са белим стадом које ми се приближавало и опомињало да нисам сам, као што сам мислио. То стадо, док је пасући милело, пратила је чобанка која је одмерено корачала за њим, а са плетивом у рукама. Ех, како је све кратко трајало! Налакћен, очекивао сам да ме то стадо мимоиђе. Но оно се само

споро помицало, идући ми право у сусрет. Најзад, све ближе и ближе наилазило је оно према мени, и у томе приближавању брзо и ситно кидање траве стаде да ме занима. Тада сам тек по дигао очи и угледао чобанку. Сасвим млада, снажнога и правилнога стаса, развијених и чврстих листова на ногама високим и танким, она ме је прво поздравила, док је мој поглед одмах пао на њене груди, чији се немир при сваком и најмањем покрету, а под њеном скоро провидном блузом, живо осећао.

Поздрављајући ме, она се насмешила, корак по корак пратећи стадо. То што се она насмешила одбијало ме, јер сам знао да су ову необичну слободу наше, некад тако смерне девојке, морале за добити под окупацијом. Пратећи стадо, ја сам приметио да га она све више наводи око мене, да се намерно не удаљава, и да је спремна да започне разговор са мном чим ја за то покажем воље.

Све више и ближе стадо се врзмало око мене, па ми је и она, крећући се оном младалачком гипкошћу која чини да је сваки покрет уживање, била пришла сасвим близу. На њен поздрав ја сам одговорио учтиво, и опажајући да се намерно не удаљава, запитао је нешто о њеним овцама.

Одговорила ми је радо, па ме је и сама питала о моме чину и кога је рода моја униформа.

То је био повод да је упитам: радује ли се што смо дошли; на шта ми она одговори:

— Дабоме, зашто се не би' радовала?

— Шта знам — рекох — давно смо вас и оставили.

Пошто је поћутала:

— Па ништа, наши смо — рече.

У том разговору, кога се добро и не сећам, ја нагло осетих како се у мени крв пали, и огањ, који се разгори, обузима ме свега, па као нечим убоден, подигох се, приђох јој.

— То плетиво — рекох не знајући шта говорим — шта је то, коме то, баците ви то!

— Гле! Шта? — бранила се она, смејући се. — Зашто да баците? Плетем да ми прође време.

Тада заподенусмо некакав бесмислен разговор око тога плетива и почесмо да се око њега прегонимо. Она примедба о слободном понашању потврђивала се све више, јер на моја дрска задиркивања која су и мене самог чудила, одговорила ми је равном мером, док је у њеном гласу и држању било нечег много сигурнијег него у моме. Онда пођох да силом отргнем оно плетиво, но она брзо одмаче руку, те уместо плетива ја зграбих за њене груди тврде као камен, и упола раскопчане. Повукосмо се, понесосмо, заједно поред жбуна, лица загњурена у траву...

Шта сад мислиш, побро мој, а? Кроз маглу у очима, зажарених образа... и онај гроб и чобанка, и снови наши и сва страдања, шта велиш: све нека иде до врага! Зар нисмо сви ми као и она мала Колета од Розена? Шчепао сам откотрљану шапку, окренуо се око себе, зверски, као да сам у часу изгубио душу, и као крвник пошао сам натраг. За мном, мало иза тога, осетих некакав топот, сасвим необичан, бесан. Као неки поманитали ескадрон демона, за мном је јурило стадо, и то негово демонско блејање подсећало ме на најодвратнији кикот...

... Застали смо на самом врху Лаудановога шанца. Иза нас пружала се сјајно сребрнаста трака Дунава, који се нагло губио у бујном зеленилу ада. Пред нама сумрак, густ и гарав, обавијао је све више, све брже, све грабљивије, град и гробље, град Живота и град Смрти, у којима се баш тада, пуном и лудом снагом, вршио онај највећи и најмрачнији процес вечите смене: од љубавнога загрљаја, рођења у мукама, живога и сметенога гамизања и полумртвог сна, до жалосног трзаја старости и неумитне и фаталне Сеобе, једној од којих смо и ми малочас присуствовали.

Били смо гологлави, у дубоком ћутању. Зрикавци нам нису сметали.

БАКУЂ УЛИЈА И ДРУГЕ ПРИЧЕ

ПАЦКО

На часу историје, коме сам ових дана у гимназији присуствовао, професор Бошковић, резервни официр, не могавши одолети наваљивањима, рекао је најзад својим малим гимназистима:

— Е па лепо. Били сте вредни и послушни па сте научили лекције. Заслужили сте, према томе, да испуним обећање које сам вам дао на прошлом часу. Ево испуњавам га. Испричаћу вам једну од својих најлепших успомена из прошлих ратова. Тиче се, децо моја, храбрости и милосрђа једног, растом, врло малог српског војника, који је потпуно заслужио да буде слављен као велики човек. Али, пре неголи што чујете ову истиниту причицу о малом, храбром и племенитом војнику, желим да унапред упамтите шта је о храбрости казао чувени Француз Ла Рошфуко, који је и сам учествовао у рату и био рањен: „Савршена храброст, рекао је он, показује се кад човек без сведока чини оно што би био способан да чини пред целим светом.“

У учионици, потом, завлада највећа тишина кад професор отпоче:

— Било је на Власини при крају српско-бугарског рата. Ваши су вам, без сумње, причали да су тамо вођене велике и крваве борбе са Бугарима. И сувише нервозни седели смо у рововима за стојеће стрелце, опкољени маглом која нас је давила и притискивала, и молили се Богу за једну борбу без магле и ноћи, што је једно исто. Као очајници погледали смо у сунце, које се повремено појављивало и узалуд покушавало да растури и одагна овај досадни дневни мрак што нападачу тако иде наруку. Прошлог дана борба је свршена са јединственим нашим успехом и непријатељ је одбијен са великим губицима. Наши губици пак нису могли бити утврђени, јер се није имало времена за пребројавање.

Шетао сам саобраћајницом и гледао замишљено у густу маглу кад ме глас једнога ордонанса позва:

— Тражи Вас командир, господине поручниче.

Нашао сам командира у рову код прихватнице под малим шатором маскираним, од непријатељског ока грањем и травом. Био је блед и нерасположен.

— Где Вам је редов Обрад Достанић?

Збуњено слегох раменима и одговорих да га од јуче нисам видео. Командир строгим гласом нареди:

— Са патролом прокрстарите цело бојиште и пронађите га неизоставно. Вод коме он припада није данас на предстражи и према томе, ако је жив, он треба да је овде. Поведите собом поднаредника Средоја који је последњи био с њим и што вам буде потребно дознајте од њега. На извршење.

Ја поздравих и пођох да извршим ово мучно наређење.

—

Најмањи војник у нашој чети редов Обрад. Достанић био је љубимац командиров, мој и целе чете. Звали смо га Пацко, а волели смо га зато што је, иако врло мали, био издржљив и одличан војник. Са искривљеним штиклама на цокулама и са торбом на леђима испод шињела, издржао је мали Пацко све тешке напоре незаборављених албанских маршева и убројао се међу оне, у исто време, и срећне и несрећне што су видели Јадранско море па му после пуни туге казали због. Никад овај мали војник није изостао на маршу нити се коме пожалио. И док су велики и снажни војници застајкивали и одмарали се, па опет пристизавали, дотле је сиромах Пацко постојано корачао напред и клизао се седећи низ залеђене низбрдице албанских висова.

Колико нас је пута само, усред највећих мука, насмејао гледајући га како се као клупче котрља и усиљава с муком да одржи равнотежу по несрећном терену који смо савлађивали. На том тешком путу преко Албанских Алпа, у највећој оскудици, делио је он последње окорело парче свога ,хлеба са својим другом Витомиром, који је у строју био до њега и коме је он потурао свој обојак под исцепану цокулу.

А тек кад је настао бугарски рат, ми смо открили дивне особине овог малог и храброг војника, који је увек био скроман и који никад није радио за награду и за похвалу. Највише смо га сви заволели после свршене борбе на Дренку. Тада је непријатељ после три неуспела противнапада био одступио и оставио на положају своје топове и митраљезе. Око два пољска топа лежало је четрнаест бугарских војника-артиљераца, које су, као послугу топовску, гађали за то нарочито изабрани, најбољи стрелци једне наше храбре чете. Међу палим војницима, леђима наслоњен на точак топа и крвљу и земљом по лицу умрљан, више је седео него лежао један рањен, крупан и риђ бугарски војник, који је тешко дисао и коме спаса није било. Војници су видели и чули кад му је Пацко, разгледајући освојене топове, био пришао, и, као што је то редовно после чинио прилазећи непријатељским рањеницима, упитао га тихо и тужно: „Имаш ли деце?“ — А кад је тешки рањеник, не могавши говорити, савио палац своје гараве десне шаке, која је грчевито гребла земљу, и показао своја четири прста, Пацко је, растужен и дубоко тронут судбином овог оца четворо деце, јер их је и сам имао, натукао шајкачу на очи да би сакрио своје сузе и удаљио се. Вратио се чим, осим стражара одређеног код узетих топова, није више никог било и на своја уска плећа натоварио рањеника коме су се ноге вукле по изораној од граната земљи и однео га на превијалиште где га је предао болничарима и где је овај јадник одмах потом умро ... Ето од тога дана нарочито Пацко је постао наш љубимац.

Корачао сам преко мокре и угажене траве по крвавом бојишту са једином жељом да не нађем малога Пацка међу мртвим још незакопаним борцима што су лежали овде-онде, најчешће погођени у главу и са пободеним и спљоштеним носевима о земљу. Са патролом коју сам повео гацао сам по крвавом глибу, одбацујући ногама суре и кањаве шињеле што су их војници скидали са себе и бацали усред жестоке борбе да би се лакше кретали, и спотичући се о пушке и бајонете што су у нереду лежали по земљи. Али читава два часа тражења прошла су нам без успеха. Поднаредник Средоје, који је последњи у јучерашњој борби видео Пацка, услед магле којом смо били опкољени, није се могао сетити правца и места где се јуче од њега растао. И све што је могао рећи то је: да га је при свршетку окршаја угледао крај једног рањеног непријатељског подофицира, кога је, као обично, питао: Има ли деце? Обузет мрачном слутњом намеравао сам да се вратим и известим командира да Пацка нема. Предвиђао сам тугу командирову и било ми је стога још теже. Погнуте главе и утучен молио сам Бога да Пацка ма и рањеног при повратку нађем у чети, кад ми један војник из патроле скрену пажњу на оближњи ћувик, који не бесмо извидели, и показујући руком рече:

— Онде су јуче извршили јуриш на једно наше одељење.

Прикривено, јер сунце наједанпут беше успело да рашчисти маглу пред ћувиком, кретосмо се један за другим напред. На једном узвишеном месту где се положај нагиње према непријатељској страни, а поред једне разваљене врзине по којој су висила парчад исцепаног војничког одела, угледасмо и гологлави посматрасмо ово:

Један свеж, јучерањи гроб. Крупним и правилним бусењем оивичена и зеленом травом посута вечна кућа погинулог, при јуришу у јучерањој борби, поднаредника бугарског. Пет корака улево леже разбацане чауре по маломе ровиђу одакле се Пацко бранио од непријатељских војника, који га беху са предстражарских места приметили и спречавали у његовом послу око гроба убијеног поднаредника. Са једном као шљокица малом и крвавом рупицом на копорану, а према месту где је куцало дивно његово срце, лежао је, раширених руку и са очима полуотвореним, мртав мали јунак Пацко. Поред њега пушка и ашовчић, а десном шаком чврсто стегнут прост дрвени крст што је невешто садељао да пободе више главе погинулом поднареднику, који је имао деце. На крсту самоука Пацка стоји плајвазом написано: † поднаредник Касанов из Ћустендила... Густа и одвратна магла понова притисну. Потмуло, у даљини, грмеле су хаубице.

ЧАСТ

У великој и угодној соби Есад-пашиног конака у Тирани, поред камина где је буктала велика ватра, официри су живо претресали војничка питања. Картама, којима су прекраћивали досадно време дугога примирја, и корама поморанџи што су их побацали непушачи, био је покривен сав патос у соби. Кроз густ дувански дим, у сумраку што је владао, једва се распознаваху људи. Говорило се о догађајима из првог балканског рата, па се прешло на питање о војничким старешинама. Један крупан официр највише се чуо:

— Јесте ли видели да се гдегод истакоше они, што су у миру уживали најбољи глас, што су педантно вршили службу у гарнизону и што су једино знали за „разумем“? Напротив. Они што су били самосталнији и комотнији, они што су били самовољнији и слободнији, вршили су своје дужности боље, преданије, једном речи били су храбрији. За мене не важи ранг и добра оцена. Срце и частољубље само, одлике су доброг војника и старешине.

— Срце! — упаде један млад резервни официр, познат као искрен човек и шаљивчина. — Што се мене тиче, ја налазим да је само частољубље то што нас покреће да вршимо своје дужности у борбама. Не, храбрости нема данас кад нам живот пружа толико привлачних задовољстава и уживања. Али частољубље, господо, оно нам не дозвољава да останемо иза наших војника, да заклонимо своје главе више него они, да одступимо. Пре бих се сам убио него што бих допустио да све то урадим поред војника, који у нама гледају своју заштиту, своје мајке, и чији су погледи увек управљени на нас. Нема храбрости, јер свакоме се живи. Са ужасом сам често у борби помишљао на могућност да погинем. У моменту сећао сам се хиљаде лепих ствари које нам живот пружа, и коса ми се кострешила при помисли да ми животу тренутно може доћи крај. И тада, верујте ми, окренуо бих се, бегао бих, да ми частољубље и помисао на велику дужност одлучно не веле: остани ту, буди на своме месту, иначе си кукавица.

Сав зајапурен младић је говорио и даље, али се више ништа није могло разабрати. Жагор је постајао све већи, јер су сви официри говорили врло гласно.

На сасвим ниском, по војнички намештеном, кревету у ћошку собе седео је један млад артиљеријски официр, који у разговору није учествовао, већ је претурао листове једне француске књиге из библиотеке Есад-пашине, која се раније налазила баш у овој соби. Официр, видело се, није обраћао пажњу на оно што чита. Напротив, он је најпажљивије пратио разговор својих другова. Није чак тешко било погодити и да је

разговор, вођен између официра, мучио младића и био му јако непријатан. Међутим, разговор се утишао. Мало после официри се поделише у групе, посилни донесоше лампе и за три округла стола већ отпоче „радња“. Ону малочашњу буру речи замени унутрашња бура планова, комбинација, стрепње и ризика у игри. И монотона дискусија златног и сребрног новца, који у рату бескрајно мало значи, отпоче.

Млади артиљеријски официр као да дахну душом кад се разговор сврши. И као у њему тако исто и у игри не узе учешћа. Пошто је оставио књигу, устаде, протеже се, нагну се по навици и без интересовања над карте једнога од играча, а затим се нагло окрете, подиже своју капу испод једног од официра „кибицера“ и брзо изађе у неосветљен ходник...

...Седма батерија, у којој је млади поручник Милорад Гавриловић био водник, налазила се од дужег времена у саставу нашега пука. Раније, једном приликом, кад је наш батаљон вршио самосталан задатак у Љуми, поручник Гавриловић био му је придодан и засебно је командовао једним водом своје батерије. Тај одред тада није на задовољство извршио свој задатак. Пешачки официри кривили су за неуспех поручника Гавриловића, који није био на своме месту и кога никад нисмо чули да се, због тога, брани. Он је ћутао и тиме признавао своју кривицу. Ћутао је чак и овога вечера кад је његово име у неколико махова споменуто...

Хтео сам пошто-пото да говорим са овим младим човеком, који је несумњиво патио, зато сам одмах изашао за њим. Нашао сам га наслоњеног на један велики камен у авлији конака. Он је био расположен за разговор у који смо брзо ушли. Он се правдао:

— Ви знате да је рат са Турском био скоро свршен кад смо се кренули у разоружање љумског среза. Ми се нисмо ни надали борби, јер су нам села одмах почела предавати оружје. Али смо једне ноћи мучки били нападнути. Целог првог дана држали смо се одлично. Борба се, међутим, жестоко наставила и други и трећи дан, и за све то време нисмо ни јели ни спавали. Трећег дана били смо опкољени од четири пута јачег непријатеља. Тада је наређено одступање, јер нам појачање није могло на време стићи. Морал је почео опадати код нас, и ја сам очајавао. Признајем, тада сам размишљао: „Рат је већ свршен, и зар сад да оставим живот овде, кад би требало да отпочнем нов у увећаној, срећној отаџбини? Ми већ одступамо. Потребно је да се спасем што пре, брзо...“ Већ три дана падала је киша као из кабла, грмело је и пуцало без престанка, потоци и реке беху набујали неисказано. Ко не познаје Љуму, тај не зна шта је гадан терен. Ох... Оне реке и воде, чији задах, чини ми се, још осећам, оне планине суре и натмурене од којих ме још страх обузима! Јесте ли видели Галич? Та ужасна планина изгледала ми је као колосалан зид, који ме раздваја од раја и новог живота. Тамо, с оне стране, требало је прећи, и ја бих био спасен. И ја сам јурио бесно, газио дубоке потоке и реке и — одступао. Као никад дотле, живот у миру чинио ми се сладак, божанствен, идеалан. Сећао сам се свих лепота таког живота, дође ми на ум Божић и Нова година, Ускрс и моја слава Свети Ђорђе, добри и искрени пријатељи и топла соба на зимској ноћи. Помисао на све ово гонила ме је напред и ја сам заборављао на муке својих војника, који са оруђем на леђима и натоварени тешком опремом, водећи јадне и изнемогле коње, гацаху по блату, не знајући ни сами куда иду, јер сам ја измицао напред. Понекад само застао бих да их очекнем, али бих се

опет брзо одлучио да, не чекајући њих, наставим пут. И тако идући прегазио сам страховито брзу реку Шију, која ме хтеде однети, па сам, затим, стигао пешаке. Јест. Ја признајем да нисам тада радио како треба да ради ваљан старешина. Али не рекох ли вам: никад ми се није тако допадало живети...

Покушао сам да га утешим и рекао сам му:

— Ви сте млад официр. Наша генерација још није свршила своју националну улогу. Имаћете прилике...

Он одмахну руком дубоко уздишући и не даде ми да завршим.

Лагано корачајући, вратисмо се у собу.

Више није могло бити сумње. Позитивно, ми смо се налазили пред другим балканским ратом. Ни значајни, донекле претећи и ванредно сачињен телеграм рускога цара, упућен владарима балканским да рат спречи, није имао очекиваног дејства. Као колосална стена која се котрља низ стрмо брдо и чије је заустављање апсурдно, тако су јурили догађаји у сусрет овом другом рату. Концентрација је вршена већ увелико. А, на врелим данима и испод врелих шатора, официри и војници са разлогом су предвиђали страхоте овог новог рата, неочекиваног и ужаснијег, сигурно, него што је први био. Тако рећи сваког тренутка очекивао се судар, судар страховит и незапамћен. Нож се налазио под грлом и само се чекало да шикне топла и невина крв.

Наша дивизија налазила се на Овчем пољу, као армијска резерва. То време ово је поље било војнички логор у коме је све врило, нестрпљиво и нервозно. Разне мање јединице пролазиле су и долазиле, излазиле из састава већих јединица и улазиле у њихов састав.

Једног јунског јутра седео сам на добошу, пред шатром, пио кафу и пушио своју цигарету, кад чух познат глас:

— У водну колону позади митраљеза, маррррш.

Мали брдски коњчићи, каскајући, улажаху у колону позади пешачког митраљеског одељења. Оруђа су звецкала.

То је била седма батерија.

— Здраво!

То беше млади поручник Гавриловић на свом зеленку, који се пропињао. Никад дотле нисам видео поноситијег коњаника. И ја га приметих, тада, како неодлучно задржава свога коња, као да би хтео да се заустави и да ми говори много, опширно, одушевљено; а затим како му попушта узде и оде даље, јер увиђа да нема времена и да је немогуће да ми каже све што би у том тренутку хтео. Па гледајући га како мамуза свога коња, који прелази у галоп и снажно фркће ноздрвама из којих излазе два млаза густе јутарње паре, чух само једну његову реч:

— Због ом!

Ја му довикнух:

— Срећан вам пут!

А затим батерија одмаршира, остављајући позади мали облачак прашине.

Овче поље мирисало је миром овог божанствено лепог јутра и ја никад, као тада, не заволех живот...

Ово се десило зором седамнаестог јуна на положајима код Криволака. У тренутку као да се небо проломило. Извлачећи се нагло испод покривача поручник Гавриловић угледа главу свога посилног, који журно откопчаваше шаторско крило и који рече:

— Нападнути смо. Пожурите, господине поручниче.

Он појури из шатора, опасујући револвер, и отрча топовима. Излазећи испод топлог покривача он се стресе и задрхта на свежем и оштром јутарњем ваздуху. Простор где се налазила батерија већ је био паклено обасут непријатељским артиљеријским зрнима. Све је унапред спремно било. На истоку рудела је зора, кад се борба налазила у јеку.

Гру... Грууу...

Три непријатељске пољске батерије просипале су ужасну ватру. Око седме батерије било је све гранатама разорено. Као црв, примећено је, гамиже непријатељска пешадија све ближе...

Гру.. Грууу...

Поручник Гавриловић успешно је гађао густе непријатељске стројеве, који су својим узвицима скретали пажњу на себе, да би маскирали прикривено наступање једног танког стрељачког строја, који се приближавао положају.

Гру... Грууу...

Ноге и главе, руке и утробе одлетаху у ваздух и заустављаху се на гранама високих дрвета; мозгови се просипаху и мешаху са прашином и земљом, али је батерија одолевала многобројнијем непријатељу. Само што је, свакога часа, топовске послуге било све мање. Ужасан тресак шрапнела, који су се распрскавали над главама војника учинио је да људи почеше губити свест. Војници су носили зрна за пуњење и држали их бесвесно у рукама, не знајући шта ће с њима. Гавриловић је узимао зрна од тако збуњених људи и сам пунио. Летео је на све стране. У једном тренутку он, са ужасом, примети да су му оруђа оштећена и да је дејство њихово онемогућено. Тада чу наређење:

— Понесите затвараче и повлачите се!

Он извуче затвараче, предаде их првом војнику до себе, па застаде и усред борбе замисли се. На сто корака од њега појави се онај напред истакнути, танки стрељачки строј непријатељске пешадије. Он помисли: „Наређено ми је да се повучем... Све до краја, био сам на своме месту и вршио сам своју дужност. Али... Ама зар опет да одступам?“ Грло му је било суво, дрхтао је. Затим нагло и одлучно зграби први карабин испод мртвог војника, опкорачи мали брдски топ и стаде помамно да пуца. Зраци сунца које се рађало занесоше му очи. Потом угледа цело велико и црвено сунце, које се роди иза брега. Кад узе нов рам да напуни, он осети као да га ушица секире удари у леву страну чела; затим се заљуља и падајући осети још четири удара у тело. Он затвори очи. А кад их понова, и последњи пут, отвори, он угледа зверска лица непријатељских војника, који са бајонетима ускакаху у шанац. Он скину поглед с њих и заустави га болно на оштећеној топовској цеви, која се сијала.

САН КАПЛАРА БЕЛИЋА

Истинита прича

Једанаестог дана, тешки и чувени маршеви албанског другог одреда завршавани су маршем Драч—Тирана.

Приморјем, но по изложаном и кањавом путу, кретали смо се крајњем циљу наших маршева, јер су нас тврдо уверавали, да ћемо у овој, после Драча, најпријатнијој вароши Албаније остати као стална посада. Међутим, иако су знали да их тамо чека дужи одмор, слабији војници маршовали су ћутећи и уморно. Зачеље колоне отезало се све више и више, и изнурени од напора војници свраћаху ван пута, већ после неколико километара, да се одморе и прикупе нову снагу. Баш на половини пута био сам позван од команданта одреда, који ми издаде ово наређење:

— Са двадесет одабраних војника задржите се на овом месту, и тек кад будете пропустили и последњег заосталог војника, крените се напред за одредом. Скрећем вам пажњу, да су на овом путу мештани убијали наше заостале војнике из првог одреда, који је, пре неколико дана, овуда прошао. Пазите!

Пошто сам одабрао и одвојио људе, остао сам на путу неколико часова. Заостали војници, које сам храбрио, прикупљали су се и пролазили поред нас, заморено, гегуцајући. Можда се одред налазио близу циља, кад сам се ја са својим људима кренуо, и без икаквог узнемиравања маршовао лагано по тамној ноћи, која је наступила.

Зауставио сам се тек пред саму поноћ и одлучио да ноћим поред пута код једне кућице, која се близу друма у помрчини беласала. Сматрао сам да ћу правилније извршити наређење командантово ако не стигнем одмах у варош близу које смо се налазили, већ ако ноћ проведем на путу.

Пошто сам одредио стражарска места и издао потребна наређења, изберем једно месташце поред зида оне кућице, легнем и убрзо, јер сам био уморан, заспим. Али већ после пола часа тргоше ме из тврдог сна ужурбани и збуњени гласови мојих војника. Скочим што сам пре могао и угледам војнике око мог одличног каплара Белића, који се бацакао и ногама и рукама и који је бунцао. А кад смо га са тешком муком савладали, умирили и расанили и кад је потпуно дошао к себи, он нам, нешто стидљиво, исприча овај свој баш нимало чудноват сан:

— Чувам ја, као, овце на ливади, и то овде негде у Албанији. Свирам, као, у свиралу, а нигде никог, осим стада и мене, нема. Одједанпут нагрнуше са две стране Арнаути, наоружани пушкама, а међу њима и пуно неких жена. Кад, не постаја дуго, а они поскидаше пушке и почеше пуцати. Простреше се по земљи мртви и жене и људи, а после не знам шта би јер ме ви почесте дрмусати те се пробудих.

Чим сам саслушао сан, ја са извештаченом срдњом покарах каплара Белића што нас је узнемирио и наредих да се људи умире и да понова легну.

Пробудио сам се кад је већ било добро свануло. Погледам, потом, око себе и видим да смо провели ноћ усред једног малог сеоског гробља. Она кућица, што се синоћ беласала у мраку, била је гробница. Четири бело окречена гроба били су поређани један поред другог. Усред гробља неколико кипариса уздизали су се високо и достојанствено...

За непуни час стигли смо у варош где сам одмах команданту рапортирао: да ми се ништа особито није десило и да сам довео војнике исправно.

Месец дана доцније, на путу из Тиране за Драч, код села Кашара, чувени одметник Сулејман-бег са друштвом беше убио нашег наредника Лаловића и редова ђачке чете, учитеља и пуковског писара Средојевића, који су службеним послом ишли у Драч. Поводом овог случаја наређено је нашој чети да разоружа неколико села око Тиране.

Једно послеподне, за време док су се војници одмарали, позва ме наш тумач, кога смо повели, да свратимо у једну оближњу кућу и видимо једног чудног и повученог старца, који је имао близу сто година.

— Вреди вам доста да га видите и чујете — рекао ми је тумач Алија Нухбеговић.

Затекли смо старца крај ватре, која је тињала у средини мрачне и непријатне собе. Мали, погурен, симпатичан и потпуно ћосав чичица пушио је и кушао да устане кад нас је угледао. Разумео сам кад му је Алија, поздрављајући га и дајући му знак да седне, рекао:

— Ово ти је српски официр. Хтео је да те види и да поразговара.

Он проговори са руком на срцу:

— Живео! И нека му Алах да што жели. Слушао сам много доброга о Србима.

А Алија, пошто ми ово преведе и пошто седосмо пред старца, рече:

— То ти је, господине, стари Ђоктула Абдула из Кашара. Откако му је погинуо син, не изађе никад међу људе, а мудар је и поштен старац.

И обраћајући се њему упита га:

— А би ли нам стари приповедао своју несрећу, после које, тако затворен, чамиш у својој кући и мрзиш на овај народ? Знам, валах, да ти је тешко причати, али причај ради господина.

Стари повуче много дима из своје цигаре, па вртећи главом и чинећи устима као да срче чорбу, одговори:

— По, по, по. Испричаћу, да би знао господин какав смо ми народ. Јест... јест, треба да зна. Ево, то је овако било: женио сам сина, хтео сам да га усрећим и себе да усрећим. У Комзи, једном селу тамо код Кроје, био ми је пријатељ, један поштен кмет, који је имао кћер младу, лепу и честиту. Ја сам је изабрао за свога сина, здравог, кршног Рустема. Ретко је кад било таког весеља и радости у Албанији као у богатом дому мога пријатеља, одакле смо се, после венчања, кренули нашој кући у Кашаре. Успут смо певали и клицали, а свирали нам тирански чочеци. Одједном, на лепом и чистом дану, угледасмо гомилу људи и жена, који су нам ишли у сусрет. Загледасмо боље: то су били други кићени сватови сина доброг Јусуфа Кадне из Туњана са младом из нашег села Кашара... Ох... То је било поред пута близу вароши, кад се свадбе сретоше. Наши су махали главама оним другим сватовима да се склоне и обиђу, јер не ваља да се младе виде. Они су опет давали знаке нама да им се склонимо. Али се нико не склањаше. Тада смо им ми отпочели претити, а они нам одговорише исто тако претњама. И како смо били тврдоглави и једни и други, а пушке нам беху о раменима, ми их поскидасмо једновремено, несвесно, као по команди, и на несрећу и нашу и њихову. Пушке плануше и крв се проли. Зачас, и међу првима, младе и младожење беху мртви, ваљаху се у својој младој крви. Је ли видео господин оно гробље поред пута где су кипариси... Хм...

И старац се стресе па настави:

— Покажи, Алија, кад онуда прођете. У кућици сахранили смо младенце, малочас бујне, румене, пуне живота. Тамо је мој син, мој Рустем; а седамдесет и четири гроба око кућице, то су сватови, они из Комзе и они из Кашара, наши и њихови. Ја сам остао жив на своју несрећу, а стари и добри Јусуф одмах је полудео, па је умро после кратког времена. Благо њему. Ето реци, Алија, господину: такви смо ми. Док сам могао, ишао сам на гробље. Сад не могу, стар сам. Има само од свадбе педесет година. Долазе ми људи и причају да је војска српскога цара добра, племенита. Нови цар, да га Алах поживи, умириће нам крв.

Старац је још говорио, док сам се ја и нехотице сећао високих и достојанствених кипариса у гробљу, крај пута, где смо ноћили, и сна мога каплара Бе лића.

ЗАСТУПНИК

— Ко је плашљивац? Ви ме називате плашљивцем, ви кажете да сам сујеверан? Ја нисам ни једно ни друго, али ми ви, богами, почињете, због тога, постајати досадни. Зашто не разумете кад вам човек просто каже: том проклетом улицом не пролазим. И никад нећу проћи. Никад!

И као увек дотле ми се упутисмо оним уским сокачетом за Гранд хотел.

Шта смо могли да радимо, уосталом? Та вера никад није хтела проћи Васином улицом од Народног позоришта до Класне лутрије. Бар да смо могли једанпут докучити зашто овом улицом не пролази!

Најзад одлучисмо, да тога дана свим силама навалимо на њега те да нам исприча: шта га то руководи да једну веома потребну београдску улицу огласи за себе непролазном за вечита времена.

Кад је већ видео да нема куд и да никако не може одолети нашим наваљивањима, он се реши да нам све исприча. И пошто смо засели у један миран угао кафане и запалили наше цигаре, он се насмеши, па нам мало претећи рече:

— Само да све ово што ћете чути остане међу нама.

А кад му ми обећасмо да ћемо ћутати као гробови, он отпоче да открива своју тајну:

— Чим сам свршио права ступио сам, као адвокатски приправник, код једног угледног београдског адвоката, који је имао развијен посао и много клијентеле. Што се мене тиче, иако сам врло добро свршио школу, и јако волео свој позив, у почетку ми је тешко ишло у канцеларији. Али кад се воли свој посао и кад се труди, све може да се постигне, зар не?

Једнога дана дође код мога адвоката један трговчић из Васине улице и представи му: да код општинског суда има један спор, па би желео да га он на рочишту заступа. Међутим, како је спор био од мање вредности, адвокат га упути на мене рекавши му:

— Ево господина мога помоћника, он ће вам ствар вашу свршити на задовољство. Опуномоћите га и не брините апсолутно ништа. Онога дана кад буде рочиште ја ћу га ослободити, а што се тиче награде погодите се.

Мене подиђоше жмарци од радости кад чух шта му мој адвокат препоручи. Али се одмах сетих да је врло потребно одржати се на висини свога позива. Стога брзо направих важно лице, узех свој бележник и захтевах од свога првог клијента податке по предмету, о коме ћу, забога, кроз неколико дана имати част да пледирам пред судом општине београдске. Човек ми одговараше на сва питања, али могу рећи да уопште беше неповерљив, не кријући нимало да жали и да му је криво што га сам адвокат неће заступати у његовој парници.

Да бих га успокојио ја чешће понављах, правећи се врло важан:

— Не брините, не брините, господине. Ваша ствар, уверавам Вас, не стоји рђаво. Ја ћу учинити све да парницу добијете.

Уосталом, парница се састојала у овоме: он је, мој уважени клијент, раније, још док је био трговачки помоћник негде преко, купио од једног кројача пар одела на отплату, коју, откако до одела беше дошао, баш ниједанпут није положио. Кројач, сад већ наш парничар и противник, чекао, чекао па му се наравно и досадило. После неколико година, дакле, он тужи суду купца, мога садашњег клијента, тражећи да му овај плати дужну суму за одело. Али како је, као што рекох, куповина била доста давно, то је мој клијент са великим уверењем сматрао, да је његов дуг застарео и да, према томе, не треба ни да га плати. Тужилац је, опет, немајући других средстава за доказ своје тражбине, понудио туженом, моме клијенту, главну клетву, изјављујући у својој тужби да повраћену прима.

— Слушајте — објашњавао ми је мој клијент, наглашавајући сваку реч — ја вама да кажем. Дуг је застарио и кад буде рочиште ударајте само на то, да је дуг застарио. Ја да Вам кажем на то ударајте. Јер, видите, ја нипошто нећу да се кунем, иако сам, додуше, све уредно платио. Досуди ли суд њему заклетву парница је изгубљена. Зато вам кажем. Само ударајте на застарелост.

и он непрестано тврђаше да је дуг поштено измирио само, вели, не воли да се куне пред судом.

За време док је он говорио ја сам међу књигама, што су биле поређане у орману, тражио закон који ми је требао; и превртајући листове једне, ни сам не знам које књиге, застао сам на једном месту, где се, бајаги, налази одредба, која се на наш случај има да примени.

— Ево молим вас видите — рекох. — Баш врло добро. Нашао сам одмах. § 760 вели: ...и ја мрмљах нешто кроз зубе, понављајући чешће реч застарелост. Ама исти случај, као поручено. Не морате ни у ком случају дуг платити — рекох одлучно. — Законодавац се, разуме се, потрудио да овај случај, који је доста чест у пракси, предвиди. Баш су наши закони одлични, додадох, богами! А сад до виђења на

рочишту! Понављам будите сасвим без бриге. Унапред могу вам рећи: парница је добијена.

Дижући се он ме упита:

— Хоћете ли да вам сад платим? Кол'ко?

На ово питање ја се уозбиљих још више, мада сам хтео, не знам зашто, пропасти у земљу од стида.

— Као што и сами видите — рекох — ствар је позамашна, а уз то мораћу скоро цело преподне провести у суду; осим тога...

— Је л' доста десет динара? — прекиде ме.

— Петнаест... право је — промуцах дрхтећи.

Мој клијенат без речи извади из свог великог новчаника три нове петодинарке и постави их на мој писаћи сто. Паре пријатно звекнуше, а ја се не могах уздржати да своју голему радост обуздам и насмејах се пре него што се он ухвати за кваку да изађе.

Петнаест динара! Каква сума онда, у оно време оскудице кад је сва плата унапред одређена за неопходне месечне издатке! Три петодинарке! Тако ретки гости оног студентског џепчића, где стоји новац одређен за џепарац. Ох како сам их дуго миловао и мазио. А првом познанику кога сам на улици срео рекао сам достојанствено и без икаквог повода:

— Ових дана ћу имати код суда једну лепу парницу. И прилично масну — додао сам важно намигујући. — Примио сам већ и лепих пара.

Мора да ми нико тада то није веровао, јер ми ниједан од оних којима сам се хвалио не потражи на зајам. То ми је тек сад пало на памет.

Међутим рочиште се приближавало. Требало се озбиљно спремити за пледирање и ја сам отпочео да радим. Претурио сам, пре свега, целокупну правничку библиотеку свога адвоката, који је приметио да ја тих дана не привређујем много у канцеларији. Прочитао сам неколико дивних говора чувених париских адвоката изговорених у познатим парницама пред париским судовима. Најозбиљније сам проучио, баш у то време вођену парницу између једног народног посланика и једног

париског листа, кога је ванредно вешто заступао прослављени париски адвокат Лабори. (Овде ми се нарочито допало оно упадање од стране адвоката, за време извиђања парнице, па сам и сам мислио да приликом наше парнице, ако ништа крупније, оно добацим неколико јетких примедаба тужиоцу — кројачу, кога сам већ био, без икаквих разлога, страховито и смртно омрзнуо.) Из сваког говора, који сам прочитао, извадио сам неколико места, која су се, по моме мишљењу, могла корисно применити на случај, који је мене и мога клијента интересовао. А уочи оног дана, кад је рочиште одређено говор је био потпуно свршен и ја сам га прочитавао ко зна већ по који пут.

Сећам се, да сам ноћ уочи рочишта провео врло немирно и тешко. У сну сам непрестано расправљао правна питања и препирао се са адвокатима; а кад сам се пробудио глава ме је болела.

Одређени дан за рочиште, тај за мене тако значајни дан, још није добро био ни свануо, а ја сам већ седео на клупи у Панчићевом парку, преко пута Општине, пушио и крадимице, да пролазници не би приметили, погледао и прочитавао говор, који сам био саставио. Ја кажем крадимице од пролазника, разуме се, јер, зар се међу њима није могло наћи и оних, који ће као публика присуствовати данашњем рочишту? А мени је, то се већ зна, богзна како било стало до тога: да на своје слушаоце оставим утисак како говорим „из рукава“.

Заиста, ја признајем, да никад дотле нисам присуствовао суђењу и судском заседању. И ја сам замишљао, да ће тамо у суду све ићи полако, својим редом, а да ћу ја имати прилике... али да идем по реду. Око седам часова изјутра отпочело је комешање по општинским ходницима, где је било много света са којим сам се, доста уплашено, гурао и ћушкао. Као да овај свет није имао појма, да ћу ја тога дана говорити пред судом!

Био сам и сувише нервозан и дрхтао сам кад угледах свога клијента, који је и сам био дошао врло рано и који ме већ по стоти пут опомену: да на заклетву никако не пристанем.

Међутим суђење отпоче, а ја улазећи унутра као без главе, добацих своме клијенту још једном значајно: — Будите без бриге.

Али сам увиђао, да га нисам могао успокојити, јер је он, видело се лепо по изразу његовог лица, зебао и предосећао рђав свршетак.

Пошто сам сео за једну катедру у заседању, кријући сам прочитавао свој говор. Чиновници су се мували овамо и онамо док сам се ја љутио и срицао: „...Тужба је неоснована и недовољна. По § § 15. 16. трговачког закона..., а осим тога застарелост, господо, то је установа... На једном месту вели чувени париски адвокат...“

Ја нисам био ни приметио да је суђење давно отпочело и да је неколико парница већ било свршено. Наједанпут чух да судија заврши читање акта наше парнице.

— Молим, господо судије, овде, у овом случају... отпочех ја устајући.

— Ствар је проста — рече судија.

— Молим за реч... протестујем — промуцах.

И док су ме адвокати, који у заседању расматраху разна акта, са чуђењем загледали како се пропињем и промукао и знојав превијам, дотле је судија равнодушно наставио да пита мога клијента, који благовремено беше ушао у салу:

— Пристајете ли, да се тужилац закуне?

А кад мој клијент показа на мене и изјави да ћу га ја заступати, судија мени понови:

— Пристајете ли да се тужилац закуне?

Тресући се од узбуђења и знајући, да би у противном парница била изгубљена, ја једва успех да изговорим:

— Не.

— Онда значи — продужи судија — да примате понуђену клетву. У том случају пресуда гласи: „Да се тужени (ту спомену име мога клијента) закуне да не дугује тужиоцу суму у тужби означену.“

Пошто је изговорио ову страшну пресуду судија нареди служитељу да уведе парничаре по некој другој парници.

За то време као смушени, суманути и полудели излетесмо ја и мој клијент из заседања. Још на вратима он ме погледа очајно:

— Шта урадисте, ако Бога знате? Ја да се кунем?!

Да бих се одржао на цени према клијенту ја осетих, да је најбоље заузети одлучно и противничко држање према суду. Ја виках, обраћајући се свету:

— Ово је скандал, господо. Ово није суд већ бакалница. Нису нас ни саслушали, а пресудише. Ја протестујем и жалићу се. Има ваљда већег суда од овог. Не брините — окретох се клијенту. — Жалићемо се Апелацији и Касацији.

— Управи Водовода — добаци ми један адвокат-буџаклија.

— Рударском одељењу. Јаој школо! — довикнуше други.

— Овај и не зна, да се жалба на ову пресуду подноси првостепеном суду — исмеваше ме неко трећи.

Са мене се просто цедио зној. Ја погледах мога клијента а он тек што није заплакао.

Као бесан јурнух низ велике камене општинске басамаке, омакох се, претурих се, глава ме страховито заболе и даље ништа не знам шта је било.

Увече истога дана, кад сам дошао к себи, угледах поред себе болничког служитеља и своју газдарицу, која је однекуд била дознала за моју несрећу. Налазио сам се у грађанској палилулској болници на болничком кревету завијене главе и колена. На оба места повреде су биле доста озбиљне. Затворим очи и сетим се свега што ми се десило. Боже мој, Боже мој, какав ужас, каква срамота! И зашто све то не беше ружан сан? Зашто ми је требала та грозна парница за коју не бејах дорастао? Тренутно ме обузимаше страх као да сам учинио злочин. Чинило ми се као да сви са мном у болници очекују полицију и жандарме, који ће ме водити негде ради саслушања. Вај! А како сам само мислио да слатко проведем оно време после рочишта! Верујући тврдо да ћу парницу добити замишљао сам: како ћу после тога отићи на Калимегдан, засести на столицу у кругу, пушити поносито своју цигару и узгред причати познаницима, који уз мене седну: „Баш малочас имао сам једну лепу парницу код суда и добио сам“, па бих отпљуцнувши додао: „Нема спора, фине су ове наше правничке ствари. Мислим, да ћу идуће недеље имати још један масан спор. На часну реч служи ме срећа у парницама.“

Али овако, авај мени! Зар смем више да се појављујем пред светом? Зар кадгод смем погледати у очи свога клијента? Зар ћу ја сам ову бруку моћи заборавити? И заиста, чинило ми се као да имам реп дугачак од Болнице до Општине и да ми сваки час људи газе на њега; а мој клијент, трговчић из Васине улице, као да има очи које продиру кроз мрак, кроз зидове, кроз ствари, да ме виде свуда, апсолутно свуда, где год се ја макнем, да ми се подсмевају, прете ми и подсећају ме на оне три проклете петодинарке. И ево године су прошле а ја редовно задрхтим од стида кад помислим на мога првог клијента, што је стално са својим подсмешљивим, циничним изразом лица на вратима свога дућанчета у Васиној улици, и куда, ето због тога што сте чули, никад не пролазим. — Па крешући палидрвце да поново запали своју угашену цигару, наш пријатељ заврши претећи:

— Али о овоме ником ни речи! Обећали сте?!

ПРВИ ДАНИ

Белешке из рата

Што сам се више примицао граници, био сам све љубопитљивији.

Шта се догађа тамо? Мора бити да има и мртвих? Оволики број рањеника, које сретамо успут, сведочи да има много и других, који нису могли да иду или који су остали на бојишту...

Мој сапутник, неки млад медицинар из Јагодине, који се школује у Бечу, стегао флашу између ногу, и укочено гледа оне војнике, што повезаних глава и руку — нарочито, руку — промичу поред нас.

— Та ово је, господине капетане, ужасно! — каже ми он. — Наши су пукови покошени!...

— Ама како сте то — обраћа се затим једној гомили рањеника — сви у руку рањени?

Наш реквирирани кочијаш, неки Лала из Александрева, јури колима као да идемо у сватове. Млади доктор једва има могућности да флашу доведе у везу с устима.

— Чујете, господине капетане, фина је ствар рат — кад се преживи.

— Сасвим! — рекох ја.

— Замислите кад ја, после рата, одем у Беч и кад им кажем да сам стајао онде, где су падали куршуми? Све ће Бечлике с усхићењем рећи за мене: кригер!

Затим господин доктор, пошто је још једанпут повукао из флаше, лупи руком по челу и викну:

— Ах, кригер!...

Кола с треском прећоше преко неке јаруге, а доктор се окрете к мени, па ме упита:

— Збиља, да ли превијалиште може да западне под ватру?

— А не, никако — рекох ја озбиљно, — оно је под заштитом Црвенога крста.

— Не мислим у томе смислу — поправља ме доктор — него питам, да ли се дешава да случајно меци падну у превијалиште?

— Па, без сумње много чешће него у завојиште...

— Ех! И ја сам тражио, да ме одреде на завојиште, али наш референт... Врло чудан човек!

У Куршумлији сам се растао с мојим сапутником и сутрадан рано пошао уз Кочаничку реку, на Мердаре. Тамо се већ три дана бију. Онај силан број рањеника, што смо, их јуче сретали, све је то „евакуисано“ с Мердара.

Успут — опет рањеници. Чисто да човек не верује, да је толико уопште било на Мердару.

Мој Лала се умудрио. Ћути. Ни на коње не виче. Гледамо обојица, час лево час десно, у рањенике, и хтели бисмо сваког да видимо, да знамо где је рањен, да га питамо је ли *много* рањен?

Наједанпут ме мој Лала пита:

— Ама, господине, чујете ли ви да грми?

— Е, мој пријане — рекох му ја. — Нити грми, нит се земља тресе, већ пуцају Срби из топова!

А он, као да је очекивао тај одговор, одмахну главом и рече:

— Е, само нека је на добро!

И збиља су се чули топови; што ближе, све је јаснији бивао пуцањ. Мало доцније чуле су се и пушке. Несумњиво — помислих ја у себи на тактичком језику — улазимо „у сферу непријатељске ватре“, и како комори није ту место, отпустих мога Лалу, који ми топло заблагодари за ту великодушност и окрете кола.

Ја пођох лагано друмом, који су мала пионерска одељења оправљала. Чудне су ми се мисли врзле по глави. Како је страшно погинути сад, у најбољим годинама, кад

је живот лак и сладак! А овде се збиља гине. То се види по овој силној паљби, која одјекује планинама, по овим рањеницима, који гамижу друмом.

Корачао сам лагано све до дивизионог штаба. Ту сам добио коња, да бих могао отићи до дивизијара, који је био горе, у шанцу. Из једне кућице поздравише ме неколико официра, с шалом и с осмехом.

— „Ови се људи смеју!“ То сам прво помислио, кад сам остао сам, јер ми је то изгледало немогућно.

Пут се одавде пење, те сам често силазио с коња и ишао пешице. Рањеници сви одреда, кад их питам, причају, како горе „све изгибе“! „О, мој!“ рекох ја на језику мога Лале; овде нема шале.

Кад сам стигао до превијалишта III пука II позива, др Мазнић ми рече, да ће дивизијар сада несумњиво да прође овуда. Сиђем опет с коња и чучнем ту крај ватре. Сви ми причају, да су и ноћас били ту и да су Арнаути гађали баш у њих, баш у ватру, која је овако исто горела.

Друмом промичу рањеници. Теже рањене носе на носилима. Неки свраћају на превијалиште, а неки се и не осврћу. Иду, да су само што даље... Иначе, цео свет ћути. Сваки се згрчио нешто од кише, која непрекидно пада, а нешто и зато да би се боље заклонио иза каквог дрвета или у каквој јарузи. Наједанпут нешто зашушта кроз грање, и силно удари у земљу. Ја се окретох, да видим, да ли је још ко чуо, па да га питам, шта је то?

— Склоните се, г. капетане — викну неко.

— Али шта је то?

— Куршум, брате — рече ми др Мазнић.

Ја никако нисам могао да верујем да је то био куршум. Зашто ме онда није погодио? Ето, ја, нисам рањен, а куршум је несумњиво пао ту, поред мене!

То је био мој први куршум, моје крштење ватром. Прво, што сам помислио тада, била је она огромна разлика између стрелишта, на коме гађамо у мирно време, и бојнога поља у рату. На стрелишту предузимамо читав систем опрезе и стрепимо да се неко не нађе онде, где падају меци, а овде нас баш постављају на та места и траже да на њима останемо. Доиста се мирнодопско васпитање и ратна стварност огромно разликују.

Око подне прође пуковник Недић и нареди ми, да му се у 4 сах. по подне јавим у шанцу.

По највећој киши и по раскаљаном путу једва сам нашао тај шанац. Ту ми је наређено да се одмах, у пратњи једнога ордонанса, кренем на Васиљевац. 6. октобра,

кад је киша, у 4 сах. је мрак. Ја не знам ни где је Васиљевац уопште ни којим се путем иде до њега. Али, рат је поље части...

Појахасмо ја и мој ордонанс коње и кренусмо ка Васиљевцу. Нисмо јахали ни четврт сахата, а на земљу сиђе мрак. Нити сам знао где идем нити је се то уопште могло знати. Јахали смо кроз шуму. Час смо силазили, час смо се пели. Понегде смо застајкивали да се, бајаги, оријентишемо.

Киша. У овој бескрајној помрчини не види се и не чује ништа сем кише, која зврца голо грање и суво лишће. Где ли су сад Арнаути? А где сам ја? Да нисам случајно прешао на њихово земљиште, јер је шанац, одакле сам пошао, на самој граници?

Јасно ми је било, да се из рата глава не може да изнесе. Та ово је тек почетак. Баш ако се ноћас и извучем, ко зна шта ме чека у даљем току рата.

На тај се начин човек мири са смрћу. Извадим из кубуре мој револвер и узмем га у руку. Нећемо, мислим се, бити убијени као пашчад.

Идемо даље и ћутимо. Несумњиво је да нас, Арнаути свакога тренутка могу убити. Ми смо на сваки начин на њиховом земљишу, јер лутамо скоро целу ноћ. Наједанпут, мени изгледа да неко говори.

— Ко је то? — вичем одмах.

У мраку тамо, испред мене нешто пљашти. Узима човек на готовс. Ја већ држим револвер у руци. Станемо један према другоме и питамо се. Обојици лакше, кад видимо да смо Срби.

Питамо за пут, али они знају да нам кажу само, да се иде право, тамо... „Има још прилично да се иде...“

И ми идемо. Сјахали смо већ одавно, јер је немогућно јахати. Прескачемо преко неких ровова, врзина и сагорелих кућа. Једна кућа још се пушила. Мој ордонанс каже, да је у дану видео, кад је та кућа запаљена, и да одатле Васиљевац није далеко. Само не зна, да ли беше лево или десно. И ми идемо и лево и десно, и на Васиљевац никако да наиђемо...

Најзад смо се управили једној ватри, која се светлела у мраку. Изгледала нам је близу, али смо имали муке, док смо до ње стигли. Па ипак смо били задовољни, јер је то била наша српска ватра, а лако је било могућно да буде и непријатељска.

То су биле „бојне“ коморџије првог пука, који ми тражимо. Пук није био далеко, али га по овом кијамету — рече нам командир те коморе — апсолутно не можете наћи.

— Боље вам је остати овде до сванућа.

Ми легосмо код ватре. Очи су се саме склапале. Ја сам умарао најпре један па други лакат, на који сам се наслањао, али ми је ипак све то било пријатно, јер ми је

било потребно. Превртао сам се то на једну то на другу страну и у полусну слушао приповедање некога Црногорца из оближњих села, који је ту стражарио с нашим коморџијама.

У зору кренемо даље и, како је почело да раздањује, није нам тешко било наћи Васиљевац.

7. октобра пододне грануло је сунце. Магла, која од јутрос беше обавила границу, диже се као да ју је неко руком однео. Свуда дуж границе виде се наше трупе. Ту је и тада саопштена краљева прокламација за рат.

Око 4 сахата по подне ја сам се с Васиљевца кренуо на Мердаре, где је било преноћиште.

Стигао сам за видела, и било ми је врло пријатно да одахнем од силних утисака, што се нагомилаше за један дан.

Од границе у турску страну пукла равница, која у вечерњој полутами изгледа као море. Овде-онде почињу да се назиру ватре, а мало доцније, кад се мрак спустио, читава села букнуше у пламен, који је, чини ми се, додиривао небески свод. Ја сам, стојећи поред гомиле изгинулих војника, који су данас покупљени по бојишту, посматрао тај пожар, и помишљао, како је рат немилосрдан. Тамо се пале огњишта, а овде је угашен живот. И једно и друго је подједнако сурово.

Међу изгинулима био је и леш арт. капетана Милана Поповића, познатога по богатству, по интелигенцији и по врлини. Он је био прва жртва за освету Косова.

ПАД ФЕРИЗОВИЋА

Белешке из рата

Феризовић је пао ноћу између 11. и 12. октобра 1912. године.

11. октобра, у четвртак, моравска дивизија II позива заноћила је, скоро се може казати, на ивици вароши. Тога дана протерани су са северних феризовићских положаја сви турски заштитнички делови, и што се није ушло у Феризовић истога дана, то је било само због тога, што је било немогућно: пут је био дугачак од последњег преноћишта до Феризовића, прелазио се под борбом, а и киша је почела да пада тако интензивно, да је свако кретање било немогућно.

Заноћили смо на киши. Војници су подизали себи шаторе, али о нашој комори није могло бити ни речи. Она је се, без сумње, заглибила негде на Косову, и газда Младен Поповић, њен командир, иначе трговац из Ниша, и не помишља ваљда да крха врат по овом кијамету.

Како су, данас, дивне те ноћи, проспаване „под ведрим небом“ — како се каже у ратној служби! Али небо, на жалост, није било нимало ведро. Напротив, из њега се пролива једна киша, која више нервира но што убија. Сву ноћ сам слушао, како добују кишне капљице о моје чизме, које, разуме се, нисам могао скинути. Глава ми је ипак била завучена под један шатор — толико сам гостољубља могао и овде, на бојишту наћи.

Па ипак су дивне те ноћи! Музика кише не престаје никако, као да се такмичи са оном пригушеном вревом, која је својствена војскином преноћишту. Ватре пуцкарају и диме се, а око њих се оцртавају гомиле војника и бели шатори. Унаоколо свуд мрак, дубок, тајанствен мрак.

Коњи се измешали са људима, топови с пешацима, редови с официрима. Све се одмара, јер је свему одмор потребан, не толико због онога, што је преживљено, него због онога, што има да се преживи. Сутра је ваљало продужити наступање.

Ујутру киша није била престала. Ми смо појахали наше мокре коње, и кренули се за средњом колоном, пуком п. пуковника Васића, јунака с Мердара и Приштине. Већ два дана у дивизијском штабу говори се само о п. пуковнику Васићу. Референт санитета, доктор Петровић прича, да је својим очима видео п. пуковника Васића, кад је пред Приштином зграбио заставу из руку заставникових и парадним маршем изашао на ивицу, коју су Турци, мало пре тога, бранили. и сви други знали су да испричају какву епизоду било с Мердара, било с Приштине. Потпуковник Васић је за десет дана рата стекао славу, за коју другима требају године и ратови. Да ли зато, што ми остали нисмо били јунаци или је потпуковник Васић ипак био већи јунак од свију нас? Историја неће на то питане одговорити, јер тамо оно неће бити ни постављено.

Ми смо јахали за пуком потпуковника Васића и прикупљали се полагано. Кад смо стигли задње делове пука, били смо сви, цео дивизијски штаб. Пред нама је, као на вежбалишту, био развијен цео пук. Напред стрељачки стројеви, па онда резерве свих врста, и у нашој непосредној близини пуковска резерва, батаљон мајора Илије Петровића. Кад виде нас, мајор Петровић изађе иза једне живе ограде и пође к дивизијару, али ми продужисмо даље, застајкујући само, кад је требало осудити на смрт Арнауте, које су свуд око борбеног поретка вијали као голубове. Дивизион наше артиљерије остависмо иза нас. Топови нису могли дејствовати, јер се противник није могао да види. Међутим, пушчана паљба била је врло жива. Испред нас трештале су пушке, као на маневру. С турске стране пуцали су и топови, али су артиљеријска зрна њихова била управљена на нашу леву колону, пук потпуковника Милутина Стевановића, који је наступао преко села Сојева. На десном крилу нашем, код пука потпуковника Васе Гинића није се чула паљба; тамо ваљда није ни било организованога отпора.

Цела дивизија наступала је тако према Феризовићу, на чијој су северној ивици Турци давали отпор. Иза Феризовића, можда непосредно на јужној ивици његовој, била им је несумњиво пласирана и артиљерија. Кога имамо пред собом — питао сам се непрестано. Али то је питање за мене остало тајна. Сумњам да су и позване личности у штабу знале што више од мене. Пуковник Недић, командант наше дивизије, није много разбирао о томе, шта има пред собом. Он је своју дивизију увек развијао целу, увек у борбу уводио целу и увек тражио, да га и суседне трупе помогну.

Борба је се овога тренутка разбуктавала све силније. Наше лево крило било је, чини ми се, у пламену; пред нама је био пакао. Из кућа, из ограда, из џамије, која се беласала на ивици Феризовића, из сваког камена, чини ми се, одјекивала је пушка. При свем том, пук потпуковника Васића је лагано прилазио вароши. Кад год бих угледао стрељачки строј, да обичним кораком врши наступање у стојећем ставу иако је сав тај огањ на њега управљен, ја бих се запитао: „Ама, јесмо ли ми на маневру или у рату?“ А војници су, збиља, тако наступали. Ретко би кад потрчали. Да ли је ватра турска била без дејства или су старешине заборавиле, како се врши наступање у зони јаке пушчане ватре, ја не знам. Али сам се дивио овој пешадији другог позива...

Дивизијски штаб застаде мало, у висини пуковске резерве, на једној чистини која се протеже све до Феризовића. Наш стрељачки строј беше се примакао на неколико стотина метара од непријатеља, од кога је нас раздвајао један километар...

Непријатељ се још упорно држао на ивици вароши. Борба је, осим тога бивала све жешћа. Пуковник Недић, коме се чинило, да пук потпуковника Васића споро напредује, нареди да једна батерија отвори ватру с те чистине, испред дивизијског штаба. Док је батерија јурила поред нас; пуковник Недић спази проту Комненовића, коме јутрос беше саопштена наредба да се не сме удаљавати од дивизијског штаба.

— Где сте ви, г. прото — узвикну дивизијар, пола у шали а пола у збиљи. — Где сте у Грачаници, да ми одслужите службу, него сам морао да слушам оне неписмене попове? Зар морам наредбом да вас нагоним на ваше место?!

— Ја вам искрено благодарим — отпоче г. прота свечано — што сте ми дали прилику да видим битку. Ово је први пут...

У том нешто зашишта кроз ваздух и лупи међ ноге наших коња. Ми сви заћутасмо. Прота, наравно, прекиде тираду о првој бици, и ја га случајно видех како млатара обема ногама, не би ли покренуо своју кобилу. Неко, коме је и у овом тренутку пао на памет чича Илија, викну гласно гледајући у проту:

— Што се не мрда, Бога јој њојнога!

Није нам било до смеха. Одмах затим нешто опет зашишта кроз ваздух и лупи негде између нас. Начелник штаба мајор Емило Белић окрете се и театрално командова:

— Види, Сотире, да ми није рањен коњ?

— Није, није — одговори г. Сотир Аранђеловић, рез. поручник, командант стана, иначе секретар касационог суда.

Кренусмо се с тога места, ближе стрељачком строју. Шиштања су била све чешћа. Мајор Љубомир Марић рече пуковнику Недићу:

— Дивизијски штаб треба да се чува за другу прилику. Наше место није у стрељачком строју.

Пуковник Недић га погледа и махинално рече:

— А?

Нико не одговори. Сви смо ћутали. Паљба је била све бржа. Наш стрељачки строј је наступао у стојећем ставу. Неколико тренутака доцније изгуби се иза првих кућа. Ми пођосмо за њим. С нама је ишла и батерија. Кроз Феризовић су пратале пушке; улицама се проламала нека вика, која се чудновато мешала са паљбом и са лармом, коју су производили топови и каре. Пршти са свију страна. Изгледало је, као

да ће око куће почети да се стропоштавају, да је цела варош минирана и да је томе минском систему саопштена ватра.

Ми смо се провлачили између пешака, кола и топова, грабећи да изађемо из овога пакла. Кад прођосмо поред џамије, пуковник Недић нареди да се поруши.

Око подне дивизијски штаб је избио на јужну ивицу Феризовића. Из свих улица излазила је наша пешадија, гонећи пред собом чопоре Арнаута, који су гађали из кућа. Ту стадосмо. Пуковник Недић сјаха, и спазивши потпуковника Васића, приђе к њему и викну:

— Шта је, Душане, ако бога знаш?

Потпуковник Васић, блед, испијен, уморан, уздахну и рече:

— Ја не могу овако, господине пуковниче. Кад мој командант батаљона, мајор уђе у варош и после човек не може отуд да га истера, онда...

— Који је то? — плану пуковник Недић.

— Молим Вас, или он из пука или ја; обојица не можемо бити у истом пуку.

— Ама који је то? — грми пуковник Недић.

— То је мајор Илија Петровић, — одговори одсечно потпуковник Васић.

У том тренутку, из гомиле коморџија, Арнаута, топова, пешака и кара, крену једна мајорска униформа и пође к пуковнику Недићу. Глава беше урасла у браду, бркови сакрили усне, испод пресоване капе вири неуређена коса, одело мокро и каљаво, снага виси, а не стоји — то беше мајор Илија Петровић.

— Молим Вас, да објасним, господине пуковниче!

— Шта имаш да објасниш, кучко једна!

Ја погледах бесвесно у све, који бесмо ту. Она гомила војника и официра поче да се збија; коморџије прињоше својим колима; тобџије седоше на своја места, као да је неко командовао; официри оборили главе и покуњено ћуте. Сваки је осећао, да се догађа нешто необично, и желео је да не узме учешћа у томе. А крупна фигура пуковника Недића стаде да се примиче мајор Илији. Он виде да је сваки отпор бесмислен, и очекиваше пуковника Недића као што осуђеник очекује смртну казну.

Пуковник Недић учини два-три корака, па стаде, витлајући корбачем и адресујући на мајора Илију Петровића речи, које се не могу забележити.

Мајор је тога тренутка био морално стрељан...

— Идите — рече најзад пуковник Недић, потпуковнику Васићу — идите господине потпуковниче тј. пардон, господине пуковниче, ја сам вас пре неки дан произвео за пуковника — идите с Вашим пуком напред, а ја ћу с овом животињом поступити по надлежности.

и пук пуковника Васића крену напред. За њим оде артиљерија. Уопште, продужено је наступање за противником, који се повлачио.

Дивизијски штаб оста ту, на изласку из Феризовића. Мајор Илија Петровић оста с нама.

Ја се одвојих нешто устрану. Сузе ми саме ударише. Зар је то рат, зар је то поље части, мислио сам у себи? Али нисам могао дуго да мислим. Скоро у истом тренутку паде заповест да се референт артиљерије и референт инжењерије врате у Феризовић, да организују власти.

Два референта пођоше назад, у варош, али се јасно видело, да нимало нису одушевљени мисијом, која им је била поверена.

Варош је била пуста, бар на овом делу, где је станица. Лево и десно праште пушке. Референти пођоше к станици. Успут им приђе један човек.

— Ко си ти? — било је прво питање.

— Ја сам Србин, Трифун Попадић — одговори мештанин.

— Хајде с нама, да нам кажеш кога ћемо да поставимо за кмета.

Трифун пође с референтима, непрестано доказујући, да се Феризовић не сме оставити без војске. „Бар једна чета“ — каже он.

На путу их стиже још један човек у богатом арнаутском оделу, који се с Трифуном окрену говорити арнаутски.

— Ама ко је тај човек? — дрекну референт инжењерије.

Ово је наш човек, Србин, гаваз у посланству у Приштини.

— Па зашто говорите арнаутски? Да се ниси више усудио ни једну реч проговорити арнаутски. Најзад се стигло пред станицу. Ту је газда Трифун наредио, да се од његове куће донесе перо и мастило, предлажући да сви оду тамо на кафу. То разуме се није усвојено.

Очекујући перо и мастило, референт артиљерије је осматрао улице, којима се прилазило станици. Тамо се још чула пальба. Референт инжењерије је редиговао наредбу, којом се одређују председник, кметови и одборници. Једнога тренутка паде му па памет, како је ово, збиља, историјски моменат у његовом животу: прве власти у Урошевцу поставља он, без ичије помоћи без ичије заштите. Али у том тренутку припуцаше пушке у непосредној близини станице.

— Ти остани — виче однекуд референт артиљерије референту инжењерије; — ја одох.

Нас смо двојица, господине потпуковниче, одређени за овај посао, и обојица ћемо и остати!

— Добро, добро, дее!...

Утом донеше и мастило.

Трифун Попадић се опет усуди да предложи, да пређу часком до његове куће.

— Ама, шта си ти окупио зивкати нас твојој кући, ако бога знаш. Ево, одмах предузми власт у своје руке, и гледај да се уведе ред, да се спречи пљачка. Каква те кафа сад снашла!

И предавши му „декрет“, два референта се вратише к штабу. Тамо је стајала једна гомила Арнаута, похватаних да су гађали из кућа.

— Ave, Михаило, morituri te salutant, рекох референту судства.

Тако је пао Феризовић.

МАЈОР ТАСА

Заничне новине, које су у тробојном оквиру изашле једног празничног дана прошле јесени, задовољиле су, најзад, давно очекивану правду. Оне су, између осталог, објавиле: да се пешачки капетан прве класе Таса Мелентијевић производи у чин мајора у истом роду оружја. Одмах се мора рећи, да није било ни једног доброг познаника капетан Тасиног који том приликом није весело клиснуо: ово је заиста право!

Сада већ господин мајор Таса са раном што је задобио у последњем рату са Бугарима на Власини, има равно две ране, јер један куршум ево још носи у свом десном рамену као успомену на први српско-турски рат. А тада, у време тога рата, мајор Таса био је само каплар Таса, изврсни десетар у једној храброј чети рудничке бригаде. Са том својом раном и донекле помоћу ње каплар Таса је, затим, аванзовао врло брзо и достигао чин, који је последњим указом, са највећим задовољством, за собом оставио.

Међутим као што сваки добар војник мисли тако је и он оправдано сматрао: да се својевољно сме зауставити једино код чина ђенералског. И са овим уверењем, а чим је стекао право за полагање мајорског испита, он је сео, добро угрејао столицу и радио: да би пред, чувену са строгости комисију за полагане мајорског испита, могао изаћи светла образа. Од војничког буквара па до дебелих књига, у којима су расправљани најсложенији и најтежи тактички задаци и излагани примери ратне вештине за време великих војни под Наполеоном, све је, од аз до ижице, прочитавао, дубоко студирао и одлично схватао вредни и савесни капетан Таса. Познато је, на пример, да су га пролазници толико пута виђали раскомоћеног и раскопчаног како одлучним и чврстим корацима шета по својој пространој башти засађеној кукурузом и јако намрштена чела са кажипрстом у дебелој књизи и плајвазом за увом, шапуће искусне закључке великих војних мислилаца и војсковођа. Али коме још није позната истина: да испити никад нису мерило правог знања и фактичке спреме једног човека? Па тако, и због тога, ниједан од четири испита, колико је пута капетан Таса излазио пред комисију, није му донео мајорске еполете и црвене лампазе.

Уосталом он се никад није крио по доласку са својих испита, нити се љутио на чланове комисије „са којима се није могао сложити“, како то многе његове колеге покушавају да оправдају свој неуспех. Напротив он се увек по доласку из престонице одмах налазио са својим пријатељима, којима је до појединости излагао сва питања и

потпитања, која су му постављана, све одговоре своје и мишљења комисијска, једном речи сав ток испита.

— Седим овако ја, а овако седи комисија — показује обично руком капетан Таса.

Па ће рећи покојни Коста, Бог да му душу прости! (И овде се капетан Таса редовно крстио спомињући име преминулог председника прве комисије.) Тасо, брате, вуци питање!

И ја извучем питање са три потпитања. После: ћутим ја, а ћути и комисија. Па ће опет покојни Коста, Бог да му душу ’прости (и ту се понова прекрсти): Тасо, брате, вуци друго питање.

Ја узмем друго питање и опет са три потпитања. И понова ћутим ја, а ћути и комисија... На то ће рећи покојни Коста, Бог да му душу ’прости, Тасо, брате, ти си налупана глава, ал’ си на испиту пао. А цела комисија углас викне: Бог да му душу ’прости!

У ствари се капетан Таса само некако незгодно осећао на тим испитима, али му се, у сваком случају, мора, веровати, да није ћутао зато што није знао или није разумевао питања. То, најзад, најбоље знају његови пријатељи пред којима је он сва та питања претресао, чак и са свога гледишта и који се данас, само њему благодарећи, могу похвалити што се тако добро разумеју у војним предметима: стратегији, тактици и фортификацији.

За своје ћутање на испитима он сам вели просто: одједанпут нестане му моћи да мисли о питањима и осећа као да се налази маглом опкољен. Уместо одговора њему тада падају на ум сасвим друге ствари.

Тако, чим му комисија постави питање, а он почне да саставља телеграм којим ће известити жену о резултату свога испита за који се она, природно, веома нестрпљиво интересовала. „Неуспех, буди храбра“; и онда му се учини боље да у телеграму стави: „будимо храбри“, јер би се, у првом случају, она могла уплашити, да он, почем, у очајању не учини што са собом. И док он саставља депешу време одређено за прво питање протиче.

Другом приликом, по његовом сопственом причању, десило му се да одмах по постављеном питању стане мислити о томе: како би добро било да прогура само несрећни теоријски испит, а за практични би већ лако, пошто га је бар он у првом српско-турском рату умео положити, можда, боље и од самих чланова комисије. И онда уместо одговора на питање он непрестано понавља у себи: „само теоријски, за практични не бринем, само теоријски, за практични не бринем“; Док опет одређено време, које јури као олуја, не протече.

А после свога четвртог испита нада капетан Тасина била је још једино у рату. И заиста, он га је очекивао стално, он га је наслућивао први иако је на деловодном протоколу Окружне команде, он га је желео више него многи и многи; и 17. септембра

1912. год. обрадовао му се тако много да је сав раздраган, дојуривши из канцеларије кући да донесе радосну вест, још с прага рекао жени:

— Можеш сматрати да си већ мајорица!

Страшни ратови су трајали и прошли. Једнога дана дошао је у своје старо место на одсуство и капетан Таса и понова се дао видети међу својим старим пријатељима са којима је заједно дочекао и указ о своме заслуженом унапређењу.

Не може се рећи да је мајор Таса припадао оном броју ратника који нерадо причају о рату и о својим ранама. Напротив, о догађајима из рата он је исувише волео да говори. На пример: о борбама на Новом Пазару и Митровици причао је врло често до ситница, почињући увек овим речима: — „Кад сам заузео Нови Пазар“ или, „кад сам ушао у Митровицу“... Тврдио је увек најупорније да је одсудна битка са Бугарима, по његовом скромном мишљењу, била онога дана кад је он рањен у ногу. И да је само тога дана, он, не дај Боже, попустио на Буковој Глави, неспречен, непријатељ би се башкарио у Нишу, а ми данас не би били победиоци.

Као командант посаде и као представник војне и цивилне власти у једном местанцету на југу данашње Србије, мајор Таса је такође веома корисно послужио, и с погледом на тадашњи свој ауторитет увек се љутио на мекуштво представника цивилних власти у старим границама. Он је увек радо причао како је тамо јединствено био слушан и наводио за пример онај дан, када је одржан парастос умрлим члановима династије Романова. Као зналац француских речи: demain (сутра) и vous (ви) он је том приликом био издао следеће наређење једном грчком учитељу који није знао српски, и који је говорио француски; он му је рекао: „Demain парастос; после парастоса да дођете к мени на закуску vous, поп и три угледна грађанина“. И изговарајући реч три ставио је три прста своје руке пред лице. А сутрадан, по његовом наређењу, на закуску је дошло село, пошто је учитељ био разумео да ће му мајор Таса, ако сутра не буде послушан, приредити три парастоса...

Једном речи, свестан својих великих заслуга после свога унапређења мајор Таса никако није могао допустити да ма ко има ма у чему права. Од онога, дакле, дана, када је он навукао своју мајорску униформу, која је већ дуже време готова чекала свој дан у орману, мајор Таса се јако био променио у горе наведеном смислу.

Ту скоро одржан је парастос изгинулим борцима из прошлих ратова. Црква пуна ожалошћеног света и свечане тишине. Као најстарије војно лице мајор Таса код десне певнице мења наизменично ноге и одмара их. Не прође много а он се тек окрене, зажмири на једно око и презривим погледом одмери побожне присутнике оба пола. И док једном ногом цупка по асури, што је прострта по поду, дотле му поглед само што не каже: „Хе, а да сам ја нешто попустио на Буковој Глави?“ А кад смерни свештеник излази са спремљеним говором, којим жели да улије нову снагу за прегнућа: која чекају његово стадо, мајор Таса нервозно извлачи крајеве свога шињела са веном поставом... Воштане свеће плачно пуцкарају на великим полелејима што висе и свештеник дрхтавим гласом отпочиње своју беседу. И наједанпут, усред тог свечаног тренутка, мајор Таса даје руком знак свештенику да ћути: — Сит сам те, попе! О

каквим борбама говориш ти? Ја ћу да вам кажем, браћо; ја ћу да вам причам: Кад сам заузео Нови Пазар...

Пре једно месец дана у судском заседању извиђа се кривица једног младића, војног обвезника, који је бавећи се на одсуству, убио своју вереницу, која му није била верна. И том претресу, из дуга времена, присуствује и мајор Таса.

Председавајући објашњава оптуженом утичући: Кад човек изврши једно кривично дело треба да има храбрости и да призна да га је извршио. Признај, дакле; јер не треба да се вараш и да мислиш да суд, осим твога признања, нема и других средстава помоћу којих ће доћи до материјалне истине...

А за то време док председавајући поучава оптуженог мајор Таса трепће и накашљује се. И док оптуженом, који се решава да послуша, клецају колена пред Крстом и Јеванђељем, дотле устаје мајор Таса и обраћа се председавајућем:

— Хм! То је неправилно. Ја да вам кажем о тим случајевима: Баш кад сам ушао у Митровицу...

А кад се мајор Таса пре кратког времена бавио у Београду десило се ово:

У другој београдској гимназији држи предавање из науке један познати универзитетски професор. Веома отмени свет са највећом пажњом слуша његово излагање филозофије Хегелове.

Али једно од предњих седишта заузео је и гледа право у предавача мајор Таса. По његовом држању сваки закључује да се он ни најмање не слаже са погледима, које предавач излаже; и да кипи од нестрпљења да узме реч.

Предавач, међутим, говори:

„Основ грчког духа је слобода, али та слобода, није још унутрашња слобода, слобода индивидуума; ова последња се међутим нужним начином јавља као субјективна слобода, као слобода рефлексије и *дејствује разорно*. Софисти су први представници те слободе као субјективног принципа, којим се руши традиција и дата реалност...

И у том моменту диже се мајор Таса са свога седишта:

— Ви не знате а *а ја* познајем Грке и знам да ли њихове гранате дејствују разорно. Оставите се ви. Хм! Зар Грци?... Да сам ја нешто попустио на Буковој Глави...

ПУКОВСКА ЗАСТАВА

На Дренку, 18. јуна

Драги мој рођаче,

На ратном блоку по коме ти пишем ово писмо дрхти ми рука што држи танку војничку писаљку. Ја ни сам не знам да ли ће ово писмо бити кратко или дуго и да ли ће ти уопште доћи у руке, јер ћемо, можда, у борбу која се на наше очи води и сами ступити ако трупе које су пред нама не буду довољне. Тако ми части, не дрхти ми рука од страха, нити што се бојим хоћемо ли и овом приликом успети. Не, драги рођаче. Моја рука дрхти, јер сам узбуђен и срећан, посматрајући голим оком, како неустрашимо наступа стрељачки строј наше пешадије, како непријатељ, поколебан одлучношћу наших људи, почиње да се комеша и одступа, како побеђује правда и како је Бог велики кад извршује казну над кривим.

Баш сад напада се Црвени Брег где се непријатељ задржао после Дренка. Артиљеријска зрна правилно упадају у ровове поседнуте непријатељском пешадијом и ми гледамо црне облачке који се подижу и личе на вихоре. Мали бели облаци који подсећају на густе облачке дуванског дима и који се често појављују над главама непријатељских стрелаца, то су наши шрапнели, што леде крв у њиховом жилама, и заривају се дубоко у њихово месо што дрхти и кости које се ломе.

Али ја окрећем главу од ове борбе у чији сам исход више него уверен. Ја сам рад и хоћу да ти добијеш ово писмо о нашој јучерашњој борби и победи. Јер у оваквом једном рату живот борца није сигуран ниједног момента, да бих се усудио да одложим ово писмо за други пут.

На жалост, позната ти је наша несрећа у турском рату, кад су два наша, рђаво вођена, батаљона одступила са положаја љумских. Тешко ми је да позлеђујем ране и да ти описујем ову несрећу што је задесила пук. Уверавам те да смо је сви колико нас има силно осећали у души и да смо сви због ње истински и много патили. И нека ти буде довољно кад ти кажем: да се никоме није враћало кући док се не поврати, погрешком неколицине, оборени углед Заставе.

Као што знаш ми смо били срећни да не чекамо дуго. И кад су топови угушили последње дипломатске речи, узбуђено су заиграла срца под нашим сурим и остарелим копоранима, а једна једина мисао, седамнаестог јуна изјутра, кад је први топ тукао, као

муња је синула у мозговима свију нас, од команданта до последњег редова, као у глави једног јединог човека. Та се мисао односила на углед наше пуковске Заставе, која је имала мрљу и на наше дужности према њој.

Јучерањег дана пред саму ноћ добили смо заповест да заузмемо Дренак на нож. После кишнога дана пред ноћ је грануло сунце и обојило жутом, мртвачком и жалосном бојом ливаде и пропланке око нас. У смакнутим стројевима ми смо нечујно и журно газили по кањавој земљи у правцу положаја, који смо ускоро због ноћи, која је наступила, изгубили из вида. Тих, густ и свечани мрак био је већ загрлио крваву земљу, на чијим су грудима издисали тешки рањеници из борбе, која је вођена целога дана десно од нас, и коју смо ми посматрали са Грамаде, јер смо били у резерви. А крвавије борбе дотле никад не бесмо видели.

Међутим ми смо осећали да нам исто тако огорчена борба предстоји још ноћас. И држећи се чврсто за руке, корачајући по неравном земљишту и прескакајући ограде и врзине, гледали смо намрштено кроз мрак у правцу положаја коме смо се приближавали, растерујући и угушујући ројеве узбудљивих мисли. И покушавајући, у почетку, да водимо обичне разговоре и шале, ми смо, убрзо, увидели да нам то не иде за руком ове тајанствене ноћи: када се корачало на погреб једног целог батаљона и када се задржавањем даха и уздржаним кашљањем, све ближе ишло једном опремљеном гробљу са ракама које жудно очекују становнике. Са муком уверавали смо се да сањамо оно што преживљујемо ове ноћи и уморни и неиспавани, држећи се за руке да не би заспали, напрезали смо се из све снаге да дамо отпора сну који је навалио да нас савлада уочи смрти.

Одједном наређује нам се да застанемо. За време док официрске патроле и десетине истурене напред, прикрадајући се опрезно, извиђају непријатељско земљиште, ми треба да чекамо. Прилегли смо шћућурени један уз другог, јер на хладној ноћи осећамо лаку, непријатну дрхтавицу. Поноћ је. Светло и звездано небо је очекујући немо. Свежи поветарац брзо проноси равномерно, једначито хркање здравог војника, који је заспао чим се спусти на земљу и кога је умирило размишљање о ономе што се очекује. А осим тога, тајанствени и поверљиви шапат по гомилицама, звек чутурица и порција, рзање коња што су их сеизи водили позади нас и који нас љути и лавеж по кога од патроле узнемиреног пса у селу, прекида повремено потпуну тишину летње ноћи. Са сјајним ножевима на пушци протичу журно, нечујно и невидљиво, као духови, сенке војника из патрола што одржавају везе између јединица.

Гле како је једно велико и опасно предузеће сјединило најразличитије људе! Ми се пријатељски привијамо један уз другог све више, осећамо топли дах нашег најближег друга. У нашим устима, очима и образима и загрљени осећамо да је ово тренутак кад један другом треба да праштамо. Ми добро знамо шта нас чека и дрхтимо, зуби нам цвокућу. И као умирући кад узима причешће за смрт, занесен искључиво једном мишљу, тако и ми заборављамо све осим — Бога. Ни о ближем, ни о својима пак није се могло мислити! А пакост и завист, мржња и освета, ситне, безначајне бриге што нас немилосрдно растрзају у миру, спорови, сукоби, тежње и планови о будућности, где су, шта је са сутрашњицом? Ови тренуци што их немо прижељкујемо јесу ли они и прошлост и садашњост, и будућност и све? И ми смо тамо: је ли нас страх, бојимо ли се? Ми не знамо и не можемо да дамо одговор на ово

питање. Понекад помислимо, да тамо, на оном црном вису, где се почиње назирати и који ћемо ускоро напасти, можда, нема живе душе. И ми се опет питамо: да ли би боље било да је тако? Али не, ми то не би волели јер је судар потребан: да би оздравили рану што нас одавно тишти и јер је потребно да се већ једном све сврши, да се не [...] учини крај и да се иде кући. Кући? и ми се поново клонимо и бегамо од ове најслађе речи на свету.

Али зашто нас већ не крену напред? Ми хоћемо да смо што пре начисто, ми тражимо колико судар одмах, јер се десило да ће нас грмљавина можда ослободити убиствене занесености. И најзад ево заповести: Пст! Диж' се! Ове две шапатом изговорене речи чине да устајемо на ноге као опечени жаром, и ми корачамо спотичући се сањиво и тискајући се са друговима. И као после сваке нове заповести осећамо страх и живље куцање срца. Зора свиће. На руменом небу оцртава се онај положај: „Боже, јесу ли они тамо, шта раде, чекају ли нас, јесу ли нас приметили?"

И ми се журимо подстицани нашим старешинама, стрчавајући бесно у дубоке јаруге и пењући се узбрдо задувано. Грање ниских дрвета удара нас по очима, а бодљикаве лозе вију се око наших ногу, док нас чичкови боду кроз поцепану обућу. Ми их кидамо рукама, које се рањаве и не обазиремо се на крв што нам тече из дубоких огреботина. Идући ослушкујемо. Свиће, и ми бацамо поглед на лица својих најближих другова, која од синоћ нисмо видели, усиљено се осмехујемо и трудимо да из њихових израза закључимо шта су ноћас претрпела, о чему мисле, како се осећају, надају ли се. И идемо даље гледајући у наше старешине, чије се очи спуштају са положаја коме се приближујемо и који нам, не осврћући се и са усиљеним смешењем довикују очинским гласом, јунаци, будите прибрани и храбри.

Ох, ове речи тога тренутка за нас значе живот. Препорођени ми се јежимо, коса нам се диже на глави, а грло страховито суши. Охрабрени ми по стоти пут загледамо наше пушке, стежемо ручицу затварача и левом руком притискујемо рамове у нашим фишеклијама. И излазећи у том тренутку на плато одакле смо на блиском одстојању од положаја, ми чујемо први плотун, прве пуцње, од којих се као по команди сагињемо.

Први плотун! Где си био тога тренутка, драги рођаче? Ето тај први плотун растерао нам је све наше мисли. У тренутку растурени у стрелце ми се, крстећи се, крећемо напред, али не пуцамо. До појаса високо жуто класје сазрелог жита ломи се под нашим ногама и заплиће нас. По која уплашена од нас и пуцњаве тица прне из жита и збуњено лети пред нама и више наших глава. Мало после лепо видимо каменити положај са кога нам добро заклоњени стрељачки ланац непријатељски шаље убиствену, паклену ватру. Ми већ добро видимо војничке главе са пљоснатим шапкама и официре, који трче тамо-амо, осматрајући наше наступање.

Одједном митраљеска зрна почињу падати око нас као жито. И кад је изгледало да је немогуће коракнути напред и кад војници погођени у масама почеше падати ми угледасмо: како се као један човек и као на вежбалишту ипак креће наш стрељачки строј. Топовска, митраљеска и пушчана зрна падају и даље без престанка и усред тог ужасног пљуска ни један једини човек не застаде, ни један једини војник не уплаши се, ни један једини рањеник не јаукну. Неком неодољивом и невидљивом снагом гурани

ми јуримо, остављајући пале војнике на њиховим самртничким, меким постељама од жита. Ми гледамо своје најбоље другове како падају око нас. Један од њих довикује нам извесну шалу у тренутку кад наступамо кроз кишу митраљеских зрна, од којих га три одмах потом погађају у груди и главу. И у наступању осврћемо се да га последњи пут видимо како се усиљава да се не сруши и слушамо како му четни наредник гласом, који дрхти, добацује: до виђења господине, потпоручниче. А затим ми јуримо даље и заустављамо се тек под самим положајем одакле отварамо ватру на непријатеља, који је узнемирен и збуњен. Као вода што кључа у казану тако клокори и тутњи око нас на свежем јунском јутру. А затим ми подижемо главе иза ниског природног ровића и тражимо циљеве, које гађамо. За високим и оштрим камењем главе непријатељских војника појављују се, нестаје их. И кад се за тренутак ућуткају приморани ватром наше артиљерије што успешно гађа преко наших глава, ми се охрабрени овим подижемо и брзом паљбом доводимо у забуну њихове старешине. А кад нам зраци великог сунца, што се појави иза положаја, ударише у замагљене и крваве очи, кад под руком осетисмо од убрзане паљбе вруће и загрејане пушчане цеви, а наше фишеклије празне, ми се дижемо једновремено и поновним, малочашњим, леденим и страшним маршем смрти, са ножевима који сијају, јуримо напред и предузимамо јуриш још незапамћен, нигде забележен од високих команданата и војсковођа, никад, замишљен у најживљој машти војничкој.

Не питај ме и не тражи од мене да ти описујем завршни моменат борбе, драги рођаче. Закрвављене очи крвавих и непокопаних бораца, што леже око стене, са које ти пишем ово писмо, ево моле ме: да чувам тајну о пустоши што су их починили људи у тренуцима кад то више нису били. И ја им ову молбу испуњавам. Завршавам ти своје писмо у часу. кад наша пешадија ускаче у шанчеве Црвеног Брега, који је заузет.

Гле још једно ново гробље тако близу овог, где почива четвртина нашег пука; гле и тамо унапред не могу се више бацити погледи, који траже место ненатопљено крвљу!...

...Још ми дрхти рука на ратном блоку по коме ти пишем ово своје писмо; дрхти ми рука јер ми поглед пада на нашу заставу, што се утврђена на највишој стени Дренка поносито лепрша као да би хтела да каже: Хвала вам, Рудничани што сам славна.

ЈАГЊЕ

Вероватно је да се већ слегла твоја хумка. Не распознаје се, можда, ни твоје име на малом дрвеном крстићу којим су твоји другови што су те волели обележили место где ћеш вечно остати. Ми смо се, сем твоје мајке, увелико утешили за тобом и сад, кад говоримо о теби ми, уз твоје име, кажемо покојни тако, као да ништа није природније било од тога да ти погинеш у двадесетим годинама на чукарима добропољским. И као што се нико, сем твоје мајке, није о теби интересовао док си био жив, тако исто и још мање ће се о теби неко распитивати после твоје смрти. Ти си био, ти си живео тако мало, с тобом је свршено, драги брате.

Кад си био мали ти си највише волео да играш „дуђана“. У то време ја сам био у оном добу дечака који се поноси што у фамилији има и млађе деце од њега. И тада ми је увек падало у очи то да ти више волиш да играш „дуђана“ него „војске“. А кад си мало поодрастао ти си као шегрт ступио у трговачку радњу са пуно воље. Посматрао сам те и у том времену како предано вршиш своје послове, да би твој господар био потпуно задовољан с тобом и да би о Ђурђевдану и Митровдану могао донети својој сиротој мајци, која је радила туђе, оно мало злехуде зараде. Твој отац био је државни чиновник и после свога вишегодишњег поштеног рада и своје смрти, оставио је твојој мајци и деци 24 динара месечне пенсије. Ти ниси знао да кривиш ни државу ни друштво што се тако мало одужило твоме оцу који је, по причању свих који су га познавали, био савестан и врло вредан, али си разумевао да је оно чиме располаже твоја мајка врло мало и да је потребно да је ти са своје стране што пре помогнеш. То је био смисао твога живота, то је била сва твоја амбиција, то је био твој идеал и он би то остао да си ма колико живео.

Ти ниси служио војску јер је на тебе пао терет храниоца породице; ти си, уосталом, за њу био и неспособан према своме физиолошком саставу. О њој и њеном позиву ти никад ниси ништа ни мислио и војник те је интересовао само утолико уколико је имао нарочиту униформу. Сећам се како си посматрао кад смо се ми, твоји рођаци, вратили из турског и бугарског рата. Као поуздано могу да закључим да си се ти чудио: како људи могу бити одвојени од својих послова ради нечега што није њихов непосредни интерес. Тако је било твоје васпитање, јер ти осим организације коју си са друговима имао ради прославе Ђурђевског уранка других организација ниси ни познавао. Ти си знао само и искључиво за дуг који имаш својој мајци и ни за какав други дуг, и у ствари, ни према коме другом ниси ни имао какве било одређене обавезе; ти си био убеђен да само и искључиво припадаш њој и никоме другом и то ти се тешко могло оспорити.

У последњем рату, у јесен 1914, кад сам се враћао на фронт ти си пошао са мном као неборац у штабу једног допунског батаљона, који је ишао у састав свога пука. Дошли смо били до Вреоца, где је наш брат Омил био на предстражи према непријатељу, који је већ био стигао у срце наше земље. Знам да сам те тада био послао да се са Омилом видиш и поздравиш. Али после кратког времена од твог одласка ти си се вратио к мени блед, престрављен и без даха. Једна граната профијукала је преко твоје главе, неколико пушчаних зрна прозујала су поред твојих ушију и ти си се вратио. То је било први пут у твоме животу да ти осетиш сличан страх; помисао да си могао погинути ужаснула те је и ти си се препао приликом прве могућности да можеш унесрећити своју мајку. Те ноћи преноћили смо нас тројица у једној малој кућици пуној прљаве сламе и памтим да ти никако ниси могао заспати и да си први пут тада преда мном пушио цигарету за цигаретом нервозно и замишљено.

Од тада ми смо се видели само неколико пута а на Крфу тебе су узели за борца. Ја сам страховао за тебе и рђаве слутње никако ме нису остављале. А после прве борбе коју је твој пук имао Омил ми је јављао: „12. августа Звездан погибе. Били смо у истој чети.“

Ја те нисам видео онога дана кад си пао, мили брате. Али тачно могу да замислим какав си изгледао у борби и онда кад је твоје детиње срце престало да куца. То ми није тешко да погодим, јер сам познавао и твоју душу и твоје мисли.

Сирото јагње наше! Ти си морао бити изван себе кад си кроз убиствену ватру трчао у стрељачком строју. Ти си се унезверено осврtао на све стране да нађеш место које би те заштитило, ти си ту заштиту очекивао од својих другова који су били поред тебе и на које си се уплашено обазирао; за тебе је несхватљиво било зашто се неко труди да те убије. Али ништа даље од тебе није било него помисао да ти другога убијеш. Ти си ишао међу својим друговима и не поимајући зашто ћеш међу њима. Све оне дужности о којима су ти твоје старешине раније говориле ти си моментално заборавио, ти их, уосталом, како ваља никад и ниси могао разумети. Твоја је пушка остала неогарављена, твој бајонет неокрвављен; и једног тренутка док си ти усплахирено тражио заклон од смрти које си се ужасно бојао, непријатељско зрно заклало те је. И док је из мале ране текла крв твојих младих година, а ти лежао на земљи окренут сунцу које се рађало, дотле су твоји другови на твоме избезумљеном лицу морали читати очајан и јасан израз: Јадна моја мајко!

10. септембар 1916.

ЧУЈУ СЕ ТОПОВИ...

На столу, у четвртастој, сеченој чашици зејтињаве воде брзо је треперио и пуцкарао зеленожути пламичак као да ће се сваког часа угасити и осветљавао, на махове, урамљене посмртне плакате и старе фотографије, окачене на белом зиду собице.

Обоје старих беху будни.

Али док се старица, окренута зиду, вешто претварала као да истински спава, дотле је он, узнемирен и нестрпљив, час устајао да хода по соби, час, склупчан на ивици старинског дрвеног кревета са главом на коленима уздржано кашљао, а час прилазио на прстима да ослушне и увери се спава ли заиста стара, или се, по свом обичају, претвара.

А кад црквени сат изби поноћ он нагло устаде да се облачи.

— Ти ниси при себи, несретни.

И упола исправљена у кревету, старица настави очајно и прекорно:

— Опет су те слагали, проклети да су. И прошле ноћи и колико пута... Чују се топови? И ти увек верујеш и остављаш ме да луда од стра' дрхтим целе ноћи док се не вратиш. Ја слутим... Најпосле ће те ухватити, па шта ћу после и како ме остављаш?

Али прекор не поможе.

И одлучан и убеђен, узимајући криви штап иза врата, он, полазећи, прошапта значајно уплашеној старој, која га је гневно вукла за рукав:

— Али сасвим је сигурно Данас су многи грађани чули потмулу тутњаву. Поуздано је...

И док је окупирана паланка, шћућурена уз брег, спавала плашљивим и нервозним, толико пута, изневераваним, сном наде, старац је врло лагано, притварајући подмазану капију, ослушкивао ноћ. Ништа се није чуло сем тајанственог шуштања грања покретаних ветрићем с Рудника и жуборења речице што је протицала поред крајњих варошких кућица.

Корак по корак, заустављајући дах и застајкујући сваки час да ослушне он је опрезно одмицао узбрдо, поред високих и развађених плотова и у исти мах журио да што пре стигне до великог грма, код „Записа“, где је, последњих дана, често долазио да слуша топове.

А кад знојав и задихан стиже под велики грм он се, нешто сигурнији испод ове светине града, прекрсти, ослушну још мало, па се опружи и приљуби десно уво земљи.

Кроз искидане, брзе облаке повремено и муњевито појављивао се Месец и просипао пуно бледе светлости која се глатко спуштала час доле на варош да осветли тамне кровове и шиљати звоник, а час горе на брегове око ње да открије честе и густе заоране што личе на огромне трупе у смакнутом поретку спремне за ноћни напад.

Влажна, кратка трава мешала се са брадом и миловала смежуране образе старца, док је земља помешана са трулим жиром и дрветом заударала.

Крајњим напрезањем притискивао је он уво земљи и не дишући слушао, надао се, чекао... Под овим истим светим дрветом, мислио је, он ће доживети, он мора доживети и последњу радост да се увери о приближавању наших. Колико се пута под њим молио. Још дететом долазио је ту о Тројицама кад је о литијама носио мали црквени барјак, а доцније, као грађанин сваке године пратио, у првим редовима најугледнијих људи, поворку радосне деце што су певала црквене песме... Међу њима био је и он, његова нада, његов јединац. Како је само уживао у њему... И године су пролазиле а он никад није пропустио да под овим истим старим храстом захвали Богу на добру што му је подарио. А кад је једне године дочекао да и унука поведе за руку говорио је старој: „Сад могу мирно да умрем“... Али потом настали су ратови, несреће, беда. Марко је погинуо на Мачковом камену септембра четрнаесте; снаха је убрзо за њим умрла. Петар је као регрут одступио с војском, а шеснаесте јавио да је као борац на фронту. Петар, борац? А био је право правцато дете онога дана кад је с војском напустио земљу, са упртачом на леђима и увијеном шареницом преко груди... Како ли, Боже, изгледа сад то дете као борац? Озбиљан, груб, обрастао у бради, намучен, права јуначина, човек. Таквог да га видим, загрлим и одмах да умрем... Веруј ми, стара, не шалим се, сасвим мирно да умрем...

Задрхта земља. Тренутно, потмула, дубока, у самој утроби Земље тутњава... Најежено тело се стресе, па укочи. И старац осети неку чудну везу ове земље и свога тела; везу наших који долазе и наших што их чекају... „Како је добра земља.“ И избезумљен и занесен старац подиже главу па онде где је слушао чврсто притисну срце, па усне, па клону...

Месец се проби и осветли онај део густе шуме више града...

Он подиже главу и загледа се тамо. Огромне, као чудовишта, сенке клизале се преко кровова, ваљале се као таласи преко честара, јуриле му неодољиво у сусрет. И сама земља и шуме све се кретало као напред... И Они се крећу напред, долазе, стижу, он их већ види, сасвим су осветљени, сасвим су близу... А земља подрхтава и лепо се чују топови... То су наши топови... Безбројни, густи, правилни ланци наше пешадије напредују, ево их спуштају се, улазе у саму варош... Велики тробојни барјаци, што су

тајно спремљени, вију се свуда по радосним домовима. Старци, жене, деца, сви су изашли да их дочекају... и спремљени венци, велики шарени венци и бели пешкири... Ено је и стара што је увек сумњала... А утом, један озбиљан, груб, обрастао у бради, војник, јуначина, један човек издвоји се. То је Петар... И бесан, безуман загрљај и пољупци...

Протокол увиђаја, што га је сутрадан од стране месне окупационе власти извршио одређени иследник на лицу места, гласио је између осталог: „...На месту званом ‚код Записа', означеном од стране патроле (друга смена), један човечији леш, малог раста, око осамдесет година, брадат, главом југу, лева рука опружена управно телу, десни образ јако приљубљен земљи, повреде никакве...“

БАКУЂ УЛИЈА

Живот и прикљученија

1

Десило се тако: да оних дана кад је, усвајајући лекарске савете, трговац шабачки Степан Васић исписао из гимназије (петога разреда) сина свога Илију, јер је жгољав и сушичав био, банкротира у Шапцу једна путујућа дружина. Гардеробу откупи Алекса звани Лепир, столарски мајстор, велики поклоник Талије; а шабачки син, глумац оне дружине, Мика Н., оста у Шапцу да, код својих родитеља, очекује нови *ангажман*.

Лепир Алекса, столарски мајстор, иначе у основи једна уметничка иако небохемска природа — што је, код нас бар, велика реткост — ватрени, дакле, пријатељ Талије и једини откупљивач гардеробе оне банкротирале дружине, био је познат по мани која му је некад и затворила врата Талијана храма: муцао је (мучно и јако несносно), а сем тога, говорио, тј. употребљавао, и то скоро после сваке речи, неку врло чудновату и необичну узречицу од три речи: *тудекса,* вели, *водека, садека*. Па Илија Васић, млађи Степанчићев син, који се баш тих дана, као сушичав, курталисао оне свакодневне бриге гимназије, посвећујући све своје време и одајући се искључиво старању око свога, свакако оним умним напрезањем, порушеног здравља и преокупацијама чисто уметничким, смисли: како је у интересу и једном и другом што је могуће жешће подстаћи, подбунити, управо распалити у Лепиру Алекси, колико Талијином, толико и своме личном пријатељу и уметничком колеги, ону силну страст за даске што су увек значиле прави правцати живот и пуну славу (исказану познатим, међутим поратних дана, и што је за осуду, у посмртним говорима све мање употребљаваним, но ипак вечитим, речима песника: „Благо оном ко довијек живи, имао се рашта и родити.“).

Са оном, за два-три српска историјска комада, гардеробом коју је откупио, са уметничким својим инстинктом, и неодољивим и непоколебљивим самопоуздањем у себе и своје рођењем на свет донесене дарове, сматрао је Лепир Алекса иначе, како за своје неоспорно, тако рећи управничко право, тако, донекле, и за своју прву дужност, да у своје руке прими и преузме, дакле прикупи сву ону пуну пунцату власт диктатуре, примамљиву и слатку чак и у једној сиромашној али до помаме одушевљеној и пуној незадржаног полета дилетантској групи. А Степанчићев син, Икета, који је понајбоље познавао ону Лепирову тако неутољиву и никад неумирену страст за даскама, све могуће учини да га још више помами и распали у њој и његовој, и по њему, основаној амбицији, која се састојала у томе: не допустити и не дати никоме другоме, ма ко био,

ни у једном јединоm комаду, улогу главне личности или јунака, па чак и без обзира на то што се ту, управо на лицу места, очекујући код својих родитеља нови *ангажман,* налазио у резерви и сам глумац од заната, шабачки син и глумачка снага која није била за потцењивање, Мика Н.

И тако је дошло до прве представе коју је режирао Мика, у чију се корист играло, али коју је углавном *инсценирао* и изводио Икета, а све у циљу: да вароши Шапцу, рођеном, дакле, месту, открије и прикаже, и докаже и покаже, један доиста бујни, велики и неодољиви, али дотле упорно гушени таленат и уметнички темпераменат, који је тај, иначе по многим другим стварима на великом гласу, наш град одавно носио у својим грудима, немајући о томе, а на велику штету нашег општег уметничког полета, никаквог појма.

Играо се Суботићев *Бој на Косову* са Алексом Лепиром у познатој улози Милоша Обилића. И представа, сјајно посећена и беспрекорно припремљена, започе тачно кад је у плакатама, најразличнијих слова и боја, излепљеним по свима важнијим тарабама Шапца, било означено. Али (брзо морамо причати, јер иначе никад не бисмо могли испричати) не потраја дуго, а у публици завлада нежељени али и неподељени утисак: да се Лепир Алекса, који је улогу Обилића држао у својим рукама, неће и не може овога вечера лако извући, пошто се у самом почетку и при првим речима тако био замучио и тако немогуће стао кидати и замуцкивати, да су и сами глумци, обузети бесомучном навалом једва пригушеног кикотања, с муком могли задржати ону, у дотичној драмској радњи, тако неопходну озбиљност и присебност.

Па је ипак ишло и одмотавало се некако, све док није дошло до оне језиво напрегнуте сцене двобоја између издајице Вука Бранковића с једне стране, и њега, Обилић Милоша, с друге стране, кад су разјарени противници исукали мачеве и кад Алекса Лепир, сав у голој води, сав, дакле, у оном уметничком зноју свога дотле гушеног талента, поче да натеже и, црвен као ватра, да се бори са оним упорним речима, запињући из све снаге да изговори свакоме познати стих: *Пази, Вуче, сад Обилић туче*. У том часу и на том месту, пажња публике била је на оном врхунцу кад се разговетно чује мувино зујање, и сви се вратови испружише до саме позорнице да виде ко ли ће кога, и преко кога, кад наједанпут Лепир, код самога, дакле, првога слога, завеза па ни мући, те се публика, усред оног тајца, напрегнута да прсне, силно и оправдано узнемири.

Тај моменат ево како је текао.

Дакле, *Лепир Алекса* (укршта свој мач са мачем Вука Бранковића и прети):

— П... п... пази, вели, В... в... в..... Вуче, сад О... о... Обилић туче, тудека, водека, садека. Г... г... гледај, кнеже, тудека, водека, садека, к... к... како Милош стеже.

И ту, на том месту, и у тој напетости, а тек што је Лепир на крају оних немогућих мука изговорио последњу реч стиха *стеже,* Вук (да ли случајно или доиста унесен и потпуно предан својој улози — не зна се), борећи се закачи га некако и посече по прсту палцу. Ужаснут и до самога срца жацнут болом, Алекса Лепир, једним мућевитим покретом, испуштајући у исти мах свој мач, принесе тада онај Вуковим мачем

посечени палац устима и стаде га сисати, тако срчући крв да је она, иначе врло акустична сила, просто од оног сркања одјекивала.

Али сасвим неочекивано један глас у томе прекиде Лепира.

Дакле, *један глас из публике* (и то некаквога Јоце Вијакера) добаци Лепиру овако:

— Држ' се, вели, Лепире, не дај се!

Тада, у том моменту, заиста критичном, као после грома, као мућом ошинут, као рањени пантер, прену се Обилић; онда једним балетско-пантерским скоком одскочи Обилић у страну, онда гурну Вука Бранковића, и онда лицем публици, витлајући рапиром (који је подигао) око своје јуначке главе, опсова онај исти глас из публике, али таквом псовком, цењени читаоци, за коју смело, овде на овом месту, тврдимо: да никако није могла бити позната у оном колико великом, толико уистини и болном, и по боловима славном добу наше никад незаборављене народне трагедије, добу историјског *Боја на Косову*.

Према томе, *Лепир* (разјарен, црвен, набреклих вена) одговори ово: — Ћ... ћ... ћути, Јо... Јо... Јоцо, тудека, водека, садека, ... тудека, водека, садека.

Једновремено, у истом моменту, и после тако крупне речи (замењене овде тачкицама врло ситним), завеса паде. И може се рећи: да нико и никад није упамтио да је једна таква завеса брже полетела. А чим она паде, Алекса Лепир, онако отрован и побеснео у оним грчевима, једном речи просто ужасан, *собори се* на Мику Н-а, лично се, дакле, *собори* на Мику Н-а, професионалнога глумца, ни кривог ни дужног режисера односног, и означеног вечера у његову корист изиграваног народног комада *Бој на Косову,* хиљаду триста осамдесет девете, са главном ролом у диктаторским рукама све дотле дављеног талента и силног темперамента Алексе званога Лепира, столарског мајстора, а иначе Икетиног и Талијиног пријатеља и обожаваоца.

После овога, не може се рећи неуспелога *Боја косовскога* — јер му је и сама критика много штошта кроз прсте прогледала као *најпрвоме* на репертоару — група спреми још неколико народних комада, у којима је Лепир Алекса играо мање но ипак видније улоге, али са Лепиром ми овде завршавамо, и њега у овој нашој причи нека читаоци више не траже.

Онда дођоше на ред Цветићеве *Цвети*. Оне се појавише некако оних дана кад сазреваху шевтелије, то јест кад обично настају шевиђерије. И тако се на једној шевиђерији, у радњи опанчарској суседа и онако исто интимног пријатеља Икетиног. Срећка Јањића, потанко претресало о тим *Цветима,* па је Икета о свему ономе што се тамо у театру спремало, на једној, дакле, такој шевиђерији, причао и објашњавао и самоме газда-Срећку, опанчару, а иначе врло великом српском патриоти.

Представа ова била је вечерња, а утврђена за недељу, са Илијом Васићем на благајни. Улоге добро уступљене, пробе успеле, све урађено како ваља и предвиђено, па интересовање премашило и најсмелије наде. Јер на пола сата пре него што ће да

почне, кућа се препуни. Дакле, пуни се тако кућа, куља и улази она шарена шабачка публика, и све се осећа на зној, па жагори, мува се, ларма, тиска и заузима места. И све исто, баш све онако исто, као у сваком театру или циркусу пред почетак. Па пред сам почетак уђе и газда Срећко, кога је Икета уверио да ће, после представе, и ако се све сврши како треба, бити и строљанке, заплета и четворке. Улази, дакле, газда Срећко, човек висока и јединствено импозантна и „деликатна“ стаса. Коса му дуга, врат обријан. Чохане му чакшире са туром до листова, па кад иде ваља му се и тресе за њим она туровина; онда морав фес, па трамболос, у руци бројанице, дуванкеса позади за појасом, пачалуци шака широки, копче позлаћене, на ципелама боцкасте капне. Па иде он и лепо се угиба онај патос под њим, и ципеле му шкрипе: шворц, шворц, шворц. За њим жена: на прсима с прста дебео златан ланац, онда либаде, под грлом брош, на глави дијамантске гране и тепелук од дуката, дакле феслика.

Па чека она докле он прилази благајни и тражи: — Дај нам, — вели — Васићу, рођаче, два прва места.

И вади кесу иза свиленог силавае, одмотава, одбројава, и плаћа нешто никлом а нешто бакарушама. Онда заузима две плетене столице у првом реду и на метар од бине, па се искашљује, суче брке, затура се и намешта, те чека са неким изазивањем.

и најзад, звони по трећи пут тамо негде иза оне крпетине, те отпочиње први чин, па се ређају редом слике и прилике, и све тако до оне сцене између везира и Милоша.

Дакле, пред пашом, са шаком на грудима, понизно стоји Милош. Погурен је, покоран, снисходљив, роб мањи од макова зрна. Метанише лисац, све изиграва, пузи, ласка. Вели: „Светли пашо! Смилуј се јадној раји.“ „Јок, јок, не може, валах, не иде. Милош на Дубљу, Милош на Љубићу...“

И пргави се, љути и праска паша, те се тресе она његова седа и до силава бела брадурина, мрште му се накострешене веђе, мрда чалма: „Чуј Милошу, чуј, и твоја ће тако.“ А Милош све мањи: „Знам пашо, одавно је моја у торби.“

Јер отуд, иза кулиса, допиру језиви, умирући, јауци раје на кољу: Јаааа-ооооj... Јаааа-ооооoj... Аааааj... Па тајац. Као да је све једно једино ухо и све једно једино око, сви упрли поглед у Милоша, сви би да чују свако његово слово.

Само се газда Срећко врпољи, и звера нешто око себе, па све више и немирније, као изван себе, и прикупља се, као спрема се да ђипи, да полети, да шчепа, да сможди. Икета је ту, до њега, баш уз њега, узбуђен је, брише очи, мучи се, дражи га, а чини се као да га и не види.

А јауци све страшнији, све ужаснији, док Милош преклиње: Аман, пашо, аман!

И ту као помаман, сасвим помахнитао, ђипа Срећко:

— Васићу, шта гледаш, бога ти твога? У помоћ Милошу!

— Шта је? Шта ти је, Срећко? — прискаче Икета.

— Шта, шта ми је? Издајицо! Курво! Изгибоше наши.... усред Шапца!

Па се узрујаше, усправише, и све се ускомеша, те се направи гужва и генерална шабачка заврзлама. Сви видеше шта ће бити, јер га добро познају, па полетеше да га задрже, да објасне, да стишају заблуделог и побеснелог Срећка.

— Срећко! — вичу сви. — Ама изигравају! Човече божији!

Али не помаже:

— Изгибоше! Јао, људи, не дајте! Пуштајте ме! Држ'те! Ја ћу пашу — грми он све једнако.

— Ама, човече! Ама каквог пашу! Оно је Мика! Глумац! Представљају!

— Коме ви? Знам ја Мику. Немојте, људи. Не дајте! Васићу, издајицо!

И све већа и све жешћа и све луђа гужва и заврзлама и урнебес, те сви листом прискачу, задржавају, вуку, савлађују, док се он бесно и лавовски трза и отима лактовима, па га на једвите јаде умирују те воде ознојеног Срећка тамо иза кулиса, и Мика, који се стресе од страха, мора да скине и браду и чалму и све редом мора да скида, да се добро увери Срећко како је оно заиста варанција и представа, и да је све оно и онако удесио Илија Васић, кога склањају далеко испред њега.

2

Нанизао би тако Илија Васић читаве бројанице шабачких Срећкова и Лепирова, и све би занимљиво и забавно било са оним животом у Шапцу, само да је здравље његово пошло набоље. Али тако, на жалост, није било. Јер она уметничка егзистенција, то се бар зна, никад трошно тело не може да окрепи, иако каткад на дух и повољно, утиче. Никад и никоме она не поможе, па ни Илији Васићу, са чијим здрављем пође нагоре; нагоре са бојом његова мало рохава лица, нагоре са кашљуцањем, и у сваком погледу нагоре. И тако и зато, као увек за све сушичаве, потреба промене ваздуха оста једини, неизбежни, на жалост, последњи излаз.

Међутим, онога дана кад је она неизбежна одлука о избору најбољег и најлековитијег ваздуха пала на Липолист, оно заиста здраво, богато и живописно село у Мачви, Илија Васић, пре него што се покори, постави, један свој услов. Он изјави отворено и пред свима да свој пристанак даје само тако ако тамо, у том селу и на томе чистом ваздуху, неће седети скрштених руку. И прецизирајући овај услов, он захте једноставно: да му се тамо, у томе Липолисту, противу кога ништа нема, отвори таква помодно-мануфактурно-колонијална радња која би у свему достојно представљала филијалу оне у Шапцу и околини познате фирме његовог оца и родитеља Степана Васића.

Овај ултимативни услов његов, који није био неостварљив, би усвојен врло брзо, и чак са задовољством, и тако, само неколико дана иза тога, на најживљем месту заиста прекрасног села Липолиста, видела се и пркосно падала у очи фирма оне филијале, једна јасна и кратка, али надалеко позната и од великог кредита и поверења фирма: *Степан Васић и син.*

Мора се напоменути сад одмах и овде на овоме месту: да Илија Васић није био између оних лица трговачкога сталежа што нечујно, без икакве трговачке рекламе, ступају ногом на пијацу једне вароши или села, где их очекује њихова пуна трговачка делатност. Напротив, и зато што није био од таквих људи, он је знао и познавао, и то добро познавао, сву ону чудесну и мађијску моћ тога у целом културном свету усвојеног средства што је увек у комерцијалној светској атмосфери представљало *conditio sine qua non* сваког успеха, једном речју, моћ рекламе. Ступајући, дакле, ногом на пијацу Липолиста, прво што је учинио Илија Васић беше да објави свима својим поштованим муштеријама ово што следује, то јест да се у његовој новоотвореној помодно-мануфактурно-колонијално-бакалској радњи, снабдевеној на првим светским тржиштима, могу добити ствари просто невероватне и невиђене као: шамије и калемћарке са интерпункцијама, оригинални специјалитет и роба која се не може наћи на шабачкој пијаци, те је услед тога нешто скупља, затим капетански улари, влашке везене свирале, и друго што не можемо све овде рећати, па чак и природне левче добављене из познатог забрана Мије Беамтера. (Икета је, у забрану свога пријатеља Мије Беамтера, а приликом једне шетње, наишао случајно на некакво дрво што је личило на левчу.)

И тај такав проглас, иначе беспрекорнога стила и донекле чак поетичан, а упућен муштеријама места и околине чије је неподељено поверење тражио да ужива, потписа он својеручно, пуним именом, презименом и занимањем, по коме је све до краја живота и остао познат: *Илија Ст. Васић, гросиста из Липолиста.*

И тако и са тим ступи он у нови живот.

Дакле, ступи тако Илија Ст. Васић у нови живот, ситничари и пазари сваког дана по неколико гроша, па му пролази време и разбија ону чамотињу задиркивањем сељака.

Седи он у радњи, или пред њом, под липом за храстовим столом, обично чита нешто, певуши или прекрсти руке на трбуху и дрема; чека муштерије, па нека сељанка повирује на врата, устручава се да прекорачи праг.

— Ене, да л’ ће бити водекана? — пита она.

— Биће, биће, извол’те молим лепо, желите ли шта? — и скаче услужно иза тезге, па онако мали и кочоперан — а сав је он у тој кочоперности — са једним изразом што мора да изазове веселост пиљи у сељанку.

— Ама, бе’ шале, газда...

— Реци, реци, снајо.

— Ама, остадо' ли ја дужна вôде..., јесенас..., овај... три гроша?

— Уђидер, — каже јој Икета — да видимо шта вели тефтер, не знам ја напамет.

И брзо узима, па тражи, преврће и прелистава по некој купусари коју извлачи испод тезге.

— Виђи, виђи, бога ти, тако, мислим, јесенас.

— А одаклен сте? — пита Икета.

— Ми из Врањске — одговара сељанка, па се стиди лажно и брише жвале.

А он све тражи по оном раскомбусаном роману и онда санћим налази, па вуче плајвазом линију и чита:

— Ево, вели, једва нађо', страна лева, нумера десна: село Врањска, снаша лањска; врца, врца, врцара: три гроша и пара.

— Енедер, јок, живота ми, и пара, равно равцато три гроша, и неће бити на *вједи,* него на *покој,* — брани се и праћака због оне једне паре сељанка, — виђи боље, виђи боље!

— Е па нема се куд, тако ти стоји, ево види сама.

— Е није, здравља ми, и пара, е није очију ми, е није, вељу, тако ми...

— Де, де, добро, — попушта он — не куни се, дај ми три гроша, џаба ти пара!

И тако узима Икета три гроша од сељанке, коју никад очима није видео, али јој поклања огледалце, белило, шећерлеме или ђинђувице које вреде ни пару мање од три гроша, и сељанка прима онај поклон и заклања руком осмејак.

И сваког дана понешто. Дођу беспослени сељаци и досаде му пробајући оне влашке везене свирале и двојенице, које он држи у некој плеханој кутији од бонбона. Свирају тако, свирају, дувају и урличу, па кад се сити насвирају и задовоље, те их већ заболи за ушима, они оду и не купе. А он, да им се освети, напуни други пут све оне рупе неким нарочитим прашком, па изађе испред дућана и седи и чека док не почне све да прашти од њиховог кијања.

И продаје бријаче за које *галантира,* „резервисане за своје муштерије", и друге за које не може да *галантира,* у ствари једне исте зарђале бријаче које он дели у две разне сорте, прву и другу врсту, и у рафу држи раздвојене, у разним свежњевима.

Улази тако сељак и здрави се:

— Живо здраво, газда-Ико! Како си ми још?

— Нека, ’вала Богу!

— А има ли вôде код тебе бривача? — и чеше се иза увета.

— Има има, ја шта, болан? — вели он. — Како не би имало? Кад овде у овом магазину не би било, где ће? Имам финих бривача прве класе.

— Ја. Дедер покажи све сорте.

А он вади из рафа и услужно ређа на тезги.

— Ови су ти белгијски по сто пара, за ове ти, вели, *галантирам,* а ови овде по два гроша, за њих *не галантирам*.

И сељак обрће, окреће, загле́да, задуго загле́да, проба на длаци од руке.

— Слушај, е знаш шта, газда-Ико? Дедер, љубаве ти, да ми *галантираш* за ова’ од два гроша, е дедер, душе ти.

— За који? За овај? Зар за овај овде? Јок, не могу — брани се Икета. — Бадава, пријатељу, што не могу, не могу, немој ме терати, част и поштовање. Зар ја мојим муштеријама?

— Е дедер, славе ти; дедер, мој Ико!

И салеће сељак, навађује као напаст и тражи да му и за њих *галантира,* те Икета, напослетку, и после дужег опирања и колебања, шта ће, љути се, али попушта, и *галантира* му за оне јевтиније.

Онда сељак одлази у авлију, иза дућана, да се обрива. Окваси мало образ из неке барице оданде у авлији, а и не сапуња, па вуче, вуче, али ни длаке: више очупа и одере него што оним бријачем осече. И мучи се тако задуго сељак, те му све варнице на очи искачу, па сав крвав и одран по лицу и врату, појављује се понова на вратима дућана.

— Газда-Ико, — вели, а испружио врат и главу напред као да се у јарам потура, и држи онај *галантирани* бријач у крвавој руци.

— Ене, шта то, море, уради? — чуди му се Икета.

— Па лепо, је л’ ово поштено?

— Ама шта то уради, човече?

— Па ти ми санћим *галантира,* па ево шта се уради: тупо к’о, ђаво, вињи сам.

— Па добро, јеси клапуњ’о?

— Клапуњ'о, брате, све прашти, па ништа, ете, — а све више пружа шију и показује.

— Како ништа?

— Ништа, ете. Ка' да сам на Плевну јуриш'о.

— Е мора бити вода не ваља, друго не може.

— Вода, невода, газда-Ико, тек није трговачки.

— Како није трговачки? Без увреде! — љути се Икета. А што ме гониш и натерујеш да ти *галантирам?* Зар ја не знам своју робу? Зар ја не знам шта смем, а шта пак не смем?

И једва пристаје да му замени, па даје опет исти, само из другог рафа и пакета, а сељак одлази сав блажен и срећан што је за два гроша купио од оних бријача што су по сто пара.

Али понекад и њему понеко доскочи, и то га још више весели. Наиђе сељак и тражи меденицу за оног овна што води, и он му износи и хвали како су, већ нема, најбољег и најфинијег квалитета ове меденице што имају звечак у звечку.

— Па кажи, газда, пошто?

А он зна добро да геџи мора рећи дупло да би дао пола, и каже му тако двапут већу цену. И заиста, онај одсече равно половину оне цене. Погреши ту Икета па пристане. Али се сад сељаку и то много учинило, па би некако да се извуче да не купи и моли га:

— Дедер, — вели — газда-Ико, зазвондер да је опробамо. — И поизмакне се. И звони Икета поред увета, и хвали и кује меденицу у звезде. Чује се, вели, чак до Метковића.

— Дедер још мêко, дедер сад — каже сељак, и све се више измиче и удаљује да чује и оцени како она меденица звони издаље.

И тако, док он тандрче оном клепетушом, сељак већ заждио друмом, тутњи све петама и бежи што га носе ноге, те му се отпетљали каиши од опанака и све пурња прашина за њим, само да умакне и да не преплати ону клепетушу што има звечак у звечку...

Па изађе понеки пут на пијац да пазари, гура се кроз ону гужву. И купује тако бундеве од неког сељака, те избира и одваја једну, коју му драго, па је расеца. Онда кришом, да сељак не спази, оставља унутра, међу семењем, дукат, па се тек наједанпут као зграњава откуд она пара онде и брже боље да је сакрије. Али је већ и сељак приметио и полетео за бундевом:

— Чујеш, — вели — стандер, ту тунакана не продајем.

— Ене? Прод'о си, не мо'ш сад, — брани се Икета — не мо'ш!

И вуку се, отимају, трзају, саплићу и свађају око бундеве, а свет се скупља, и граја и галама око њих.

— Па добро — каже он у оном извештаченом бесу, а гледају се и нокте обојица заболи у ону бундеву — откуд дукат у бундеви, ајд' откуд дукат у бундеви?

— Знам ја — вели сељак и непрестано трза и отима из његових руку, а ужагрио очима да угледа злато. — Не морам да кажем!

— Кажи па носи, ето ту су људи. Нећу ја ничије.

— Е па да кажем — пристаје онај пошто је нешто смислио. — Кад је бабо оно пролетос сиј'о, испао му из недара!

— А ја! Е па, море бит', море бит', — попушта Икета — само закуни се на то, па нек ти је алал!

И сељак пристаје да се закуне, те онда одлазе сви онако скупа у његов дућан, а он узима из комшилука неке шнајдерске мустре од штофова, па на оном пакету заклиње сељака да је дукат заиста испао пролетос бабу из недара кад је сиј'о на месту званом „Осоје", и како право говорио тако му Бог помогао овога и онога света, а ако пак лаже нека га небески гром ту, на самом лицу места, сместа убије и згрумица. А за то време док се сељак заклиње прикачињу му они, позади о зубун, по једну жабицу и шишкавац, те кад он изговори последње речи: „да га небески гром ту на лицу места убије и згрумица, ако истину не говори", запрашти и зашишти оно наједанпут иза његових леђа, а на његов и бајаги њихов ужас и запрепашћење. И тако пред овом и оваком казном божјом он признаје да је слагао све оно о дукату, те после не зна где ли ће од бруке и стида, и све би оне бундеве поклонио само да му се то није десило.

И тако му ниједан дан не пролази с миром. Изађе он суботом после подне, са члановима месне стрељачке дружине, у забран некакав близу села, и договарају се ту и препиру како ће сутрадан, у недељу, гађати нишане. Па тврди он пред свима и сасвим озбиљно како ће лако и од шале погодити усред самога центра некакво дрво бестрага далеко, толико далеко да се једва види, и да је очигледно да га никаква пушка не би могла ни добацити. Хвали он и узноси своју пушку, и каже како има руку и око сигурно, и тврди да се он неће и не сме и не може преварити, па пристаје да се опклади, те сви добро гледају оно дрво бестрага далеко да се сутрадан не би преварили, уверени да је све оно лудост и бесмислица што пред њима тврди газда Илија Васић. И тако се сви разиђу у оном живом жагору и препирци, да се сутрадан опет састану на оном тамо *старту,* или такозваној бојној линији. А кад се они сви разиђу и оду куд који, он узме пушку и оде опрезно код самог оног означеног дрвета, па му сву сачму сручи из непосредне близине посред стабла, и то исто учини са још неколико дрвета у сасвим разним правцима.

А сутрадан искупе се сви чланови дружине, и он с њима понова у оном чаиру и на оној бојној линији, и почиње гађање. Стане Икета баш на самој бојевој линији па нишани, нишани, док они просто и не трепћу, задуго мерка, враћа, намешта капислу, опет нишани и циља, и сви већ да изађу из коже, кад он, најзад, окине. Окине и пуши се она капислара што би једва певца убила, а он нетремице још гледа у оном истом правцу и преко цеви, и остаје онде на месту одакле је гађао, и неће ни да иде тамо, толико је сигуран у своју руку, док они скидају зубуне и гуњеве у трку и бацају, те сви јуре да поломе вратове, све док не стигну до мете и увере се својим сопственим очима да је оно дрво које су синоћ утувили све изрешетано од оних сачми. Па се после окреће у супротном правцу и гађа у друго, још даље од онога, и опет сви да изађу из памети какво је чудо она његова пушка, коју он ни за какве паре не би продао.

3

Ето тако је живео Илија Васић на ономе чистоме зраку у Липолисту, где су му шабачки ђаци често о празницима гостовали, па се частили увек од оног пазара; где је он мало-помало здравље своје опорављао, и где га је постепено али сигурно вересија убијала. А давао је Икета на вересију свакоме ко би му се год обратио, само да се не замери никоме, а и да би дохакао Шапцу, јер му је близином конкурисао, а осим тога ретко је која кућа без кочија и добре запреге, те они Мачвани и на провод иду у Шабац, а тек неће на пазар.

Али се овај живот и под оваквим приликама све мање свиђао Илији Васићу. Рецимо, седи он тамо лети под багрењем, испред дућана, и нема шта: све је оно онде и лепо и јако, здраво и лековито, и што се тиче онако, повољно и самостално и неконтролисано, а понекад, нарочито ноћу, и романтично, ама се њему то више не допада као у почетку кад је први пут у Липолист дошао. Седи он и посматра кад оно топло подне спава по воћњацима и ливадама поплашћеним, па зашушти понегде у увелом бурјану, сијају ластари на дрвећу или њиха ветар врхове јасика; и зажмури, па га тек обузме нека чудна туга, и чамотиња, нешто и мило и болно, и све као неодређена чежња, лака као пара над ливадама, подрхтава однекуд и доноси му непознате звуке, и све нове и нове ствари, и све жеље буди Бог с нама чудне, па му дође: да све оне тамо шамије и калемћарке, и левче и уларе и бријаче, и целу филијалу, остави онде где је, на божју вересију, па нека све носи ко хоће, а он само да се некако извуче и спасе, ма где, бестрага било, у далеком свету, или бар у Шапцу или Београду, коме га је одувек вукло нешто нејасно, и страшно јако, и нарочито, и незадржано. И тако Илија Васић просто не може више да издржи, и гледа како се оно лако класје тужно таласа по ветру на оним мачванским пољима; и док зује и рујају ројеви око њега и круже јастребови над њим, па се ништа под милим Богом не чује до шум њихових крила и оно зујање, њега нешто гуши и стеже у грудима, да га удави. Досадило му се све и дојадило, па му већ постало одвратно да слуша стално и непрестано како негде тамо на крају села клепеће млин или ђерам шкрипи, и по цео целцат дан гледа како се волови бране од обада, а ноћу опет слуша како крекећу жабе и лају пси, и само и све то, и ништа више — све му то досадило и дозлогрдило, дакле, онде седећи под оним багрењем испред дућана, толико да се једнога дана, у оном страшном изгледу због свега тога, одлучно реши да, што је могуће живље, пожури са вересијом и пречисти једанпут са свим оним билансом и тефтером, згужваним у оном

тезгином чекмеџету, како би најзад знао на чему је и куда ће, и како све изнова да отпочне.

И ето, овој и оваквој његовој жељи — и више него његовој жељи, скоро и безмало једном идеалу, и остварењу његовом, да се једанпут ослободи оног мрског млинског клепетања, и шкрипе оних ђермова, и крекетања оних жаба, и лавежа паса, и свега другог горе, укратко, наведеног — допринесе убрзо и увелико баш сама људска пакост, која је уосталом вечна; а ево како. Дакле, пакосни сељаци ове исте селендре Липолиста, на чијем је он културном подизању средством оне вересије онако предано делао (па се чак заузимао, и тек што није спровео замисао, да им задовољи још једну важну културну потребу, за коју је већ био придобио већину општинског одбора — оснивање и подизање куглане, чије би се кегле имале добавити преко вароши Беча, камо би лично требало отићи, а код фирме са којом се он иначе у пословној и трговачкој вези налазио), дакле, ови исти пакосни сељаци, а да би се удобрили његовом оцу Степанчићу, доставише једнога дана ово: да над вратима његове филијале у Липолисту и не постоји више, нити каквога трага има од његове фирме, толико познате и признате и дотле постојеће на оној пијаци фирме *Степан Васић и син*. Уместо ње, ишчезле тако једне ноћи, и на њеном месту, а на опште запрепашћење целога села, стоји данас друга, и то на некаквој дебелој плавој хартији у којој се пакује шећер, исписана руком Икетином својеручна фирма, *Илија Ст. Васић и отац, гросисти из Липолиста,* а све то после једне неописано бурне седељке са оним ђачким гостима шабачким што увек прави ужас значе за Липолист. И тако, и због тога, дакле, а искључиво узроком оне пакости, испуни се, најзад, давнашња и врућа жеља страшно разочараног Илије Васића, коме, после тога, сместа наредише да филијалу затвори и заједно са њеним рачунима крене у Шабац.

А онога истога датума кад Илија Васић, на своме алату Цветку, чију је интелигенцију увек нечувено узносио (па чак некога попа у суседном селу убедио како је тај исти коњ Цветко толико од природе бистар и обдарен да је и сам часловац наизуст почео изучавати), стиже и дојезди у Шабац, ради полагања рачуна свога једногодишњег рада и ликвидирања речене липолиске филијале, рекоше му: да се одмах и без поговора има кренути у Београд за калфу гвожђарског.

4

Обично о великим празницима допутује Илија Васић у Шабац на одсуство; и кад он дође кући на одсуство, пун онога здравога весеља и радости живота, празници су они прави, радосни, мили и насмејани дани.

Дође он, дакле, тако о празнику или слави, па се освежио и Бог зна како поправио у оној гвожђарској калфенској менажи (са три пута недељно пасуљом), те веје из њега бодрост и свежина и сав му изглед изазива веселост, и пита га његова наја шта има нова тамо у Београду. А он се као мало мисли и присећа:

— Па нема — вели — ништа, сем што је Саборна црква премештена с Калимегдана.

— Шта велиш! Где премештена, несретни сине? — камени се, запрепашћена од ове неочекиване новости, ная.

— Онде код железничке станице.

— Куку! — крсти се она и левом и десном, запањена, као да се у том тренутку заљуљала земља и све оно у *преком шору* око ње срушило. — Црни Ико, шта говориш? Јеси ли при себи?

— Јес', бога ми, — вели Икета. — Како да нисам при себи?

— Па како? Ма не може бити! Па ко преместио, проклет да је?! — салеће она, и већ не зна како да пита и да се у овом нечувеном чуду снађе.

— Социјалисти — каже Икета. — Нису је трпели онде где је била — и уздахне дубоко.

— Куку, проклети да су! Па како су могли, антихристи ниједни, цркли да Бог да... светињу... цркву..., са чим да преместе?

— Са чим? Па са електриком, са чим би другим?

— Са електриком? Је л' са оном Теслином?

— Па јес', са Теслином.

— Па добро, па како су, па причај забога милога, Ико?

— Како, како су? Па на палијама, брате, извукли је из темеља, па пренели: знаш како се то ради, како не разумеш?

— Целокупну?

— Целокупну.

— А митрополија?

— Њу оставили.

— О, о, о! — чуди се и крсти, па чисто не сме више ни да пита ная, него брже-боље лети у комшилук да га што пре обавести о страшној новости.

И тамо прича све што је чула од Икете, и куне и проклиње оне нечастиве сиње незнабошце социјалисте.

А они се тамо досећају.

— Помакни се, — веле јој — жено, прекрсти се: све те то Ика преварио. Куд се црква преноси!

Али она уверена упорно да то може, са оном вражјом електриком Теслином, кога слави сва Америка, и на палијама из самога темеља, и доказује и убеђује колико год може И зна, док не увиди и сама шта је, те постиђена и љута жури преко сокака да се са Икетом, кога већ нема у кући, наплати.

Па су онда некако и телефони први уведени, и хтела би наја нешто да поручи сину Боји у Београд, те пита Икету шта ће коштати један такав разговор тамо на том сокоћалу. А он јој обећава да ће се погађати и ценкати, те да што јевтиније прође, и прича јој како се он и за воз погађа и увек јевтиније путује него остали. Онда одлази, па се мало после враћа. — Коштаће — вели — најниже, пет динара. А кад би дала још пет, могао бих и да га видим.

И даје му она десет динара, те он иде да разговара, па се после опет враћа, а она га нестрпљиво пита како је. Боја и је л' здраво и задовољно.

— Добро је, — каже Икета — лепо изгледа, хвала Богу, него браду пустио чак довде — и показује руком на груди.

Али то страшно љути нају што да Боја пусти толико браду и чудом да се прави, па га брзо шаље натраг да му каже да се сместа обрије.

— Добро, — вели Икета — идем, ама и то ће коштати пет динара.

Памти Шабац — а и не памтио — сва она одсуства, и кад год се Икета, калфом гвожђарским, онамо о празницима намањивао, али још боље кад је војником шестога батаљона краља Карола I-ог, у коме је две године равно одувао, посете месту своме родноме чинио, и кад оно од зулума његовог умре Фата, Аганова мајка. Весело је тада живео Икета и бурне оргије изводио, а томе се у кадру научио, и о томе би се животу у кадру читава књига могла написати.

А знао је Икета да лумпује, свачије срце весељем да напоји, оном живом жељом да се учествује у тој радости живота, помами, па да га песмом, коју он пева као да све оно у њој лично преживљује, опије, опчини и широко раствори за сва она царства осећања, кад оно појуре све сами и све силнији од силнијег валови нове, непознате снаге, кад му се чини да ништа не може бити ни слађе ни милије од тога него да ту,

сместа, у том пијанству и махнитом заносу од среће, у оном умирућем блаженству, напречац препукне. и кад он пева:

Ој Алиле, кладушко копиле,

Што се, курво, по Кладуши хвалиш

Да си мојој кули долазио,

На чардаку Анђу обљубио?

Што се хвалиш, црн ти образ био,

Кад Котаре ниси ни видио,

А камоли кули долазио

Моју верну Анђу обљубио! —

онда он пева тако као да је она Анђа његова рођена, и као да ће *он* за њу да погине; онда се његове плаве очи, дивне и детињске, у којима се види сва она топлина његове племените душе — од које као да ниједна не би могла бити нити пунија љубави и доброте, нити дубља — зажаре неком смелошћу грознице, и као да ће сместа изгорети.

Па кад на мегдан позива:

Рок нећеља, мејдан понећељак,

А уторак нек' кукају мајке,

Ја ли моја, ја л' твоја, Алиле,

Ја ли једна, ја ли обадвије, —

онда као да је онај мегдан понедељак сјутра, да ћемо га сви гледати, и да је оно његов мегдан с Алилом.

Него да видимо сад, овде на овом месту и овом приликом, у чему је оно био зулум Илије Васића, од кога зулума умре Фата, Аганова мајка; то јест: има ли ту, у томе зулуму, и уистини, и у чему, и у којој мери, и колико, и зашто има, кобног учешћа Икетиног, и је ли могло да не дође, и како је могло да не дође, до немиле смрти Фате, Аганове мајке?

Утврђено је, наиме, и доиста и очевидно, да је означене ноћи Илија Васић, редов на одсуству једног батаљона краља Карола I-ог лумповао. Утврђено је; на жалост, и то да је он оне исте ноћи лупао на врата Аганова, тако да се све чинило: провалиће. Констатовано је, сем тога, да је тамо негде иза оних врата, доиста болна преболна, а на

леђима и у мукама, лежала поменута Фата, Аганова мајка, као и да се Аган, прва виолина познате дружине Цицварићи, човек који се увек хвастао како најбоље разуме господар-Илију, сместа одазвао његовом злонамерном позиву, па му оне, по једнодушном исказу свих испитаних сведока, неочевидаца као и очевидаца, бесне ноћи, до зоре свирао и певао све поредом омиљене ствари, као: „Род родила ранка крушка под Милошићем, под њом седи младо момче, Србију пева; све Србија до Србије Обреновића“, и друге, па да је том приликом Аган, прва виолина, све подскакивао, и неуморно и бесно, као да је те ноћи с ума сишао, подврискивао: „Ој Икићу, ој Дикићу, ој Икета, ој Васићу!“ (узвик, или рефрен који је, уосталом, имао тесне везе са пропашћу филијале оптуженога, у Липолисту).

Све је то, дакле, несумњиво утврђено и констатовано и осведочено, у току оне — дужни смо да признамо — савесне истраге, сав тај поноћни ужас какав Шабац раније није упамтио, сем једног јединог опстојатељства, али релевантног, које би се, отприлике, овако могло формулисати: да је именована, и већ покојна, Фата, Аганова мајка, баш непосредним узроком оне бесомучне лупњаве Икетове преминула, као што је то, уосталом, једнодушно тврдила противна, тужилачка страна, то јест целокупна циганска мала, наводећи да је Аган присиљен да изађе, и одричући у сав глас и једновремено бедну одбрану оптуженог Илије да је племенита душа, Фатина иначе, од дужег времена, у њеном носу пребивала, очекујући сваког часа да се одатле високо узнесе и вине у бесконачне сфере небеске, а да је намера оне противне, тј. тужилачке стране, сасвим провидна и просто у томе била: утицати на слабу вољу наје — оптуженога Икете мајке — чија је слаба воља за равнањем у овоме спору и са циганском малом била од оне стране прокљувана.

И зато се, ето, овде и на овоме месту, ништа јавно и не тврди односно овога криминала, већ се оставља напросто читаоцима да они, по својој дубокој грађанској увиђавности и савести, непристрасно и објективно закључе о факту у питању, то јест: је ли Фата, Аганова мајка, умрла од зулума Икетиног, или, напротив, Фата, Аганова мајка, није умрла од дотичног зулума његовог.

5

Није Васић Илија припадао оним људима који обично међу безбројним путевима живота изаберу један једини, па све једнако гурају њиме, и само њиме гурају. Напротив, и чим изађе из војске, напусти он трговину, коју никад није марио, па се одаде државној служби. И тако, било да је царински практикант, било да је контролор дувана, званичник судски или каквог министарства — сасвим је свеједно — све су државне службе пуне глупака, на чије се главе ослања држава, а то је главно, јер ту увек има таквих који ће послужити његовом неодољивом инстинкту: својом вештином подбадати једне противу других, помажући наизменично обе стране, а да се то никад не примети.

Практикант варошког суда у престоници, он се прогласи чуваром државне канапе; преко пута њега за истим столом стари практикант Шљивић, кратковиди сметењак, чувар је државне игле и црвеног воска.

Био је Шљивић један од оних наших старих службеника који никад, за раднога канцеларијског времена, не подижу главе, јер су претерано савесни, и преписују тако и капљу над оним преписом све док не падну у несвест. Капљу они тако свих шест божјих дана у недељи, а и недељом до подне, и тек ако се мало, из оне несвести, поврате после подне, кад облаче герок, дугачак до испод колена, и лети у преклањском сламном шеширу што се жути као и њихови образи, а зими у полуцилиндеру који се сјакти као и њихове ципеле, јер се истом четком дотерују, излазе са женом до Калимегдана, па после обично сврате на које деци вина са ражњићима и црним луком ситно исецканим.

Дакле, у оној преписачници, на његовом столу, шољица од кафе, јутрос попијене; тацна је одвојена. И тако седе они, ћаскају, и једино Шљивић, у наочарима што су канапом омотане, неуморно све пиљи и преписује, јер сви они остали, од својих додељених предмета, кришом стављају пред њега, а он не види и узима редом и ради.

Па обично улази адвокат, удеси слатко лице, и љубазно моли да се пожури са овим или са оним, а да одобровољи, нуди кафу Шљивићу. Он се лепо захваљује; тек је сад попио и показује ону шољицу, па адвокат оставља грош у тацну, пошто је измолио дозволу да плати тек попијену Шљивићеву каву. А чим се адвокат изгуби, он брзо узима ону цркавицу и ставља је у џеп од прслука. И тако стоји тацна преко целог дана, и адвокати редом, један за другим, исплаћују ону исту, прву и једину, још јутрос попијену кафу, те Икета оштро осуђује оваку званичну корупцију, и Шљивић се њега понајвише прибојава.

Седе, дакле, они тако међу оним фасцикулама и у оној паучини и диму, па се и не виде од гомила оне хартијетине коју службеници непрестано уносе и износе, и прича Икета Васић о томе како је државна служба један прави ужас и катастрофа, и не само да страшно отупи и оглупи човека чиновника, него га и формално оглуви и упропасти. И моли Шљивића да се не љути и да му не замери што мора да примети како му изгледа да је та проклета и експлоататорска државна служба и на њему — званичнику Шљивићу — исте штетне, разорне и катастрофалне последице и трагове, који се јасно примећују, оставила. Али Шљивић то енергично одриче, и напротив убеђује да у свету не постоји тај који би боље од њега чуо, и да нема лакосанијег човека од њега, зашта му се и сама жена увек чуди и љути.

А Илија Васић има некакве своје измишљотине и сковане сопствене речи које нико други не може да разуме, јер ништа и не значе, па каже он тако Шљивићу, а и не диже главе, него преписује:

— Је л' те, драги колега, молим Вас, *шуне ли га Гаџо Штипаревић?*

И то изговори врло брзо и замршено.

— Молим? — пита Шљивић, још увек под утиском оне теорије о глувоћи.

— *Гаџо Штипаревић?* — каже Икета, али сад још брже и замршеније.

— А не! Не бавим се шпортовима, није то за мене — одговара Шљивић, и даље капље над оним преписом.

— Па није реч о шпортовима — збуњује га Икета. — Ја сам јасно казао *Гаџо Штипаревић*.

— Српски се каже болница, а што Ви уместо болница говорите шпиталь, то није правилно, и то ће Вам свак рећи. Уосталом, смешно је да Ви као Шапчанин кажете, уместо гађ'о болницу, гађ'о шпиталь — и грохотом се смеје Шљивић што га је тако поклопио.

— Може и овако и онако — брани се Икета. — А ко је гађ'о болницу?

— Па Ви кажете, откуд ја знам?

— Ето, видите ли сад да сте глуви — завршава Икета. — Каква болница? Ни на ум ми није пала болница.

— Та оставите — љути се Шљивић. — Ја чујем све шта се говори у архиви и заседању, сваку реч, а тек нећу Вас чути ту преко пута мене.

И ћуте понова и преписују, па ће опет Икета да промрцља:

— Менелика — вели — уболи ножем!

— Није велика, али је пресуђена — каже Шљивић сасвим равнодушно, и све удешава оне канапе око наочара, па се прави и да не обраћа пажњу на оно што говори Икета, а у ствари сав се напрегао да чује, и већ почиње да се љути на своје рођене уши. — Окончано је. Знам.

— Аспузијан? — упита Икета.

— У архиви, у архиви, свршено.

— Е па све је у реду — задовољава се Икета.

Или тек запита чувара државне игле:

— А како Ви цените нашега зета Драгојла који је у џаковима носио крајцаре? (Тако се нека стара жена из Шапца редовно хвалила пред непознатима како има богатог зета.)

— Немам част познавати Вашега зета — одговара Шљивић.

— Жао ми је да га не познајете. Међутим, морали сте, свакако, добро познавати чувеног Шапчанина Жагора који је измислио *шубер*. Све дотле, као што вам је познато, драги колега, келнери су били принуђени да јела носе унаоколо. Шта Ви мислите о том проналаску, и јесте ли познавали чувеног Шапчанина Жагора?

— Нисам ни њега.

— Штета — наставља Икета. — Париско келнерско друштво одликовало је тога великог човека почасном дипломом и подарило му, поред тога, три хиљаде жутих француских франака из свога фонда. Тако они цене великане, а ми?

— Па ми смо још млад народ — резонује Шљивић. — Али, у сваком случају, треба да се поносимо и да будемо горди што је наш човек пронашао једну такву справу као што је *шубер*.

Обично после канцеларије одлази он у „Златно буренце“, у оно време познату и бохемима омиљену кафаницу, у којој Икета изведе ону чувену свадбу Милије Филозофа кад је одиграо улогу свештеника, а којом су се смејуријом онда, неколико дана, занимали престонички листови, само што је све то дуго и опширно да би ушло у оквир ове приче.

Овде, на овоме месту, а поводом тога, можемо, међутим, навести само толико: да су том приликом Илију Васића први пут у његовом животу успели озбиљно наљутити, и то једном беспримерном изјавом коју је у *Маломе Журналу,* онда врло распрострањеном престоничком листу, а у име онако ожењеног Милије Филозофа, кога је у заштиту узео, написао некакав *Журналов* сарадник, сват оних сватова и члан оне бохемске дружине. Написао је, укратко, овако: да Илија Васић, изводилац и инсценатор оне свадбе, управо и није никакав човек, већ тип, и то такав који се усуђује издавати и протурати за некаквог бившег мајора и официра, док у ствари то није, нити је кадгод тој витешкој професији припадао, него да је, напротив, многима познат један сасвим други факат о њему и његовом занимању, а наиме: да је он, Илија Васић, некад само калуђерско звање имао, дакле калуђер био (и то у манастиру Драчу), па се — познато је многим очевицима, каже се у тој тенденциозној изјави — као такав за динар и по, и то у оној црној калуђерској мантији, пео и пузао уз разне телеграфске и телефонске бандере, и то онде поред „Шумарице“ идући Крагујевцу.

Илија Васић пак, свестан да се никад у животу није хвалио у оном смислу, нити каквим било војничким чином и звањем од каплара па све до ђенерала, а још мање да се кадгод, и за више, и већу суму, а камоли за динар и по (што и пре рата није представљало Бог зна какав новац) као калуђер, што такође никад у животу није био, пузао уз телеграфске и друге сличне бандере — љутио се неисказано због свега тога, и толико да је до краја живота презирао оног новинара, за кога је увек, и кад би се његово име пред њим споменуло, говорио да је то човек такве врсте који се за мајку

отаџбину никад ни огребао није, а камоли за њу у коме јачем и опаснијем смислу жртвовао.

Дакле ту, у тој кафаници, и баш до његовог стола, увек сам и без икаквог друштва, седео је абонирац Сима Ф., стални гост „Буренцетов“, несвршени ђак геометарске школе, велика ћуталица и циција, чувајући сваку пару и држећи новац увезан у чвору једнога од четири ћошка своје, као нека шамија, велике и шарене мараме. И с презирањем неким односио се он увек према неозбиљном друштву Икетином. Па је Илија Васић све могуће чинио да овог Симу ћуталицу некако уплете у разговоре своје, али никад у томе није успевао. Узме он тако новине, које му драго, и гласно чита неку невероватну политичку сензацију (о објави рата, атентату на неку познату виђену личност, земљотресу који је до темеља порушио неку варош у Србији, или тако шта), и сви се чуде и запрепашћују шта је то сад наједанпут, а Сима начуљио уши, слуша, па у страшном нестрпљењу једва чека да Илија Васић остави оне важне новине, те да сам прочита и да се својим сопственим очима увери: је ли заиста и стварно могуће оно што је Икета, на опште запрепашћење, прочитао. Онда Илија Васић као оставља новине на столици поред себе, и таман Сима да их шчепа, а он узима понова, и даље час чита а час разговара, и све тако задуго и натенане, и мучи га. Тако га мучи и сеца Икета, и тек пошто га сасвим измрцвари, оставља опет новине онамо на ону столицу, па их Сима узима брже-боље, и после, очи да му побеле тражећи узалуд ону немогућу сензацију.

И најзад, једно вече, пође му за руком да Симу заинтересује, и још како, и у разговор увуче.

Повео је он разговор о некаквом каналу који се журно прокопава од Цера до самога Шапца, и удесио тако да се око тога поведе и развије невероватно ватрена и жучна полемика: да ли је то предузеће, у које се толики капитал, како наш тако и страни, улаже, у привредном интересу. Тако су једни то одрицали, а други, напротив, заступали мишљење да је оно предузеће од велике економске важности и да ће допринети сјајном полету и будућности онога краја и његовом унапређењу.

А Сима, који је тих дана остао без посла, па му се овим остварују најидеалније геометарске надежде, гута сваку реч оне значајне полемике, и већ нема куд, осећа да је готов да се у ону дискусију лично умеша као стручњак, али се на њега нико не обраћа и не обазире.

Гори тако Сима од оног нестрпљења, да изгори као свећа на ветру, а дискусија све живља и огорченија и интересантнија, па Икета Васић надвикује све и енергично доказује своје непоколебљиво уверење: да Лаза Бркић, шеф оне конзорције, зна шта ради, да је то рођена предузимачка глава, и да је ту капитално што се Поцерина везује са реком Савом, која се улива у Дунав.

И ту већ Сима не може да издржи, него прилази, извињавајући се што је узео слободу да се уплиће, па се представља и сматра за особиту и ретку част, итд., и каже како је он баш од те струке и бранше, и одличан увек био из геодезије, али при себи нема сведоџбу, а моментално је без посла, па „учтиво“ моли за ближе информације о предузећу у речи и о томе како би што пре дошао у везу са његовим шефом, чије је име

малочас имао част да чује од господина Васића. И ту га сад сви упућују на Икету, интимног и личног пријатеља шефа конзорције Лазе Бркића, који на једно његово писмо прима и саме наше и стране инжењере, а камоли онај каланкусур и другу геометарску буранију. Па Икета, на усрдну молбу Симину да га препоручи, и после неколико питања управљених му односно његове стручне спреме, пристаје, те му доносе прибор за писање, и он, све нешто оклевајући и сваки час погледајући у Симу који се сав пред њим преподобио, пише Лази Бркићу у Шабац оно своје чувено писмо које овако почиње: „Драги драги, Лазо Лазо, шаљем ти, шаљем ти, овога овога, човека човека...“ И ту, нити каже ко шаље, нити кога шаље, ни зашто, и затвара важно писмо и даје Сими, те овај, сав радостан што ће најзад доћи до некога посла, узима га, благодари, и још сутрадан првом лађом путује у Шабац Лази Бркићу.

А Лаза Бркић, и сам без занимања „овдашњи либерал“, досећа се одмах да је све оно Икетино масло, те пуца Симина брука по Шапцу, и он одвезује мараму и плаћа забадава лађу за Београд.

6

Глава, у којој се најзад објашњава чудновати наслов ове приче

Онога истога дана кад се геометарски кандидат Сима Ф., онако отрован и наоштрен да се љуто освети, враћао из Шапца, из посете Лази Бркићу, шефу и техничком директору оне прокопавајуће конзорције и „ондашњем либералу“, случило се некако да је Шапчанин Бранко Аргировић, магистер фармације, бечки ђак и члан бохемске дружине код „Буренцета“, ненадно примио легат своје покојне тетке Драгиње, агилне Српкиње, почасне председнице женске подружине. Поремећен јако тим наслеђем, коме се никако није надао, умоли он свесрдно Илију Васића, земљака свога и пријатеља, да буде љубазан поћи с њим до Беча, да тамо дођу главе томе легату, који је, дакле, дошао сасвим напрасно и колико да га избије из нормалног колосека и поремети.

Тако оду у Беч њих двојица, истога дана кад је она замршена и особито досадна процедура у судском рачуноводству око легата најзад свршена, и заиста, без велике муке, и много раније него што су и сами могли предвидети, постигну они онај свети циљ ради кога су се на онако далеки пут, а све у славу и успомену блажено упокојене тетке Бранкове Драге-Драгиње, заслужне Српкиње и почасне председнице женске подружине, наканили.

А само неколико дана иза тога нађоше се они у познатом азилу племенитог Хајнриха, бечког грађанина и добротвора, чија се задужбина у виду народне кујне битно одликовала од других народних кујни тиме што посуђе којим се тамо при јелу служило не беше утврђено и увезано за столове за којима се седело, већ просто, без икаквих синџира, стајало онако исто слободно и на потпуном располагању као и у сваком другом овосветском ресторану. Овај племенити Хајнрих, покојни бечки грађанин и добротвор, беше, дакле, човек који се за све био постарао доле на земљи, да би му добротворска душа горе на небесима у блаженом вечном покоју и на што већој дистанцији од пакла почивала, сем једино што за живота не беше предвидео да

оним Београђанима који би у његовој задужбини примили скромно уточиште, обезбеди свега по једну повратну карту од Беча, над којим се, постоји дубоко веровање, још више његова племенита душа, па све до Београда, докле је чак његова неумрла хришћанска слава допрла. И ето та ситница, тако незнатна, о тој повратној карти, коју је зачудо пропустио да предвиди покојни добротвор (а право говорећи, није смео да пропусти кад је већ неки бечки добротвор; и није ни прави добротвор већ злотвор кад је тако нешто могао пропустити), зададе бригу, и не малу, овим његовим гостима, којима се он у свако доба и требао и морао надати, иако се они с њим тако рећи нису ни били дужни лично познавати.

Дакле једнога дана, у позно вече, опхрван оном бригом и другим разним горким мислима, а прилично и огорчен на покојног бечког грађанина и фрталь-добротвора „племенитог“ *(sic!)* Хајнриха, врљао је Илија Васић све по централним бечким артеријама и богатим ринговима, где је, обасут милионима сијалица, струјао живот веселога града. Ми овде кажемо: веселога града, просто зато што се зна да се такав глас неоправдано проносио свуда по свету о тој штапској вароши Бечу, који се, напротив, овога вечера, иако онако сјајно осветљен милионима електричних сијалица, чинио Илији Васићу мрачнији од сваке средњовековне тамнице, да не би ниуколико претерали поредивши га са паклом или другим ужасима. Идући тако оним ринговима и артеријама, и обавијен оним тамничким мраком, Илија Васић пожели тада само једно: да би на неки начин однекуд, одакле било и како било, задобио каква год крила, па да се на тим крилима вине и полети Београду и тамо спусти пред само „Златно буренце“, које му се оданде, из оне мучне швапске тамнице, чинило најлепшим и на овој земљи најрајскијим кутићем. Ишао је он, дакле, тако ринговима и посматрао оне надалеко чувене бечке увијуше што само крекећу одвратне швапске глаголе, који су га и завадили са гимназијом, и оне друге мушке фрајле, са сулундарима на глави, што се врцкају и шепуре као неки „педералисти“, а овамо ниједнога међу њима нема што би приближно био „деликатан“ онако као што је, на пример газда Срећко Јањић — кад неочекивано, у оној такозваној Кертнерштрасе, сукоби једнога свога старога друга и Шапчанина који се тамо, о државном трошку, налазио на пракси код бечке полиције, али познатог и великог кукавицу и цицију, према коме је и сам Сима Ф., будући геометар, представљао правог распикућу. И таман Илија Васић да му, онако обрадован, у оној зачућеној радости и дубоком душевном узбућењу које обасја његово лице а очи замагли, приће и на српске груди га притисне, кад он (из чега се види да није бамбадава студирао на пракси код бечке полиције, где је између осталога научио да се не треба особито радовати својим земљацима, али не због тога што им се тамо обично деси да остану без трошка, него иначе, и принципијелно) изврда тај сусрет који је изгледао посве неизбежан. Уврећен и врло озлојећен овако неочекиваним поступком једнога, тако рећи, свога земљака и Шапчанина, одлучи тада Илија Васић да онако једно грубо полицијско изврдавање некако парира, и чак казни, на тај начин што ће и сам са своје шабачке стране предузети један исто онако практичан и полицијски маневар. Он пође у стопу за њим и уврeба тачно ресторан у који онај уђе, по свој прилици да вечера, па, мало затим, и сам ступи унутра. Забринута и замишљена, али ипак мирна изгледа, приће му он тада и рече да би с њим, а по једној важној и хитној ствари, имао да говори, па га умоли да се, на кратко време, одвоје насамо и повуку негде, где му драго, али заклоњено.

И у великом поверењу, после тога, и кад изабраше једно такво место, исприча му он да се са још једним својим колегом комитом налази у Бечу, где их је тајни одсек Народне одбране у Београду упутио да што пре, али што је могуће брже, баце арсенал и још неке друге важне војничке објекте — све те трице и кучине — бестрага у ваздух, да сврше с тим Швабама; и да они те проклете арсенале и објекте траже равно десет дана, и никако не могу да пронађу, а сав се истрошио и он и његов колега комита, па га лепо, као Србина, моли да га у извршењу овога тешког историјског посла, за који они залажу своје млађане животе, помогне ако може и што пре може — а може, и дужан је зато што је полицајац и Србин и стипендиста (дакле дужан држави), и зна шта и како и где треба све то урадити.

Али одмах после ових речи Илија Васић осети и сам да је у томе саопштењу, тако директном, прилично пренаглио, јер се онај полицајац, зинуо од ужаса, умало не стропошта при крају његовог излагања. Престрављен тако и окамењен, он се, у својој полицијској увиђавности, ипак савладао и одмах стао са своје стране и врло ватрено убеђивати Илију Васића комиту о страшном безумљу и лудости ове намере тих тамо у Београду и Народне одбране, која просто не зна шта ради, него у јеку иначе несносних односа Србије и ове Двојне Монархије, код које се он налази на пракси, гура у лудачки и по све катастрофални рат. Зато он преклиње и братски моли Илију Васића, и као свога земљака и Шапчанина, да се освести и да буде хладнији (и тада му се тек брада Икетина, пуштена се није могла обривати, јер бривач у оној брзини беше заборављен — учини страшна), да буде, дакле, присебнији од Народне одбране, па да о свему дубље и патриотскије размисли, а кад о свему буде тако патриотски размислио и сам ће увидети да већег безумља од оног не може бити, да је он у потпуном праву, и да треба примити његов искрени савет да се одмах врате у Србију, па макар се он побринуо за повратну карту у посланству (где се он поред праксе на служби налази), као и за пристојан путни трошак његов и његовог колеге комите, који, по речима Икетиним, негде тамо непрестано и неуморно лута по бечким периферијама и све тражи оне арсенале и важне у ваздух имајући бити бачене објекте.

Тако салети он Илију Ст. Васића да се свега тога опасног, и чак, по његовом најдубљем уверењу, издајничког и депласираног посла окане, па стаде преклињати да и на оног његовог колегу комиту, кога је Икета страшно одлучног и до безумља одважног представио — јер се ту решио или главу да изгуби или историјски задатак да изврши, — утиче, а он ће се, као што је већ рекао, за све што је потребно лично побринути, и добавити им и у руке дати и саме карте друге класе до Београда, који је, понова рече, памет и смисао сасвим изгубио.

Задуго се Илија Васић бранио, опирао, љутио, борио и бунио противу тога кукавичког предлога, који потиче од тако бескрвне и одређене српске дипломатије, и што га, наравно, љути највише од стране једнога српског полицајца, који се тамо о државном трошку налази, а коме толико недостаје љубави и расног шабачког осећања према општој ствари; јер како ће он у очи погледати тамо ону Народну одбрану и тајни њен одсек, који све наде у њих двојицу српских комита полаже, на њих рачуна, и чека тамо у највећој нервози резултате, и пред којим се ни он ни његов одлучни колега Бранко, последњих дана из познатог разлога — а својеручно Аргировић (човек који је и сам легат покојне своје тетке Драге—Драгиње за ту циљ жртвовао), ако би усвојили оне разлоге, не би никад док су живи могли опрати.

Но кад овај, у очајању, стаде до суза богорадити, претећи да ће целу ту ствар пред посланством морати открити (што је Илија Васић сместа парирао правом које му је дала Народна одбрана да таквог издајицу може одмах на лицу места убити), он на једвите јаде једва попусти.

Тако онај као без душе одјури у посланство, и заиста успе да их истога дана снабде картама, и трошком из својих сопствених средстава, а Илија Васић пронађе Бранка Аргировића, те и они сутрадан дођу да пасоше приме.

Дођу они, дакле, у посланство и седну на клупу у предсобљу, а ту још пуно света што чека своје путне исправе, и снуждени, онако у дугим и неуређеним брадама, очекују да им се отуд изнесу њихови документи, па сваки час извирују чиновници на врата и гледају на њих са страхом и дивљењем, док се најзад не појави и онај полицајац. Изашао он и звера и тражи их очима, а сав збуњен, и руке му, пуне пасоша што има да их разда, дрхте, па чита гласно редом, једно по једно име, и они људи и жене примају и одлазе. И тако, загрцњава се он и чита, па долази ред и на Бранка Аргировића, те и он прима. Онда долази последњи, Икетин пасош. И тада, онај дрхтави, скоро умирући глас чита његово име: *Бакуђ Улија, Бакуђ Улија, Улија Бакуђа*. Али ту Икета, само он, онако хитрога ума, досећа се да је онај, у својој великој забуни, ћирилицу прочитао латиницом, те *Васић Илија* испало *Бакуђ Улија,* те се јавља брзо и прима пасош.

Тако оду они у Београд, па отуд, још сутрадан, и посланству и оном полицајцу пошљу онако позајмљени новац.

7

Глава, од које читаоци, пошто им је објашњен наслов, могу мирније наставити да прате ову причу

Кад се Илија Васић, не извршивши онако срамним одустанком поверени му задатак тајног одсека Народне одбране, повратио у Београд, сазнаде још првога идућега дана, кад је понова на своју стару дужност хтео ступити, да је његово дотадашње место чувара државне канапе упражњено, и то са разлога што га је он, поводом оне мисије, као и легата покојне велике и заслужне Српкиње Драгиње, без надлежно одобреног му одсуства напустио.

И сад, тако и у тако отпуштеним приликама, огорчен том државном неправдом, Илија Васић шта је могао друго него да сместа отпутује у Шабац разоноде и утехе ради.

А тамо у Шапцу ствари су ишле све по старом, и људи су били увек исти људи Шапчани, па је и пазарни дан остао петак, као што је то од земана тамо било. И тако Илији Васићу није остало ништа друго него да онај пазарни дан, петак, што више искористи, па да се тамо на пијаци види и нађе са својим старим муштеријама из Липолиста, чија имена још чува главна радња у својој спомен-књизи вересије, и од којих је тако волео да се распита и обавести о својим познаницима и тамошњим локалним приликама, променама и догађајима.

И наиђе Икета на некога таквога муштерију, па га, пошто се поздраве и срдачно руку протресу, пита овако:

— Бога ти, — вели — Митре, можеш ли ми рећи: је ли још жив покојни Нинко из Памбуковице, или није жив?

— Није, славе ми, газда-Ико, умро ти је он давно — каже сељак.

— Лака му земља! — вели Икета дрхтавим и јако тронутим гласом; па ће опет: — А шта је са покојним Јанаћком, што ми оста дужан косу и грабуље, ти си га добро познавао?

— Е умро ти је и он баш некако ономлане око поста.

— Лака му земља! — опет каже Икета.

И све тако редом распитује се он само за оне покојне, и све пропраћа са „лака му земља“, а онај му одговара и не досећа се.

— Па то код вас, болан, све помрло — чуди се као Икета све више тронут.

— Није све помрло; има, ’вала Богу, још жива народа, — одговара му онај — него ти, газда-Ико, све некако потревиш те питаш за оне покојне.

И тако се поздраве и растану.

Па се ту у Шапцу налазио још увек стари његов друг Мија Беамтер, из чијег је он забрана, а за своју филијалу, лиферовао оне природне левче, па Икета с њим проводи сваки боговетни дан од јутра до мрака, и претреса њихове давно прошле доживљаје.

Ћаскају они тако по цео дан, шале се, удешавају разне подвале сељацима и задиркују Шапчане, све док једно јутро Мија не доби овако писмо. Дакле, пише њему, Мији Беамтеру („Предати се, вели, Мији Беамтеру ондашњем“ — тако пише на коверти), некакав финансијски наредник из Чеврнтије ово: „Драги“, вели, „куме, господине Мијо. Нисам вам давно писао, а сад сам наредник винансијски на Чеврнтији. А знаш да смо се окумили кад оно у Ваљеву кадар ослужисмо, па кад се веселисмо код мејане ‚Јадра‘. Рекао си онда: ‚Где будеш да будеш, Милићу, ја ћу те венчати, а ако то не могу, рече ми, и ако срећан будеш па те Бог обдари породом, ја ћу га и нико други крштевати.‘ Драги куме, господине Мијо, мене ево Бог обдари ђететом као лубеница, немам кога другог, а ми смо се окумили, па сад немаш куд: обећ’о си. Па те молим испуни реч коју си ми дао код мејане ‚Јадра‘ кад оно кадар ослужисмо, па ми ти каза: ‚Где будеш да будеш, Милићу.‘ Нисам вам, заиста, никако писао, а сад овом приликом задовољно узимам перо и јесам винансијски наредник из Чеврнтије, ваш Милић Сандучаревић, па ти се много надам и у недељу чекаћу те.“

Дакле, прими Мија Беамтер ово писмо, па се нашао у великом чуду и једва чека да види Икету и да му га покаже.

— Види, види, — вели чим га је угледао, и да прсне од смеја — на читај ово писмо, да видиш само шта ми овај пише. Нит' знам тога Милића Сандучаревића, нити су га икад моје очи виделе, нити о њему моје уши чуле, само читај да видиш.

А Икета узима оно писмо, жмирка и чита, а при крају сваки час прекида и оним оштрим својим оком погледа Мију као с чуђењем, те га Мија пита што га тако посматра.

— Гледам те, вели, тако — и опет час чита писмо, час посматра Мију. — Гледам те, вели, и питам се: је си ли ти Мија Беамтер фармацајт, или ниси.

— Зашто? Како? — чуди се Мија.

— Шта, зашто? Шта, како? — љути се као Икета. Што се бајаги правиш да не познајеш човека Милића Сандучаревића?

— Ама шта ти је, човече божји, откуд ћу знати Милића Сандучаревића кад га никад моје очи нису виделе? — буни се Мија.

— Нису га, велиш, никада виделе? Е, жалосна ти мајка, Мијо. Ти почињеш, чини ми се, помало... — И обрће му раширене прсте пред очима.

Па се збунио помало Мија, а Икета Васић почиње да развија и да га убеђује: како је овај Милић, финансијски наредник из Чеврнтије, заиста с њима двојицом у сталном кадру служио, и чуди се да се Мија, који је увек добро памћење имао, не сећа кад су код „Јадра" у Ваљеву оно вече седели сви заједно и лумповали за сретна пута и што су кадар пребринули, и кад је Мија обећао Милићу да ће му, где буде да буде, кумовати. Убеђује га опрезно Икета у томе, али се Мија никако не може да сети, па му то долази некако неугодно и непријатно да је тако изненада и напречац излапео и постао толико забораван да онога човека Милића не може да се опомене, те се, у тој незгоди, силно напреже и хтео би да сазна што више личних података.

— Ама, је л', — вели — Ико, је л' се тај Милић брије'о, све му на свету љубим, 'оће глава да ми прсне!

— Јарчија, мала брадица, овако — показује Икета.

— Па лепо, чекај, стани — мучи се Мија, и све га више стид што не може да се сети. — Је л' имао онако неки знак или, рецимо, белегу? У ком' је воду био?

— У другом, брате, прва десетина.

— Ама да није то..., али није. Е, брате, не могу никако; не могу да ме сад обесиш, не могу па не могу — кида се Мија и напреже, и све лупа шаком по намрштеном и већ ознојеном челу.

И наједанпут тек, звизне и пукне прстима, па се удари шаком по колену, бајаги пропаметио се наједанпут и сетио се, а оно није, него га стид да остане и даље тако пред Икетом, и не може више ни да издржи онај његов подсмешљиви поглед.

— Фиииууу — вели. — Па знам, брате си га мој, знам, како не би знао Милића Сандучаревића. Сад се сетих, бога ти, Ико, наједанпут ми свану.

— Е фала Богу — каже Икета. — Таман сам се уплашио. Може човек наједанпут, знаш како је...

— Једва сам ти се сетио, признајем — правда се Мија. — Сећам се сад добро, како да се не сећам Милића. Па бога ти, Ико, што ми лепо не кажеш.

— Кажем ја лепо, него ти: будибокснама шта ти је било. Е па сад, ејвала! — радује се Икета и гледа га право оним својим ведрим, светлим и паметним погледом.

И тако се баш тврдо тврдицато убеди Мија Беамтер да су он, Икета и Милић Сандучаревић, стари добри другови из кадра, исписници, да су чак у једном истом шатору спавали, заједно пожарчили и неколико пута заједно казан с ручком носили, па Икета наваљује и салеће да се Мија прими кумства и одржи реч коју је дао код мејане „Јадра“ у Ваљеву, кад је заиста рекао од речи до речи: Где будеш да будеш, Милићу“, и све тако упорно да Мија нема куд нити сме да помисли погазити онако задату реч, него одлази да се за кумство и пут у Чеврнтију припреми. Па је Мија сместа погодио лаке чезе, купио и крсницу и свећу, и све друго што припада прописно набавио за крштење, решио се за име кумчету, па све касом кренуо оним као длан равним путем за Чеврнтију да кумује исписнику Милићу Сандучаревићу, и касао, касао све до „Белога крста“, где су га пресрели па га ту задржали и одатле вратили, да се не лупа забадава и не млати празну сламу, тражећи човека који не постоји нити је икад постојао.

8

Идући овако брзо и скакавачки за животом и доживљајима Улије нашега Бакуће, ми мало-помало догурасмо и до ратова. Догурасмо ми, додуше, и како-тако, до оне крваве „Ђурђевке“ коју смо ђускали пуних седам година, али нека се наши читаоци не боје: нећемо се ми на њој нимало задржавати. (Признајемо, истина, да пропуштамо овде пуно неких подвига које ће остати да памте његови ратни другови, а после којих ће све потонути у заборав.) Јер нећемо ми да вређамо наше у томе толико осетљиве читаоце, и кад знамо добро: колико се они оправдано гаде и гнушају свих оних досадних страница сваке такве књиге у којој се о том отужном рату пише, и брљави нешто о крви, топовима и митраљезима, утолико пре што је тако рећи буквално цео целцат народ играо оно крваво кокоњеште, па зна и познаје бар то шта је тај рат и сва та гнојава и знојава и мрска гњаважа. Знамо ми да с тим гњаважама једанпут насвагда треба умукнути (само не знамо да ли ћемо ми то моћи одржати), па прећи најзад на много и важније и занимљивије људске радње и односе који са ратом никакве везе немају. Јер су ти ратови, са оним ранетинама, рововима, бајонетима и

бојним песмама, мање-више увек иста комедија били, и све је то толико пута било и битисало да се и самој Историји досадило, док се то, на пример, за оне друге мирнодопске људске радње никад не би могло рећи. Колико су нам, рецимо, отужне постале баш те саме поменуте убојне песме које се у рату певају, а у којима се све подбуњује, наговара и позива час „у бој за народ свој“, час опет у некакве друге борбе и крв; и колико су те песме некако и јадне и застареле, и тако рећи дивљачке, према оним које се, на пример, могу чути на оним савременим зимским мешовитим гужвама што се зову балови, оним, дакле, мирнодопским људским радњама које никад неће отужне постати, и где се пева, рецимо, овако: „Мој докторе, ту ме боле, пипни ниже“, итд. Дакле, ту је већ све некако хуманије и људскије, и нити ту какве борбе, уопште, може имати.

Ето, зато и не гњавимо наше читаоце ратовима, које смо овде само узгред споменули, просто да би континуитет ове нама нарочито драге приче о Улији Бакући колико-толико одржали. У овом погледу рећи ћемо само толико: да је он, Илија Васић, у оној свеопштој крвавој гужви, као и цео други свет, рањаван и контузован (по његовим забелешкама, граната га је *констатовала* на граничном фронту код Обреновца), па исто тако, као и други свет, сав без разлике, задобио сушицу. (Сећају се, ваљда, читаоци да је он за њу увелико већ имао предиспозицију.)

И тако због те сушице, једнога летњег дана, и то баш пред свршетак последњег рата, пронађе некаква комисија, звана суперревизиона, да се Илија Васић толико и тако тотално сломио да нити је више за фронт нити за било какву војничку употребу; па, неупотребљив тако у војном смислу, да се има упутити на Крф, где са оном својом објавом о неспособности може радити што год му је драга воља. И заиста, после тога доста заморног пута, обрете се Илија Васић, једнога вечера, на ономе Крфу где се није знало да ли је имало више поморанџи и лимунова, или пак српских забушаната, „колонела“ и детектива.

И свакога дана отада лутао је он по њему (а обилазио је чешће и сва она позната му места из његове околине, у којима је раније српска војска логоровала, као Потамос, што су га Срби прозвали *Потамосе,* јер су се све тесно онамо осећали, па после Ипсос, што су га назвали *Липсос,* јер се тамо читава три месеца само липсавало и у море бацало), лутао је он, дакле, тамо по томе Крфу, где су се живо и нечувено злопатили они Срби који су били осуђени да ту живе и муче се, док су њихова срећна браћа уживала по гостољубивим савезничким (енглеским, француским и талијанским) варошима, па се све љутили и кивни били на онај фронт који никако да се макне са оне исте непомичне линије од Ћевђелије, па преко Кајмакчалана до Битоља и Бабе планине, и обијао прагове да добије какву му драго службицу од које би живео (јер се за ону објаву о неспособности ништа, бар у Грчкој, није могло купити), али све узалуд.

И тако свакога дана, онако киван и озлојеђен, обиђе Илија Васић повише грчких подрума, те да нешто грчком ружицом, а нешто анасонлијом, своје ратничке ране заборави. Накитио се, дакле, тако, једно вече, Илија Васић, па ти само обара и ковитла оним тесним крфским сокачићима и налеће сваки час на оне Грке што наличе на сараге какве је он продавао у Липолисту, а сколили га са свију страна па му нуде и „густирају“ „грандо цисто дама и камара“; све ковитла тако Икета, баш као онај петлић што распрши оно једно крило, па све гребе ноктима и окреће се у полукруг, и опет

натраг, као у некаквом певчијем кадрилу или шимију, док не набаса и не упаде у некакву „Српску кујну“, пуну оних незадовољних Срба и детектива што су се све једнако љутили на онај фронт који се никако не помера и мотрили на оне сумњиве што понекад с фронта наиђу.

Улази, дакле, Илија Васић, онако накићен, ратнички измучен, опаљен, испијен и бронзан, прави српски *poilu* у шлему, унутра у ону „Српску кујну“, пуну дима и задаха од анасонлије, у којој се могу добити сва права српска јела, ђувечи и сарме, па му пуне очи оних дивљих понора фронта и загушљивих гасова, и тим очима обухвата све оне забушанте и онај гад задриглих вратова што су све нешто незадовољни и уображени, а њему, Илији Васићу, чине се ситни као најситнији микроби.

Гледа их тако Илија Васић, а ништа не говори, него их само мери са неисказаним презрењем, а увек онако кочоперан и, као што је речено, сав је он у тој кочоперности, и меша неку гужву у џепу од чакшира, а само ћути, па га сви гледају и увиђају да је то некакав опасан *poilu* што је скоро с фронта дошао, па му све равно до Косова, и није им баш пријатно док он шврља по њима оним његовим крвавим очима, а из џепа руку никако не вади.

Ћути све он тако, а осећа да почиње све да се врти око њега, и некаква велика узбуна у њему види се и само сече оним својим ратничким очима по кафани, а не престаје да меша ону гужву по чакширама, па ће тек стати *насред* саме кафане и викнути оним страшним гласом *poilua:*

— На колена, несретници!

Виде сви они забушанти и детективи да ту шале нема, па се тек ускомешаше и погледаше на врата, спремни да беже.

— Јест, на колена, недостојни! — грми Икета. — Ви што нисте у стању ни да се огребете за мајку отаџбину. На фронт! Тамо на фронт, бедници, гадови, издајници! Тамо, одакле пробушених груди, трулих плућа, али горда чела, долазим ја. Тамо, сви тамо!

И у тој напрасној помами у том тренутку, заиста страшном, док су му речи као слап воде навирале, извлачи он наједанпут и муњевито ону гужву што се надувила у џепу од панталона, а ова округла, црна и некако репата.

Али у истом моменту и сви они Срби забушанти и детективи заглавише, како она спољна тако и она унутрашња врата, и пролазе и прозоре, јер неко, у оном ужасу, престрављен викну да је оно права бомба што је онај разјарени и страшни *poilu* вади из џепа.

А кад се, длан о длан, сва она кафана звана „Српска кујна“ испразни, тако да у њој нико не остаде, Илија Васић, уосталом трећепозивац који је 1915. године храбро бранио историјски Таковски грм и Горњи Милановац, извади из џепа роткву, доиста врло сличну бомби, а купљену ту у некој крфској пиљарници, па је исече, посоли и загризе апетитом курјака чији зуби заиста никакву милост не познају.

9

После рата (који смо некако успели да прескочимо, како бисмо с нашим читаоцима увек остали у љубави), после, дакле, оних ратова из којих је изашао са сушицом, Илија Васић врати се и заузе понова своје старо место у оној судској служби у којој га је рат и затекао. Вратио се Илија Васић из рата, па иако се из њега вратио као права сабласт, остао је онај исти стари Бакуђ Улија, пун ведрога, милога и увек насмејанога израза. На њему је мање-више остала и она иста војничка униформа коју је у рату носио, а коју је примио док је оно још био у *депону* за распоред: око ногу *каки* увијачи, а на већ погрбљеним леђима војнички шињел који му држава није хтела одузети иза демобилизације, него му га оставила и поклонила вечите успомене ради на Албанију и седмогодишње ратне трећепозивске штрапаце. Само што је шајкачу заменио шеширом, а цокуле ципелама. И тако служи Икета ову нову мешавину, за коју се борио и ради које га је „констатовала“ граната на граничном фронту код Обреновца, а у оним државним *каки* увијачима и шињелу што га је примио као успомену на оне узалудне напоре и штрапаце, па сву ову злехуду платицу што од ње прима дели редовно и на равне части са разним докторима и апотекама, ортацима које никад није тражио ни волео, али с којима се, после рата, хтео не хтео, морао у овоме удружити.

Тако живи Илија Васић све на оној великој дијети, или како су то тамо у Африци они увек гладни Срби тачније говорили, „болан лежим на *petit régime“,* само да штогод поврати од оне предратне мере, али све узалуд и без виднога успеха.

Лежи тако Илија Васић на *„petit régime“,* па му се понекад досади сва она дијета. и све оно на сат и на кашику и по наредби, те све то побаца до врага, и онда силази доле на Дорћол до кафане зване „Код Наполеона“, где му се чинило да је „ружица“ права, а друштво оно старинско и предратно.

И то се дешава обично суботом да Илија Васић сиђе доле „Код Наполеона“, улази унутра и право иде оном столу где се то старинско и предратно друштво скупља. Па се за оним столом обично нађе понеко непознат, и тај непознат зачас постаје његова жртва и предмет опште пажње.

Улази он, дакле, и представљају га они једном таком непознатом као Енглеза и лектора за енглески језик на нашем универзитету. Па Илија Васић брзо стеже зубе, и прилази ономе:

— *Ај ем чармет. Хаудујуду!* — каже он. (А ово је научио код оних скотовских жена док је код њих био у болници тамо у Вертекопу, где су га ове *скотовске* жене просто обожавале и никако га на фронт нису хтеле пустити, крвећи се непрестано са његовом нестрпљивом командом која га је све једнако натраг позивала.)

Објашњава се он тако са оним њему непознатим Србином, који енглески не зна ниједне речи, те зато Илија Васић, који помало натуца српски, продужава с њим да говори рђавим српским језиком, са оним енглеским изговором и стегнутих вилица, и цело боговетно вече разговарају, претресају разна актуелна питања и ћаскају те о

овоме те о ономе, и прича му Илија Васић како они, Енглези, ужасно воле Србе, и друго, а онај се само топи од уживања, и све му мило да је једанпут у животу наишао на разговорног Енглеза.

Па га, најзад, моли Илија Васић да никако не заборави, него кад у Лондон дође каквим послом, или га иначе пут нанесе, да га потражи и на сваки начин „посети“ у *Виндзорстрит* 247, где он има свој велики *флат* (стан), у коме сад живи његова жена Сесил, плавуша Американка (он је, међутим, зове Перка, јер ужасно воли српска женска имена); дакле, тамо живи његова жена Сесил (Перка), коју је он толико загрејао за нас Србе да је прешла у православље, кад је онамо долазио један познати српски владика, и сад тамо по вас дан учи децу српски, и то нишким дијалектом, који се њему нарочито допао кад је први пут гледао *Зону Замфирову*. И тако они, на крају разговора, мењају адресе и срдачно се растају, па га Икета љуби у оба образа, н опет га моли да се никад не забораве, а он ће га у Лондону чекати, и биће увек мио гост њему и његовој жени Сесил (Перки) Уитлок у *Виндзорстрит* 247, други, лево.

Па се деси понекад и тако да Илија Васић наиђе код тог истог „Наполеона“ и недељом послеподне, а то се обично деси кад је *„синоћни“*. Дакле, дође он тамо недељом послеподне, а у то време пуна је већ кафана оних недељних гостију што редовно празником долазе на чашу пива и ћевапчиће, а умеју загаламити тако да све хучи тамо с оне стране Дунава.

И тада Илија Васић, да их умири, јер галаму не воли, и у знак протеста устаје, па у пози каквог Лојда Џорџа говори ону познату бургију: како је он переспонирао сваку негативну дискусију која је у дедуктивном процесу опште опрегације, и како ће с објективне перспективе функционисати макар и негативну једну еманципацију, која би својим колективом игнорисала анимални импулс општега рефлекса.

И окрећући се енергично оној страни која се још није умирила, подижући глас, он узвикује: „То није пекмез, то није сулц, већ је то права целулоза!“

Мир је већ потпун, жене са све већим дивљењем слушају говорника, кад он завршава:

— Браћо, стање је наше акутно, врло акутно, а потенција је наша мала и спонтана, и зато, имајући у виду нашу либерацију, ја предлажем да променимо ову ресторацију.

А кад бура од махнитог аплауза престане и са свих страна зачују се узвици: „Прима се, прима се“, он, намрштен, непомичан, и сав у ставу једнога најмрачнијег мислиоца, одговара:

— Јест, господо, али заједно с Ничеом и ја морам рећи: сав сам нијанса, и зато не умем ни да корачам!

Али, сутрадан по овакој седељци, умре нам Бакућ Улија, изненада, напречац, неочекивано и угушен крвљу за својим столом, усред своје канцеларије градскога суда

за Чукарицу, а у оном баш тренутку кад је до суза засмејавао једнога од својих редуцираних колега, који поред њега заборави да сјутра нема јести.

Па сутрадан сахранисмо Илију Васића онамо на Владановцу, парцела 36, крај вечне куће и баш уз гроб покојне удовице Ленке Вестермајер што поживе 36 лета, а у вечност пресели се кратко време пре њега, који, да је знао њезино име за живота, не би пропустио, изговарајући га својим својственим тронуто-дрхтавим гласом, некога да насмеје.

А овај му рапави, скромни мали спомен подиже његов Драгуша, тако га је баш звао, са којим је он некад златним пером заступао Рудничане из Баа, — који су говорили да су из Бака-баа и пушили на велике чибуке кад им је година добро рођевала, а из Ба из Јада кад је било друкче — а у адвокатској канцеларији *Илије Ст. Васића и друга,* где су сви клијенти били жешћи адвокати од њих двојице, те се зато она никад и није могла похвалити добрим зарадама колико добрим расположењем, јер никад невесела и тужна није била.

КО ЈЕ ОН?

(Мојој кћери)

Мила, драг ми је онај дан пун мира. У парку, рају тица, кроз раскошно зеленило грања, ветрић је доносио благо брујање звона и подизао, жалосно, опијао душу узбуњену чудно бојама ствари којима смо били окружени. У крепком, насмејаном здрављу детета ти си трчала амо-тамо, и ја сам гледао како се губиш и опет ми се враћаш са причама о крилима злаћаних лептирова и да ме питаш докле ћу бити тако тужан.

Била си у моме наручју мазно припијена уз мене. И док сам ја гледао у твоје радосно лице, ти си се тргла одјеком дрвене ноге човека који је на грудима имао медаље. Наједанпут, с немирним, збуњеним погледом, ти задрхта, или се мени учини, од ненадног, моћног, језовитог страха.

Он је прошао мирно, опоро стиснутих усана на којима се није могао замислити осмејак, и неспретно и тешко сео на прву клупу до нас. Он је имао дугу црну браду, лице тихо и тужно, чело изровано страдалачким борама, он је био један од нашег тврдог, племенитог тла. Око њега на дрвећу грање је подрхтавало поплашено и болно.

Онда си ме упитала ко је он и тако чекајући одговор мој загледала се поново у оно лице пуно трагова недавних ломова. Он примети твој поглед, схвати га брзо па се насмеши, а ти оста зачуђена: откуд је на оним опорим уснама могућ осмејак?

Рећи ћу ти, мила, о томе осмејку.

Тај осмејак, што сличношћу својом изједначује највећи душевни чемер с највећим блаженством, обасјава прошлост његове душе, али ти нећеш разумети ово што ти кажем: да никад у животу лепше слике видети нећеш.

Тај осмејак обасјава бол од живота, и све што је покопано у бескрајним дубинама његове душе.

’Ајде да одгрнемо завесу његовог живота да ти кажем, мила, ко је он. Али и то данас разумети нећеш, као што и ја у твоме добу разумео нисам.

Некад, цвећем окићен, журио је граници и певао бунтовну песму Победе у коју никад није посумњао. И леп, свеж, насмејан, док је земља стењала од рике што прождире и ломи и превађује, пркосио је он ужасу од лудила крви и смејао се рани кроз коју се живот точио неисцрпним црвеним млазевима.

Он је човек са огњем у дубини.

У ноћи, у болним тишинама ровова, завитлаван мећавама, затрпаван олујном кишом челика, без сунца, без пролећа, без ваздуха, без вести о својима, сањао је, чекао, надао се, веровао. У смртним мукама ломило се његово тело, а он се, усред свирепих болова и црне провале очајања, зарицао да ће истрајати све док не дочека мир у великој победи Слободе.

Он је човек са душом од гвожђа. Да знаш како је он знао да чува силу народнога карактера! Да знаш како је он био велики! Жртвујући своје удове, кидајући своје нерве, стварао је он нашу судбину.

У том страшном замаху за Победом познаде он највеће висине људскога бола. И прегажен, сатрвен, исцрпен, испијен, у дубоком ужасу свих разочарења, он је цедио последње жилице, он је прикупљао последње капи крви да их проспе да би ти била срећна. Са ропцем, у смртном даху душе, он се надао, он се надао против сваке наде, он се увек надао.

Он је човек са челичном вером јачом од живота, он је сав од витештва и јунаштва. Ето ко је он.

И данас, срећан од испуњене дужности, са душом пуном славних и бесмртних успомена, гледа он ово мутно, сиво и ситно време и верује. Да знаш каква је то вера! Сутра да га позову букнуо би он старом ватром, оним великим бунтовничким ритмом заиграло би ово срце сутра само кад би чуо: Напред.

Мила, ето ко је он. Замисли га у свима патњама, замисли га у сваком ставу напора. Погледај добро, ох погледај. Осмејак овај обасјава сву отменост моралних мука што их је поднео човек тај. Загледај добро. Тај човек, сав један љути окршај, са лицем мирнијим од сна твога малога бића, од топле ноћи пуне мириса лишћа! Загледај добро. Гле како нежно зрачи племенитост његове топле душе, као најлепши израз вечне ведрине природине! У моје доба кад доспеш ниједног више видети нећеш неће их бити, сви ће ишчезнути, тако мора бити, сви ће ишчезнути. А од овог мирног израза очију ове душе која је све то преживела, знај, никад лепше слике видети нећеш, мила, никад видети нећеш.

НЕЗНАНИ

(Посвећено Патријарху и онима који ће ускоро посетити Крф)

Пре свију трупа наше војске, пошто се у Драчу први укрцао, искрцао се на пристаништу говинском острва Крфа онај у Албанији до голе душе опљачкани одред пуковника Душана Туфегџића. Не могу да се сетим дана. Али тако памтим да је било почетком јануара и да је одред, пре тога, цео један дан провео на острвцу Лазарету, сасвим малом једном острву у непосредној близини Крфа, а где се раније налазила болница за умоболне, једина зграда тамо. Ту, на маломе томе простору, људи су се сунчали док су им се одела парила, па се пред вече, у неколико француских реморкера, кренуло за Говино. По мраку који се брзо спустио, а према малим војничким фењерима, настало је потом и сувише споро искрцавање чамцима на обалу, где се једва назирале некакве старе, сиве и порушене зидине.

Ово искрцавање завршило се тек око пола ноћи врло хладне. На обали је одмах саопштено да се ватре не смеју палити и да се нико не усуди сећи маслине усред којих смо се обрели. И тако се сву ноћ дрхтало уз оне зидине и у грозничавом очекивању да сване.

Тек што је почело да свиће а појави се један мали одред француских војника у плавој униформи па се задржа у нашој непосредној близини. Онда се ова плава колона распореди па са ашовима и лопатама својски приону на рад око прокопавања већ трасираног пута од пристаништа ка селу. То су били алпинци шестог стрељачког батаљона који су радознало посматрали наше војнике поздрављајући их другарским осмесима. Први пут тада угледали су они савезнике, о којима су толико доброга и лепога слушали, и за које су, видело се одмах, били готови да ураде све што могу.

Кад је боље свануло одред доби наређење за покрет у оближње село Ипсос, одређено за његов бивак, где стиже после једнога часа лаког и пријатног пешачења, а по дивноме путу између маслина и кипариса, по коме је, после Албаније, права сласт било маршовати. Бивак, у који он стиже, био је ограђен жицама, и то изазва доста нерасположења, а налазио се на самој морској обали у близини мале црквице у Фустапидими.

У току идућега дана, неколико између наших официра који су знали француски, добише наређење да се јаве на службу Французима. Међу њима био сам и ја, а са дужношћу: да из одреда и других јединица које су за нама стигле, комбинујем једну

чету од најздравијих људи па да се, са њом јавим француском команданту крстарице „Д' Естре", ратнога брода који је одмах после нас приспео, па се ту пред пристаништем укотвио..

Са оном четом коју сам довео јавих се ја команданту оне импозантне крстарице, који ме дочека са тако познатом француском љубазношћу, саопштавајући ми задатак да са својим људима, уколико имају снаге, помажем његовим војницима при истовару наших трупа чији се долазак очекивао.

Већ од сутрадан пароброди су, један за другим и праћени малим торпиљерима, стали пристизати, доносећи наше војнике страшнога изгледа, помодреле костуре у погорелим дроњцима, које смо с француским друговима заједно прихватали и са малога моста спроводили на пространи плато иза пристаништа. Одавде имали су они да продуже за своје логоре, одређене им по околним селима.

И тада је настало оно умирање у масама, али ја сам то описао у једној од својих ранијих књига, где сам изнео онај заиста чудан, невероватан и необјашњив начин умирања по гомилицама. Међутим има нешто што досад никад нисам износио, а о чему данас знамо само нас неколицина, у које спада и мој стари друг Бранко Поповић, професор Универзитета.

Дакле тих првих дана искрцавања, врло велики број наших војника умирао је ту крај пристаништа преконоћ и одмах после изласка из пароброда, не дочекавши ни да види крајњи циљ својих мученичких напора одступања. Ове мртве војнике сахрањивали су наши и Французи на једном простору онога платоа, копајући за њих раке и обележавајући им гробове белим крстовима које су сами дељали и на којима су уместо имена уписивали „српски војник" пошто се није знало који су. Све то вршено је под надзором четнога наредника, који је из оближњих логора, ако их је могао пронаћи, доводио свештенике да мртваце опоје, а коме је чину присуствовао скоро увек по један од петорице официра оне комбиноване чете од здравих војника. (Водници ове чете били су четири млада и одлична официра, потпоручници и то: Иванко Обрадовић, Владимир Јоксимовић, Драгутин Кнежевић — сада професор негде у јужној Србији и Радомир Милаћ — сада београдски адвокат; од којих су прва двојица покојни.)

И тако је то било свакога дана, у прво време оног искрцавања, па се она шумица крстова све више и више ширила, и док није дошло наређење да се умрли војници и официри у будуће спуштају у море, пошто су претходно уношени у за то нарочито одређену санитетску лађу.

После тога, посао око укрцавања болесних војника за острво Видо и око утовара и истовара хране на пристаништу постао је тако огроман, да официри и не имађаху више времена да излазе до онога платоа, неколико свега корачаји од пристаништа, а да би могли видети колико је и како изгледа оно наше најновије гробље.

Али једнога јутра и кад је посао допустио један од официра, а у друштву двојице маринских официра оне крстарице, упути се тамо да би се уверио како се оно гробље одржава. Наједанпут, и кад се успео горе, застаде он више него изненађен: од гробља

које се надао да угледа није било ни трага. Збуњен, покуша он тада да се прибере, јер му се тако учини као да не зна где се налази, пошто се на оном месту, где је очекивао да види гробље, и где је оно у ствари било, сад налазило нешто сасвим друго; једна енглеска болница и неколико наших магацина хране пред којима су огромне камаре сандука од пексимита и велики пластови сена били наслагани.

Он се брзо извини оним официрима па се врати у шатор и позва наредника:

— Наредниче, — запита га он узбуђено — где је гробље?

Али наредник је ћутао, није га разумео.

— Говори где је гробље? — понављао је он скора очајно.

— Шта је вама, господине потпоручниче, какво гробље?

— Како шта је мени? Шта је теби? — каже му он. — Одговарај где је гробље!

Али баш утом, слушајући овај разговор, ушао је у шатор један од наших посилних.

— Гробље о коме питате — умеша се он — збрисано је!

— Збрисано? Како збрисано?

Тада нам овај објасни то овако:

Онде, вели, на ономе месту где је оно било, ноћивале су обично наше трупе које су доцкан увече стизале, па, уморне, нису исте ноћи продужавале у своје логоре. Од крстача, паљене су ватре, јер дрва није било. Тако су њих најпре погорели, па су се после и хумке по којима је гажено, јер се ноћу није видело, мало-помало улегале. Затим је киша учинила своје а доцније су онде слагани сандуци с пексимитом, сено и друго и хиљаде војника долазило је свакодневно из логора за ове намирнице и газило ону земљу док се она није сасвим улегла и поравнала. И за неколико дана гробље је на тај начин збрисано, а после је онда дошла болница, а за њом магацини. Ето тако је нестало гробља.

А сад, сад је посигурно тамо ледина као свака друга божија ледина, ако није поорано. Ледина је то и била и сви ћемо бити ледина, иако то многи данас заборављају. Земља јеси и у земљу идеш!

СВЕТЛАНА

Хтео бих не само да се сетим, него и да осетим. А не знам да ли могу, јер сам отупео, пресушио, окорео. Излизао сам се сувише за танка осећања. Но ипак, наслонићу главу, ево овако, онда ћу малчице да зажмурим, накренућу пре тога две-три наискап, чашу за чашом. А ти, молим те, запали, ето тако, цигарету; и још нешто: не прекидај ме, болан, по твом обичају, све док не испричам до краја. Па после, кад завршим, ћаскаћемо колико ти драго о томе: је ли боље овако или онако, умрети рано или живети дуго.

Не могу да кажем: рањава ме ова успомена, тешко ми је да је обнављам, јер не волим много да се бенавим, а тврд сам, као што рекох, као гранит. Напротив, волим ја да се подсетим и да се вратим у оно давно време, да покушам изазвати оно дрхтање од страсти, иако више не могу да осетим оне слане од плача сузе у грлу. Све је прошло, мили мој, друже мој. Само ми она жива журба увече, уочи дана мога поласка за пут, још стоји јасно пред очима. Па, реци сам ко није осетио оно: помало умрети кад се спрема да отпутује? Моја кожна торба, отворена насред собе, увек ми се помало чинила ствар у вези са мртвацем. Лежи она насред собе, па остављају и трпају у њу, пакују и слажу свега нешто мога и од мене. Све се ту пажљиво и дирљиво ређа, као да се никад више неће видети, као нешто са чим се заувек растаје и што се мора прежалити, а одело и рубље и књиге наше ђачке полажу се онамо као за умрлог. Гледамо ми то, гледамо испод ока, непријатно нам, и бадава говоримо: „Мамо, нека стоји то за сутра, лако ћемо!“ Не обзире се она, продужује и руке јој дрхте. „Ево“, вели, „ово ти је ту а оно ту, краватне су у засебној прегради, а ново одело неће се угужвати да путујеш до Златног Прага или Лондона.“ И опет нас сахрањује на парче и мучи невероватно. Па тако све иде даље и језиво, баца се кришом поглед, говори неприродним гласом или благо прекорава и све нас тешко дира: и фотографије по столовима и плакате посмртне у рамовима на зиду (а увек је некако полутамно у соби), и мртва тишина око куће, па онда сат који онако откуцава, момци што трчкарају негде амо-тамо да покупују заборављено и неке жене што умиљато доносе мале завежљаје да понесемо њиховим рођацима. Све се дешава убрзано, наврат-нанос, јер треба одспавати, онда поранити. А кад се легне и све смири, задуго се чују уздаси у постељама: мучимо се.

Ја сам имао болесну сестру, и увек је слутња несреће тиштала наше растанке. Па кашаљ, уз оне уздахе, све изазива снове ужасне и гребе најоштријим ноктима и мозак и душу. Али, случајно, овога пута све сам лакше поднео: нисам се ни мучио, нити МИ је много требало да се уздржим од плача. Јер, после подне, уочи дана поласка, дознам

са радошћу: да сутра нећу путовати сам, како сам мислио, него у друштву мале једне гошће наших познаника и некаквих наших даљних сродника, истинске једне мале лепотице, Светлане, која је празнике Божића провела овамо, а коју сам ја први пут видео и са необичним усхићењем посматрао другога дана празника о посети наших заједничких рођака. Примише је моји у наша кола да је собом поведем (био сам две године старији од ње) и здраву предам њеном оцу у месту одакле сам ја после продужавао гвозденим путем за Београд.

Скоро целе ноћи заспао нисам, него сам сваки час устајао и опомињао како је време да се избудимо иако смо тек били легли, те су ме опет враћали у постељу. Једва сам дочекао зору, и тада је све отпочело по реду: журно је завршавано паковање, па се онда прешло на саветовање и опомене са свих страна: „Пази“, вели, „у возу и на тунеле, на ствари чешће погледај“ — подсећало се да не заборавим наруџбине, да наставим добро учење, а целог пута да се главом не шалим, бодро чувам сапутницу да не озебе. „Ниси“, вели, „више мали, ниси дете, пази је добро.“ После се зачуо тресак кола из друге улице и све нас нервозно убрзао, па је наша рођака довела малога путника тако пажљиво забунданог да се од њеног лица, сем носића и плавих, паметних очију, ништа друго није могло угледати. Затворен фијакер стајао је већ пред нашом кућом, а стари кочијаш, у дубоким чизмама и дугим шареним чарапама преко колена, у бунди и шубари до ушију, тапкао је поред коња који су нестрпљиво фркали и лупао шаку о шаку, пошто је све наше ствари сместио и уредио на онај колски бок крај свога узвишеног седишта. Напољу је било хладно и сувомразица, па је почело већ да свањива кад смо се, окупљени око кола, стали поздрављати.

Ја сам, као обично у оваквим приликама, и без сваке церемоније, био готов да заридам, али сам се савлађивао што сам боље могао, од стида пред својом сапутницом, која је, чинило ми се, сву своју пажњу била и управила на то како ћу се ја на овом растанку показати. „Лако је њој, помислио сам, кад она иде својима, те има разлога и да се радује, али да ми је да је видим у мојој кожи, кад се она, овако као ја, раставља од својих.“ Да спречим сузе, ја сам се стао љутити на претерано старање мојих око мене, и што су ме до неиздржљивости увијали у некакве дебеле шалове и башлике, а под стопала потурали угрејане цигле обавијене крпама и сламом. Али кад сам последњи пут погледао сестру, коју су, иако добро умотану, салетали да се поврати у собу, ја се нисам могао сасвим уздржати, те осетих како ми се неколико суза скотрљаше низ образе око уста. Утом се, и док сам ја помислио: „што би, би“, и кола крену̏ше, па њихов тресак преко неравне калдрме заглуши последње речи које су нам упутили, а које се свакако односиле на то да се у путу добро чувамо. Ми зачусмо само кад им старац са свога бока нешто одговори, па осетисмо да смо остали сасвим сами у својим затвореним колима, чији се прозори одмах отпочеше да магле.

Последње што сам видео, увело лице моје болесне сестре, било је довољно да неуздржано вриснем и да се у најболнијем јецању загрцнем чим су се кола кренула, и то бих свакојако и учинио да сам био, као понекад, сам, али сад учиних све да до тога не дође, па се не усудих ни да се окренем и, као што сам редовно чинио, бацим последњи поглед кроз оно мало четвртасто окно прозора што се иза наших леђа, на затвору кола, налазило.

Мала моја сапутница седела је, онако умотана, и даље мирно крај мене, и није се усуђивала ни да ме погледа, иако сам ја добро осећао њену нарочиту радозналост да се увери како ја сад изгледам, а моје сузе стајале су још на мојим образима, јер, забундан као и она, нисам ни знао како да ослободим руку и дођем до џепне мараме, за коју бих не знам шта дао да ми је при руци. У таквом положају ја сам само стрепео да се она не окрене или да ме шта не упита, јер одговорити ништа не бих могао, и јер би јој мој глас, и ако бих могао говорити, морао одати моју велику слабост растанка.

И тако смо остављали последње куће вароши не проговоривши ниједне речи. А тек ту ја сам се усудио да једним покретом главе, који сам кришом учинио, обришем сузе о ивицу своје башлике, после чега сам се мало умирио, па сам у исто време помислио: да оно све није имало смисла, и да то није мој први растанак с мојима, а и време до ускршњих празника да није далеко, па ћу их све поново видети и с њима опет неко време провести.

Баш кад сам ја о томе мислио, увелико умирен, мала се Светлана окренула према мени, па ме гласом у коме је било пуно саучешћа, упитала:

— Је л' те, Вама је баш толико жао? Пуне су вам очи суза.

Ја бих тога часа не знам шта дао да она то није рекла, јер сам, не умем рећи зашто, очекивао да ће се она много боље умети снаћи у овом мом бедном и мучном положају, и зато, збуњен и разочаран њеним питањем, које ме доведе у још мучније стање због тога што је у себи садржавало и онога сажаљења, одговорих са немало презирања:

— О не, Ви се варате да ми је жао!

Осетио сам одмах да су нас ове прве речи које смо измењали малко удаљиле, па ми није тешко било ни да опазим исто тако да је и она ово приметила. И доиста, само ово неколико речи учиниле су да смо неколико тренутака остали тако у непријатном положају двојице противника који то нису били ради да постану.

Међутим се кроз замагљена окна ништа није видело, и то што се ни поглед није имао куд било бацити, мучило нас је утолико више и незгоду увећавало, па је трајало тако све док ја нисам опет проговорио:

— Ово што сте Ви мислили да су сузе, то је само од зиме!

— Може — прихвати она брзо, и као да је само чекала да ма шта проговорим, па да ми сместа и безусловно одобри — може од зиме очи да засузе!

И брзо, иза овог њеног одговора, који никако нисам очекивао, ја приметих да смо се поново приближили, а у исто време као да се оно нешто од мога угроженог достојанства поново повратило на своје старо место, као да ништа није ни било.

И да је потпуно уверим како се малочас о пореклу мојих суза варала, ја сам додао:

— Ето, о Божићу ми смо се много грудвали, и сви су изгледали уплакани, а код куће су мислили и питали ме исто тако као и Ви: што сам плакао? А што бих и плакао? — И рекавши ово, насмејах се живо и раздрагано.

А и она се на ово засмеја за мном и, видео сам, без најмање трунке сумње у оно што сам казао.

Али, тек што сам ово изговорио, и сигуран у то да је она поверовала, ја се снуждих тако да то нисам могао прикрити. А чим се ја снуждих, моја мала сапутница сневесели се и сама. И тако смо покуњени опет ћутали неколико тренутака. За то време ја сам се понова сетио сестре и, свакако, само због ње, она ми се лаж учини гнусном толико да сам сад једино мислио о томе како да је признам да бих се умирио. Забринут тиме, ја сам, на питање старца како нам је, одговорио тако слабо и расејано да он ништа није ни могао чути. А кад он питање понови, она одговори место мене, па ми се, после тога, зачуђена вероватно наглом променом мога расположења, обрати:

— Је л' те, је л' Вама опет зима?

— Јесте — рекох, иако је уистини нимало нисам осећао, јер ми се тако учини да ћу овом новом лажи моћи да поправим ону прву коју она није ни приметила.

Тада се она саже да би обавила ћебе око мојих ногу, али ја је спречих:

— Хвала госпођице!

А она ми на то са пуно прекора рече:

— Зашто, кад добро видим да Вам је опет зима?

Оно што је она видела, биле су нове сузе које су ми грунуле тако неодољиво да нисам имао времена ни да помислим: одакле сад да потражим снаге да их спречим. А да оне понова навру, било је доста само то да се у мислима повратим на капију моје куће и да себи представим како се моји разилазе пошто сам се ја од њих одвојио. Има нечег нарочито мучног у том часу разилажења после испраћаја, и кад кућу иначе испуњава злослуто осећање у оној атмосфери болесника чије стане иде нагоре и задаје толико основане бриге.

Кад сам осетио да ни помена нема од тога да се сузе задрже, ја сасвим попустих овом болу па се потпуно подадох оном неодољивом наступу да се исплачем. Ја зајецах тако болно, тако патнички и са толико раздирање жалости, да ми је тај час, и после и целога мога живота, био и остао као најчистији од свега у њему, по племенитој нежности оног бола до ужаса уцвељеног детета које Бога и воли и безумно верује, али не разуме и не појми казне које му шаље.

Али тек што сам тако зајецао, и не мислећи више на њу, као да и није поред мене, кад ме она наједанпут, и са наглошћу која ме изненади, обухвати око главе, па привлачећи је к себи, зајеца и сама у оном изливу анђелског саучешћа које после

целога живота одржава човека у најскупљој заблуди о ближњем и човеку рођеном брату.

Баш утом нека друга кола пројурише мимо нас, те се ја од овога тргох и одмах затим умирих. А за мном умири се и она, па тако остасмо неко време ћутећи, још увек загрљени и са руком у руци.

Ја сам већ почео осећати ону сласт и снагу после плача, и тако умирен и охрабрен, прво што сам урадио, било је: да опробам јесу ли сигурно и чврсто приљубљена колска вратанца с оне стране где је она седела. Ја стегох ону округлу ручицу, па је, што сам игда могао, повукох к себи, и, уверивши се да је све у реду, вратих се понова у свој положај. За све време овога мога напора осећао сам како ме њен поглед милује, и кад ми она полако рече „хвала“, ја се, руменећи, насмеших и одговорих:

— Хвала Вама.

— А зашто — упита ме она — зашто мени хвала?

— Тако!

Ја сам хтео рећи: „тако, не знам, хвала Вам“, али сам рекао само: „тако“.

И чудновато, баш усред ове забуне, усудих се да је погледам у њено мило, округло и најнежније детињско лице, које ме, данас, и кад га понова гледам у сећању, тако живо подсећа на грациозне скице Греза. Нежне и меке као паперје, стршале су њене златне локнице испод капице дубоко навучене, а велике плаве очи, под као снег белим крзном, гледале су ме некако недетињски. Ове тамне, широко отворене и задивљене очи напомињале су на онај неземаљски и пророчански поглед малога Спаситеља у византијским сликама што изгледа као да пред собом мотри за нас недостижне тајне, оне тајне са оне стране живота. Али детињске њене усне, набубреле и пурпурне, разбијале су сав онај чудновати утисак неземаљског погледа. Оне су умекшавале његову строгост, а њеном љупком лицу придавале један израз детиње наивности и живахности.

Лако се њихајући, наше су главице час-по климале напред и назад, према покрету кола, и ја сам чешће осећао како ме, извучена испод крзна, под којим је два плава ока дрêм све више освајао, милује њена као свила мека коса. Овај, после слатког плача и кратког сна прошле ноћи, пријатан дрêм освајао је и мене, али сам се ја напрезао да му се не подам до своје последње границе могућности. Чинило ми се да би се циљ нашега пута постигао сасвим брзо ако то допустим, па ме је и од тога почео обузимати неисказани страх. А исти тај страх мора бити да је обузимао и њу, јер ми није тешко било приметити како се и она грчевито трза свакад кад би је неумољиви сан, од кога се толико отимала, савлађивао. Јест, али оно што смо обоје толико желели, немогуће је било постићи, и ја сам мало потом осетио како њена главица, чврсто заспала, клону на моје раме и моју десну страну груди. А тада, и чим сам се уверио да је заспала, ја је обгрлих својом десном руком, тврдо решен да тако останем отворених очију све док се не пробуди, посматрајући њено лице анђела, у које сам се

малочас једва усудио да погледам. Њене дуге трепавице биле су још влажне од суза, а испрекидани уздаси у сну, после плача, одазивали су се лаким и финим дрхтањем њених прекрасно скројених усана.

Ова мила главица као у најслађе лутке била је толико лепа, а моја срећа што је држим и могу да гледам толико потпуна, да сам скоро сасвим заборавио где сам. Заклопљених очију ја сам се трудио да сачувам само двоје: слику којом сам био очаран, и срећу за коју сам се плашио да не побегне, и од које сам био опијен до обамрлости. Наједанпут сам стао дрхтати као прут, па сам се уплашио да је не пробудим. Али је она и даље спавала, подрхтавајући и сама у испрекиданим уздасима и лаким трзајима сна, који је морао бити дирљиво узбуђен.

Колико је ово трајало, ја не знам, али, за то време, ја сам, онако затворених очију, видео таквих слика каквих никад, у целом свом животу снова̂, нисам доживео да упознам, и које се исто тако никад више у моме сећању ничим нису помрачиле. Преда мном су блештале сјајнобеле степенице од мрамора, и на њима, опкољену палмама, чије се широко лишће лако њихало, гледао сам њу како насмејана стоји, у нечем што је било слично прозрачној одежди малога анђела; онда, усред чаробне шуме, под светлосјајним небом што улива ону срећу од бескрајности неизмерне и пуне сунца. Свуда сам је осећао и кад је нисам видео, свуда њен поглед, њен шум, њен дах. И све то мењало се брзо, и слике летеле једна за другом, а ја сам се повремено трзао, отварао очи и уверавао: да је она ту, на мојим прсима, не схватајући ништа од разлике слика у сну отворених и затворених очију.

Па је одједанпут нешто застало, задржало се и укочило, у неком ненадном очекивању, и као посрнуло и зањихало се, док се све није расплинуло снагом гласа који нас је позивао. Кад сам отворио очи и погледао, вратанца наших кола била су широм отворена, а кроз отвор њихов јурила је зима и провиривала, сва бела од иња, брада нашег старца, који се смешио. Били смо стигли до станице која се налазила на самој половини нашега пута. Ја се брзо прибрах, а мала Светлана, још сањива, гледала је збуњено чао у мене час у старог кочијаша, који се доброћудно старао да нам помогне изаћи, пошто смо се ту имали задржати ради одмора запреге и дати да се понова угреју расхлађени цревови на којима смо држали наше ноге обавијене сламом и ћебадима.

Брзо сам јој помогао да се како-тако извуче испод безбројних увијача којима је била омотана, и да пажљиво сиђе, па сам и ја, сишавши хитро, пошао за њом. Затим смо се упутили кафани, пред којом је неколико сељака стајало ћутећи, а у оној познатој радозналости пред новим путницима. Што се тиче ових сељака, ја сам, угледавши их, осетио само то: да не бих никако волео да ме сматрају за брата моје сапутнице. Милије би ми било да они помисле о мени да сам ма ко други, али ко, ни са̂м нисам могао знати, само сам тако желео да оставим утисак једне врсте њеног заштитника. У кафани остасмо скоро сасвим сами, јер су сељаци отишли да помогну нашем кочијашу, кога су познавали и са којим су се по њиховски шалили, а ја тамо нисам прилазио пећи, бојећи се да пред њом одам своју слабост зиме. На чађавом зиду стари је сат откуцавао уједначено, па нас подсећао на половину пређеног пута, а то што нас је он опомињао ја се усудих и да јој кажем. На ово ми је она одговорила да још

пуно имамо да путујемо, само ако дотле не будемо спавали, и да она не би хтела да и другу половину пута проспавамо.

После смо заједно пошли да разгледамо слике повешане по дуварима гостионице, поцрнеле од чађи, и ја сам јој причао о *Таковском устанку* и *Сеоби Србаља* све оно што је већ сама о томе морала одавно знати. Али ме је она слушала пажљиво, и тако као да никад о томе ништа чула није, па се чак задивила кад сам јој рекао: да она иста дрвена таковска црквица, пред којом је Милош изговорио оне знамените речи, још и данас постоји, и да сам ја у њу толико пута улазио. Причао сам јој и о прадеди своме, једноме од непознатих сарадника у другом устанку, о коме сам од свога оца слушао, и побратиму чувенога војводе Мутапа, са којим је вечерао на своме чардаку и о нечем важном говорио баш онога истог дана кад се онај, непосредно после растанка са њим, заједно са својим коњем, сурвао у мало, али дубоко језерце *Вујна,* које сам тако исто, доцније сасвим исушено, својим очима видео. Све то описивао сам што сам лепше могао; па сам на њој приметио добар утисак који сам тиме производио. А кад сам исцрпао све што сам о томе знао, она ме је молила да наставим, намештајући се све удобније на широкој сељачкој клупи поред зида, и задиркујући са пуно нежности мало кадифено маче што се весело играло са малим кићанкама муфа у њеном крилу. На моју велику жалост, ја нисам могао пронаћи ништа више из гомиле мога историјског знања о сликама које смо гледали, а других слика није било, па сам ћутао у великој незгоди која ме је због тога обузимала.

Иако сам пре тога и у свакој прилици која ми се пружила чинио све да покажем како сам срећан да јој сваку услугу учиним, радостан што осећање које ме за њу почиње да везује прави од мене срећнога роба свога малога господара, ја се овога пута уздржах да подигнем малу њену рукавицу која је, био сам приметио, на земљи лежала. Помишљајући на скори растанак, ја се реших да овај малецни предмет који јој припада задржим, предосећајући његову вредност после њега. Али то што сам тако наумио, ја се не усудих да извршим, и да бих се извукао из забуне у коју сам се од ове помисли довео, одустах од намере да је кришом подигнем, па одлучих да о њој уопште и не говорим, надајући се да ће рукавица ту остати, и да ћу, можда доцније, кад понова овуда будем пролазио, до ње ипак некако доћи.

Баш у том појави се наш кочијаш на вратима, па нас позва да опет уђемо у кола, саветујући нас да се онако исто утоплимо. Ми се сместа упутисмо вратима, кад баш овде примети она оно чега сам се толико бојао, и брзо окренувши се прође и дохвати своју рукавицу. Тога тренутка и од тога ја сам осетио тако силан удар од срца у главу, да сам мислио: свиснућу.

Од кафане, од које смо сад полазили, почињала је велика једна узбрдица, уз коју сви тераоци кола, да би стоци олакшали, обично иду пешице. Ја предложих да се и ми кренемо тако, па да идемо све до наврх брда, одакле се у великој даљини има поглед на један од најпитомијих и најсликовитијих предела наше домовине. Иако се мало противио, из страха да не назебемо, стари кочијаш је ипак пристао и смешећи се шеретски попустио нашему наваљивању, па се, ошинувши коње, кренуо пред нама, с тим да нас сачека на самоме превоју, одакле се после спушта једна од најстрмијих, на овом путу, низбрдица.

Једно поред другог ми смо корачали овом узбрдицом, али тако лако да је скоро нисмо ни осећали. Лево и деоно од нас, у свечаној белини иња, озарени првим зрацима сунца, у најсветлијој чистоти јутра иза месечине, бљештали су простори покривени шумама, њивама, звоницима и као снег белим кућама, из чијих су димњака струјали они бели, прави и мирни димови што су преслатки у дражи огњишта нашега села, које смо с љубављу гледали. Као тајанствени и нестварни, од најчуднije испреплетених кристалнобелих корала, невидљивих у бескрајним дубинама морскога дна, посути такоињем, бљештали су нарочито, расути на све стране и јарки, мали и раскошни шумарци, као у самим ваздушастим чипкама, а свежи и млади као невесте обавијене девичанским велом. По далеким планинским гребенима небо је разливало своје плаве осмехе толико ведро-радосне да нам је дубоко ћутање иза њих уливало једно једино осећање оне неизмерне наде пред којом се живот чинио вечнијим од свега. И у тој радости ми смо ћутећи корачали брзо и усхићено, са оним лаким и слободним у души као да летимо, заборављајући све, желећи и хотећи све, топећи се у свему. Као неко мало сунце, пало однекуд на исти овај пут којим смо, тако усхићени, корачали, ја сам је осећао поред себе, али је нисам смео погледати.

И тако, не гледајући је, а осећајући је крај себе, ја сам, озарене врелим жаром светлости овога малога сунца, грлио и љубио, упијао и миловао прекрасне ове живописне просторе, ове валовите пејзаже историјски знамените, који су и доцније, у целом току мога живота испуњеног свачим, остали једно од најживљих врела узбудљиве љубави за рођеном грудом. Као светиња над свима, дража од свих дражи, остала је слика ова у мојој души неутољиво горућим подстреком свих жртава, као света ватра, у најљућим оним часовима изгнаничких мука, и кап рођено место, које сам мрзео, не осећах ни толико колико земљу у којој сам ону незаборављену и толико горку бол свога претешког робовања доживео.

Брзо смо се пели ка високом превоју где су нас кола чекала, кад пред нама угледасмо, и за мало па сустигосмо, бедну једну прилику сву у ритама, која је са торбом на леђима уморно корачала узбрдо. По свему био је то један од оних просјака жалосне судбине, кога је глад гонила негде по овом мразовитом времену, што је пут учинило готово пустим. Сагнуте главе кретао се он са великом муком, не обзирући се на нас, исто онако као што се није обзирао ни на веселе мале сенице што су пред њим, ситно скакућући, бежале путем кад би их достигао, да прну, и обавијене белим прахом који је пурњао сакрију се у иње посуту живицу. Чим смо га стигли, мање дирнут његовом бедом, а више да се покажем, ја потражих новчаник да га дарујем. Ја извадих најмању сребрну пару коју сам имао (и то ми се учини сувише издашан дар) и пружих му је. Узимајући, просјак подиже руку капи да ми захвали, али је брзо спусти да прими дарак моје сапутнице. И у исти мах ја приметих велику забуну на обојима. Устручавајући се да прими оно што му је пружала, просјак је гледао у мене. А у руци мале Светлане био је новчаник са свим новцем који је код себе имала.

— Ама узмите! Узмите!

У зачуђенога просјака, чије су ме очи питале, ја сам погледао тако неодређено да је он и даље остао збуњен.

— Узмите! Само узмите! Молим Вас, узмите!

— Не, не, малу би' пару могао, добра госпођице, ово не могу.

А она, видећи га како се боји да прими, веома хитро спусти новчаник у његову торбу. Онда, раздрагана што му је тако доскочила, потрча, и бежећи све даље да је старац не би стигао, позиваше и мене:

— Брзо! Брзо! Ох, брзо, забога!

— Хвала душо, сретна била!

И ја потрчах, остављајући старца који је благосиљао, па чим је стигох:

— А мама Ваша шта ће Вам рећи? — рекох.

— Мама! Како мама?

— Ваша.

— Ја немам маму.

А то што сам тога тренутка видео у њеним очима као да није била жалост, него питање у чуду: је ли могуће да има још кога ко не зна о страшној празнини што зјапи у њеном животу.

Била ме је већ ухватила за руку, па смо, све трчећи, стигли до кола. Ја нисам имао времена ни да осетим сву незгоду стида своје лажне племенитости, јер, не растављајући никако наше руке, ми кренусмо напред таквом брзином да се чинило да летимо. И као у облаку, над свим оним што смо заједно, онако опијени, гледали, летесмо ми тако сами, заборављени, чврсто припијени, усхићени до најслађег заноса, праћени божанском музиком најфинијег брујања читавих хорова анђела, којима је, чинило нам се, сва неизмерна дубина неба била испуњена. И тако смо ћутећи јурили све док се она није пренула да ме упита докле смо стигли и колико ће још трајати наше путовање. Тргавши се, пошао сам хитро да обришем окно прозора и да погледам напоље, како бих се уверио где се налазимо, кад она брже задржа покрет моје руке, не пустивши ме да учиним што сам наумио.

— Не, не бришите — рече она живо. — Напишите нешто, да видим како пишете.

У исто време, баш као да је стари кочијаш чуо ову њену жељу, кола успорише кретање. А тада, најпослушније и са амбицијом какву дотле никад ни за шта нисам осетио, ја подигох руку коју сам ослободио, па дрхтавим, а ипак читким, потезима написах: *Светлана*. Одмах за мном, и на својој страни, написа и она на залеђеном окну оно моје име којим су ме звали из милоште. И ова два рукописа, као овога часа преда мном написана, гледам и сад живо пред очима.

Светлана примети:

— Гле, па Ви пишете лепше од мене!

— Не, није тако — одговорих ја — Ваш је рукопис отменији!

И доиста, оно што је она била написала учини ми се лепше од свега што је људском руком написано.

— А сад — замоли ме — напишите друго, што бих могла да сачувам.

А ја се брзо сетих свога малог подсетника позлаћених ивица, и уписавши дрхтавом руком: *поклон мојој сапутници,* предадох јој. Радосно га примајући, она ми сместа поврати своју малу рукавицу, и то тако брзо као да је то одавно смислила, а ја узех овај поклон толико драг, дражи од свих које сам могао пожелети.

Па кола опет појурише, јер настаде дуга и последња равница, после које нам није много остајало до растанка. Високо одскочило сунце је постајало све топлије, и зраци његови који су све јаче продирали, растапали су мало-помало танко залеђена окна наших прозора. Најпре лагано, па све брже, и једна за другом, капале су равномерно оне водене грашке, као праве сузе, из два наша имена, и слово по слово губило се и нестајало доле у црно обојеним оквирима. И тако, све провиднији, откривали су нам прозори нове пределе које смо просецали.

А што се више ближио, растанак нам се чинио немогући ужас који се неће и не може догодити. Не верујући у њ, ми смо ипак једно другом стезали руку до бола који је мамио врисак, припијајући се све више, све топлије, све присније. И тргли смо се тек онда кад су наша кола наишла на калдрму вароши, чије су прве куће, с једне и с друге стране, брзо бежале иза наших леђа.

У оном треску који су она производила по неравној калдрми, у вртоглавом вихору свега што сам помућено гледао, ја сам слутио да до растанка нашег остаје само неколико тренутака. А у жељи да нешто кажем, ја нисам успео ни да промуцам, кад су се кола наједанпут зауставила пред кућом њеног оца. А ту, мало се сећам шта је било. Знам само да је, опкољена својима, брзо излетела из кола, и после поздрава, појурила унутра, да се мало после, и кад сам се ја кренуо, појави на једном од прозора, одакле ме је, све док нисам ишчезао, пратила погледом неисказаног страха и слутње.

А ја? Ја сам се брзо нашао на станици, и тамо, бедан, као неко коме је све помрло, стајао скрушен до несвести. Тако сам и сачекао полазак воза, са чијег сам прозора, окренутог срећној вароши, одмичући све даље и даље, гледао у последње куће, завидећи сваком мраву и свакој травки што ту уз њу остају да живе и дишу ваздух који ће и она удисати.

Не памтим тачно колико је година прошло (али није много, кад сам у некој прилици случајно чуо да је мала Светлана, чију сам рукавицу давно био изгубио и заборавио, умрла. Али како сам ову вест примио не бих знао тачно да кажем. Био сам весео дечко, познавао много њених вршњакиња, и због њих патио и радовао се, а старе моје успомене лежале су у таквој дубини таме да за њих и нисам имао осећања поред оних што сам их широко делио садашњици. Мала Светлана била је једна од безброј Светлана са којима сам ја путовао и растајао се, и које су живеле и умирале како им је воља. Време је пролазило, и ја сам их налазио на свима божјим путевима, делећи срце у које су могли стати легиони.

Тако је то било са мном све до пре неколико година, кад је већ био крај и моме дечаштву и младићству, па сам, поводом неких маневара, дошао у ону исту варош Светланину.

Прелазили смо много брда, потока и долина, једнога од врелих јулских дана, па смо се, скотски уморни, понова враћали у варош, које смо жељно тежили да се дочепамо. Било је пријатно и пуно мириса вече лета без облачка, и у маршу који смо прешли, а пред сутон, застанак нам је пао баш крај самога гробља ове моје некад најсрећније вароши. Ја оставих људе на некој ледини иза брда под којим се гробље налазило, па се, нимало узбуђен, упутих тамо где сам се надао да ћу моћи да пронађем жалосни гробић моје случајне и давне сапутнице, чије породично име нисам био заборавио. И пронађох га доиста, доста брзо, међу мноштвом неједнаких и запуштених споменика обраслих у корову усред кога сам се обрео. У камену, у повећем округластом оквиру, угледах слику Светлане из оног доба детињства кад смо заједно путовали онога зимског јутра, у колима чија су стакла била ињем замагљена. И у тај први мах, застајући, скоро ништа нисам осетио. У првом тренутку ја сам само гледао у ону доста добро очувану слику девојчице, очију, које сам био описао, као што бих гледао у сваку другу. Али зачас изазва она у мени давно прошлу успомену, о коју сам се толико огрешио. Па изазивајући је у свој њеној лепоти, потресе ме она свом оном чудном силином што чини да се човек потпуно заборави у садашњици и да се живо поврати у стварност свих несрећа и жалости што их је доживео. И тада заплаках. И мислим да се не варам да сам заплакао оним несвесним плачем којим људи плачу све прохујале болове, али и све прохујале радости у животу, сав живот.

Ово исто вече лумповао сам гадно у једној од оних кафана што раде само ноћу поглавито за официре и где се лумпује са женом у крилима, па сам разбијао огледала и флаше, махао сабљом као махнит, и беснео свакојако као изван себе, не сећајући се ни за тренутак драге успомене коју сам још тога истога дана онако био оплакао.

Ето, брате, тако ти је то! А сад ево седим ја с тобом, сами смо. Напољу дрвеће бело од иња, исто онако и пуцкара живо наша пећ пред нама, а ја и ти догурасмо до четрдесете. Ах четрдесета! А док ти нисам почео да причам, ти си се у чуду питао шта ми је. Ето шта ми је. Ишли смо малочас под руку, а ја зачух кад неко изговори име које највише волим. И седосмо овде, а ја мислим о Светлани, о чаробној светлости мога детињства, и како је тачно оно да смо ми од онога од чега је слика у сну.

И још нешто мислим. Ево шта. После Светлане, волео сам исто тако другу девојчицу, грациозну, милу, паметну и племениту исто онолико колико и она.

Успомена коју сам о њој сачувао исто је толико лепа као и ова о путу о коме сам ти сад причао. И растали смо и заборавили се онако исто. Дакле, прошло све, заборавили се ми, живели својим животима, путовали својим путевима, ратовали својим ратовима. А недавно чујем ја да је ова жена жива. „Ама, рекох, није могуће: хиљаду година је нисам видео.“ „Жива је, кажу ми, жива и здрава, и силна, и можеш је видети кад ти је драго.“ — „Шта кажу? мислим ја, жива; видећу је, него шта, морам је видети.“ И тако пођемо једно вече под руку, као с тобом ово, да ми је покажу. Па идосмо тако, идосмо споредним неким улицама, и наједанпут: „Стој, веле, видиш ли овај излог женских шешира?“ Гледам ја излог: „Видим, рекох, видим добро.“ И вели ми један: „Гледај, вели, кроз прозор, ено ти идола, сунашца, твога анђела, божице твоје.“ „Ко, кажем ја, где, зашто?“ и трљам очи, не видим, нећу да видим, а морам и гледам. А шта гледам? Ево шта, душо моја. Дакле: тезга; јесте тезга. А по тезги, као јастуци напуњени месом, ваљају се огромна прса, њена сопствена прса. Бога ми, јесте: њена прса. А глава? Глава — ужас, глава — чудовиште, глава, не умем да ти кажем! И тих сто и десет кила прети, сикће, псује раднице. У руци огромне маказе, под пазухом дрвени метар. „Јаој, чекај, кажем ја, јеси ли сигуран?“ „Сигуран, сигуран, шапће он, гледај, добро загледај, увери се.“ И ја гледам, не чујем шта говори, али гледам: уста мичу. Мичу уста, роде, кад наједанпут видим: пљуну. А ја опет гледам и објашњавам сам себи: „Ето, рекох, пљуну она сад на оно што је сад, а што некад није била.

Е, а сад мислим ја: а шта би Светлана била боља да је жива? Исто ово била би да је жива. Жена трговца, чији је видик од куће до дућана, и од дућана до касапнице, и од касапнице опет до дућана и тако даље и тако ближе. И пљунула би на оно што је сад, а што некад није била. Него, има друга једна ствар: мање, братац, испијај, нацврцао си се кô клен и док сам причао, ти одвали цео литар; оде све. Богами, сунца ми, тебе ми, оде све.

ПРИЧА О СРБИМА

Од војника чуо и забележио на Крфу

Било је то у лето и на жаркој врућини. Господ беше заузет претешким бригама. Оне Му не даваху ни главе да дигне и само усрдна помоћ светога Петра, вернога Му помагача, олакшавала је донекле Његове божанске напоре. Радио је тако Господ једнога дана и бринуо кад, усред ових напора, зачу Он некакву необичну ларму која се са Земље подизала. Та ларма, на коју се Он најпре и не обзираше, иако на њу није навикао, постајала је све јача, жешћа и несноснија док Му, најзад, у ономе Његовоме небеском раду, стаде силно досађивати.

Тада Господ, не могући даље да је подноси, остави перо, подиже главу, па ослушну и замисли се, трудећи се да појми оне чудне узроке једне тако нечувене и паклене узбуне. Али и поред свег Његовог божанског старања, то Му не пође за руком. Изненађен тиме Господ се обрати светом Петру.

— Петре — рече он благо. — Ово није без ништа. Не остаје нам друго него да ти лично сиђеш доле и увериш се шта значи ова ларма која нам обојици толико досађује.

Смерно и кротко св. Петар поклони се тада Господу, обећавши да ће тачно испунити ову Његову жељу, па се брзо спреми и наврат-нанос сиђе на Земљу.

Али не потраја дуго, врати се он натраг, и врати се брже него што је и сам Господ очекивао, па стаде пред Њега:

— Господе — рече Му он — ево испуних ја Твоју наредбу и сазнах оно што си желео. Урнебес онај доле на Земљи, а због кога нас двојица не могасмо ништа да радимо, не потиче ни од кога другог, већ главом од Срба, од оних који Ти иначе никада мира и спокојства давали нису.

— Гле! — зачуди се ипак Господ. — Шта ми кажеш? Дакле од Срба? А шта би они хтели?

— Срби — настави св. Петар — Срби хоће да ратују!

— Да ратују? А с ким и зашто? — питаше Господ, а св. Петар одговори:

— С Турцима, Господе! Због земље, веле, коју су им од предака отели.

Тада се Господ понова замисли, а после мале почивке:

— Па нека ратују — рече. — Нека им се таква жеља испуни!

Али св. Петар усуди се да примети:

— Господе — промуца он. — Ти рече нека ратују. Добро, и сâм сам за то. Али у том рату хоће ли они победити, или ће бити побеђени, јер и то...

— Петре — прекиде га Господ — тачно сам знао шта ћеш ме питати. И баш то хоћу да Ми ти кажеш, али да ми речеш по души: јеси ли за то да они победе или да их Турци победе. Реци ми, дакле, слободно, јер добро знаш да сам ја на твоје мишљење увек много полагао.

Но на ово св. Петар оклеваше да одговори и снебиваше се, пошто у том часу не погађаше вољу Божију.

— Е видиш, Петре, — приметиће Господ, изводећи га из забуне и кад се увери да светац још увек оклеваше — што се мене тиче Ја сам зато да их пустимо нека победе. Враг би га знао зашто и не знам теби, али су Мени ти Срби врло драги. Дакле нека победе, како сам казао!...

И доиста, зби се онако како заповеди Господ. Нападоше Срби Турке још исте јесени, надбише их и Косово, толико оплакивано, осветише, па све то испунише лако, чудећи се и сами како без велике муке, са песмом и радосно, остварише оне вековне снове толиких својих нараштаја.

И опет бијаше лето и Господ свеједнако а са св. Петром бакташе се и знојаше између безбројних и замршених рачуна што Му их читава војска Његових светаца сваке године у то време на врховно одобрење подносаше. Али баш у јеку Његова тако мучна рада она чудна ларма понова Га узнемири. Господ беше добре воље замисли се мало, остави перо, подиже главу и опет благо позва св. Петра па му нареди да се понова потруди до Земље и тамо извиди у чему је ствар. И св. Петар сиђе, па се још брже неголи први пут поврати и још са самих рајских врата довикну Господу:

— Господе, опет Срби!

А са својим добрим изразом Господ га упита благо:

— Но? А сад шта хоће?

— Опет да ратују!

— С ким, побогу? И зашто сад?

— С Бугарима. Не дају им, веле, оно што су отели од Турака!

— Добро, а Бугари?

— Они једва чекају, јер тврде да су у праву.

— Па лепо нека ратују кад хоће — одобри Господ. — Само нас нека оставе на миру.

И рекавши ово Он се таман хтеде понова загњурити у сијасет оних светачких биланса, кад Га св. Петар опомену:

— Господе — примети он. — Ти заповеди да ратују. Ама опет не рече ништа о победи. Ко ће победити треба и то да наредиш, јер нисам рад да међу нама било какав неспоразум због тога наступи.

— Срби! — заповеди Господ кратко и руком даде знак да је разговор свршен.

И опет се зби како рече Господ. И Срби победише браћу и вратише се кућама својим овенчани славом јунака, али још слађом од прве баш зато што то беху браћа коју су победили.

А после тога опет прође година дана. Увек неуморан, милостив, добар и благ радио је Господ мирно своје послове, неизневерен никад од свога првог помагача, који и сам не познаваше одмор и сласти од њега. Бејаше опет лето и рачуни светаца заузимаху сву пажњу њихову, кад се намах, и опет са Земље, заори и затресе једна нова, али незапамћена узбуна од које се чињаше е ће и само небо проломити се. Узбуђен, а богами донекле и нељућен, Господ брзо дозва св. Петра па га одмах посла доле те да се и по трећи пут увери у чему је сад разлог пакленога овог новог урнебеса поред кога је већ и самом Њему немогуће да се својим пословима озбиљно посвети.

Али се Он изненади кад св. Петар и по трећи пут јави:

— Срби, Господе!

— Побогу! — узвикну тада Господ, трудећи се колико је год могао да сачува хладнокрвност и задржи ону божанску своју благост. — А шта би сад хтели?

— И опет рат, Господе! — промуца св. Петар као да се он стиди уместо Срба.

— А с ким, да од Мене нађеш? — не кријући своје узбуђење упита Господ. — С ким сад? Зашто сад?

— Сад са Швабом. Оће, вели, да их прогута!

Поћутавши кратко време, Господ опет одсече:

— Па нека буде! Ђаво нек' их носи! Нека ратују!

— Молим, а победа? — пожури се св. Петар са уобичајеним питањем, те да Га после не би узнемиравао.

— Победа на њиховој страни! — одсече стрпљиви Господ, дајући руком знак св. Петру да се удаљи, јер хоће сам да остане.

И понова се догоди како одлучи Господ. Однеше Срби победу над противником и на двема чувеним планинама њихове земље, на Церу и на Руднику, потукоше га до ноге и сломише потпуно. Тада им неизбројна царска војска и силан плен од ње паде у руке, па се славно име њихово пренесе широм света, чији најбољи део и сам беше у пламену страшнога рата. Али тада, после такве победе, и за њихову несрећу, Срби се осилише, заборавише Бога спаситеља свога и расрдише га делима својим. Осилише се они и опише овим победама, па се пропише, завадише и покварише тако да онај скромни и поштени народ нико више није могао познати. Њиховом разметању није било краја, а хвале њихове нису се више могле подносити, јер стадоше омаловажавати чак и своје савезнике и у песмама певати како им јуначког такмаца на свету нема и како ће они сад „и Белгији у помоћ." И тако та дрека овакве њихове хвале и претње и онај заборав на Бога, досади и разгњеви самога Господа.

Па озлојеђен тиме Господ позва св. Петра.

— Петре, — рече му Он — верни мој, почуј ме што ћу ти сад, рећи. Чуј ме, дакле: ови Срби, незахвални овај народ, дојадили су ми; довде су ми дошли. — И ту Господ показа руком више главе. — Благост Моја и доброта Моја, Милосрђе Моје за њих и доброчинства Моја, о којима си се ти бар толико пута уверио, исцрпена су. Сам знаш да сам вазда био на њиховој страни и победе им досуђивао, будући увек широке руке за њих а на штету других. Али сад, сад ево признајем ти, ја их презирем и о њима више нећу ни да знам. Зато ти наређујем да их испред Мојих очију уклониш! Нека нестану, несретници, нека пропадну, нека потону, нека сасвим ишчезну, земљу своју рођену

нека изгубе, нека им се трага не зна, о њима, као што рекох, ни да чујем нећу! Разумеш ли ме, Петре, верни мој помагачу!

А св. Петар тресући се сав од овог страшног гнева Божијег, и збуњено чупкајући браду, једва изгогвори:

— Разумем те, Господе. Досадили су!...

И опет зби се тачно како рече Господ. Као бесни, нападоше, са свих страна, Србе силни непријатељи; земљу им опустошише, из ње их протераше, многе побише, а села и вароши попалише им и са земљом сравнише. Тада многи поумираше, а што остаде изгуби се без трага, баш како Господ нареди, по мрачним гудурама, пећинама и шумама туђинским, те несташе као да никад ни постојали нису. И тек после тога смири се и ваздух и вода и небо и земља, те се у том миру Господ одаде бригама својим на које се никад више не потужи ни светоме Петру нити било коме другом небескоме свецу.

И тако, у томе преданоме раду Господовом, пролажаху дани и месеци, све до једнога дана кад се наједанпут, а при особито доброј вољи својој, Господ опет не опомену Срба. Било је то у зиму, али кад уместо снега Он беше пустио велику кишу те да би опрала људске крваве трагове којима је земља била испрскана. Седео је тако Господ са св. Петром и са њим ћаскао о свачему, па ће тек наједанпут рећи:

— Ама, Перо!

А св. Петар поклони се и одговори:

— Молим, Господе!

— Ама, бога ти, упитао бих те нешто.

— Да чујем, Господе!

— Ево — настави Господ. — Мислим малочас те на ово те на оно, па ми тек одједанпут нешто на ум падоше Срби. Да ли ти, тако ти Мене, знадеш шта би с њима, куд се дедоше Ти људи, шта се с њима догоди? Јер, ево, ми на њих бесмо сасвим и заборавили.

Св. Петар положи руку на срце.

— Господе, — одговори он — а ко би и могао знати где су ти?! Као што се сећаш нареди ми Ти једнога дана, онда кад Ти оно додијаше, да их пошљем у бестрага, да их уклоним испред Твојих очију, како им се трага не би знало и ја, право да Ти кажем, тако и учиних. Од тада више никад на њих ни помислио нисам, е па откуд ћу сад знати где су!

— Знам, знам, Петре, — настави Господ — лепо је то што си ти Моју наредбу извршио и сећам се Ја ње добро. Ама, брате, признаћеш и сам, и тако није право. Народ је то, братац, као и сваки други мој народ, и не може бити тако да ни Ја ни ти не знамо шта је са њима. Него ево шта: како смо ми иначе, углавном, отаљали наше послове и седимо овде тако рећи скрштених руку, право је и Мени драго да ти сиђеш доле и потражиш наше Србе. Као што рекох, немамо много посла и Ја могу неко време сам и без тебе, па ти зато дајем неограничено одсуство, све дотле док их, јаднике наше, ма где не нађеш. А после, видећемо шта ћемо с њима. Дакле спреми се, душе ти, па иди!

И тако се св. Петар обрете на Земљи. Обрете се св. Петар на Земљи и стаде тражити Србе. Па их је тражио, тражио, али све узалуд. Нигде Срба ни од корова, као да су у земљу пропали. Где није ишао св. Петар и где није завиривао и распитивао, али њих нема па нема, те се он увелико забрину како ће Господу на очи изаћи. И тако све без резултата до једнога дана кад је мркла ноћ била и кад се прст пред оком није видео. Таман се св. Петар стао љутити на самога Господа што га по најгорем времену шаље ради Срба који су, по његовом мишљењу онакву судбину потпуно и заслужили, кад се наједном обрете над неким маслинама. Обрео се св. Петар над маслинама, натукао капуљачу на главу и све му цури киша низ њега у млазевима, кад му се уједанпут учини како међу тим маслинама, мокрим до сржи, миче нешто баш као да су живи створови. Тада он успори мало лет и баш лепо зачу где једна од оних прилика и чисто на српском опсова једну капку која јој је, како св. Петар логично закључи, морала пасти иза самога врата. „Тако ми Господа Бога, помисли он, ето по овој псовци, рекао бих да сам набасао где треба.“ И би му мило и бог зна како што ће Божју вољу моћи испунити, јер дотле никад није било да наредбу Његову није извршио.

Тада и у тој нади реши се он да облети неколико пута укруг и пође му за крилом да се задржи у месту, кад зачу некакав жагор. Ту се он згури и стаде прислушкивати па замало гласови они постадоше разговетнији и јасно се зачу некаква прозивка све познатих српских имена као што су Милун Јокић, Милован Кривокапић, Гојко Гиздавић и друга. Онда ова прозвата имена стадоше редом одговарати и то нека *за,* а нека *против* и св. Петар, кад то чу, умало не врисну од радости, јер му сад беше као дан јасно да то нико други не може бити до Срби, јер их ево затече на њиховом најмилијем послу — на гласању.

Тада срећан, што их беше пронашао, претвори се он у старца просјака, те ти наједанпут сиђе међу њих. Али се брзо покаја св. Петар што је то учинио, јер Му се душа стаде стезати од бола, видећи их како јадни и жалосни изгледају. Прибили се Срби уза оне мокре маслине, покрили се шаторским крилима, све по десеторица под једно, па, поцрнели, помодрели и мршави као аветиње, а поцепани као просјаци, те седе онамо према малој свећици, што се сваки час на оној киши гаси, и онде турили некакве кутије од конзерви и гласају. Чим су га угледали салетеше ти га они да седне,

па га понудише пексимитом и конзервом што је још било остало, а онда једни навалише да гласа у црвену, а други у белу кутију, пошто се пре тога сви сложише да и он има право гласати. И тако гласа и св. Петар, први пут у животу, па после кад због овога наста велика свађа ратосиља се он свега и полете Господу.

Велико је било нестрпљење у Господа кад је св. Петар наишао. А чим светац стаде пред Њега Он га дочека:

— Перо, вере ти, шта би? Говори, пронађе ли их? Једва те сачеках да чујем шта Ми доносиш.

— Пронађох, Господе! — одахну уморно св. Петар.

— А тако ти неба, где су?

— Господе — продужи св. Петар — ено их на Крфу.

— На Крфу? — запрепасти се Господ. — А шта раде? Како су?

— Како су, питаш ме Господе? Покисли к'о несретници, пропали к'о нико, а гласају, па и мене натераше да гласам.

И тада и сам Господ, кад чу ово од св. Петра, загрцну се и зацени од смеја, па кад се мало утиша:

— Петре, — рече — ако ћемо право доста им је било. Него сад одмах душе ти, нареди: нека се изоблаче и добро на'ране, па после море нека пређу, нико да не фали, и земљи својој нека се приближе. А кад стигну тамо, одакле је могу гледати, на самом прагу њеном, око три године нека остану, и тек то кад се испуни и кад буду доказали да чувају заповести Моје и законе Моје да пазе, онда нека победе, земљу своју нека поврате и трипут је већом учине па од тада нека живе и владају у срећи и задовољству све докле траје света и века.